

TÜRK DÜNYASI

ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

YIL / YEAR: 41 CİLT / VOLUME: 122 SAYI / NUMBER: 240 ISSN: 0255-0644

SAYI:
240

MAYIS - HAZİRAN 2019
MAY - JUNE 2019

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Researches About The Turks All Around The World

ISSN: 0255-0644

2019 / 240
MAYIS - HAZİRAN
MAY - JUNE

İstanbul - 2019

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder
Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner
Közhan YAZGAN

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor
Saadet Pınar YILDIRIM

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. Salih AYNURAL (Emekli)
Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK (Bahçeşehir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ (Doğuş Üniversitesi)
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ (İstanbul Esenyurt Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Metin KARAÖRS (İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail YAKIT (Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ (Beykent Üniversitesi)
Prof. Dr. Fadıl HOCA (Uluslararası Vizyon Üniversitesi - Makedonya)
Prof. Dr. Aycamal KANTÖRÖVA (Uluslararası Kantoro Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi - Kırgızistan)
Prof. Dr. Fariz AHMADOV (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi - Azerbaycan)

Yayına Hazırlayan / Editor
Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU

Dizgi / Typesetting
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İç Tasarım / Design
Gökhan KAYA

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor
Mehmet Töre YILDIRIM

İletişim Adresi / Management Center
Kemalpaşa Mah. Bukalıdede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE
Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63
İnternet adresi: www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turam.org - dizgi@turam.org
Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720
Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press
Şenyıldız Matbaacılık: Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No: 19/102 Topkapı - İstanbul
Tel: (0212) 483 47 91

Yayın Türü
2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. **Ebsco Publishing:** www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

Adedi
40 TL

1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription
115 \$ veya karşılığı Türk Lirası

1 Yıllık Yurt İçi Abonelik
240 TL

Hakem Kurulu / Reviewer Board

- Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Lojistik Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail AKTÜRK** • Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, Bütçe ve Mali Planlama Anabilim Dalı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa AYDIN** • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Üçel Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Ayhan BIÇAK** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Kılıçbay BİSENOV** • Kızılorda Korkut Ata Devlet Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi - Milletvekili / Kazakistan
- Prof. Dr. Veyssel BOZKURT** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV** • Hakas Devlet Üniversitesi, Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN** • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recai COŞKUN** • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekan Vekili / Türkiye
- Prof. Dr. Lütfi ÇAKMAKÇI** • Ankara Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Gıda Mühendisliği Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE** • Nicolaus Copernicus Üniversitesi, Tarih Bölümü / Polonya
- Prof. Dr. Mustafa DELİCAN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR** • Maltepe Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Sebahat DENİZ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Orhan DOĞAN** • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet DURMAN** • Sakarya Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER** • Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Birol EMİL** • Haliç Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İnci ENGİNÜN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLAŞUN** • Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK** • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mümin ERTÜRK** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Hüseyin FİLİZ** • Gaziantep Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Reşat GENÇ** • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL** • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU** • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Eyüp İSPİR** • Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü / Türkiye
- Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ** • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Metin KARAÖRS** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞOĞLU** • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI** • Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ** • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Üçel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdullah KÖK** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Lev P. KURAKOV** • Çubuksarı Devlet Üniversitesi, İktisat Fakültesi / Çuvaşistan
- Prof. Dr. Berrak KURTULUŞ** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK** • Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALİ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR** • Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa ÖNER** • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
- Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Salih OKUMUŞ** • Prishtine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Kosova
- Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN** • George Washington Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
- Prof. Dr. Metin ÖZKUL** • Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Gültekin RODOPLU** • İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recep SEYMEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yümnü SEZEN** • Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Sabri SÜMER** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Muratgeldi SÖVEGOV** • Aşkabat Uluslararası Türkmen-Türk Üniversitesi, Türk Dili Bölümü / Türkmenistan
- Prof. Dr. İlhan ŞAHİN** • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN** • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV • Başkurt Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili Bölümü / Başkurdistan
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ • Doğuş Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İsmail TATIOĞLU • Bahçeşehir Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Vahit TÜRK • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Valentina TUGJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi, Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
Prof. Dr. Selçuk ÜNLÜ • Selçuk Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet YÜCE • Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mualla Uydur YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Sergei ZAHARIA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Doç. Dr. Mustafa AKSOY • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Ahmet Ali ASLAN • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fak., İngilizce Mütercimlik ve Tercümanlık Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Bayram DURBİLMEZ • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Güljanat ERCİLİSUN • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Köksal ŞAHİN • Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Meşkure YILMAZ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Pınar CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Fatih DOĞRUCAN • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Neşe IŞIK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fak., Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Serkan KEKEVİ • Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ • İstanbul Üniversitesi, HAY Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ABD / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cahid ŞENEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TANSÜ • Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Volkan YURDADOĞ • Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Arş. Gör. Dr. Cemile KINACI • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ • Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı / Türkiye
Dr. Murat KARATAŞ • Abdullah Gül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü / Türkiye
Dr. Sinan OĞAN • TÜRKSAM Başkanı - Stratejist / Türkiye

Danışma Kurulu / Board of Advisory

Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ • İstanbul Teknik Üniversitesi, Türk Müziği Konservatuvarı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Bayhan ÇUBUKÇU • İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi - Farmakognози Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ERKAL • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN • Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI'NA GÖNDERİLECEK YAZILARDA UYULMASI GEREKEN KURALLAR

1. Türk Dünyası Araştırmaları iki ayda bir yayınlanır. Gönderilen yazılar yazı kurulundan ve hakem heyetinden geçtikten sonra yayınlanmak üzere sıraya konulur. Prensiş olarak, "**Türk Dünyası Araştırmaları**" ve "**Türk Dünyası Tarih Kültür**" dergilerinde çıkan yazılar ve **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**'na yayınlanan kitapları kaynak olarak gösteren yazılara öncelik verilmektedir.

2. Yayın Kurulumuzca, "**Türk Dünyası Araştırmaları**" ve "**Türk Dünyası Tarih Kültür**" dergilerinde yayınlanacak araştırmalarda: Orta Asya: *Türkistan*; Maveräu'n-Nehir: *Aşığı Türkistan*; Amu-Derya: *Seyhun*; Sir-Derya: *Ceyhun*; Türki Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi milli terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

Yazarlar mektup ve elektronik posta adreslerini de bildirmelidir.

3. Makale Metni: A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya ".doc" uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında yazılarak e-posta adresimize ve CD kaydı ve iki nüsha kâğıt çıktısıyla adresimize gönderilmelidir. Eski harfli metinler *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir.

Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

4. Makale İçi Başlıklar: Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

5. Türk Dünyası Araştırmaları'nda yayımlanmayan yazılar, istek hâlinde iade edilebilir.

6. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi'nin dili Türkiye Türkçesi'dir. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinallerinin yüksek yoğunlukta taranmış "jpeg" formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına âittir.

8. Araştırma Dergimizde, makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır.

9. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansta, eserle ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayın bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayın yeri, yayınevi, yayın tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsa önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgül konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra 've diğerleri' anlamına gelen 'v.d.' veya Latince 'et. al.' ibaresi kullanılır.

d. Atıf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atıf yapılan eserin iç kapağı dışında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınırlar.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. **Kitap Adı:** Kitap adı, atıf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasına, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karıştırılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgül konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. **Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.'nin Adları:** Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, 'yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.' dendiikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, 'yay. haz., ed., çev., çiz.,' şeklinde kısaltılarak da verilebilir.

j. **Makale Adı:** Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgül konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgül konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. **Tez Adı:** Yayınlanmamış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. **Ansiklopedi Maddelerinin Adları:** Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde 'çevrimiçi' ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadıyla eser adı, sonra 'çevrimiçi' ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. **Cilt, Basım, Baskı ve Yayım Bilgisi:** Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayın bilgileri, Madde 20/a'daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) **Cilt bilgisi:** Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atıf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilmez. Kitap birden fazla cilt halinde yayımlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgül konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) **Basım, baskı bilgisi:** Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanıldıysa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atıf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgül konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) **Yayım bilgisi:** Bu bilgi, atıf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasına virgül konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum 'y.y.' (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine 'y.y.' (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse 't.y.' (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) **Cilt ve Sayfa Numaraları:** Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgül konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgül, yayım yılı, virgül, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C. IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. **Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar:** Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığından sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı, yılı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgül, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgül, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününde uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırınız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atıf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atıf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atıf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atıf Örneği

Kitaba atıf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açtırmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Editte edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Süreli yayında makaleye atıf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atfı:

Bozkurt, a. y.

Ansiklopediye atfı:

Paul Bohannan, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atfı:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* i, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atfı:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atfı:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000 veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atfı yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yazılmıştır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasına virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfalar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Sayı Hakemleri / Issue Reviewers

- Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ** • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Kutay KARACA • İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. M. Metin KARAÖRS • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Yücel OĞURLU • İstanbul Ticaret Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Dekanı / Türkiye
Prof. Dr. Ömer SAY • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Ömer KUL • İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Serkan KEKEVİ • Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TANSU • Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Hatice KERİMOVA • Genel Türk Tarihi Uzmanı / Türkiye

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nin hakemli, uluslararası, süreli ilmî yaygın organıdır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ESKİ TÜRKLERDE BARINAK VE ŞEHİR HAYATINA DAİR İZLER <i>MARKS ABOUT SHELTER AND CITY LIFE IN FORMER TURKS</i> Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ	11
BATI KÖKTÜRK KAĞANLIĞININ HAKİMİYET SİMGELERİ: DAMGA VE MÜHÜR <i>THE DOMINATION ICONS OF WEST TURKIC KHANATE: STAMP AND SEAL</i> Doç. Dr. Gaybullah BABAYAR - Arif HABİBULLAYEV	25
HUN VE BULGAR TÜRKÇESİ ÜZERİNE ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER 26: HUNSULARA AİT GRUMBATES, TUNA BULGARLARINA AİT CROBATUS ~ KOVRATOS, KOURT ~ KURT, KOTRAGOS, KORMİSİOS ~ KORMİSOŞ, KRUMESİS ~ KRUMOS, KRUMEL, KRUG VE KIRIM HUN-BULGARLARINA AİT GROD ~ GORDAS KİŞİ ADLARININ (UNVANLARININ) KÖKEN VE ANLAMLARI <i>RESEARCH AND STUDIES ON HUN TURKISH 26:</i> <i>ORIGINS AND MEANINGS OF PERSON NAMES OF HUNNISH GRUMBATES, DANUBIAN BULGARS</i> <i>CROBATUS ~ KOVRATOS, KOURT ~ KURT, KOTRAGOS, KORMİSİOS ~ KORMİSOŞ, KRUMESİS ~ KRUMOS, KRUMEL,</i> <i>KRUG AND CRIMEAN HUN-BULGARS GROD GORDAS</i> Dr. Yusuf GEDİKLİ	55
DİVAN ŞİİRİNDE YER ALAN ATASÖZLERİNİN OLUMSUZ DUYGULAR BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ <i>EVALUATION OF PROVERBS IN DIVAN POETRY IN THE CONTEXT OF NEGATIVE EMOTIONS</i> Dr. Yeliz Yasak PERAN	81
DİYARBAKIR'DAKİ KOÇ, KOYUN BAŞLI MEZAR TAŞLARI İLE KİLİMLERDE KULLANILAN DAMGALARIN TARİHİ KÖKLERİ <i>HISTORICAL ROOTS OF RAM AND SHEEP HEADED TOMBSTONES AND RUGS IN DİYARBAKIR</i> Doç. Dr. Mustafa AKSOY	99
CHÂTEAU DE VINCENNES BELGELERİ İŞİĞİNDE MÜTAREKE DÖNEMİNDE BOLŞEVİK FAALİYETLER VE İTTİHATÇILAR <i>BOLSHEVISTS ACTIVITIES AND THE UNIONISTS IN THE ARMISTICE PERIOD IN THE LIGHT OF</i> <i>CHÂTEAU DE VINCENNES DOCUMENTS</i> Doç. Dr. Salih TUNÇ	107
İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA POLONYA MÜSLÜMAN TATARLARININ DURUMU <i>POLISH MUSLIM TATARS AFTER WORLD WAR 2</i> Aizada İMANKULOVA	121

1930 YILINDA GAZİANTEP’TE YAPILAN YEREL SEÇİMLERE	
SERBEST CUMHURİYET FIRKASI’NIN KATILMASI VE YAŞANAN TARTIŞMALAR	
<i>PARTICIPATION OF THE LIBERAL REPUBLIC PARTY IN LOCAL ELECTIONS OF 1930’S IN GAZİANTEP AND LIVELY DISCUSSIONS</i>	
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman ÜNÜVAR - Zeynep Yıldız ÖZLÜ	131
ÇOK PARTİLİ SİYASAL HAYATA GEÇİŞTE YUSUF HİKMET BAYUR’UN ÖNEMİ	
<i>THE IMPORTANCE OF YUSUF HİKMET BAYUR DURING THE PROCESS OF TRANSITION TO MULTI-PARTY SYSTEM</i>	
Doç. Dr. Turhan ADA - Seyithan ÇEÇEN	155
“SAVAŞ EKONOMİSİ VE EKONOMİK SAVAŞ” DİSİPLİNERARASI VE STRATEJİK BİLİM ALANININ TÜRKİYE’DE BİR DERS OLARAK EĞİTİMİNİN VERİLMESİNİN GEREKLİLİĞİ	
<i>“WAR ECONOMY AND ECONOMIC WAR” THE NECESSITY OF THE EDUCATION OF INTERDISCIPLINARY AND STRATEGIC SCIENCE AS A COURSE IN TURKEY</i>	
Vusal SÜLEYMANLI	169
AÇIK CEZAEVİ DOĞU TÜRKİSTAN	
<i>EASTERN TURKISTAN A PRISON CAMP</i>	
Prof. Dr. Salih AYNURAL	205
KUZEY KAFKASYA’DA ÇATIŞMALAR, EKONOMİK GERİ KALMIŞLIK, KÜLTÜREL EYLEMLER VE TÜRK-RUS İŞ BİRLİĞİ	
<i>CONFLICTS IN NORTH CAUCASIA, ECONOMIC BACKGROUND, CULTURAL ACTIONS AND TURKISH-RUSSIAN COOPERATION</i>	
Ömer DUMAN	219

ESKİ TÜRKLERDE BARINAK VE ŞEHİR HAYATINA DAİR İZLER*

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ**

Öz

Çadır türü veyahut da mimari tipte evleri olan eski Türkler, yine bu korunaklarını mevsim şartlarına göre seçerlerdi. Konar-göçer hayat tarzına bağlı olarak yaylalarda ve kışlaklarda barınaklara sahiptiler. İşte bu sebepten, araştırmacılar iklimin çetinliği yüzünden insanların her zaman çadırlarda yaşamayacaklarını ve kışı geçirmek için uygun yerler yapmak zorunda olduklarını vurgularlar. Türkler şehir, kale, saray manaları karşılığı için umumiyetle kökü balıktan gelen “balık” kelimesini kullanıyorlardı. Yine “şehir, kale, ev, mezar” manasıyla örtüşen ve “korumak, korunmak, gizlemek, saklanmak” vs. sözlerle alakalı “kurgan” kelimesini de unutmamak gerekir.

Anahtar kelimeler: Türk Kültürü, Çadır, Kerekü, Şehir, Balık, Kurgan.

Marks About Shelter And City Life In Former Turks

Abstract

The Turks, who had tent-teyp or architectural type houses, chose these shelter according to seasonal conditions. Depending on the nomadic lifestyle, they had shelters in the highlands and in the winter. For this reason, researchers emphasize that because of the arduous climate, people cannot always live in tents and have to make suitable places to spend the winter. The Turks often used the word “balık” to come from the slime or mug for the meanings of city, castle and palace. And the word “kurgan” as “city, castle, house, grave” what is equally like with “protect, protect, hide, hide” etc. should not be forgotten.

Keywords: Turkish Culture, Tent, City, Kurgan, Cairn.

İnsanoğlu ilk yaratıldığı günden itibaren hem coğrafyanın sıcak ve soğuğu gibi iklim olaylarından, hem de tabiatta kendinden daha güçlü yırtıcı hayvanların saldırısından korunmak için barınaklara ihtiyaç duymuştur. Bu yüzden

* VI. Uluslararası Altay Toplulukları Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur.

** Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi.

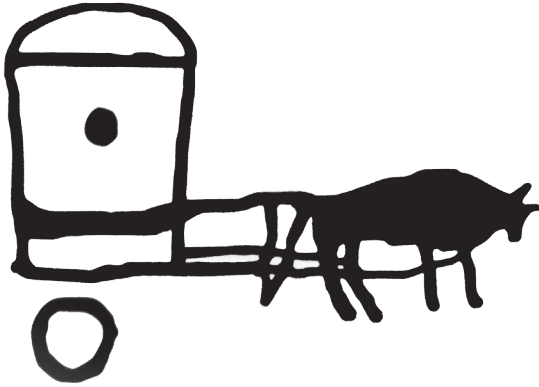
Tanrı'nın verdiği akli kullanan insan önce mağara,¹ ağaç kovuğu vs. yerleri kendisine sığınak yapmış; daha sonra ihtiyaçlarının artması veya bu gibi barınakların yeterli olmaması sebebiyle, yeni mekânlar aramıştır. Dolayısıyla o yaşadığı coğrafyadan yola çıkarak, mimari özelliklere sahip ahşap, taş, kerpiç veyahut da keçe ve diğer örtülerden ibaret evler inşa etti. Hiç şüphesiz Türkler de bütün insanlığın yaşadığı bu tarihi süreci geçirerek kendisine çeşitli özelliklerdeki barınakları kurdu.

Bu durum bir yana, neredeyse 5000 yıllık Türk tarihine şöyle bir baktığımızda, Türklerin ikamet ettiği orman ve ağacın bol olduğu yerlerde tahta veya keçe, kurak bölgelerde kerpiç ya da taş evlerin ön plana çıktığı görünür. Onlar başlarını soktukları mimari yapıdaki bu ev yahut çadırların etrafını çitlerle korumaktaydılar ki, bu da genellikle yaşanan mekana ilk zamanlarda yırtıcı hayvanların girip, canlılara ve sağa-sola zarar vermemesi için alınan bir tedbir idi. Elbette bozkır hayatının zorlukları karşısında pratik çözümler üreten Türkler, konar-göçer olmaları hasebiyle de barınaklar ve içindekilerin kolayca taşınabilirliğini göz önünde tutmuşlardır. Yani çadır, kerekü, kerim, ker, alaçık veya çok basit şeklindeki çergeler ile tahta evlerin hayvan veya arabalarla rahat taşınmaları gerekmektedir.² Bunların yöreye göre ufak-tefek farklılıkları var idiyse de, içinde kullanılan eşya ve süslemeler hemen hemen aynıydı.

Yukarıda da belirtildiği üzere, eski Türkler günlük hayatlarını devam ettirirken, ilk başlarda umumiyetle çadırlarda yaşamışlardır. Çadır içinse Türkler sıklıkla “otag/oda”³, “kerekü”, “yurt”, “kerim”, “ker”, “çerge” veya “eb/ev”

tabirlerini kullanmıştır.⁴ Bununla birlikte ev kelimesine metinlerde umumiyetle evbark şeklinde tesadüf edilir. Kerekü veyahut çadır yapan kişiler için de tarihi vesikalarda “kereküçü” denmekteydi.⁵

Ağaçtan bir kasnak ve onun üzerine örtülen keçelerle korunan çadırın tepesinde bir baca yeri mevcuttu ki, buna “tünlük, şangırak”

¹ Türklerin türeyişleriyle alakalı destanlarda da ata mağarası motiflerine rastlandığını unutmamak gerekir. Dolayısıyla mağara insan medeniyetinin de ilk barınaklarından olması itibarıyla önemlidir ve Türk kelimesinin Çince yazılışında (T'u-chüeh) görülen iki heceden birincisinin mağara, ikincisinin de kurt imi için kullanıldığının söylenmesi çok ilginçtir. Bakınız, Gürhan Kırilen, *Eski Çin'in Ötekisi Türkler*, Ankara 2015, s. 206-208.

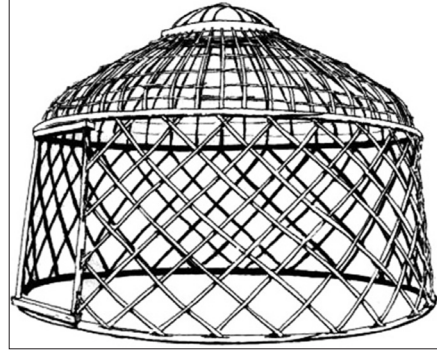
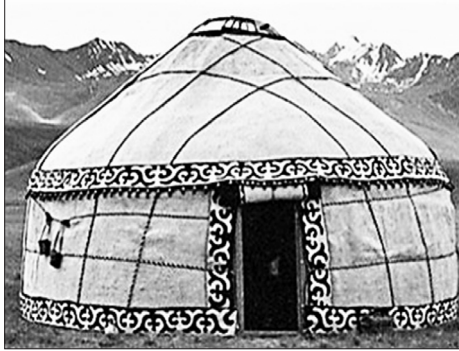
² Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. III, Ankara 1985, s. 65-175; K. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, Ankara 1992, s. 4.

³ Otag sözü, ateş ile alakalıdır ve “ateş yeri” anlamına gelir ve bundan da herhalde “oda” sözü çıkmıştır. Bakınız, *İbni-Mühennâ Lügati*, Haz. Abdullah Battal, 2. Baskı, Ankara 1988, s. 54.

⁴ Çadır sözünün Türkçeye dışarıdan girdiği sanılmaktadır.

⁵ Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015, s. 127, 136.

gibi adlar veriliyordu.⁶ Eski Türkler çadırın tepesindeki bu baca yerine “gök penceresi” veya “göğün gözü” dedikleri gibi, Türkiye Yörüklerinin bazılarında çadır direklerine “çağ”, dumanın çıkması için bırakılan deliklere “tütsü gözü”, çadırın etrafındaki püsküllü eteklere ise “saçak”⁷ dediği kayıtlara geçmiştir. Kendilerinin evleri olan bu nesnelere en üst köşelerine “ug/ok”, yan taraflarına “eyegü/terim”, etrafının bağlandığı kuşağa da “kursak/kolan” denirdi. Ayrıca onlar, çadırın ortasındaki direği evrenin eksenini (kainatın mihrini), bacası da gökyüzünün yansıması⁸ şeklinde düşünüyorlardı.

Bu çadırın doğu ve bazen de güneye doğru açılan kapısı da “eşik” olarak adlanmıştır ki; bütün Türkler evin veya çadırın girişi olan eşige son derece önem veriyorlardı. Türk insanı kendisi için kutsal bir mekân durumundaki evini her şeyden kıskanmış ve sahiplenmiştir. Dolayısıyla çadırına ya da evine girerken kutsal bir mabede ayak attığına inanıyordu. Bu yüzden onun korunması ve saygı görmesi gerekirdi. Buna binaen de herhangi bir yabancı evinin eşigine basmasını veya oturmasını kendisine hakaret ya da yuvasının elinden alınmak istendiği gibi düşünmüştür.⁹ İşte bu mekânın ortasında da ocaklık, üstünde ise üçayak ile kazan bulunurdu.

⁶ Ali Rıza Yalçın, *Cenupta Türkmen Oymakları*, C. II, 2. Baskı, Ankara 1993, s. 439; Gerard Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar*, Çev. Engin Sunar, İstanbul 2001, s. 30.

⁷ Emel Esin, “Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s. 82; Ögel, “Batı Göktürk Devleti”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s. 120.

⁸ Bununla beraber Türkmenler çadırın tabanına “terim” deyip, bunu erkeğin temsil ettiğini, baca yerine “tüynük” adını verip, bunun da kadını simgelediğini, ortadaki direğin ise ikisinin birleşmesi anlamına geldiğini söylerler. Bu duruma göre ailenin bütün yükü erkeğin omuzlarındadır ve kadının aile hayatındaki yeri çok yüksektir. Bakınız, Berdi Sarıyev, *Türkmen Türkçesi ve Kültürü Üzerine Makaleler*, Haz. Emrah Yılmaz - Tuğba Yılmaz, Ankara 2017, s. 254-255; A. Soofızadeh, “Konargöçer Hazarötesi (Iran) Türkmenlerinde Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat”, *Altaylardan Toroslara Konargöçer Türkler*, Ed. Mustafa Gökçe - Eren Fehmi Eroğlu, Muğla 2018, s. 103-104.

⁹ Eşik meselesi üzerinde biraz daha durmak gerekirse, burası Türklerin kendi dünyalarına ya da hayatlarına başlangıçtır. Günümüzün Semavi dinlerinde olduğu gibi, tarihteki Türklerin inançlarında da muhtemelen insanı, aileyi ve milleti kontrol ederek, izleyen melekler mevcuttu. Hâk dinlerdeki bu meleklerin insanın sağında ve solunda yer almalarına benzer bir şekilde, evlerin de kapı veya eşiklerinin sağında, solunda beklediklerine eski Türkler kanaat getirmişlerdir. İşte buna bağlı olarak, o kutsal varlıkları incitmek ya da üzerlerine basmamak için, geçmişte ve günümüzde Türklerin evlerinin içerisine girerlerken eşige basmamaya özen gösterdiklerini düşünmekteyiz. Bakınız, Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, 3. Baskı, Ankara 2006, s. 27; Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 3. Baskı, Ankara 2016, s. 83.

Tarihi kaynaklar arasında yer alan yazılı belgeler ile kaya resimleri ve arkeolojik malzemelerden çıkan neticelere bakıldığında, bazen bu çadırların dört tekerlekli kağnılar üstünde de taşınabildiğine şahit oluyoruz ki, özellikle göç ve savaş durumlarında buna başvuruluyordu.¹⁰ İbn Batuta'da bu konuda ilgi çekici notlar bulmaktayız. O, Kıpçak ülkesinde bir Türk şehrini anlatırken şöyle diyor: “Ordu yerine vardığımızda camiler, çarşılar, halk ve mutfak baccalarından tüten dumanlarıyla yürüyen büyük bir kentle karşı karşıya olduğumuzu anladık. Bütün şehir atlarla çekilen arabalarda taşınmakta ve konaklamak üzere seçilen yere varılınca, hafif malzemelerden yapılmış olan evler, çadırlar ve eşyalar indirilmekte; bir anda çarşılar, mescitler ve obalar kurulmakta idi.”¹¹ Buna benzer şeyler başka kaynaklarda da tespit olunuyor.¹²

Yerine göre bu çadırların genişliği bir uçtan, diğerine yüz adımı bile geçebiliyordu. Meşhur İspanyol elçi Clavijo, Temür Beg'in otağını anlatırken özetle;

“yüksekliği üç mızrak boyunda olan bu çadırın bir ucundan diğerine eni yüz adım kadardı. Üst kısmı kule biçimindeydi ve her biri üç parçadan müteşekkil sarı, mavi ve diğer renklerle boyalı oniki direk bunu tutmak-

¹⁰ Kadınlar sıklıkla kendileri doğum yaparlardı. Yakınlardaki bir bez veya yünle bebeği silen kadın, onu bir posta veya yüne sarıp, beledikten sonra çoğu kere atına binip, yola çıkardı. Savaş ve göç zamanlarında yetişkinlerle, bebek çağında olanlar evleri, arabaları, hayvanlarıyla beraber hareket ediyorlardı. Hiçbir şeye ihtiyaç duymadan binlerce kilometre yol alıyorlardı. Beşiklerdeki küçük bebekleri anneleri emzirebilsin diye eyerin ucunda taşıyorlardı. Sol elleriyle beşiği ve dizgini tutarlarken, sağ elleriyle de atı yönetiyorlardı. Bu gelenek herhalde Türk İskitler çağından beridir sürüyordu. Bakınız, Ali Rıza Seyfi, *İskitler ve İskitler Hakkında Herodot'un Verdiği Bilgiler*, İstanbul 1934, s. 55; Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çev. Tufan Gündüz, İstanbul 2005, s. 27-28, 82-83; *Cengiz İmparatorluğu*, Çev. Ankhbayar Danuu, İstanbul 2012, s. 135.

¹¹ İbn Batuta, *İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler*, Haz. İ. Parmaksızoğlu, Ankara 1981, s. 77.

¹² Onbeşinci yüzyılın başlarında bir elçilik vesilesiyle Emir Temür'ün yanına giden R.G.De Clavijo bir ordu merkezini anlatırken; “her kabile kendisine ayrılan yere inmişti, en üst dereceden en alta kadar herkes konacağı mevkiyi bildiğinden üç-dört gün içinde 20.000 çadır kurulmuştu. Bunların arasına yerleşen kasap ve aşçılar haşladıkları ya da kızarttıkları etler ile yemek ve meyveleri ahali arasında dolaşarak satıyorlardı. Fırıncılar yaktıkları ateşlerde ekmeklerini pişirirken, diğer sanat ve meslek sahipleri kendi işleriyle uğraşıyordu. Hamal ve hamamcılar ahsaptan yaptıkları abdesthane ve banyoların yanına sıcak su kazanlarını hazırlamışlardı”, diyor. Ruy Gonzales De Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, Ter. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1993, s.144-147.

taydı. Tavanı muhteşem bu otağın içi kırmızı, beyaz, yeşil, sarı ve başka renklerle işlemeli ipek örtülerle kaplıydı. Burada üzeri halılarla örtülü ve üst-üste konmuş birkaç minderden oluşan bir sedir vardı. Temür onun üzerinde otururdu. Sol tarafında biraz daha alçak ikinci bir sedir bulunmaktaydı. Dışarıda bakırdan bir topun üstüne yerleştirilmiş bir hilal mevcutken, çadırın etrafı da renk renk kumaştan sanki bir şehir veya kaleyi andıran duvarla çevriliydi. Bu korunak üç yüz adım uzunluğunda ve yüksekliği de ata binmiş bir adam boyunda idi. Duvarın iki kanatlı ve kemerli bir kapısı vardı.”¹³

diyor.

Belgelerde hükümdar otağı veya çadırının kırmızı olduğuna dair bazı işaretler mevcutken; çadırın üzerindeki keçenin rengine göre de, kara-ev ya da ak-ev (Kara-evli, Ak-evli) şeklinde isimler alıyorlardı ki, bu kabilelere ad olması bakımından da mühimdir. Kaynaklarda hükümdar otağı veya çadırının kırmızı olduğuna dair de bazı işaretler mevcuttur.¹⁴ Bunun yanı sıra çadırların içerileri halılar ve diğer nesnelere süslenirdi ve bunlar aynı zamanda haşaratların içeri girmesine de engel oluyordu. Bu halı ve kilimler umumiyetle hayvan ve geometrik şekillerden ibarettir. Kişinin durumuna göre de büyüklükleri değişirdi. Özellikle hükümdar çadırları yüzlerce kişiyi alabiliyordu. Çadırın kullanımını da gelenek-görenekler esaslı çerçevesindeydi. Umumiyetle eşğin tam karşısı veya sağda tör yeri, yani misafir veya yurta gelen kıymetli kişiler içindi.

Mesela ünlü İbn Fazlan, Oguzları ziyaret ettiğinde, kendisine Oguz Beyi tarafından bir “Türk Çadırı” kurdurulduğunu söyler. Ayrıca Çinlilerin kendi kaynaklarında Türk çadırının mükemmelliğini övdüklerini de belirtmek iste-

¹³ Clavijo, a.g.e., s. 149-150.

¹⁴ Süleyman er-Ravendi, *Râhat-üs-Sudür ve Ayet-üs-Sürür*, Çev. Ahmed Ateş, C. I, 2. Baskı, Ankara 1999, s. 141; Soofizadeh, “a.g.m.”, s. 104.

riz. Öyle ki Türkler bu barınaklarını birkaç saat içerisinde, insanı hayrete düşürecek bir şekilde ayağa diker ve yine aynı çabuklukla onları dererlerdi. Türk mimari ve yapı sanatına ait pek çok şekiller bu çadırlardan geliyordu ve onların şekli dünyaya bakışlarını da yansıtmaktaydı.¹⁵ Yakın zamanlara kadar bile Orta Doğu ve Uzak Asya'da köylüler barındıkları yerleri besledikleri hayvanlar ile paylaşırdı, Türk kendisi için otag/oda/eb/kerekü/çadır vs. kurmuş, bunun içini halı veya kilimlerle bölerek, çocuklar ebeynlerden ayrı yerlerde kalmıştır.¹⁶ Bu asil topluluk aile hayatını kutsal ve mahrem gör-

düğü gibi, hayvanlarını da bu barındığı ya da yatıp-uyuduğu mekâna sokmamıştır. Kısacası Batılılar saraylarının ve evlerinin içine pislerken, Türk çadırlarının veya evlerinin yanında daha Orta Çağlarda bile "çumuşluk/yumuşluk/taşlık" denilen tuvaletler ve hamamlar vardı.

En eski Çin kaynaklarında bile evlerinde her şeyleri mevcuttu denilen Türkler, gündelik hayatta kullandıkları pek çok eşyaya birlikte sahiptiler ki, bunların arasında "yiğne" (iğne), "targak" (tarak), "sındı", "bıçkı", "kınırak" (makas), "biçek" (bıçak), "ege", "çömçe", "kamuç" (kepçe), "kaşuk" (kaşık), "körke" (ağaç tabak), "sengek" (testi), "elek", "tang" (elek), "tekne" (hamur yoğurma kabı), "yasgaç" (hamur tahtası), "yerküç" (ekmek pişirmeye yarayan tahta kılıç benzeri nesne), "yugurguç", "oklagu" (oklava), "tuzluk", "çanak", "çamçak", "bukaç", "kødheç", "sagraç", "idiş", "künek", "ıbrık", "kündük", "kumgan" (ıbrık, su kabı, bardak), "butık", "tolkuk" (su tulumu), "çeşkel", "yogrı" (çanak),

¹⁵ J.G. Frazer, "The Killing of the Khazar Kings", *Folklore*, 28/4, London 1917, s. 391; E.A. Thompson, "The Camp of Attila", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 65, 1945, s. 114; Celal Esad Arseven, *Türk Sanat Tarihi*, C. 1-2, İstanbul (tarihsiz), s. 26-27; M. Hermanns, "Uygurlar ve Yeni Bulunan Soydaşları", *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2/1-2, İstanbul 1946, s. 111; Faruk Sümer, "Türk Çadırları", *Resimli Tarih Mecmuası*, 5/56, İstanbul 1954, s. 3293; M.T. Liu, "Kulturelle Beziehungen Zwischen Ost-Türken und China", *The Central Asiatic Journal*, Vol. I, Wiesbaden 1957, s. 201-203; Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, İstanbul 1972, s. 47-48; Clavijo, *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, Çev. Ö.R.Doğrul, İstanbul 1975, s. 147-48; Hasan Oraltay, "Kazak Türklerinin Çadırları", *Türk Kültürü*, 16/192, Ankara 1978, s. 747; Denis Sinor, "The Origin of Turkic Balıq Town", *Central Asiatic Journal*, Vol. 25, Wiesbaden 1981, s. 95-101; Lâyık Altınmakas, "Kazak Türklerinin Gelenekleri ve İslamiyetin Etkisi", *Türk Kültürü*, 22/250, Ankara 1984, s. 122; C. Balint, "Hazarlara İlişkin Arkeolojik Araştırma", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Prof. Dr. Yaşar Önen'e Armağan, 26/1, Ankara 1988, s. 37; Bakınız, Wilhelm Vor Rubruk, *Mogolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, Çev. Ergin Ayan, İstanbul 2001, s. 32; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004, s. 153; Barbaro, a.g.e., s.107; Dinçer Koç - Kürşat Yıldırım, "Hun Tarihi Kaynağı Olarak Yan Tie Lun", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 112/220, İstanbul 2016, s. 57; Halida Devrişeva, *Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Kazakların Sosyal ve Kültürel Hayatı*, Doktor Tezi, Ankara 2016, s. 152.

¹⁶ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. VII, Ankara 1984, s. 7.

“küp”, “sokı”, “okak” (havan), “tepsi”, “tergi” (sofra), “saç”, (tava), “örküç” (saç ayağı), “etlik” (et asılan nesne), “eşki” (kürek)¹⁷ gibi malzemeleri sayabiliriz.

Çadır türü veyahut da mimari tipte evleri olan bu insanlar, yine bu korunaklarını mevsim şartlarına göre seçerlerdi. Konar-göçer hayat tarzına bağlı olarak yaylaklarda ve kışlaklarda barınaklara sahiptiler. Dolayısıyla araştırmacılar iklimin çetinliği yüzünden insanların her zaman çadırlarda yaşayamayacaklarını ve kışı geçirmek için uygun yerler yapmak zorunda olduklarını vurgularlar.¹⁸ İşte buna binaen Orkun Yazıtlarında, 715 yılında Oguzlarla savaşılmadan evvel, Kök Türk orduları Amga Kurgan denilen yerde konaklayıp, kışlamışlardır¹⁹ ki, burasının korunaklı bir kale olduğu düşünülmektedir. Bunun gibi eski Türk kitabelerinde gördüğümüz kışlak ve yaylak tabirine daha geç dönemdeki Şine Usu Yazıtı²⁰ ile Irk Bitig benzeri metinlerde de rastlamaktayız.

Netice itibarıyla yaşlı ve sürüsü az bulunanlar kışlık bölgelerde kalırlardı ki, zamanla buralarda ziraat da gelişip, önemli merkezlere dönüşmüştür. Mesela Hazarlar kışları tamamen köy, kasaba veya şehirlerde geçiriyorlardı. Türkler şehir, kale, saray manaları karşılığı için umumiyetle kökü balçıktan gelen “balık” kelimesini kullanıyorlardı. Yine “şehir, kale, ev, mezar” anlamıyla örtüşen ve “korumak, korunmak, gizlemek, saklanmak, kurmak, kurulmak” vs. sözlerle alâkalı “kurgan” kelimesini de unutmamak gerekir. Hakanların yaşadığı şehir ve merkezler genellikle “ordu” terimiyle adlanırken, diğerleri sıradan isimler alabiliyordu.

Türk kaganları yeni bir ülke ele geçirdikleri zaman, idaresi altındaki Türkleri buralara yerleştirerek, tıpkı daha sonraki yüzyıllarda olduğu gibi (mesela Anadolu'nun Türkleşmesi), kazanılan toprakları iskâna açıyorlardı ve bunun için de sıklıkla “konmak”, “konturmak” veya “yerlemek” terimlerini kullanıyorlardı. Özellikle sürekli barınma mekânı olarak ırmak boylarını tercih eden Türklere ait bu evlerin ebatları da ailenin durumuna göre değişiyordu. Dolayısıyla Hunlar çağından beri Orta Asya'da yerleşim bölgelerinin izlerine rastlanılması,²¹ hep bu iskân politikaları yüzündendir.

Özellikle sürekli barınma mekânı olarak ırmak boylarını tercih eden Türklere ait bu evlerin ebatları da ailenin durumuna göre değişiyordu. Dolayısıyla Hunlar çağından beri Orta Asya'da yerleşim bölgelerinin izlerine rastlanılması,²¹ hep bu iskân politikaları yüzündendir.

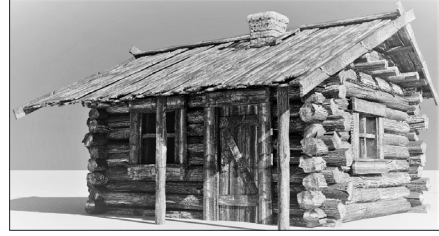
¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, C. I-IV, Çev. Besim Atalay, 2. Baskı, Ankara 1988, C. I, s. 35, 48, 61, 95, 99-101, 137, 348-349, 359-360, 377, 381, 383-385, 392, 417-418, 423, 429-430, 434, 440, 452, 464, 467, 471, 480, 482, 493; C. III, s. 31, 38, 119, 226; 355, 357, 367, 382-383; *İbni-Mühennâ Lügati*, Haz. Abdullah Battal, 2. Baskı, Ankara 1988, s. 7-97; Grönbech, *a.g.e.*, s. 1-238.

¹⁸ Tuncer Baykara, “Göktürk Yazıtlarının Türk İskan (Yerleşme) Tarihindeki Yeri”, *III. Sovyet-Türk Kolokiyumu*, İzmir 1990, s. 5.

¹⁹ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2016, s. 240.

²⁰ *Şine Usu Yazıtı*, Doğu tarafı 7-8, Güney tarafı 2, Batı tarafı 3. satır; *Irk Bitig*, 78, 86, 88, 96, 99. satırlar.

²¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it-Türk*, C. I, s. 503; Arseven, *a.g.e.*, s. 25; Reşit Rahmeti Arat, “Balık”, *Türk Ansiklopedisi*, C. 5, Ankara 1952, s. 132; Ananiasz Zajaczkowski, “Khazarian Culture

Tarihi kaynaklar ve arkeolojik kalıntılar eski Türk şehirciliğine dair bize ipuçları vermektedir. Örnek olarak, Selenge Irmağı kıyısında Uygur hükümdarı Börü Ken'in (Mo-yen Çor/belki Börü Kun/Genişleten/Yayan) tahminen 758 yılında Bay Balık adlı bir şehri Sogdlu ve Çinli ustalara yaptırması, bunun en çarpıcı delilidir ki, Şine Usu Yazıtında bu hususta; “Sogdak, Tabgaçka Selengede Bay Balık yaptı birtim”²², denmektedir. Bundan sonra oğlu Bögü de Türk yurdunun çeşitli yerlerinde kent ve Mani mabetleri inşa ettirmişti.

Bununla birlikte Hun, Kök Türk ve Uygur Kaganlığının esas başkenti Orkun Irmağı kıyısındaki Karabalgasun, yani eski Ordu Balık şehriydi ki, Türkler ordugâh, başkent, merkez vs. için “Ordu” ve “Ordu Balık” gibi terimleri kullanıyorlardı.²³ Burada çadırların yanı sıra, ahşap ve tuğladan binalar da yer alıyordu. Arapça kaynaklarda demirden yapılmış on iki büyük kapısına ve içerisindeki dükkanlara da işaret olunuyor. Bu şehrin Çin’den gelen prensesler için kurulduğu gibi birtakım saçma iddialarda bulunanlar varsa da, mimari özelliğine baktığımızda iskân bölgesinin ortasındaki kagan sarayı bir surla çevrilmiştir. Merkezin ana girişi doğu yönünden olup, etrafıyla beraber yaklaşık 50 km²’lik bir alana yayılmış idi. Elbetteki bu ve diğer kentlerin hepsi bir plan dâhilinde yapılmaktaydı. Umumiyetle bunların mimarileri incelendiğinde, şehrin ortasında bir hükümdar veya han sarayının olması muhakkaktı ki; bunlar da bir iç duvar ile çevrelenmekteydi. Daha sonra bu bölgeyi ele geçiren Mogollar da aynı yeri kendilerine başkent seçmişlerdir²⁴ ve Çingiz Han’ın ordugâhı Karakurum, Karabalgasun’un hemen bitişiğindedi.

Yine Uygurlara ait bugünkü Doğu Türkistan’da Turfan civarındaki surlarla çevrili Koço veyahut da İdi Kut şehri de anılmaya değer. Bu coğrafyadaki Türk döneminin önemli yerleşim merkezleri arasında Beş Balık’ta ki şehirler de

and its Inheritors”, *Acta Orientalia*, Tom: 22, Budapest 1961, s. 299; İbn Fazlan, *a.g.e.*, s. 37; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3. Baskı, İstanbul 1988, s. 344-345; Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1984, s. 91-364; Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978, s. 43-136; L.N. Gumilev, *Hunlar*, Çev. D. Ahsen Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003, s. 262; S.G. Klyastorniy - T.İ. Sultanov, *Türkün Üçbin Yılı*, Çev. A. Batur, İstanbul 2003, s. 15, 68; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, Çev. Ekber N. Necef - Ahmet Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003, s. 132; Barbaro, *a.g.e.*, s. 35.

²² Bakınız *Şine Usu Yazıtı*, Batı tarafı, 5: “Sogdlar ve Tabgaçlara Selenge’de Bay Balık yaptırdım.”

²³ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Kuzey tarafı, 8. satır.

²⁴ Rene Giraud, *L’Empire des Turcs Celestes*, Paris 1960, s. 51; Ögel, *a.g.e.*, s. 65; William Samolin, “East Turkistan to the Twelfth Century”, *Central Asiatic Journal*, IX, The Hague 1964, s. 75; Emel Esin, “Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/10-11, Ankara 1968, s. 135-137; Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2015, s. 85; Zekeriya Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*, Konya 2004, s. 78.

bulunuyordu.²⁵ Etrafında kayıklarla gezilen bir gölü, içinde çeşitli maden işleme atölyeleri vardı ve Kaşgarlı Mahmud burası hakkında, “*Uygurların en büyük şehridir*” diyor. Ayrıca Beş Balık için tarihte Türk, Çin ve Tibet mücadelelerinin ne kadar şiddetli geçtiğini de bilmekteyiz.²⁶

Bundan başka İdil şehri birkaç parçadan meydana geliyordu.²⁷ Bir kısmında tüccarlar ve Müslümanlar yaşarken, kent içinde pazarlar, hamamlar, sinagoglar, kiliseler, medreseleriyle beraber otuz kadar mahalle, hakanın sarayından daha yüksek minaresi olan bir Cuma mescidi vardı. İdil (İtil) Nehrinin her iki yakasında da yerleşilen bu şehirde, İdil’in bir yanından öbür tarafına ulaşım teknelerle sağlanıyordu. Mesela deniz kenarındaki Semender’den söz eden Müslüman yazarlarda, kent içinde çok miktarda asma bahçesinin olduğu kayıtlıdır.

Bunun dışında İdil’de bulunan Bulgar ve Saray şehirleri de pek ünlü idi. Bulgar’a 50 km kadar uzaklıkta bir Suvar kentinden de söz olunmaktadır. Kaşgarlı’nın “*herkesçe tanınan bir Türk şehri*” dediği ve İdil’in sol sahilindeki Bulgar harabelerinden, burasının tuğla ve taştan yapılmış bir kent olduğu; içerisinde 50.000 kişiyi barındırabildiği ve ortasında bir han sarayının yer aldığı anlaşılıyor. Söz konusu şehir Ortaçağların en önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Wilhelm Rubruck Seyahatnamesinden öğrendiğimize göre, Batu Han tarafından inşa ettirilen Saray şehri de pek güzeldi.²⁸

Bunun dışında, daha evvelce de belirtildiği üzere eski Türk kentleri konar-göçer hayat tarzının bir gereği olarak doğmuştur. Buldukları mevki ve konumları hem hayvancılığa, hem de ziraata müsaitti.²⁹ Mesela 10-12. asır-

²⁵ Çin kaynaklarında Pei-t’ing şeklinde geçen bölge olup, bugünkü Tanrı Dağlarının kuzeyinde, şimdiki Urimçi havalisindeki yerleşim birimleridir. Bu beş şehrin nereler olduğunu V. Minorsky, “*Hudūd el-Alem*” adlı çalışmasında veriyor (Sezin Orhan Kurulay, *Hudūd el-Alem’e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s.182), ama bize göre Kök Türk ve Uygur çağında bu yerleşim birimleri çok geniş bir sahaya yayılmış olamazlar. Bununla birlikte Çinliler eski zamanlarda Turfan ve Beş Balık’ı aynı isimle anmışlardır. Kuzey Asya ile Türkistan’ı birleştiren yolların kavşağındadır. Türkistan’ın ziraat ve ticaret şehirleriyle Orkun arasındaki kesişme noktasıdır. Ayrıca bakınız, Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. II, Ankara 1981, s. 17.

²⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it-Türk*, C. I, s. 379; Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, İstanbul 1984, s. 44-45; Gömeç, *Uygur Türkleri...*, s. 130; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 108; Gömeç, “*Divanü Lügat-it-Türk’de Geçen Yer Adları*”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28/46, Ankara 2009, s. 22.

²⁷ Burası kaynaklarda Han Balık, Hazaran, Sarıgşın, El-beyza gibi adlarla da anılır. Bakınız, Zeki Velidi Togan, “*Hazarlar*”, *İslam Ansiklopedisi*, 5/1, 5. Baskı, İstanbul 1988, s. 403.

²⁸ İbn Arabşah Saray şehrinin hakkında şöyle bir hikâye anlatır: “*Saray beylerinden birinin hizmetkârı kaçır ve kentin içinde kendine bir dükkan açarak, alış-verişle hayatını kazanır. Bu suretle on yıl kadar yaşar. Ama efendisi bu zaman zarfında ona hiç rastlamaz. Bu durum Saray’ın büyüklüğü ve nüfusunun çokluğundandır.*” Bakınız, İbn Arabşah, *Amir Temur Tarihi*, Çev. U. Uvatov, Taşkent 1992, s. 153.

²⁹ Ahmet Caferoğlu, “*Tarla Kültürü Etnoğrafyasına Göre Kotan*”, *İÜEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 19, İstanbul 1971, s. 45.

larda Divanü Lûgat-it-Türk'te geçen Oguz şehirlerinden Sabran (veya Savran), Sıgnak, Otrar (yahut Farab), Sayram, Yangı Balık (Can-kent), Semerkant ve Kaşgar gibi kentler de meşhurdu ve Arap coğrafyacıları ile tarihçilerinin eserlerinde onlarca Türk şehrinin adı geçmektedir. Karluk-Türgiş çağına ait Çu bölgesindeki kentlerin umumiyetle etrafının kerpiç veya ağaç surlarla da çevrildiğini³⁰ de biliyoruz.

Bu vesile ile belki tarihte ve günümüzde Türkistan'ın en önemli kültür merkezlerinden biri durumundaki Semerkant hakkında Babur Şah'ın söylediklerini aktarmakta da fayda var. O,

“Semerkant kadar güzel bir kent dünyada az bulunur. Hiçbir düşman şiddet ve üstünlük ile bunu ele geçiremediği için “Belde-i Mahfuza” derler. Türk ve Moğol halkları Semizkent diye söyler. Temür Beg burayı payitaht yaptı. Sur üzerinden kurganın uzunluğunun ölçülmesini emrettim, ölçü 10.600 kadem çıktı. Üzüm, kavun, elma, nar ve diğer bütün meyveleri çok iyidir. Semerkant ve mahallelerinde Temür ve Ulug Beg'in imaretleriyle, bahçeleri çoktur. Temür, Kök Saray diye meşhur olan dört kapılı, fekalâde büyük bir köşk ve kalenin içinde bir cami yaptırmıştır. Semerkant'ın doğusunda iki bahçe açtırdı. Biri Bağ Boldı, öbürü Bağ-ı Dılgüşa'dır. Dılgüşa'da inşa olunan köşkte Temür Beg'in Hindistan muharebeleri tasvir edilmiştir. Ayrıca yine Nakş-ı Cihan, Bağ-ı Çınar, Bağ-ı Şimal, Bağ-ı Nev ve Bağ-ı Behişt bahçeleri vardır. Temür'ün oğulları da buraya hanlar, hamamlar ve camiler kurdurdu”³¹ diyor.

Bunlardan yüzlerce yıl evvel M.Ö. 30'larda Kiçik Kutlug Alp Yabgu'nun Talas Nehri kıyısında surlu bir başkent kurdurmasının yanı sıra; yine 4. asrın sonlarıyla, 5. yüzyılın başlarında, Çin'in Ordos bölgesinin güneyinde ortaya çıkarak bir hâkimiyet tesis eden ve Hunların devamı olduklarını ileri süren

³⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, s. 124, 437, 456; C. III, s. 176; V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Haz. Hüseyin Dağ, Ankara 2004, s. 191-192; S. Runciman, “Ortaçağ Başlarında Avrupa ve Türkler”, *Belleten*, 7/25-27, Ankara 1943, s. 52; Hüseyin Namık Orkun, “Attila ve Sarayı”, *Resimli Tarih Mecmuası*, 1/11, İstanbul 1951, s. 431; Geza Feher, “Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akriba Olan Milletlerin Kültürü”, *II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 1943, s. 292; Akdes Nimet Kurat, “Bulgar”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, 5. Baskı, İstanbul 1979, s. 787-792; R.P. Lindner, “Nomadism, Horses and Huns”, *Past and Present*, No 92, London 1981, s. 11; Sümer, *Eski Türklerde...*, s. 39-45; Ögel, *İslamiyetten Önce Türk...*, s. 172; Rubruk, *a.g.e.*, s. 131; Agacanova, *a.g.e.*, s. 97; Kurulay, *a.g.t.*, s. 166-167; Gömeç, “Divanü Lûgat-it-Türk'te Geçen Yer Adları”, *II. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi*, Ankara 2008, s. 261-290; Şehabeddin-i Mercani, *Müstefadü'l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*, Türkiye Türkçesine Aktaran Mustafa Kalkan, Ankara 2008, s. 39-42, 66.

³¹ Zahiruddin Muhammed Babur, *Baburname*, Haz. Reşit Rahmeti Arat, C. I, Ankara 1970, s. 68-72; Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, Ter. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1993, s. 144-146.

Hsia hanedanlığının ilk beyi Tengriken Boncuk (He-lien P'o Po) burada şehirler yaptırmıştır ki, Çin kaynaklarında bunlar hakkında ayrıntılı malûmat mevcuttur. Bu kentlerden birinin etrafı dağ ve nehirlerle çevrili olup, arkası dağa, önü ırmağa dönük idi. Solunda bir akarsu, sağında da bir dağ geçidi bulunuyordu. Şehrin surları o kadar yüksekti ki, sanki göğe uzanıyor, adeta güneş ışıklarına engel oluyordu. Etrafta avlanılabilecek büyük bir orman, balık tutmak için de bir göl vardı. Bunlardan başka insanlar gezsin diye park ve bahçeler oluşturulmuştu. Hatta hakan “onbinleri birleştiren şehir” diye bilinen bu yerin girişine de kendi ağzından yazılan bir kitabe koydurmuştur.³²

Yazıtlarda özellikle nehir boylarında odalar (otag/eb/çadır/kerekü/bazen birkaç bölmeli), yani evler kurulduğuna işaret ediliyor. Hunların ve diğer Türklerin barınaklarını zaman zaman döğülmüş toprak, ağaç ve kamıştan inşa ettiklerine dair bilgiler değişik kaynaklarda mevcuttur. Fakat Türkler daha çok ahşap meskenler de yaşıyorlardı. Bunun sebebi de keçe ile ağaçların taş ve kerpiçe nazaran her açıdan daha sağlıklı olmasıydı. Bunlar kışın soğuga, yazın da sıcağa karşı çok uygundular. Hatta Hunlar, kerpiç evlerde oturan Çinlileri hakir görüyorlardı. Ayrıca yaşadıkları coğrafyada hammadde olarak ağacın daha bol bulunması da tercih nedenidir. Mesela Orta Avrupa'daki Attila'nın (Ata İllig) kasabalarının da ana unsuru ağaçtı ve etrafları çitlerle çevriliydi.³³ Buna karşılık İdil'in bir bölümü ve Don Irmağının aşağılarında yer aldığı sanılan Hazarların meşhur şehri Sarıg-el (Sarkel) taş ve tuğladan yapılmış olup, içinde ahşap binalar da bulunuyordu.

Ayrıntılarıyla anlattığımız bu kentlerin dışında; Çin'den başlayarak Orta Avrupa'ya kadar Hun ve onun devamı durumundaki Türklere ait yerleşim alanları söz konusudur ki, Baykal-Yenisey civarları ile bütün Mogolistan topraklarındaki İvolga, Derestu, Şeremko, İlmoa, Noyon Ula, Boro Köl, Terelçi, Bayan Bulak, Mangaşın Küre, Tamır-Koşo bölgesindeki şehirleri, bunun di-

³² H.H. Howorth, “On the Westerly Drifting of Nomades, from the Fifth to the Nineteenth Century, Part IV. Circassians and White Khazars”, *The Journal of the Ethnological Society of London*, 2/2, London 1870, s. 189; Şemseddin Günaltay, *Mufassal Türk Tarihi*, C. III, İstanbul 1339, s. 63; Runciman, “a.g.m.”, s. 52; Zajaczkowski, “a.g.m.”, s. 299; Ayşe Onat, 5. Asırda Kuzey Çin'de Kurulan Hsia Hun Devleti (M.S. 407-431), Doçentlik Tezi, Ankara 1977, s. 92; Şerif Başstav, “Hazar Kağanlığı Tarihi”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s. 161; Balint, a.g.e., s. 44; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 20, 337-338; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 506-508; Peter Benjamin Golden, *Khazar Studies, An Historico-Philological Inquiry Into The Origins Of The Khazars*, Budapest 1980, s. 121; Agacanov, a.g.e., s. 106; Mesudi, *Murûc ez-Zeheb*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004, s. 67-69; Kurulay, a.g.t., s. 165-166; Tilla Deniz Baykuzu, “Bir Hun Başkenti: T'ung-wan Ch'eng”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 183, İstanbul 2009, s. 3-5; Borbala Obrusanszky, “Tongwancheng, the city of Southern Huns”, *Transoxiana*, No: 14, 2009.

³³ Thompson, “a.g.m.”, s. 113; Orkun, “a.g.m.”, s. 431; Ögel, “Büyük Hun İmparatorluğu ve Daha Önceki Devletler”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s. 14; Balint, “a.g.m.”, s. 35.

şında yukarıda da zaman zaman değindiğimiz üzere eski Türk kışlık merkezi konumundaki Ordos, Shan-si, Shen-si ve Kansu gibi yerlerdeki pek çok iskan noktasını, Kazakistan, Türkistan, Kafkasya, Doğu ve Orta Avrupa'daki³⁴ kent kalıntılarını sayabiliriz.

Netice itibarıyla Türk şehirleriyle alâkalı örnekleri daha da çoğaltmamız mümkündür, ama evvelce de belirttiğimiz üzere Türkler, umumiyetle çadırları ve ahşap evleri tercih ediyorlardı ki, ayrıca bunlar bir yerden bir yere daha kolay ulaştırılıyordu.

Kaynaklar

AGACANOV, Sergey Grigoreviç: *Oğuzlar*, Çev. Ekber N. Necef - Ahmet Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003.

ALTINMAKAS, Lâyık: "Kazak Türklerinin Gelenekleri ve İslamiyetin Etkisi", *Türk Kültürü*, 22/250, Ankara 1984.

ARAT, Reşit Rahmeti: "Balık", *Türk Ansiklopedisi*, C. 5, Ankara 1952.

ARSEVEN, Celal Esad: *Türk Sanat Tarihi*, C. 1-2, İstanbul (tarihsiz).

ARTAMONOV, M.İ., *Hazar Tarihi*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004.

BALİNT, C.: "Hazarlara İlişkin Arkeolojik Araştırma", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Prof. Dr. Yaşar Önen'e Armağan, 26/1, Ankara 1988.

BARBARO, Josaphat: *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çev. Tufan Gündüz, İstanbul 2005.

BARTHOLD, V.V.: *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Haz. Hüseyin Dağ, Ankara 2004.

BAŞTAV, Şerif: "Hazar Kağanlığı Tarihi", *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987.

BAYKARA, Tuncer: "Göktürk Yazıtlarının Türk İskan (Yerleşme) Tarihindeki Yeri", *III. Sovyet-Türk Kolokiyumu*, İzmir 1990.

BAYKUZU, Tilla Deniz: "Bir Hun Başkenti: T'ung-wan Ch'eng", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 183, İstanbul 2009.

CAFEROĞLU, Ahmet: "Tarla Kültürü Etnoğrafyasına Göre Kotan", *İÜEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 19, İstanbul 1971.

Cengiz İmparatorluğu, Çev. Ankhbayar Danuu, İstanbul 2012,

CHALIAND, Gerard: *Göçebe İmparatorluklar*, Çev. Engin Sunar, İstanbul 2001.

CLAVİJO, Ruy Gonzales De: *Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1975.

DEVRİŞEVA, Halida: *Seyahatnamelelere Göre XIX. Yüzyılda Kazakların Sosyal ve Kültürel Hayatı*, Doktora Tezi, Ankara 2016.

DİYARBEKİRLİ, Nejat: *Hun Sanatı*, İstanbul 1972.

ESİN, Emel: "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/10-11, Ankara 1968.

_____ : *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978.

_____ : "Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri", *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987.

³⁴ Gözde Sazak, *Türk Sembolleri*, İstanbul 2014, s. 54-87.

FEHER, Geza: “Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü”, *II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 1943.

FRAZER, J.G.: “The Killing of the Khazar Kings”, *Folklore*, 28/4, London 1917.

GİRAUD, Rene: *L’Empire des Turcs Celestes*, Paris 1960.

GOLDEN, Peter Benjamin: *Khazar Studies, An Historico-Philological Inquiry Into The Origins Of The Khazars*, Budapest 1980.

GÖMEÇ, Saadetin Yağmur: “Divanü Lûgat-it-Türk’te Geçen Yer Adları”, *II. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi*, Ankara 2008.

_____ : “Divanü Lûgat-it-Türk’de Geçen Yer Adları”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28/46, Ankara 2009.

_____ : *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015.

_____ : *Uygur Türkleri Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2015.

_____ : *Kök Türk Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2016.

_____ : *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 3. Baskı, Ankara 2016.

GRÖNBECH, K.: *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, Ankara 1992.

GUMİLEV, L.N.: *Hunlar*, Çev. D. Ahsen Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003.

GÜNALTAY, Şemseddin: *Mufassal Türk Tarihi*, C. III, İstanbul 1339.

HERMANN, M.: “Uygurlar ve Yeni Bulunan Soydaşları”, *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2/1-2, İstanbul 1946.

HOWORTH, H.H.: “On the Westerly Drifting of Nomades, from the Fifth to the Nineteenth Century, Part IV. Circassians and White Khazars”, *The Journal of the Ethnological Society of London*, 2/2, London 1870.

İBN ARABŞAH: *Amir Temur Tarihi*, Çev. U. Uvatov, Taşkent 1992.

İBN BATUTA: *İbn Batuta Seyahatnâmesi’nden Seçmeler*, Haz. İ. Parmaksızoğlu, Ankara 1981.

İbni-Mühennâ Lûgati, Haz. Abdullah Battal, 2. Baskı, Ankara 1988.

KAŞGARLI MAHMUD: *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I-IV, Çev. Besim Atalay, 2. Baskı, Ankara 1988.

KIRİLEN, Gürhan: *Eski Çin’in Ötekisi Türkler*, Ankara 2015.

KİTAPÇI, Zekeriya: *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*, Konya 2004.

KLYAŞTORNIY, S.G. - SULTANOV, T.İ.: *Türkün Üçbin Yılı*, Çev. A. Batur, İstanbul 2003.

KOÇ, Dinçer - YILDIRIM, Kürşat: “Hun Tarihi Kaynağı Olarak Yan Tie Lun”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 112/220, İstanbul 2016.

KURAT, Akdes Nimet: “Bulgar”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, 5. Baskı, İstanbul 1979.

KURULAY, Sezin Orhan: *Hudûd el-Alem’e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

LINDNER, R.P.: “Nomadism, Horses and Huns”, *Past and Present*, No: 92, London 1981.

LIU, M.T.: “Kulturelle Beziehungen Zwischen Ost-Türken und China”, *The Central Asiatic Journal*, Vol. I, Wiesbaden 1957.

MERCANİ, Şehabeddin-i: *Müstefadü’l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*, Türkiye Türkçesine Aktaran Mustafa Kalkan, Ankara 2008.

- MESUDİ: *Murûc ez-Zeheb*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004.
- OBUSANSZKY, Borbala: “Tongwancheng, the City of Southern Huns”, *Transoxiana*, No 14, 2009.
- ONAT, Ayşe: *5. Asırda Kuzey Çin’de Kurulan Hsia Hun Devleti (M.S. 407-431)*, Doçentlik Tezi, Ankara 1977.
- ORALTAY, Hasan: “Kazak Türklerinin Çadırları”, *Türk Kültürü*, 16/192, Ankara 1978.
- ORKUN, Hüseyin Namık: “Attila ve Sarayı”, *Resimli Tarih Mecmuası*, 1/11, İstanbul 1951.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. II, Ankara 1981.
- _____ : *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1984.
- _____ : *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. III-VII, Ankara 1984-1985.
- _____ : “Batı Göktürk Devleti”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987.
- _____ : “Büyük Hun İmparatorluğu ve Daha Önceki Devletler”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987.
- _____ : *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3. Baskı, İstanbul 1988.
- _____ : *Türk Mitolojisi*, C. II, 3. Baskı, Ankara 2006.
- RUBRUK, Wilhelm Vor: *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, Çev. Ergin Ayan, İstanbul 2001.
- RUNCİMAN, S., “Ortaçağ Başlarında Avrupa ve Türkler”, *Belleten*, 7/25-27, Ankara 1943.
- SAMOLİN, William: “East Turkistan to the Twelfth Century”, *Central Asiatic Journal*, IX, The Hague 1964.
- SARIYEV, Berdi: *Türkmen Türkçesi ve Kültürü Üzerine Makaleler*, Haz. Emrah Yılmaz - Tuğba Yılmaz, Ankara 2017.
- SAZAK, Gözde: *Türk Sembolleri*, İstanbul 2014.
- SEYFİ, Ali Rıza: *İskitler ve İskitler Hakkında Herodot’un Verdiği Bilgiler*, İstanbul 1934.
- SİNOR, Denis: “The Origin of Turkic Balıq Town”, *Central Asiatic Journal*, Vol. 25, Wiesbaden 1981.
- SOOFİZADEH, A.: “Konargöçer Hazarötesi (İran) Türkmenlerinde Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat”, *Altaylardan Toroslara Konargöçer Türkler*, Ed. Mustafa Gökçe - Eren Fehmi Eroğlu, Muğla 2018.
- SÜLEYMAN ER-RAVENDİ: *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr*, Çev. Ahmed Ateş, C. I, 2. Baskı, Ankara 1999.
- SÜMER, Faruk: “Türk Çadırları”, *Resimli Tarih Mecmuası*, 5/56, İstanbul 1954.
- _____ : *Eski Türklerde Şehircilik*, İstanbul 1984.
- THOMPSON, E.A.: “The Camp of Attila”, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 65, 1945.
- TOGAN, Zeki Velidi: “Hazarlar”, *İslam Ansiklopedisi*, 5/1, 5. Baskı, İstanbul 1988.
- Treasures of Xiongnu*, Edit. D. Tseveendorj - J. Saruulbuyan, Ulaanbaatar 2011.
- YALGIN, Ali Rıza: *Cenupta Türkmen Oymakları*, C. II, 2. Baskı, Ankara 1993.
- ZAHİREDDİN MUHAMMED BABUR: *Baburname*, Haz. Reşit Rahmeti Arat, C. I, Ankara 1970.
- ZAJACZKOWSKI, A.: “Khazarian Culture and its Inheritors”, *Acta Orientalia*, Tom: 22, Budapest 1961.

BATI KÖKTÜRK KAĞANLIĞININ HAKİMİYET SİMGELERİ: DAMGA VE MÜHÜR

Doç. Dr. Gaybullah BABAYAR* - Arif HABİBULLAYEV*

Öz

Başlangıçta Köktürk Kağanlığının birer batı kanadı olarak bilinen ve daha sonra belirli bir Kağanlığa dönüşen Batı Köktürk Kağanlığı (568-740) Orta Asya tarihinde ayrıca bir yer tutmaktadır. Kağanlık tarihi ile bağlantılı birçok dillerdeki yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntular Batı Köktürkler döneminde bölgede sikke darbı, tasvir sanatı, yazı sistemi, yazıya dayalı haberleşme, iletişim ve saire gibi devlet yönetimiyle ilişkili geleneklerin oldukça geliştiğine delalet etmektedir. Özellikle, devlet yönetiminde ayrıca yer tutan sikke darbı, mühürçülük ve damga geleneği Batı Köktürk Kağanlığının ayrıca özelliği olmuştur. Kendi sikkelerini Çaç (Taşkent) bölgesinde bastıran Batı Köktürk yöneticileri sikkelerde kendi adı ve ünvanının yanı sıra boy damgalarını da yansıtmışlardır. Bununla birlikte, Batı Köktürkleriyle bağlantılı birçok Türk asıllı hanedanlar: Çaç, Fergana, Otrar, Soğd, Buhara ve Toharistan bölgelerinde Eski Türk boy damgalarını barındıran kendi sikkelerini darbetmişler, bu tür sembolik işaretleri mühürlerine de yansıtmışlardır. Bu tür sikke ve mühürler menşece Eski Türk gelenekleriyle örtüşmektedir.

Anahtar kelimeler: Batı Köktürk Kağanlığı, Devlet Yönetimi, Sülale, Simgeler, Damga, Mühür, Sikkeler.

The Domination Icons Of West Turkic Khanate: Stamp And Seal Abstract

The Western Turkic Khanate (568-740), which was known initially as one of the western wings of the Turkic Khanate and then turned into a specific kingdom, has its own place in the history of Central Asia. Written sources and archaeological findings in many languages related to the history of the khanate indicate that in the period of the Western Turks, state-related traditions such as coin minting, depiction of art, writing system, communication and so on have developed. Particularly, the coinage, seal and stamp tradition, which also holds a place in state administration, has also become a feature of the Western Turkic Khanate. The rulers of the Western Turkic Khanate who prin-

* Ali Şir Nevai Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi.

ted their own coins in Chach (Tashkent) area, also reflected their name, title in coins and as well as their family name. However, many Turkic origin dynasties associated with the Western Turkic Khanate. Chach, Ferghana, Otrar, Sogdiana and Tokharistan regions have their own coins with their own stamps, and they have reflected such symbolic signs on their seals. Such coins and seals coincide with the Turkic traditions.

Keywords: *Western Turkic Khanate, State System, Dynasty, Symbols, Stamp, Seals, Coins.*

1. Giriş

Birlikte yaşam - aile, toplumsal hayat, toprağın işlenmesi - ziraatçılık, hayvanların evcilleştirilmesi - hayvancılık, konut - ev, şehircilik, tasvirî sanat ve yazının icat edilmesi, alışveriş ve paranın ortaya çıkışı, eğitim ve benzeri Dünya Uygarlığının temelini oluşturan ilkelerin arasında “İdarî Hayat” da ayrıca bir önem taşımaktadır. İnsanlık tarihinde toplum düzenini koruyan çeşitli kurallara başvurulması kanun ve hukukun düzenlenmesine yol açtığı kadar idari hayatın ortaya çıkmasına ve sonuçta devletin oluşmasına temel oluşturmuştur. İşte bu amil, yani belki de Dünya Uygarlığının en temel unsurlarının başında gelen düzenlemelerden biri sayabileceğimiz idarî hayat, dünyanın her köşesinde o veya bu derecede varlığını sürdürmüş, zaman geçtikçe gelişme ve ilerleme göstermiş, gittikçe karmaşık bir hal almıştır. Kimi topluluklarda o uzun asırlar zarfında başlangıç seviyesinde ve ilkel olarak kalmış, kimi topluluklarda ise giderek genişlemiş ve dallanarak karmaşık bir durum arz etmiştir.

İdarî hayatın Eski Türk uygarlığında ayrıca bir yeri vardır. Zira Türkler, yaklaşık üç bin yıllık bir zaman diliminde sadece kendi toplumunu değil, belki de dünyanın birçok bölgelerinde yaşayan yabancı toplulukları da kendi yönetimi altında bulunduran bir millettir. Bu ise Türk topluluklarının idari hayatta büyük tecrübeye sahip olmaları ve kadim tarihlerden beri çok yönlü ve karmaşık bir yönetim sistemini uygulamalarından ileri gelmektedir.

Genel Türk tarihinin Saka ve Hunlardan başlayarak hemen hemen 20. yüzyıla kadar uzanan yaklaşık üç bin yıllık bir tarihin göz atarsak, bu vakit diliminde onların hep belirli bir siyasi oluşumlar sağladıkları, boy birlikleri ve devletler kurdukları anlaşılacaktır. Devlet varken hep kanun ve kuralların bulunması, hukukun işlenmesi, kısacası idari hayatın var olması icap etmiştir. Eğer Saka öncesi (M.Ö. I bin yıllık), Saka (M.Ö. 6-4. yy.), Hun İmparatorluğu (M.Ö. 3 - M.S. 3. yy.), Ak-Hunlar/Eftalitler (M.S. 4-6. yy.), Avar / Juan-Juan Kağanlığı (M.S. 4-6. yy.), Köktürkler (M.S. 6-8. yy.), Karahanlılar (940-1212), Selçuklular (1038-1299), Altın Ordu (13-15. yy.), Osmanlı (1299-1923), Timurlu (1365-1501) ve benzeri başlıca hanedanların yönetim sistemi ve onunla ilişkili idari hayatın içeriğine kısaca bir tanımlama yaptığımızda genel olarak şöyle bir düzenin yürürlükte olduğu anlaşılmaktadır:

1. *Aile* (ev, ocak, törkün, ot). Esas olarak ataerkil vasfa sahip Türk ailelerinde ailenin erkek ferdi (koca, en yaşlı temsilci, büyük erkek evlat) ailede söz sahibi olmuş, ailenin geçimini, güvenliğini ve düzenini korumuştur. Bununla birlikte, Eski Türk ailesinde kadınlar da ayrı bir mevkide bulunmuşlar, bir

nevi serbest tutum sergilemişlerdir. Özellikle, aile yönetiminde analar ve yaşlı kadınların mevkii yüksek olmuştur. Hükümdarın baş hanımı “*Hatun*” unvanıyla yönetimde oldukça büyük söz sahibi olması ise belki de Eski Türkler için diğer birçok topluluklardan ayıran özellik olmuştur. Biraz aşağıda daha içerikli olarak bahsedileceği gibi, Soğd bölgesinde darbolunan Eski Türk sikkelerinde hükümdarla *Hatun*’un yan yana betimlendiği ve *x’ttwnh* “*Hatun*” ünvanının yer aldığı da buna örnek teşkil eder (bkz. Levha XII). Yakın yıllarda Semerkant şehrinin eski kalıntılarında bulunan birkaç mühürde Eski Türk kadının betimlendiği ve çevresinde yine Soğd yazısıyla “*Hatun’un mührü*” tabirinin görülmesi de bu yönden ilgi çekicidir (bkz. Levha XIII).

2. *Boy* (uruğ, oğuş, boy). Aileler mensup buldukları belirli bir boya, yani akraba aileler birliğine dahil olmuşlar, her aile başkanı boy başkanı - *Beğ’e* boyun eğişlerdir.

3. *Boylar Birliği*. Soyca akraba veya müttefik boylar belirli bir birlik kurmuşlar, her boyun başkanı bu birliğin en üst yöneticisine boyun eğiştir. Örneğin, *Tele* (*Tegreg) Türkleri yaklaşık 50 boyu içeren büyük bir boylar birliğini oluşturmuşsa, Oğuzlar 9, Karluklar 3, Tatarlar 30 boyu içeren boylar birliği biçiminde belirli bir idari düzen kurmuşlardır. *Boylar Birliği*’nin başkanları da *İl* “*devlet*” başkanı - Kağan’a boyun eğişlerdir.

4. *İl / Devlet* (il/el). Eski Türklerin en üst siyasi birimi Köktürk yazıtlarında görüldüğü gibi *İl / El* olarak yürütülmüştür. Çok eski tarihlerden orta çağlarda, hatta bugünlerde bile birçok Türk topluluklarında “*devlet, ülke, halk*” gibi birçok anlamı taşıyan bu tabir “*devlet*”in üstlendiği tüm fonksiyonları kendinde barındırmıştır. Yani “*Türk İl’i*” o dönemin diğer topluluklarında, örneğin Çinli, İranlı, Bizanslı ve diğer halklarda görülen devlete has özelliklere: yönetim, yasaları düzenleme ve denetleme, hukuk, memuri idari birimler, askeri teşkilat, vergi toplama, hakimiyet simgeleri, başkent, saray, bürokrasi, yazılı iş yürütme, diplomasi, sikke darbı, vergi toplama, vasalların denetimi, naiplik sistemi, unvanlar düzeni vs.lere sahip olmuştur.

Bununla beraber Türk topluluklarının kadim ve orta çağlar dönemi idari hayatına özgü ve bu vasıfıyla onları diğer milliyetlerden epey farklı kılan kendine has bazı devlet yönetim şekilleri de bulunmuştur. Bu, birkaç nüfuzlu komşu veya akraba boyların bir araya gelerek müttefiklikte devletin siyasi istikrarını sağlamalarıdır. Örneğin, Asya Hunları 4, Doğu Köktürkleri 12, Batı Köktürkler 10, Uygurlar 9 müttefik boy aracılığıyla devlet düzenini korumuşlardır. Nitekim Köktürk ve Uygur Kağanlıkları kendinde onlarca boyları içermekle beraber, yukarıda sayılan boylarla işbirliği ile devleti yönetmişlerdir. Bu düzen Altın Ordu, Timurlu gibi orta çağ devletlerinde de belirgin bir biçimde kendini hissettirmiştir.

2. Eski Türklerde Yönetim ve Hükümdarlık Simgeleri

Orta Asya göçebe toplumları, özellikle Eski Türk düşüncesinde, yönetim imtiyaz sahibi hanedan olan “*Altın Uruğ*” (boy) temsilcilerinin hakkı idi. Nitekim Asya Hunlarında *Tu-ku*, Köktürkler ve Hazarlarda *Aşina*, Uygurlarda *Yağlakar*, Kırgızlarda *A-ji*, Peçeneklerde *Kangar*, Macarlarda *Kabar*, Bulgar

Türklerinde *Dulo* boyuna mensup hanedanlar hakimiyeti elinde bulundurmışlardır.¹ Geçmişte tarih sahnesine çıkan her Türk hanedanı soyca farklı olmalarına rağmen, yönetim ve yöneticilik simgeleri bin yıllar zarfında genel olarak aynı kalmıştır. Bu simgeler esas olarak şunlardan oluşmaktaydı: *at* (ad/unvan: Kağan, Yabgu-Kağan, Yabgu), *eb/ *otağ* (hükümdar çadırı), *orda / ordu*² (karargah), *örğin* (ornak/orunluk, taht)³, *tuğ*⁴, *bayrak*, *köbürge* (davul), *cığa* (baş giysiye takılan püsküller, tüy), *kor* (kemer), *kılıç*, *yay* (ok yay), *hançer*, *kamçı*, *tamga* (nişan, damga) vs.⁵

Özellikle hükümdarın yaşadığı yer, yani devletin merkezi sayılan *orda / ordu* (örn. saray, karargah) yönetimin ve hükümdarın esas nişanı sayılırdı. Bununla beraber, Kağan tarafından çeşitli nedenlerle topluma verilen *toy* (dügün/ziyafet)ler de hükümdarlık simgesi olarak bilinirdi. Toy lar devlet başkanının hakimiyeti ve maddi güç ve kudretinin gösterisi içeriğini taşıyordu.

¹ P.B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. O. Karatay, KaraM, Ankara 2002, s. 83; A. Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Ankara 2002, s. 841.

² *Ordu / Orda* - Köktürk Kağanlığı döneminden, belki de Asya Hun İmparatorluğu döneminden başlayarak son orta çağlara kadar tarih sahnesinde görülen Türk ve Türk-Moğol devletlerinin hemen hemen hepsinde *ordu* veya *orda* tabiri hakimiyet sisteminin önemli bir kurumu olarak bilinmiştir. Belirli bir derecede devletin merkezi - başkent için de kullanılan *ordu* tabirinin tam anlamı ise "hakimiyet merkezi, hükümdar - Kağan'ın oturduğu özel bir yer, karargah" sıfatında idi. Yani *ordu* esasen başkent şehrinin içinde, şehir merkezinde bulunmakla birlikte hükümdarın seferde olduğu vakitlerde geçici olarak kurulan özel yer için de kullanılmıştır.

³ İstemi Yabgu'nun huzuruna elçi olarak gittiği vakit Bizanslı Zemarcho's hükümdarın tavus biçimindeki tahtta oturmuş vaziyette kaydeder (H. Çal, "Orhun Anıtları 2000 Yıl Kazısı: Karakuş Tasvirli Sembolik Lahit", XIV. *Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. III, TTK Yayınları, Ankara 2005, s. 525, 538). Nitekim, Çaç (Taşkent) bölgesinde darbolunan Batı Köktürk Kağanlığı sikkelerinde, Kağanlığın Yabguluk dönemi (6. yüzyılın son çeyreği - 7. yüzyılın başı)ne ait sikkelerde ve Tun Yabgu-Kağan (618-630) bazı sikkelerinde aslan başlı tahtta oturan hükümdar tasviri görülür (G. Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu - The Catalogue of Coins of Turkic Qaghanate*, TİKA, Ankara 2007, s. 56).

⁴ Eski Türklerde hakimiyet simgesi olarak *tuğ* ile bağlantılı bilgi Kaşgarlı Mahmud "*Divan-ü Lugat-it-Türk*" eserinde şu tarzda görülür: 1. *tuğ* - Hakamın huzurunda çalınan davul (kös); 2. *tuğ* (alem). *Toquztuğluğ xan*: Dokuz tuğlu Han ya da Hakan. Egemenlik alanı ne kadar geniş ya da payeleri ne kadar çok olursa olsun, bir Hakan asla dokuzdan fazla tuğ kullanmaz. Çünkü dokuz sayısının uğurlu olduğunu düşünürler. Bu tuğlar *barçın* adı verilen kumaştan ya da turuncu renkteki ipekten yapılır. Bunu da [bu renkleri de] uğurlu sayarlar (Kaşgarlı M., *Divânü Lugâtî't-Türk*, Kocabı Yayinevi, İstanbul 2005, s. 588). Gerçi bu bilgiler Kaşgarlı Mahmud'un yaşadığı döneme ait olup, daha çok Karahanlılar ve Selçuklular dönemine denk geliyorsa da (Genç, *a.g.e.*, s. 94), belli bir derecede Köktürk dönemi için de geçerli olmalıdır. Çünkü, "*toquz*" (dokuz) geleneğinin Köktürk Kağanlığı'nda mevcut olup, sonradan diğer Türk - Moğol devletlerinde de kullanıldığı bilinmektedir. Özellikle, Köktürk devletçiliğini en çok sürdüren Karahanlılarda da bu geleneğin devam ettiği ve Kağan'ın tuğlarının sayısının 9 adeti oluşturduğu bilinmektedir (R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK, Ankara 2002, s. 95). Köktürk Kağanlığı döneminde tuğ at, qotuz (yak) veya diğer hayvanların kuyruğundan yapılmıştır. Askerler tuğu savaş vaktinde mızrak uçlarına ya da at eğerine takmışlardır (Genç, *a.g.e.*, s. 95). Eski Türk yazıtlarında düşmanın yenilgiye uğratıldığı anlamında *tuğın ebirü "engelli yolu aşarak"* veya *"tuğunu açığuya çevirerek"* tabiri geçmektedir (G. Abdurrahmanov - A. Rüstemov, *Kadimği Türkiy Til*, Taşkent: Okituvçi, 1982, s. 75). M. Mode, Afrasiyab (Semerkant) saray duvar resimlerinin Batı cephesinde bulunan 11 adet tuğu Batı Köktürk Kağanlığı'nın simgesi olarak görür, Ek-XV). Ona göre, bu tuğların 5'i On Ok Boylar Birliği'ne mensup 5 Tu-lu kabilesine, diğer 5'i ise On Okların 5'i boyunu içeren Nuşibi boyuna, geri kalan 1 adeti ise baş hükümdar Yabgu-Kağan'a aittir (M. Mode, "Reading the Afrasiyab Murals: Some Comments on Reconstructions and Details", *Royal Naurüz in Samarqand*, Proceedings of the Conference held in Venice on the Literaturverzeichniss Pre-Islamic Paintings at Afrasiyab, RSO, NS 78, Supplemento 1. Pisa / Roma 2006, p. 110).

⁵ Koca, *a.g.e.*, s. 829.

Daha doğrusu, hükümdarlar bu tür etkinlikler aracılığıyla kendisini destekleyen asıllar ve halk için büyük bir fedakarlık yapabileceğini sergilemek amacıyla gerçekleştirilirdi. O yüzden “toy”lara herkesin, özellikle devlet ileri gelenleri - *Beğ*lerin kesinlikle katılması gerekmektedir. Çünkü “toy”a katılmamak hakimiyetin tanınmaması ve itaat etmeme anlamını taşıyordu.

Her yönetici belirli bir hakimiyet simgelerini teslim alır ve kendi yönetimi sırasında onlardan yararlanırdı. Özellikle, hükümdar, hem memleket içerisinde, hem de yabancı ülkelerde bu tür remz ve nişanlar aracılığıyla itiraf edilirdi.

Dünyanın pek çok yönetici hanedanlarında görüldüğü gibi, Batı Köktürk Kağanlığı’nda da kendine özgü hükümdarlık nişanları veya hakimiyet remzleri, yani özel simgeler bulunarak esas itibarıyla şunlardan oluşmaktaydı:

1) Unvan ve lakaplar, 2) Yönetim merkezi (başkent), karargah, 3) Sikke darbı, 4) Otağ (çadır), saray, 5) Taht, 6) Taç, 7) Korumalar grubu (guardian), 8) Şemsiye, 9) Bayrak (kurt başlı), 10) Tuğ (10 adet), 11) Köbürge (davul), 12) Kıyafet (baş giysisi, elbise, kemer), 13) Silah (ok yay, hançer, kılıç), 14) Tamga (nişan), 15) Özel renk (sarı/beyaz ve mavi), 16) Huma kuşu (+kadın ilahe Umay) tasviri vs.

Nitekim, Batı Köktürk kağanlığında ana devlet simgelerinden biri bayrak olduğunu birçok kaynaklar tesbit eder. İlkın, Batı Köktürklerin merkezi toprakları Yedisu’daki dağ kaya resimlerinde ellerinde bayrak taşıyan atlılar tasviri görülür. Birçok araştırmacılar onlardan bir kısmını Batı Köktürklerle ilişkilendirirler (*bkz.* Levha I, 1).⁶

Köktürklerde bayrağın ne kadar önem taşıdığını Çin yıllıklarındaki bilgiler de doğrular. Çinli yazarların kayıtlarından belli oldukça, Aşına hanedanının bayrağına kurt başı tasviri betimlenmiştir.⁷ Nitekim, Çin yıllıklarında 582 yılında Çinliler *Ha-mi* (Kumul)’da bulunan Batı Köktürk hükümdarı Tardu’ya kurt başlı bayrağı kendilerinin Yüan Hu-i adlı ileri geleni aracılığıyla ilettikleri, bayrağı teslim alan Tardu’nun böylece Doğu Köktürk hükümdarı İşbara (582-587) ile ilişkileri kestiği bilinir.⁸ Bununla beraber, Çin yıllıklarında Sui hanedanı asıllarından Li-ang Şi-tou isyan başlattığı ve kendisini vali ilan ederek Doğu Köktürk kağanlığıyla dostça ilişkiler sağladığı zamanlarda Şi-bi Kağan (609-619) ona kurt başlı bayrak sunduğu ve *Tardu Bilge-Kağan* unvanını verdiği kaydı geçer.⁹ Çin kumandanı Su Din-fan’ın 657 yılında Batı Köktürk hükümdarı Aşına He-lu Kağan’ın karargahına saldırdığı vakit, 10 bine yakın adamla beraber hükümdarlık nişanları olan davul, bayrak ve diğer eşyaları eline geçirdiği yıllıklarda ayrıca dile getirilmiştir.¹⁰

O dönemlerin geleneklerine göre, her devlet veya hanedanın kendi ideolojisiyle ilişkili olarak ayrı ayrı sembolik renkleri bulunmuştur. Bazı araştırmacılar göre, sarı veya beyaz renk Köktürk kağanlığında hükümdarlık sim-

⁶ Yu. S. Hudyakov, *Voennoe delo Zapadnix tyurkov // Medeni mura - Kulturnoe nasledie*, № 1, Astana 2009, s. 41.

⁷ A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, TTK, Ankara 1999, s. 66.

⁸ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 86.

⁹ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 66.

¹⁰ Taşağıl, *a.g.e.*, s. 74.

gelerinden biri olmuştur. Özellikle, ünvan ve yönetim merkezi, hem de beyaz / sarı renk Kağanlığın manevi sembolleri, diğer nişanlar ise maddi simgeler idi.¹¹ Aslında *kök* (mavi) renk Köktürkleri ifade ettiğini tasdik eden birçok deliller bulunmaktadır. Nitekim, “*Tang-shu*” yıllığında Soğd’daki küçük hükümdarlılardan biri *Ho / Kui-şuang-ni* (Kuşaniye / Kette-Korgan)’da çift katlı özel binanın bulunduğu ve onun doğu cephesi *Tu-jüe* (Köktürk) kağanlarının tasviri ile bezetildiği kaydedilir.¹² Afrasiyab (Semerkant) duvar resimlerinde ise saray duvarlarından birinde Köktürk yöneticileri betimlenmiş olup, genel olarak mavi fonda sunulmuştur.

Nitekim, Eski Türk yazıtlarında ise “*Kök Türk*” tabiri görülmüş olup, bazı araştırmacılar onu Doğu Köktürk Kağanlığı anlamındaki “*Kök/Doğu Türkleri*” olarak açıklıyorlarsa, bazı araştırmacılar da “*kök*” sözcüğünü “*gök/asman, kutsal, asıl, kök*” anlamlandırıyorlar.¹³ Bizce, her iki grup bilim adamlarının görüşlerinde de gerçeklik payı vardır, çünkü Eski Türklerde Doğu, yani güneşin doğduğu taraf kutsal sayılır, Kağanlar her gün sabah doğuya yüzlenerek yündükleri de adı geçen inançla ilişkilidir. Demek, Eski Türklerin “*kök/mavi*” rengi “*kutsallaştırmaları*”nın altında da bu gelenek yatmaktadır. Herhalde, Afrasiyab (Semerkant) duvar resimlerinde Köktürk Kağanlığı’nın ileri gelenleri mavi fonda betimlenmesi de birkaç araştırmacılarca Eski Türklerde bu rengin kutsal sayılmasıyla ilişkili olmalıdır.¹⁴ Nitekim, bazı Avrupalı bilim adamları Afrasiyab duvar resimlerinin bir kısmında Batı Köktürk Kağanı ve onu çevreleyen mülazimler, Kağanlığın hakimiyet simgelerinden biri 11 adet tuğ (10+1, yani “*On Ok/boy ve merkezi hakimiyet (Yabgu-Kağan)*”) betimlendiğini ileri sürerler (bkz: Levha I, 2a-b).¹⁵

Yine de “*Altın*”ı ifade eden sarı veya beyaz renklerin Köktürk Kağanlığı’nda simgesel renkler olduğunu gösteren delillerin ortada olması Kağanlıkta hangi rengin öncü bulunduğu meselesinin aydınlatılmasını gerektirmektedir. Yani adı geçen renklerden hangi birisinin öncü veya ikincil anlam taşıdığını belirlemek gerekmektedir. Bizans kaynaklarında Türk Kağanı’nın tahtı altından olduğu kaydı geçmekle birlikte Kağanlığın başkenti ‘*Εκτάγ* (Ek- Dağ) olarak yürütüldüğü ve Türkçe “*Altın Dağ*” anlamını taşıdığı vurgulanması¹⁶ ya da Çin yıllıklarında Kağanlığın “*Altın Uruğu/boyu*” - Aşina’nın sembolik nişanı olarak

¹¹ H.İ. Erkoç, *Eski Türklerde Devlet Teşkilatı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s. 73.

¹² Bichurin N. Ya. (İakinf), *Sobranie svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii v drevnie vremena*, V 3-h tomah. İzd. AN SSSR, tom II, Moskva - Leningrad 1950, s. 315.

¹³ Abdurahmonov - Rustamov, *a.g.e.*, s. 115.

¹⁴ S.A. Yatsenko, “The Costume of Foreign Embassies and Inhabitants of Samarkand on Wall-Painting of the VII c. in the Hall of Ambassadors from Afrasiab (interpretation of Image)”, *Transoxiana*, 8, www.transoxiana.com.ar. 2004, p. 8; I. Arzhantseva - O. Inevatkina, “Afrasiab Wall-paintings Revisited: New Discovered Twenty-five Years Old”, *Rivista Degli Studi Orientali*, Nuova Serie, 78, 2006, p. 193.

¹⁵ Mode, *a.g.e.*, s. 110; Arzhantseva - Inevatkina, *a.g.e.*, s. 183-202.

¹⁶ G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Berlin 1958, p. 122; Shyuven P. O Vizantiyskih posolstvah k pervim tyurkskim pravatelyam Sogda (Problemy onomastiki i toponimiki), ONU, № 1-3, Tashkent 1995, s. 35.

“Altın Kuş”tan bahsedilmesi ve onun Şar-Dulu olarak geçmesi (Şar-Duli < Orta Fars *zarr duli* “Altın (Kuş) Dulu / Tulu”)¹⁷ sarı veya beyaz rengin Köktürklerde öncü bir simge olduğuna ima etmektedir. Bütün bunlar adı geçen renklerin Çin’de olduğu gibi, “altın renk” Kağanlığın yönetici hanedanını ifade ederek “*âli / emperyal renk*” sayıldığını akla getirir. “Kök” (mavi) renk ise geleneksel bir biçimde Türk etnoslarını simgeleyen renk olabilir. Büyük ihtimalle, sarı / altın renk Çin’den benimsenmiş, kök ise Eski Türklere özgü simgesel renk olmalıdır.

Yeri gelmişken, sembollerle ilişkili olarak birçok halklara özgü “Kutsal Kuş” kavramının Kağanlık döneminde de geniş çapta yayıldığını düşündürmektedir.¹⁸ Özellikle, araştırmacılar tarafından “Kül Tegin’in başı” olarak adlandırılan Orhun (Moğolistan)’dan bulunmuş taş heykelin bir parçasında borkü (kalpağı) andran baş giysisinin yukarı kısmında kanatları yayılmış “Huma kuşu” tasviri görülmektedir. Bunun benzeri yakın yıllarda Türk-Moğol bilim adamları tarafından Bilge-Kağan (716-734) mezar külliyesinde sürdürülen arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkan taç tepesinde de görülmüş, araştırmacılar bu taviri de “Huma kuşu”yle ilişkilendirmişlerdir.¹⁹ Bunlar hariç, Moğolistan’daki Köktürkler dönemine ait pek çok taş yadgarlarda buna benzer kuş tasvirlerine denk gelmektedir (bkz. Levha II, 3).

Bu gibi deliller adı geçen kuşun, büyük ihtimalle “Huma kuşu”nun Kağanlıkla bağlantılı simgelerden biri olduğunu desteklemektedir. Nitekim, Köktürk yazıtlarında ilahe “Umay” adı görülmüş olup, yazıtlardan anlaşılacağı gibi, Umar Tengri’den sonraki yüksek mevkideki olağanüstü bir varlık olarak görülmüştür.²⁰ Hem ad benzerliği (Huma - Umay), hem de adı geçen ilahenin görevlerinden biri hükümdara Tanrı tarafından verilen “karizma”yı (ilahi kutu) iletmek olması gibi amillerden yola çıkılırsa yazıtlardaki kuşun Huma olduğu epey kendi tesbitini bulacaktır. Batı Köktürk Kağanlığı ile bağlantılı eski meskenlerde bulunan kemer takıları (Yedisu bölgesi), bunun yanı sıra Batı Köktürk sikkesinde betimlenen hükümdar ve onun yanında bulunan üçdilimli kalpak taşıyan melike (Hatun) tasviri (Çaç bölgesi) de bu simgenin Kağanlık hududunda yaygın olduğuna tanıklık eder (bkz. Levha II, 1-12).²¹

Bunlar hariç, Köktürk Kağanlığı’nda kendine özgü hakimiyet simgelerinden birinin “damga” olduğu birçok delillerle tespit edilmektedir. Bilindiği gibi, esas

¹⁷ Yu. A. Zuev, *Tamgi loshadey iz vassalnykh knyajestv, Novie materialı po drevney i srednevekoviy istorii Kazahstana*, Alma-Ata: Izdvo AN KazSSR, 1960, s. 25.

¹⁸ Bazı araştırmacılar Umay (Huma) kuşu tasvirini Köktürk Kağanlığı’nın arması olarak nitelendirirler (Z. Samashev - N. Bazilhan - D. Bayar, *Drevnetyurkskie kamennye izvayaniya yevraziyskikh stepey*, Kulturnoe nasledie, № 1, Astana 2009, s. 32).

¹⁹ Samashev - Bazilhan - Bayar, *a.g.e.*, s. 32, 37.

²⁰ Abdurahmonov - Rustamov, *a.g.e.*, s. 108; T. Tekin, *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Yıldız Yayınları, İstanbul 2003, s. 47.

²¹ A. Dosimbaeva, *Zapadnyy Tyurkskiy Kaganat va Kulturnoe Nasledii Kazahskoy Stepi*, Kulturnoe nasledie, № 1, (22), Astana 2009, s. 21; A. Ye. Rogojinskiy, *Novie nahodki pamyatnikov drevnetyurkskoy epigrafiki i monumentalnogo iskusstva na yuge i vostokey Kazahstana*, Rol nomadov v formirovaniı kulturnogo naslediya Kazahstana, Nauchnyye chteniya pamyati N.E. Masanova: Sb. mat-ov Mejd. nauch. konf. Almaty 2010, c. 342; G. Babayarov, *Drevnetyurkskie monetı Chachskogo oazisa*, Taşkent 2007, s. 11, 14-15, 17, 32.

olarak Orta Asyalı göçebelere özgü bir geleneğe göre her boy kendi sembolik nişanına, yani damgasına sahip olmuştur. Bu geleneğin Köktürk Kağanlığı tarafından da devam ettirildiği Kağanlığa ait sikkeler ve yazıtlarla tasdik edilir. Bugünlerde bir zamanlar Köktürk Kağanlığı'nın merkez topraklarından olan Orta Asya'nın pek çok hudutlarında, esasen Orhun (Moğolistan)'dan bulunmakta olunan arkeolojik yadigarlar (yazıtlar, kaya bitikleri vs.) üzerinde damgalar görülmekte olup, onların arasında “*arkar*”) dağ keçisi biçimini hatırlatan damga dikkati çekmektedir. Örneğin, Köktürk Kağanları tarafından dikilen Kül Tegin (732), Bilge Kağan (735) ve diğer birçok yazıtların yukarı kısmında biçimindeki damga yer almaktadır. Bu yazıtları ilk olarak çözen araştırmacılar adı geçen damgayı “*Hanlık damgası*” olarak açıklamışlardı.²² Gerçi, herhangi bir yazılı kaynaktan tam olarak bu damganın Köktürk Kağanlığı'nın damgası olduğuna dair doğrudan doğruya bir bilgi bulunmuyorsa da Kağanlık tarihiyle ilgilenen pek çok araştırmacı onu Kağanlığın kurucu boyu olan Aşina'nın sülalevi nişanını olduğu ve o yüzden hakimiyet simgelerinden biri sıfatıyla Kağanlar ve diğer Köktürk ileri gelenleri tarafından dikilen onlarca yazıt, taş heykel, sunak taşları üzerinde ve dağ kayalarında yansıtıldığını vurgulamaktadırlar.²³ Bu tür görüşlerin yanına şunu eklemek gerekir ki, Çin kaynaklarından birinde Aşina boyunun damgası olarak biçimindeki damga²⁴ sunulmuştur. Bu damgayı yazıtlardaki arkar biçimli Kağanlık damgasının diğer bir biçimi olarak sayabiliriz.

Bunun yanı sıra, Çaç (Taşkent) ve Fergana bölgesinden bulunan miladi 6-8. yüzyıllara ait Batı Köktürk Kağanlığı'na ait bronz sikkelerde Aşina hanedanına mensup yöneticiler tarafından kullanılan *Cabgu*, *Cabgu-Kağan* ve *Kağan* gibi yüksek unvanlarla birlikte / → / damgalar görülür (bkz: Levha III, 1-3). Bu damgaları Kağanlığa özgü dağ keçisi biçimindeki damganın çeşitleri sayabiliriz.²⁵ Çince kaynaktaki ve adı geçen sikkeler-

²² W. Radloff, *Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası (Атлас древностей Монголии. СПб., 1892, 1899. Ankara neşri)*, Ankara 1994, s. 16-18, 58-60, 63-64.

²³ Radloff, *a.g.e.*, s. 16-18, 58-60, 63-64; *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü - Album of the Turkish Monuments in Mongolia*, Hazırlayanlar: O.F. Sertkaya, C. Alyılmaz, T. Battulga, TİKA, Ankara 2001, s. 23, 84, 168, 220, 274, 297-298.

²⁴ Kazakistanlı tanınmış Sinolog Y.A. Zuev Çin kaynağında sunulan Aşina damgasını karga ile ilişkilendirmektedir (bkz. Zuev Yu., *a.g.e.*, s. 93-140). Doğru, bir bakımdan bu damga şekilce kargaya benzemektedir, ancak; Köktürklerle ilişkili yazıtlarda hep dağ keçisini andıran damganın görülmesi bu görüşü desteklemektedir. O yüzden Çin kaynağındaki damga dağ keçisi biçimindeki damganın Çinli yazarlar tarafından çizilirken belirli bir derecede stilizasyona uğrayan bir şekli olarak görülmelidir. Burada şuna da hesaba katmak gerekir ki, eski dönemlerde herhangi bir yazı veya damganın birer eşya (taş, tahta, kağıt, metal vs.) üzerine çizilirken veya kazılırken şekilce değişime uğraması da olasıdır. Yani, üzerine yazı veya herhangi bir tasvir çizilirken objenin sert veya yumşaklığı, yazı aletinin maddesi harf veya damganın biçimine etki yapmış olması doğladır.

²⁵ Sikkelerdeki bu damgalar aslında bir esas (prototip)ten oluşmuş olup, şu gibi evrim süreçlerini yaşamıştır: - - Sikkelerdeki damgaların belirli derecede biri diğerinden farklılık taşıması bizce Batı Köktürk Kağanlığı'nın üç oluşum safhasıyla bağlantılıdır: 1. Evre. Birer Batı kanadı sıfatıyla Büyük (Doğu) Köktürk Kağanlığı'nın muhtevasında olduğu dönem - Yabguluk evresi (sikkede Cabgu unvanı ve biçimindeki damga); 2. Evre. Doğu Köktürk Kağanlığı'na nominal (adına) bağlı olduğu dönem - Yabgu-Kağanlık evresi (sikkede Cabgu-Kağan unvanı ve biçimindeki damga); 3. Evre. 630 yılında Çin İmparatorluğu tarafından Doğu Köktürk Kağanlığı'na son verilince Batı Köktürklerin Kağanlık makamını kazandığı dönem - Kağanlık evresi (sikkede Kağan unvanı ve biçimindeki damga) (bkz. Levha III, 1-3 - Levha IV).

deki damgaların şekilce yazıtlardaki dağ keçisi biçimli damgadan farklılıklara sahip bulunmasını da adı geçen damgaların kağıda çizilmesi veya metale basılmasıyla açıklanmalıdır. Bunlar hariç, Orta Asya'da mevcut olan göçebelere özgü geleneklerde herhangi bir boyun ana boydan ayrılan birer dalının cedlerinin eski damgasına birer ek (çizik vs.) ekleyerek kendilerinin yeni damgalarını belirledikleri bilinir. Yani, esas ana damga şekli korunmakla birlikte belirli bir ek yapıldığı anlaşılmaktadır. Böylece, belirgin bir şekilde damgalar arasında farklılıklar ortaya çıkmaktadır.

Kısacası, Eski Türk devletçilik konseptine göre, siyasi birlik olarak “devlet” anlamında *İl / El* tabiri kullanılmış olup, bu sözcüğün temelinde devleti oluşturan esas ana unsurlar: *Törü* - “hakimiyet, kanun”, *Uluş* - “memleket, ülke”, *Budun* - “halk, topluluk” anlaşılmıştır. Hatta, esas anlamı “devlet” olan *İl* tabiri devleti oluşturan bu üç unsurun her biri ile eşit anlamı üstlenen sinonim söz olarak da kullanılmıştır. Mefkûrevi yönden devlet halkın bağımsızlığını koruyan, genel olarak ise toplumun düzeni ve refahını sağlayan siyasi teşkilat olarak algılanmıştır. Kağanlar *İl*'in garantisi olarak bilinmişler, Tanrı tarafından onlara devleti esirgemek için özel yetki verilmiş olarak algılanmışlardır.

3. Köktürk Kağanlığı'nın Hâkimiyet Simgelerinden Biri Olarak Mühür

Dünyanın hemen hemen tüm toplulukları tarihinde görüldüğü gibi Orta Asya'nın kadim topluluklarında, özellikle, Eski Türkler'de de pek çok nesnelere onlar tarafından kurulan siyasi oluşumlarda hakimiyet simgesi görevini yapmıştır. Yukarıda da değindiğimiz gibi, yazılı kaynaklardan belli olmak üzere ta Asya Hunları'ndan beri Orta Asya devletlerinin bir çoğunda orda, unvan, çadır, taht, bayrak, davul, kemer, kılıç, yay, hançer, kamçı, damga, mühür, özel renk, giyim kuşam vs.ler hükümdarlık ve hakimiyet remzi olarak bilinmiş, işbu maddi ve manevi objeler hem memleket içerisinde, hem de dış ülkelerde tanınmıştır. Özellikle mühür, hükümdarın en belirgin simgelerinden biri olarak, her zaman baş yönetici (Şanyu, Kağan, Han)'nin yanında bulundurulmuştur. Bundan başka mühür muhtemelen atamaları tasdik etme, fermayış ve yazışmaların gerçekliğini belirleme vs. gibi devlet yönetim işlerinde kullanılmıştır. Eski Türklerde mühürcülük geleneğinin en parlak örnekleri diğerlerine nazaran daha çok Köktürk Kağanlığı dönemine ait olup, bunu yazılı kaynaklarda görülen bilgiler, arkeolojik buluntular ve yazıtlarda geçen bazı terimler tespit etmekteyiz. Ancak, bu konu üzerinde daha içerikli bir çalışma sürdürülmediğinden Eski Türkler'de mühür geleneği aydınlatılmamış bir mesele olarak kalmaktadır.

Orhun yazıtları ve Çin yıllıklarından belli olmak üzere, Köktürkler'de “*Tamğaçı*” (sözcük anlamı tamğa / damgayı, yani mühürü elinde bulduran, mühürdar) görevi bulunmuş,²⁶ bu ise Kağanlıkta mühür geleneği ve hatta divanın bulunduğu varsayımına güç kazandırmış, son yıllarda Kağanlıkla bağlantılı

²⁶ Drevnetyurkskiy slovar / Pod red. V.M. Nadelyaeva, D.M. Nasilova, E.R. Tenisheva, A.M. Şer-baka, L.: Nauka, 1969, s. 530; Ş.H. User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*, 1. Baskı, Konya 2009, s. 281.

birçok yeni buluntuların ortaya çıkmasıyla birlikte bu görüş daha netlik kazanmaya başlamıştır. Eski Türkçe “*tamğa*” kelimesi birer belgi (işaret, nişan) gibi herhangi bir boy damgasını ifade etmekle beraber, “*mühür*” anlamını da taşımıştır. Orta Çağlardaki Türk asıllı hanedanlarla ilişkili kaynaklarda “*altun tamğa*”, “*al tamğa*” (“*kırmız mühür*”) ve “*kara tamğa*” gibi tabirlerin görülmesi²⁷ ise Eski Türklerde mühürlerin derece farklılığı olduğunu kanıtlar.

Orhun vadisi (Moğolistan), Yedisu (Kazakistan-Kırgızistan) ve Çaç / Taşkent (Özbekistan) bölgelerinde yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda bazı damga, mühür ve benzerleriyle ilişkili buluntular ortaya çıkmıştır. Aşağıda daha teferruatlı görüleceği gibi Moğolistan’daki Mutrin-Temdeg ve Kazakistan’daki Talas bölgesinden bulunan mühürde Köktürk yazısının görülmesi ve onların kelime anlamı daha çok hakimiyete özgü sözlerden oluşması (örn. “*kutluğ*”, “*sözüm*” gibi) bunun daha somut örnekleridir (bkz. Levha V, 1-2). Bilindiği gibi, Köktürk devletçilik geleneğine göre, hükümdarlık yetkisi Tanrı tarafından verilir ve kağan olan kişi farklı bir kutsal ayrıcalığa sahip, yani “*kut*”u var, karizmatik (ilahî / talihli) bir şahıs olarak algılanırdı. Böylece, “*kut*” sözcüğünden “*Kut*”, “*Kutluğ*” gibi unvan niteleyecileri türetilmiş, Köktürk kağanları ve yöneticilerinden birçoğunda Kutluğ-Kağan (mesela Elteriş Kağan; 682-691), Kutluğ Tun-Tardu (Toharistan Yabgusu; 720-730), Tu-hosien Kut-Çor (Türgeş hükümdarı; 730’lı yıllar) vs. bunun örnekleri görülmektedir. Eski Türklerde ve daha sonra orta çağların Müslüman-Türk asıllı birkaç devletin yöneticilerine ait yazışma (Kutluğ Timur, Toktamış vs.) ve sikkelerde (örn. Uluğ Bek) daha çok hükümdarla ilişkili olarak görülen, daha doğrusu onların emir, fermayış ve yazışmaları aracılığıyla bilinen “*Söz*” (mühürde “*Sözüm*”, Soğd belgesine *suziwn* “*Sözün (söz / emir ile)*”) kelimesinin mühürde görülmesi ile de kendi tespitini bulmaktadır.

Bunların dışında, Taşkent bölgesinin eski şehir kalıntılarından bulunan bazı nümismatik malzemelerin barındırdığı bilgilerinde dolaylı veya dolaysız olarak Kağanlıkla bağlantılı olduğu görülmektedir. Nitekim, Kanka-tepe (Ak-korgan / Taşkent)’den bulunan bazı bakır yapımı iki hörgüçlü deve tasvirli mühürde Soğdça *prn* “*kut*” kelimesi görülmektedir. İlginç tarafı, işbu mühürün hem barındırdığı ikonografi, hem de bulundurduğu kelimece gene Kanka-tepe’den bulunan Batı Köktürk kağanlığına ait ön yüzünde iki hörgüçlü deve tasviri, ters yüzünde ise *prn βγγ x’γ’n* - “*İlahi kut (sahibi) Kağan*” unvanlı sikkelerin ölçümü (15 mm) bir diğere tıpa tıpa uymasındır (bkz. Levha VI, 3, 1-2 - VI, 4, 1-2). Kanka-tepe’den bulunan diğer bir mühür ise Kağanlıkla dolaylı olarak bağlantılı olup, onun sırtında görülen damganın Batı Köktürk Kağanlığı’nın naibi olarak Çaç bölgesini yöneten Türk asıllı Tudunlar sülalesi (640-750) sikkelerinde görülen damgayla tam olarak benzerlik göstermektedir. Bu mühürde Eski Türk boylarından birine ait damga ve onun sağ tarafında Soğdça *prn* “*kut*” kelimesi bulunur (bkz. Levha VI, 1, 1).

Bütün bunlarla ilişkili olarak Köktürk tarihi için önemli olan iki yeni buluş üzerine durmak istiyoruz. Yakın yıllarda Özbekistanlı, Rusyalı ve Japonyalı

²⁷ G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, p. 505.

birkaç araştırmacılar tarafından İslam öncesi dönemlere, daha doğrusu miladi 6-8. yüzyıllara ait Semerkant sikkelerinin bir kısmında Soğdça yazıda $x'ŷ'n$ “Kağan” unvanının yer aldığı belirtilmesi Soğd ve Köktürk tarihinin birçok karanlık noktalarının aydınlatılması için ipucu vermiştir. Nitekim, ilkin 2007-2017 yıllarında yayınladığımız birçok çalışmalarımızda İslam öncesi Semerkant sikkeleri çeşitlerinden birinde Soğdça yazıda $xw\beta twmyn x'ŷ'n$ “Turan hükümdarı Kağan” unvanının, Semerkant'a komşu Panç (Pencikent) sikkelerinde ise $MR'Y pncy nn x'ttwnh$ “Panç hükümdarı Nana-Hatun” unvanlarının yer aldığını belirlememiz ve onları dolaylı veya dolaysız olarak Köktürk Kağanlığıyla ilişkili olduğunu²⁸ duyurmamız sonucunda bu konuda çalışmalar hız kazanmıştır (bkz. Levha XII). Özellikle, 2010-2015 yıllarında daha sağlam korunmuş nüshalarıyla tanışarak bu tür sikkelerdeki Soğdça yazıların tümünü çözmemiz ve bu konuyu bilim dünyasına tanıtmamız araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Nitekim, bazı Japon araştırmacıları İslam öncesi Semerkant sikkeleri üzerine incelemeler yürüterek yine birkaç sikke çeşidinde “Kağan” unvanının bulunduğunu belirtmeleriyle bu tür sikkelerin tam olarak hangi hanedan tarafından bastırıldığı ve temelinde ne gibi tarihi gerçekler yattığı meselesinin bir daha gözden geçirilmesini gerektirmiştir. Son yıllarda Rusyalı ve Japonyalı soğdolog ve arkeolog bilim adamları tarafından Semerkant'taki eski şehir kalıntılarında bulunan sikke ve mühürlerde Soğd yazısıyla $x'ŷ'n$ “Kağan” ve $x'ttwnh$ “Hatun” unvanlarının bulunduğu belirlemeleri (bkz. Levha XIII - XIV) ise Köktürk tarihinin, özellikle onun Soğd ve civarı bölgelerdeki yönetim tarzı üzerine yeni görüşlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.²⁹ Bu bilgiler 8. yüzyılın

²⁸ $x'ŷ'n$ “xağan” - İslam öncesine ait başta Soğdça olmak üzere Baktrice yazılı Orta Asya, daha doğrusu bölgenin güneybatı kısmı olan tarihi bölgeler: Soğd, Çaç, Otrar, Yedisu, Fergana ve Toharistan gibi yerleşik hükümdarlıkları sikkelerinde görülen bu terim Eski Türkçe *qağan* unvanıyla ilişkilendirilmektedir. Soğd nüvizmatığı uzmanları (O.İ. Smirnova, E.V. Rtveldze, L.S. Baratova vb.) İslam öncesi Orta Asya sikkelerinden sadece Çin tipi ortası dörtgen delikli sikkelerde “Kağan” unvanını bulmuşlar, ancak tek Tüргеş sikkeleri hariç, bu tür sikkelerin Eski Türk yöneticilerine ait olduğunu vurgulamakla birlikte tam olarak onların hangi hanedana ait olduğunu yazmamışlardır (bkz. Smirnova, a.g.e., s. 311, 315; L.S. Baratova, “K istoricheskoy interpretatsii titula “kagan” na drevnetyurkskix monetax Sredney Azii konsa VII - pervoy polovini VIII vv.”, *Numizmatika Sentralnoy Azii*, Vip. III, Tashkent 1998, s. 41-43). Bu unvanı Köktürk Kağanlığı ve Tüргеşlerle ilişkilendirmenin ve sikkelerde görülmeye başladığı tarihi miladi 6-8. yüzyıllarla belirlemenin temelinde şu gibi tarihi gerçekler yatmaktadır: 1) Bu tarihlerde Orta Asya'nın adı geçen tarihi bölgeleri Köktürk Kağanlığı (Doğu Köktürk (552-630; 682-744) - Batı Köktürk (568-740) ve Tüргеş Kağanlığı (699-756) yönetimi altında idi ki, adı geçen kağanlıkların baş yöneticileri “Kağan” unvanını taşıyorlardı; 2) Sikkelerin bulunduğu arkeolojik objelerin katmanları genelde miladi 6-8. yüzyıllara aittir; 3) Bazı sikkelerde, özellikle Çaç (Taşkent) bölgesinde darbolunan sikkelerde “Tardu Kağan”, “Tun Cabgu-Kağan”, “Cabgu-Kağan”, “Türk-Kağan” gibi net hükümdar isimleri ve unvanları görülmekte olup, birçok deliller (ikonografi, damga ve sembolik işaretler vb.) bu sikkelerin Batı Köktürk Kağanlığı tarafından bastırıldığını tespit etmektedir (bkz. G. Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu - The Catalogue of Coins of Turkic Qaghanate*, TİKA, Ankara 2007, s. 5-40).

Kağan unvanı ilk olarak miladi 3-4. yüzyıllarda Sien-pilerle ilişkili olarak Çin yıllıklarında görülmeye başlar. Juan-Juan Kağanlığı'nda geniş bir biçimde kullanılan bu unvanı 550'li yıllarda Köktürkler benimserler. Yani adı geçen hanedanlardan önce Kağan unvanının Orta Asya'nın Hun, Yüeci, Kangüi, Kuşan, Hionit, Eftalit (Ak Hun) yöneticileri tarafından kullanıldığını tespit eden bilgiler hemen hemen yok gibidir.

²⁹ G. Babayarov - A. Kubatin, *K novomu chteniyu i interpretatsii legend na nekotorıx doislamskix monetax Samarkandskogo Soğda, Tarix tafakkuri*, “Barkamol avlod” yiliga bag'ishlangan Respublika tarixchi olimlarining ilmiy ishlar to'plami. Mas'ul muharrir va tuzuvchi: Sh.H. Vohidov, Buxoro,

ilk çeyreğine ait Mug Dağı Soğd arşivindeki Soğdça belgeler (B-17, B-18)de bir süre Panç bölgesinde (Semerkant civarı) bulunan *xwn* (Hun = Türk) askeri gücü, *x'yn* “Kağan” hakkındaki bilgilerle örtüşmesi ilgi çekicidir.³⁰

Aşağıda daha ayrıcalıklı değineceği gibi, Köktürk kağanlığı döneminde Kağanlıkla dolaylı veya dolaysız olarak üç yazı dilinde mühürler kullanıldığı tespit edilmektedir: 1) Eski Türk-Run, 2) Soğd, 3) Baktrice (son ikisi Doğu İrani diller).

Yukarıda da biraz dokunulduğu gibi onlardan birincisi, yani Köktürkçe yazılı olanları Kağanlıkla bağlantılı olabileceği pek muhtemeldir.

Soğdça yazılı olanlarını üç gruba ayırabiliriz: 1. Batı Köktürk kağanlığının merkez hududu - Yedisu (Taraz) buluntuları Kağanlıkla doğrudan doğruya ilişkili olmalıdır, ki Soğd dili Kağanlığın her iki kanadında, hem Doğu Köktürk kağanlığı (Moğolistan), hem Batı Köktürk kağanlığı (Yedisu) sarayında iş yürütme dillerinden biri olmuştur. 2. Köktürk kağanlığı döneminde Amuderya-Sırderya arası (Transoksiana / Batı Türkistan) ve ona bitişik bölgelerde hüküm süren Türk veya Soğd-Türk asıllı sülalelere ait mühürler (örn. Çaç, Panç / Soğd). 3. Yedisu ve Amuderya-Sırderya arasında Köktürklere bağlı olarak kendi iç yönetimlerinde özgür olan yerel (genellikle Soğd) asıllı sülalelere ait mühürler.

Baktrice yazılı mühürler ise Köktürk kağanlığıyla dolaylı olarak bağlantılıdır. Onların da Soğdça yazılı mühürlere benzer yanı bulunur. Yani, işbu yazıyı Toharistan ve Kabulistan (Kuzey Afganistan)'da yönetimde bulunan Köktürk asıllı hanedanlar - Toharistan Yabguları (620-750) ve Kabul Tegin-Şahları (640-843) kendi iş yürütmelerinde kullandıkları bilinir. Bunlar hariç, tıpkı işbu hanedanlar gibi Toharistan'daki onlarca küçük vaha hükümdarlıklarının Türk asıllı yöneticileri sikke bastırma, mektuplaşma, evrak düzenleme vs. gibi iş yürütme araçlarında Baktrî dili ve yazısına başvurdukları görülür. Bununla beraber, Baktrice yazılı mühürlerin büyük bir kısmı Toharistan, Kabulistan ve civarlarında kendi yönetimlerini Kağanlığa bağlı olarak sürdüren Baktrî asıllı (Doğu İrani) hanedanlara ait olduğu anlaşılmaktadır.

a. Mühür Çeşitleri ve Onların Fonksiyonu

İster Köktürk kağanlığı dönemi olsun, ister ondan daha önceki dönemler olsun Orta Asya mühürleri incelendiğinde onların yuvarlak veya dörtgen köşeli biçimindeki metal (altın, gümüş, bronz), seramik, çamur, değerli mineraller vs.ler üzerine oyularak, çizilerek veya baskı yapılarak yazıldığı görülür. Bilim adamları çamurun üzerine basılmış mühürün izini *bulla*, değerli minerallerden yapılanları ise *gemma* olarak adlandırmaktadırlar. Bazen de mühürlerin ipe dizilebilecek veya parmağa takılabilecek bir biçimde halka ya da yüzük şeklinde yapıldığına denk gelinir. Mühürlerin ölçümü 1,5 cm.den ta 7-8 cm. büyüklüğünde olduğu, kalınlığı da 0,5 cm ile 3-4 cm arasında değiştiği bilinmektedir. Köktürk kağanlığı dönemine ait mühürlerden Moğolistan ve Kazakistan topraklarında bulunanları, başka bir deyimle Köktürklerin

2010, s. 22-32; A. Berdimuradov - G. Bogomolov - U. Takao - A. Begmatov, “Bull s buddiyskim syujetom s gorodisha Kafirkala”, *Arheologiya Uzbekistana*, № 2 (13), 2016, s. 53-56.

³⁰ Frantz Grenet - Étienne de la Vaissière, “The last days of Panjikent”, *Silk Road Art and Archaeology*, 8. Kamakura, 2002, p. 155-196.

merkez bölgelerinden bulunan Eski Türk mühürlerinin dörtgen bir biçimde veya yüzük şeklinde yapıldığı (bkz. Levha V), Soğd bölgesinin mühürleri ise yuvarlak ve yüzük biçimli olduğu, Türk asıllı Çaç (Taşkent) Tudunlarına ait mühüründe Köktürk tarzında dörtgen köşeli biçimi göze çarpmaktadır (bkz. Levha VI, 1, 1).

İslam öncesi Orta Asya mühürlerinin daha çok devlet yöneticileri olmak üzere, çeşitli makamlardaki yönetim görevlileri, soylular, mülk sahipleri, boy ve kitle başkanları, divan işleriyle görevli olanlar, ezrağın korunması ve dağıtılmasıyla yetkili olanlar, din adamları vs. ileri gelenler tarafından kullanıldığı görülmektedir. Mühürler taşıdığı yetkiliye göre çok çeşitlilik gösterdiği, yönetim basamağının en üst katmanında olanların daha görkemli mühürlere sahip oldukları, daha alt görevlerde bulunanların ise sade ve basit mühürleri barındırdıkları bilinir. Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi Eski Türkçede “*altun tamga*”, “*al tamga*” ve “*kara tamga*” tabirlerinin bulunması bunu kanıtlar.

Devletin baş yöneticisi ve onun refakatindeki üst görevlilerin taşıdığı mühürler daha çok hakimiyeti simgeleyen bir araç olarak bilinirken, divanda bulunan mühürler “*Tamgaçı*” unvanını taşıyan yetkili tarafından evrakları mühürleme işlerinde kullanılmıştır. Bununla beraber, zadeganlara ait mühürler bulunmuş olup, onların mülkiyet aidiyetini belirtmek için çeşitli eşyaların sırtına damgalandığı veya büklümlenen, sarılmış evrakların (anlaşma, mektup vs.) üzerine bulla tarzında yapııştırıldığı görülür.

Köktürk kağanlığında daha içerikli bilgilere yazılı kaynaklarda denk gelinmemese de Çin kaynaklarında (örn. “*T'ung-Tien*”de) geçen “*T'u-chüe (Köktürk) larde ... altın uçlu ok balmumuna sürülür, mühür olarak kullanılırdı*”³¹ şeklinde bilgilerin bulunması bu konuda bazı ipuçları vermektedir. Bu konuda, gerçi Kağanlıkla doğrudan doğru ilişkisi fazla bilinmemese de Soğd bölgesiyle bağlantılı birkaç buluntular dönemin mühür kullanımı geleneklerini göz önümüze sermektedir. Aslında, buna en parlak örnek Köktürk döneminde Soğd'un önde gelen hükümdarlıklarından biri olan Panç'la ilgi Soğd dilli Muğ dağı belgeleri (8. yy.ın ilk çeyreği) emsasında görülmektedir. Onlardan birkaçında belgenin, yani, anlaşma, ferman, mektup vs. içerikli evrağın mühürlendiğine dair kayıtların geçmesinin yanı sıra,³² bazı belgelerde mühürün kendisi veya izlerinin görülmesi bu dönem mühürlerinin yaptığı görevlerin anlaşılmasını somutlaştırmaktadır (bkz. Levha VII, 2). Bilindiği gibi, bu dönemde Panç hükümdarlığında Türk-Soğd asıllı bir sülale yönetiminde bulunmuş, evrakların büyük bir kısmında Soğd asıllı Divaştıç (709-722) ismi görüldüğü gibi belgelerin birinde Panç yöneticisi olarak Çakin Çor Bilge (693-708) adının geçmesi³³ ve diğer

³¹ A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, TTK, Ankara 2003, s. 98.

³² Sogdiyskie dokumenti s gori Mug. Chtenie, Perevod. Kommentariy. Vıp. II. Yuridicheskie dokumenti i pisma / Chtenie, perevod i kommentarii V.A. Livshitsa, M.: Izd-vo vostochnoy lit-ri, 1962, s. 69-70; Sogdiyskie dokumenti s gori Mug. Chtenie. Perevod. Kommentariy. Vıp. III. Hozyaystvennie dokumenti. Chtenie, perevod i kommentarii M.N. Bogolyubova i O.I. Smirnovoy, M.: Izd-vo vost. lit-ri, 1963, s. 70.

³³ V.A. Livshits, “Praviteli Pancha (Sogdiytsi i tyurki)”, *Narodı Azii i Afriki*, № 4, Moskva 1979, s. 66-67; P.B. Lure, *Schastliviy pravitel, tsar Pendjikenta Chegin Chur Bilgä, Sentralnaya Aziya ot Ahemenidov do Timuridov, Arheologiya, istoriya, kultura*, Materiali mejdunarodnoy nauchnoy

kaynaklarda onun Divaştıç'ın cediti olduğuna dair bazı işaretlerin bulunması burada bir Türk-Soğd karışımı bir hanedanın bulunduğunu tespit eder.

Aslında bu dönem Orta Asya mühür geleneğinin en parlak örnekleri daha çok Eski Baktriya (Toharistan) bölgesiyle ilişkili olarak ortaya çıkmaktadır. Bilindiği gibi, yakın yıllarda Kuzey Afganistan'da Köktürk dönemine ait birçok Baktri dilli evraklar bulunmuş, onlarda da yukarıda sözü edilen Soğd dilli belgelere benzer bir şekilde “mühürleme” ile ilgili bilgiler geçmesiyle³⁴ birlikte bazı belgelerin üzerinde mühürlerin beraberce korunduğu görülmüştür (bkz. Levha VII, 1). Nitekim, bu Baktri belgelerinin bir kısmında Köktürk baş yöneticisinin unvanı (“Kağan”) ile beraber “Türk hükümdarı”, “Elteber”, “Tudun” gibi Kağanlıkla bağlantılı unvanlara denk gelmektedir.³⁵

Arkeolojik kazılar sonucunda İslam öncesi Orta Asya mühürlerinin pek çok çeşitleri bulunmuş olup, onların barındırdığı tasvirler (ikonoğrafi), yazı (paleoğrafi) ve diğer özelliklerinin farklılıklar gösterdiği anlaşılmıştır. Mühürlerin birkaç çeşidinde hükümdar adı, unvan, kutsallık taşıyan ve koruyucu vasfa sahip bilinen çeşitli ilah ve diğer olağanüstü varlıkların adları, dilek, istek vs. kelimelerin yer aldığına denk gelindiği gibi, pek çok mühür çeşitlerinde hükümdar veya ilah tasvirinin yanı sıra totem veya kutsal sayılan hayvanlar, özellikle, cesurlük ve alplık sembolü olarak algılanan hayvan tasvirleri hem de türlü sembolik işaretler (damga, astral simgeler vs.)nin bulundurulduğu göze çarpmaktadır. Örneğin, mühürlerde arslan, pars, iki hörgüçlü deve, at, geyik, dağ keçisi, kaban, fil gibi kutsal sayılan hayvanların tasvirleri yanı sıra güneş, yarı ay (hilal), yıldız gibi astral objelerin çizildiği görülür (bkz. Levha VIII).

Bu dönem Orta Asya mühürlerinde görülen insan tasvirinin bölgenin ve ona komşu ülkelerin kültürlerine özgü etnik hususiyetler yansımasıdır. Özellikle, onlarda Soğd, Eski Türk, Baktriyen, Eftalit, İranlı, Hint vs. etnosları andıran insan tasvirleri yer aldığı görülür (bkz. Levha IX).³⁶

b. Orta Asya'da Mühürçülük Geleneğinin Köktürk Dönemi Öncesi

Köktürk kağanlığı dönemindeki Orta Asya'da mühürçülük geleneği bölgenin daha önceki devletlerine özgü ananeleri devam ettirmiştir. Ta Kuşan imparatorluğu (M.Ö. I - M.S. III. yy.), Kangüy Devleti (M.Ö. II - M.S. IV. yy.) döneminin ve Hionitler, Kidaritler, Eftalitler gibi miladi IV. - VI. yüzyıllarda daha çok Orta Asya'nın güney-batı kısmında hüküm süren göçebe kökenli devletler

---

konferansı, posvyashennoy 100-letiyu so dnya rojdeniya A.M. Belenitskogo - V.P. Nikanorov (ed.), Sankt-Peterburg 2005, p. 127-131.

³⁴ N. Sims-Williams, *Bactrian Documents from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Documents*, Oxford University Press, 2000, p. 94-96.

³⁵ N. Sims-Williams, *Turks and other peoples in the Bactrian documents, Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) - From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720-2010)*, 3-5 Aralık / 3th - 5th December 2010, İstanbul 2011, p. 15-26.

³⁶ M. Alram, “Three Hunnic Bullae from Northwest India”, *Bulletin of the Asia Institute* 17, 2003, p. 177-184; N. Sims-Williams, “The Bactrian Inscription on the Seal of Khingila”, *Silk Road Art and Archaeology*, 8, 2002, p. 143-48; A. Rahman - F. Grenet - N. Sims-Williams, “A Hunnish Kushan-shah”, *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, No: 1, 2006, p. 125-131; J. Lerner, “Animal Headdresses on the Sealings of the Bactrian Documents, Exegisti monumenta”, *Festschrift in Honour of Nicholas Sims-Williams*, Wiesbaden 2009, p. 215-226.

bünyesinde kullanılan mühürler arkeolojik kazılar sonucunda gün yüzüne çıkartılmıştır. Gene Köktürk öncesi mühürlerinin belirgin bir kısmı Amuderya-Sırderya arası (Soğd, Çaç, Toharistan, Horezm vs.) vaha devletçiklerini yöneten yerel hanedanlara aittir. Onların bir kısmında Baktri yazısı, bir kısmında da Soğd yazısı yer alır (bkz. Levha IX). Bunlar hariç, Doğu Türkistan'daki Hami (Komul), Gaoçan (Turfan), Kuça, Kaşgar, Hoten gibi vaha devletçiklerinden birkaçının da kendine özgü mühürleri bulunduğu bilinmektedir.

Köktürk kağanlığının esas merkez topraklarını oluşturan hudutlarda, yani Orta Asya'nın kuzey ve kuzey-doğu topraklarında milattan önceki son bin-yıllıkta kendi siyasî otoritelerini sağlayan İskit (Saka), Ting-ling, Hun, Yü-eçi, Wu-sun gibi ve milattan sonraki bin yıllığının ilk yarısında Te-le (Tegreg), Kao-çe (Kanklı), Juan-Juan (Avar) gibi göçebe hanedanlardan birkaçında mühür geleneği olduğuna dair bilgiler Çin yıllıklarında bulunmakta, ancak, hem arkeolojik kazılarda örneklerinin az bulunması, hem de araştırmacıların bu konu üzerinde fazla inceleme yapmadıkları yüzünden adı geçen sülalelerin mühürleri konusu şimdilik birer mesele teşkil etmektedir. Gene de, İç Moğolistan eyaleti (Kuzey Çin)'deki müzelerde bulunan ait iki adet üzerinde Çince yazı yer alan mühürü (bkz. Lehva X, 1-3) bazı araştırmacılar Hunlarla ilişkilendirmektedirler.³⁷ Daha çok Çin karakteri görülen işbu mühürlerden farklı olan ve Hunlarla ilişkilendirilen diğer bir mühür çeşidinde ise Eski Türk damgalarını (muhtemelen yazıyı) andıran işaretler bulunmaktadır (bkz. Levha X, 3). Aslında, Hsiung-nu (Hun) imparatorluğunda mühür bulunduğuna dair Çin yıllıklarında epey bilgiler bulunmaktadır. Örneğin, "Han-shu" yıllığında kaydedildiğine göre, onların mührünün üzerinde "Hsiung-nu Ch'an-yü Si" ("Hun Şanyü'sünün Mührü") cümlesi yer alıyordu.³⁸

Wu-sunlar'da da mühür bulunduğuna dair Çin kaynaklarında bilgiler yer alır. Anlaşıldığına göre, M.Ö. 11 yılında Wu-sun yöneticilerinden Büyük Lu (*Uluğ)'nun elinden koyu kırmızı telli altın mühür alıkonmuş ve yerine siyah telli bakır mühür verilmişti.³⁹

Baktrice yazılı mühürlerin Türk toplulukları tarihi için önemi onların belirgin bir kısmı Orta Asya'nın eski göçebe etnosları tarafından kurulan ve menşece Eski Türk (daha doğrusu Proto-Türk)lerle dolaylı veya dolaysız olarak etno-kültürel bağı olan veya muhtevasında Eski Türk elemanlarını barındıran Kuşanlar, Hionitler (Baktriya Hunları), Kidaritler ve Eftalitler tarafından kullanılmış olmasıdır. Baktrice yazılı mühürlerin pek çoğu tanınmış Baktri ve Soğd dili uzmanı İngiltereli N. Sims-Williams tarafından okunmuş olup,⁴⁰ onlardan birinde şu gibi uzunca bir cümle yer almaktadır: ...|ρ(?)ζ[...]

³⁷ E. Sarıtaş, *Çin'de Hun Araştırmaları*, Selenge, İstanbul 2010, s. 170-171.

³⁸ N. Ya. (Iakinf) Bichurin, *Sobranie svedeniı o narodax, obıtaıvshıx v Sredney Azii v drevnie vremena*, V 3-h tomah. Tom I.M. - L.: Izd. AN SSSR, 1950, s. 103; L.N. Gumilev, *Xunnu, Stepnaya trilogiya*, SPb., 1993, s. 80-81; A. Onat - S. Orsoy - K. Ercilasun, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanlığı Tarihi Bölüm 94 A/B: Hsiung-nu (Hun) Monografisi: Açıklamalı Metin Neşri*, TTK, Ankara 2004, s. 81.

³⁹ Yu. A. Zuev, *Rannie tyurki: ocherki istorii i ideologii*, Dayk-press, Almatı 2002, s. 37.

⁴⁰ J.A. Lerner - N. Sims-Williams, *From Bactria to Gandhara (4th to 8th century CE) / Studies in the Aman ur Rahman Collection*, Vol. 2. OAW.

βαγο ολαργο uonano ραο ο(α)ζαρκο κορανο ραο σαμαρκ(α)ο (αφ)ρ(ιγ)ανο - .../(r?)z[•••]o bago olargo uonano šao o(a)zarko (k)ošanošao samark(a•)o (af)r(ig)ano - “lord Ularg, the king of the Huns, the great Kushan-shah, the Samarkandian, of the Afrigan (?) family” (“Semerkantli Afrigan (?) soyundan, Büyük Kuşan-şah, Hunların kralı hükümdar Ularg”)⁴¹ (bkz. Lehva IX, 2, 1a-b). Araştırmacılara göre, bu mühürde adı geçen hükümdar Hun menşeli olup, onun Semerkant’la ilişkili olarak görülmesi tarihi gerçeklere dayanmaktadır. Nitekim, miladi 5. yüzyılda yazılmış Çince “Wei-shu” yıllığında 457 yılında Çin’e elçi yollayan Su-te (Soğd)’ün Hsiung-nu (Hun) asıllı Huni isimli hükümdarı vardı ve o burada üçüncü (dördüncü?) nesil temsilcisiydi.⁴² İşbu yıllıkta onun cedlerinin bir zamanlar buranın hükümdarını öldürerek yönetimi ele geçirdiği kaydedilir.⁴³

Bunun gibi, Orta Asya’nın Köktürk öncesi mühürlerinin Eski Türklerle o ya bu derecede bağlantılı olduğu görülen birçok malzemeler bulunmaktadır. Onların gelecekte Eski Türk tarihi açısından daha tefferruatlı bir şekilde araştırılması bu konuda pek çok tartışılmalı olan meselelere aydınlık getirecektir.

c. Köktürk Kağanlığı Döneminin Mühürleri (Kağanlık ve Onunla Bağlantılı Hanedanlar)

Köktürk kağanlığı dönemindeki Orta Asya’da mühürcülük meselesi çok büyük bir konu olduğundan dolayı aşağıda biz Kağanlıkla direk veya dolaylı ve dolaysız bağlantılı olan birkaç mühür veya mühür çeşitleri üzerinde durmakla yetineceğiz. Çünkü, yukarıda da biraz dokunulduğu gibi Kağanlığa bağlı olan onlarca vaha devletçiklerinin hemen hemen hepsinin kendi mühürleri bulunmuş olup, onlardan bazıları buraları yöneten Türk asıllı hanedanlarla ilişkilidir. Örneğin, bu dönemde Aşina asıllı temsilcilerin kendi hanedanlarını kurduğu Toharistan ve Kabulistan ortamına ait Baktrice yazılı belgelere basılan mühürlerin sahiplerinin arasında Köktürkçe *Tarhan* unvanlı ileri gelenlere denk gelinir.⁴⁴

Köktürk kağanlığı döneminde kullanımda olan mühürleri esas olarak iki gruba ayırabiliriz: 1) Kağanlıkla direk olarak bağlantılı olan mühürler (Eski Türkçe ve Soğdça yazılı), 2) Köktürk Kağanlığı’nın eli altında bulunan ve birçokta Türk asıllı veya Türk-Soğd hem de Türk-Baktri hanedanların hüküm sürdüğü vaha hükümdarlıklarına ait mühürler (Soğdça ve Baktri yazılı).

İlkin Köktürkçe yazılı mühürler üzerine duralım (bkz. Lehva V). Birincisi, Batı Köktürk kağanlığının yönetim merkezi olan Suyab’a yakın bölge olan Talas civarından Atlah şehir kalıntısından bulunmuş olup, dört köşeli yeşim sırtındaki yazı 4 adet Köktürkçe işaretten oluşmaktadır. İşbu mühür şekilce biraz aşağıda görüleceği gibi Moğolistan’da bulunan diğer bir Köktürk yazılı mühürle benzerlik taşımaktadır (bkz. Levha V, 1a-b - 2). İşbu mühür yazısı ilk

⁴¹ A. Rahman - F. Grenet - N. Sims-Williams, “A Hunnish Kushan-shah”, *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, No. 1, 2006, p. 125-131.

⁴² Rahman - Grenet - Sims-Williams, *a.g.e.*, s. 127; Bichurin, *a.g.e.*, s. 260.

⁴³ Bichurin, *a.g.e.*, s. 260.

⁴⁴ N. Sims-Williams, *Bactrian Documents from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Documents*, Oxford University Press, 2000, p. 86-8, 90.

olarak tanınmış Kazakistanlı Türkolog A. Amanjolov tarafından söz²m şeklinde okunarak “Benim sözüm” diye anlamlandırılmıştır.⁴⁵ Yukarıda kısaca değinildiği gibi pek çok yazılı kaynaklardan belli olmak üzere “Sözüm” kelimesi Türk asıllı hanedanlara ait birçok belge, fermayı ve dış ülkelere gönderilen yazılarda satır başında bulunmakta ve daha çok “hükümdarın fermanı”, “hükümdarın fermayı, emri” anlamını taşımaktadır. Örneğin, Altın Ordu hanı Tohtamış’ın 1393 yılında Polonya kralı Yagaylo’ya yolladığı Eski Türk (Uygurca) yazılı yarlık (ferman / emir)⁴⁶ şu gibi satırlarla başlar: “(1) Toxtamış sözüm (2) Yağaylağa” (Benim, Tohtamış’ın Yagayla’ya fermayı). Ayrıca, Emir Timur’un torunu, büyük bilgin ve hükümdar Uluğbek kendi sikkelerini bastırırken ona kadar gelip geçen Türk hükümdarlarından farklı bir tutum sergilemiş, ilk olarak Türk-Müslüman sikkelerinde “Timur Kürägân himmetidin Uluğbek Kürägân sözüm. Zarb-i Samarqand 853” (“Timur Küregen’in himmetinden Uluğbek Küregen sözüm/emrim. Semerkant darbi 853”) şeklinde Türkçe bir tabir kullanmıştır,⁴⁷ ki burada “sözim” kelimesi “benim sözüm, lafım” anlamından daha ziyade “emir, ferman” niteliğinde olduğu aşikârdır. Böylece, işbu mühürün döneminde Yedisu yöneticilerine, muhtemelen, Batı Köktürk kağanlarına ait mühür olduğu varsayılabilir.

Kağanlık döneminde yönetimle ilgili böyle bir tabirin kullanıldığını Muğ dağı Soğd belgeleri (8. yy.ın ilk çeyreği)nin birinde (Muy, Nov.3, R 6-8) “sözlü kanun / kural” anlamında *swzwn* sözcüğü geçer ve birçok bilim adamlarınca o Eski Türkçe’den Soğdça’ya geçen bir tabir olarak nitelendirilir. Belgede *pty- | βxs’ ZNH cyr ’mh zy-ñbr’neh xwty pr swzwn | pδkh ZY pr KZNH y-w’r ZY δ’r’t ZNH ’wttkyn ’mh - “Ve bunu Çer’in kendisi vesayetinde bulunanı geleneksel (?) | kanun ve şöyle şartlar altında verdi: ...”* şeklinde görülen cümleyi ilk olarak okuyan V.A. Livşits, Soğdça *pr swzwn pδkh* cümlesini “sözlü (>ağızlı, geleneksel?) kanuna göre” şeklinde yorumlayarak, şu şekilde bir açıklama yapmıştır: *pδkh* kelimesi “adet, kural, kanun” anlamındaki Soğdça bir kelime olduğu iyi bilinir, *swzwn* ise belli değildir. Onu Soğdça’ya Türkçe’den özleşen bir kelime olarak sayılabilir, ki şu gibi anlamlarda: “sözlü”, sözlük anlamıyla “onun sözü”, Türkçe *sözünj*. Krş. Eski Türkçe hukuk metinlerinde *söz* “söz; emir” (sözüm “benim emirim”, sözümüz “bizim sözümüz”).⁴⁸ İ.S. Yakuboviç bu konuda şu gibi kendi görüşlerini belirtmiştir: “*pr swzwn pδkh* “geleneksel hukuka uygun” anlamında O.İ. Smirnova’nın çevirdiği gibi. İşbu görüşü Baktri dilli nikah anlaşmasında geçen ‘the established custom of the land’ şeklindeki tabirle karşılaştırmak mümkündür. *Swzwn* kelimesinin anlamıyla ilişkili ola-

⁴⁵ A.S. Amanjolov, *Istoriya i teoriya drevnetyurksskogo pisma*, Almatı, ZAO “Izdatelstvo “Mektep”, 2003, s. 96.

⁴⁶ V. Radlov, *Yarlık Toxtamışa i Temur - Kutluga // Zapiski Vostochnogo otdeleniya*, T.Sh. SPb., 1888, s. 1-40; V. Radlov, *Kutadgu-Bilik, Faksimile Uygurskoy Rukopisi*, SPb., 1890, s. 198-199.

⁴⁷ I. Tohtiev, *Mirzo Ulugbekning pul islohoti // Materiali nauchnoy konferensii “Chach-Binket-Tashkent (istoricheskoe proshloe i sovremennost)”*, Toshkent 2007, b. 92.

⁴⁸ Sogdiyskie dokumenti s gorı Mug. Chtenie, Perevod. Kommentariy. Vip. II. Yuridicheskie dokumentı i pisma / Chtenie, perevod i kommentarii V. A. Livshitsa. M.: Izd-vo vostochnoy lit-ri, 1962. S. 29; Livshits V. A. Sogdiyskaya epigrafika Sredney Azii i Semirechya. SPb.: Fil. fakultet SPbGU, 2008, s. 28,37.

rak V.A. Livşits'in etimolojik yorumlamasına açıklık getirmek için P. Zieme tarafından bildirilen (şahsî bildiri) onu Eski Türkçe söz 'söz'ün vasıtalı hali saymak doğru olacaktır.⁴⁹

Köktürkçe yazılı ikinci mühür ise Moğolistan'da bulunmuş olup (Levha V, 2), 1964 yılında Moğolistanlı Kazak bilim adamı B. Bazilhan tarafından yayınlanmıştır. Ancak, ilk olarak Moğolca yayınlanan işbu mühür uzun yıllar zarfında bilim adamlarınca fazla bilinmeden gelmiştir. Son yıllarda ise Türkiye'li epigrafist C. Alyılmaz'ın Moğolistan'da sürdürdüğü Eski Türk yazıtları çalışmaları sonucunda fark edilmiş ve onun birkaç makalelerinde yer almıştır.⁵⁰ Moğol bilim adamları tarafından genelde "Mutrın Temdeg / Mutrın temdeg darah" ("El damgası (mühür/kaşe)") veya "Ertnü Türeg Biçestei Mutrın Temdeg" ("Eski Türk yazılı mühür") şeklinde ifade edilen bakırdan yapılmış mezkur buluntunun boyutu 2.8 x 2.8 cm. Üzerindeki Köktürkçe yazı net olarak *qutluğ* (*kutlu*) şeklinde okunmakta olan işbu mühür bugün Moğolistan Cumhuriyeti'nde Dundgov ilinin merkezi Mandalgov'daki müzede (48599069D, 5069072K) koruma altında bulunmaktadır.⁵¹

Üzerindeki yazıdan yola çıkarak C. Alyılmaz bu mührü Köktürk kağıdı Elteriş Kutluğ Kağan (682-691)la ilişkilendiren araştırmacılar olduğuna atıfta bulunmakla beraber, onun yazım tarzı Uygur Kağanlığı dönemine ait yazıtlara (örn. Birinci Karabgasun yazıtına) benzediğini, dolayısıyla, mührün işbu Kağanlığın kağan/tegin/kumandanlarından birine ait olabileceğini yazmaktadır.⁵² Bu görüşlerin doğru olabileceğini vurgulamakla beraber, mührün Doğu Köktürk Kağanlığı yöneticilerinden herhangi birine ait olabileceğini de varsayabiliriz. Çünkü, yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi Eski Türkler'de *qut* "kut, talih" düşüncesi pek yaygın olup, Kağanlık hakimiyetinin Tanrı tarafından verileceği, buna ise seçkin şahıslar, yani "kut"a nail olan kişiler erişebilirlerdi. Böylece, hakimiyeti kendi elinde bulunduran kağanın kendi mühründe "kutlu / talihli", "kutlu olsun", "bereket getirsin" anlamında *qutluğ* kelimesini bulundurması pek olağandır. Nitekim, onun paraleli Köktürklerle çok eskilerden komşu ve beraberce yaşayan Soğdluların mühürlerinde aynı anlamı taşıyan *prn* "kut / talih" sözcüğünün pek yaygın olarak görülür. İşbu kelime hem Soğd'da, hem de Soğd dilinin yazı dili olarak kullanıldığı Çaç ve Yedisu bölgelerinde bulunan Soğdça yazılı bronz ve gümüş yapımlı mühür çeşitlerinde de *prn* "farn" kelimesine denk gelinir (bkz. Levha XI).⁵³ Özellikle, Batı Köktürk Kağanlığı'nın yönetim merkezi - Suyab şehrinin bugünkü kalıntıları

⁴⁹ I.S. Yakubovich, *Problemi sogdiyskoy etimologii*, Diss.nasoiisk.uchen.step.kand.ist.nauk. Moskva: Rossiyskiy gosudarstvennyy gumanitarniy universitet, 2009, s. 150-151.

⁵⁰ C. Alyılmaz, "Mutrın Temdeg Yazıtı (Kutlug'un Mührü)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 23, Erzurum 2004, s. 1-6.

⁵¹ O. Mert, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes-Tariat-Şine Us*, Ankara 2009, s. 105.

⁵² C. Alyılmaz, "Mutrın Temdeg Inscription (Seal of Auspiciousness)", *Arheologiya i istoriya Sentralnoy Azii*, K 70 letiyu so dnya rojdeniya akademika AN RUz Akad. Yu. F. Buryakova, Samarkand 2004, s. 128.

⁵³ G. Babayarov - A. Kubatin - K. Umirov, The Phrase of "Farn" in the pre-Islamic signatures of Chach (Tashkent), <http://groups.yahoo.com/group/Sogdian-L/files/> (June, 2012); G. Babayarov - K. Umirov - A. Taşağıl - V. Novojenov: *Zapadnyy Tyurkskiy Kaganat: Territoriya, Administrativnoe Ustroystvo, Plemena, Kommunikatsii, Denezhnoe Obrashenie, Moneti, Istochniki*, Kollektiv avtorov / A. Dosimbaeva - M. Joldasbekov (ruk. proekta), "Service Press", Astana 2013, s. 110.

olan Ak-Beşim'de bulunan bullada işbu kelimenin görülmesi⁵⁴ dikkate değerdir. Gene, Batı Köktürkleri'nin Çaç'ta bastırıldığı sikkelerin birkaç çeşidinde mezkur kelimenin "Kağan" unvanının önünde birer epitet, unvan niteleyicisi olarak *prn byy x'y'n* - "İlahi kut (sahibi) Kağan" şeklinde görülmesinin yanı sıra Taşkent'in eski şehir kalıntılarında sıkça bulunan iki hörgüçlü deve tasvirli bronz mühürlerin üzerinde *prn* kelimesinin yer alması mühürlerde neden bu kelimenin bulundurulduğuna açıklık getirecek mahiyettedir. İlginc tarafı, Çaç bölgesinin işbu mühürleri hem ölçemce Batı Köktürkleri'nin mezkur sikkelerine tıpa tıpa uyması (1,5 - 2 cm), hem de onların ikonografik yapısının aynı olmasıdır (krş. Levha VI, 3, 1-2 - VI, 4, 1-2).

"Farn" kelimesinin yeni bulunan ve Çaç Tudunları'na ait sanılmakta olan, ölçemi oldukça büyük olan (4 x 4 cm) bronz mühürde biçimli Eski Türk damgasıyla beraber görülmesi dikkat çekicidir (bkz. Levha XI, 4). Hem yapım tarzı, hem de barındırdığı yazı ve damga işbu mühürün yüksek düzeyli şahise, muhtemelen, Çaç Tudunları hanedanı (640-750) mensuplarına ait olduğunu varsaymaktayız. Bilindiği gibi, Eski Türkçe "Tudun" sözcüğü 7. - 8. yüzyıllar arasında Çaç'ı yöneten 4 adet şahsın adı veya unvanı esas olarak Çin yıllıklarında, kısmen de diğer dilli (Soğd, Arap) kaynaklarda görülür.⁵⁵ Kendi sikkelerini genel olarak Soğd yazısıyla *c'cyng xwβw tōwn* - "Çaç hükümdarı Tudun" unvanıyla bastıran Çaç Tudunları'na ait bazı sikke çeşitlerinde⁵⁶ *prn* kelimesiyle biçimli damga beraberce yer almıştır.⁵⁷ Buna dayanarak, Çaç Tudunları kendi boy damgalarını birer hakimiyet simgesi olarak hem sikkelerinde, hem de mühürlerinde akis ettirdikleri varsayılabilir.

Buna benzer durum diğer yönetici hanedanlara ait mühürlerde de göze çarpar. Nitekim, Köktürk kağanlığı döneminde Batı Köktürklerin vasalı olan Amuderya-Sırderya arasındaki vaha devletçiklerinin Türk veya Türk-Soğd karışımı yöneticilerine ait mühür ve sikkelerin bir kısmında memleket veya sülale damgalarının yer aldığı görülür (bkz. Levha VI). Örneğin, 6.-8. yüzyıllarda Semerkant'i yöneterek İhşidler olarak bilinen Türk-Soğd karışımı hanedanın sikkeleri arasında *xwβ twrny'n x'y'n* "Turan hükümdarı Kağan" veya "Hükümdar Türnün. Kağan" cümleleriyle Batı Köktürk kağanları adına bastırılan⁵⁸ sikke çeşitlerinde biçiminde damga yer aldığı gibi, Semerkant şehri yakınındaki İslam öncesi iskan yerlerinden olan Kafır-kale'den bulunan bullaların birinde aynı damga görülmektedir (bkz. Levha VI, 1, 2).

⁵⁴ V.A. Livshits, *Sogdiytsi v Semireche: lingvisticheskie i epigraficheskie svidetelstva*, Krasnaya rechka i Burana, Frunze 1989, s. 80; V.A. Livshits, *Sogdiytskaya epigrafika Sredney Azii i Semirechya*, SPb.: SPbGU, 2008, s. 352.

⁵⁵ Bichurin, a.g.e., s. 313-314; *Istoriya at-Tabari, Izbrannie otrvki (Per. s arabskogo V. I. Belyaeva. Dopol. k perevodu O.G. Bolshakova i A. B. Xalidova)*, Tashkent: Fan, 1987, s. 268.

⁵⁶ Özellikle, "Çaç" kelimesi bulunmayan, ancak "Tudun" unvanıyla bastırılan çeşitlerinde (bkz. G. Babayarov, *Drevnetyurkskie monety Chachskogo oazisa (VI-VIII vv.)*, Tashkent 2007, s. 54-55).

⁵⁷ Babayarov, a.g.e., s. 54-55.

⁵⁸ G. Babayarov - A. Kubatin, *Doislamskie monety Sogda: novye chteniya i interpretatsii legend, O'zbekiston tarixining dolzarb muammolari yosh tadqiqotchilar talqinida, O'zR FA Arxeologiya institutida 2012 yil 6-7 aprelda o'tkazilgan yosh olimlar Respublika konferensiyasi materiallari*, Samarqand, O'zR FA Arxeologiya inst. nashriyoti, 2012, s. 11-23.

Gene Türk-Soğd karışımı hanedanın yönettiği Soğd hükümdarlıklarından biri Panç'ta bastırılan sikkelerde görülen biçimli damga benzerine Pencikent (Tacikistan) şehir kalıntılarında bulunan bullada⁵⁹ denk gelinmektedir (bak. Levha II. 1, 3). Özellikle, 693-708 yıllarında Panç'ı yöneten Türk asıllı Çakin Çor Bilge ve onun kızları zannedilen Panç prensesleri adına bastırılan sikkelerde yer alan bu tür damga çeşitlerinin kendi sikkelerini Çaç bölgesinde bastıran Batı Köktürk Kağanlığı'nın has sikkelerinde yer alan damgalarla yakın benzerlik taşıması ilgi çekicidir (krş. / → / → / (Çaç) - / → - (Panç)) (bkz. Levha IV, 1-3, 8, 16, 22-23).⁶⁰ Herhalde bu Panç'ı yöneten Soğd-Türk asıllı hanedanın menşei Köktürk kağanlarıyla irtibatlı olabileceğinden kaynaklanmaktadır.

Üzerinde damga görülen diğer bir Toharistan ve civarlarına ait mühür çeşidindeki benzeri damga () İslam öncesi Otrar hükümdarlığının eski şehir kalıntılarında biri - Sidak yadigarlığında yapılan arkeolojik kazılar sonucunda dünya yüzünü gören seramik parçalar sırtında görülmektedir (bkz. Levha VI, 1).⁶¹ İşbu damganın ilginç tarafı bazı yönleri ona benzerlik taşıyan (veya / /) biçimli damganın Köktürk kağanlığı döneminde Otrar'da bastırılan Soğdça yazılı 'δρω x'γ'n twtwx "Alp-Kağan Tutuğ'u" unvanlı arslan tasvirli sikkelerde yer alması ilgi çekicidir.

Köktürkçe yazılı diğer bir mühür (?) ise 1987 yılında Doğu Kazakistan vilayetine bağlı Kurçum rayonunun Karatogay köyünde bulunmuştur. Mühür taştan yapılmış olup, şekilce yukarıda bahsedilen iki mühüre benzer bir şekilde dörtgen köşelidir (bkz. Levha V, 3). Üzerindeki yazı 4 işaretten oluşan mezkur buluntuyu ilkin S. Amanjolov incelemeye almış ve yazıyı s^ač^abⁿ - "seç ve avun (teskin bul)" olarak yorumlamıştır.⁶² Araştırmacıya göre, işbu buluntu Yukarı İrtiş havzasından bulunan diğer Eski Türkçe yazılı buluntular gibi ilk orta çağlarda yaşayan Karluk Türklerine ait olmalıdır.

Köktürkçe yazılı başka bir mühür türündeki buluntu gene Kazakistan'da bulunmuş olup, tanınmış Kazak arkeologu K.M. Baypakov tarafından 1969 yılında Almatı vilayetinin İli rayonuna bağlı Nikolaevka köyü yakınındaki eski kabirden ortaya çıkartılmıştır. Bronz yapımı olan ve şekilce yüzüğü hatırlatan mezkur buluntu sırtındaki yazıyı S. Amanjolov (1) sük, (2) s^as - "Diz çök, korkak" şeklinde okumuştur (bkz. Levha V, 4).⁶³ Araştırmacıya göre, yüzük sırtındaki yazı paleografik ve dil özellikleri yönünden 8. yüzyıla ait Orhon yazıtlarına benzerlik taşımaktadır. Yüzük üzerinde "Diz çök, korkak" anlamın-

⁵⁹ Bu bullanın daha kaliteli fotoğrafını bize ulaştıran İstanbul Üniversitesi doktora öğrencisi Gözde Sağaz'a teşekkür borçluyuz.

⁶⁰ O.I. Smirnova, *Svodnyy katalog sogdiyskix monet, Bronza*, M., 1981, s. 236, No. 769; G. Babayarov - A. Kubatin, *K voprosu o genezise tamg na monetah Zapadno-Tyurkskogo kaganata, Materiali mejdunarodnoy nauchnoy konferensii: «Arxeologiya Kazahstana v epohu nezavisimosti: itogi, perspektiv», posvyashennoy 20-letiyu nezavisimosti Respubliki Kazahstan i 20-letiyu instituta Arheologii im. A.H. Margulana 12-15 dekabrya 2011 g.*, g. Almatı. Tom II. Almatı 2011, s. 295-303.

⁶¹ Bu damga bulunan seramik eşyalar hakkında bize bilgi veren Orta Asya damgaları uzmanı S. Yatsenko'ya teşekkür borçluyuz.

⁶² Amanjolov, *a.g.e.*, s. 206.

⁶³ Amanjolov, *a.g.e.*, s. 216.

daki sihri (büyü, cadu) bir tabir bulundurmakla düşmana karşı magik eylem yapılacağı beklenilmiştir, ki bu Eski Türk ruhani dünyası için karakterlidir. Ancak, mezkur buluntu sırtındaki yazı düzgün bir işaretlerden oluşmadığından dolayı işbu yorumları ihtiyatla karşılamak gerekir kanaatındayız.

Böylece, yukarıda incelediğimiz Köktürk yazılı buluntuların ilk ikisinin mühür olduğu oldukça kesinlik kazanmaktadır. Onlardan birincisinde yazı düz, ikincisinde ise ters bir biçimde yazılmıştır. Genelde evrak veya eşya sırtına basıldığında yazının düz çıkmasının sağlanması amacıyla mühür sırtındaki yazı ters yazılmıştır. Hükümdar veya üst düzey yönetici kesim temsilcilerinin elinde bulundurdukları mühürlerin bir kısmının sırtındaki yazı ise düz yazılarak, onun okunaklı olması sağlanmıştır. Bilindiği gibi, mühürcülük geleneğinde mühür sırtındaki yazının böyle yazım tarzları pek yaygın olmuştur.

Sonuç olarak, Köktürk Kağanlığı döneminde Orta Asya'da hakimiyet ve hükümdarlık simgelerinden biri olarak mühür ve onunla ilişkili geleneklerin epey geliştiği, bu dönemde hem Kağanlığın merkezi yönetiminde, hem de ona bağlı olarak kendi yönetimi bulunan Türk, Türk-Soğd, Türk-Baktri ve diğer asıllı hanedanların kendi mühürlerine sahip oldukları ve onu iş yürütme (hukuksal evraklar ve yazışmalar, mülk aidiyetiyeti vs.leri onaylama, tasdik etme)de kullandıkları kendi tesbitini bulmaktadır.

Kaynaklar

ABDURAHMONOV, G. - RUSTAMOV, A.: *Kadimgi turkiy til*, Oqituvchi, Tashkent 1982.

AMANJOLOV, A.S.: *Istoriya i teoriya drevnetyurkskogo pisma*, Almaty, ZAO «Izdatelstvo «Mektep», 2003.

ARZHANTSEVA, I. - INEVATKİNA, O.: Afrasiab Wall-paintings Revisited: New Discovered Twenty-five Years Old, *Royal Nauruz in Samarkand*, Proceedings of the Conference held in Venice on the Pre-Islamic paintings at Afrasiab. A cura di M. Comparetti - E. de la Vaissière. Pisa - Roma 2006, Supplemento No. 1, Vol. LXXVIII. p. 185-211.

ALYILMAZ, C.: “Mutrin Temdeg Yazıtı (Kutlug'un Mührü)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 23, Erzurum 2004.

_____ : *Mutrin Temdeg inscription (seal of auspiciousness)*, *Arxeologiya i istoriya Sentralnoy Azii*, K 70 letiyu so dnya rojdeniya akademika AN RUZ Akad. Yu. F. Buryakova. Samarkand 2004.

BABAYAR, G.: *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu - The Catalogue of coins of Turkic*, TİKA, Ankara 2007.

BABAYAROV, G.: *Drevnetyurkskie moneti Chachskogo oazisa (VI-VIII vv.)*, Tashkent 2007.

BABAYAROV, G. - KUBATİN, A.: *K voprosu o genezise tamg na monetax Zapadno-Tyurkskogo kaganata // Materialy mejdunarodnoy nauchnoy konferensii: «Arheologiya Kazahstana v epohu nezavisimosti: itogi, perspektivi», posvyashennoy 20-letiyu nezavisimosti Respubliki Kazahstan i 20-letiyu instituta Arheologii im. A.H. Margulana 12-15 dekabrya 2011 g.*, g. Almaty. Tom II. Almaty 2011.

_____ : *K novomu chteniyu i interpretatsii legend na nekotorykh doislamskix monetax Samarkandskogo Sogda, Tarix tafakkuri. «Barkamol avlod» yiliga*

bag'ishlangan Respublika tarixchi olimlarining ilmiy ishlar to'plami. Mas'ul muharrir va tuzuvchi: Sh.H. Vohidov, Buxoro 2010, s. 22-32.

_____ : *Doislamskie moneti Sogda: novie chteniya i interpretatsii legend, O'zbekiston tarixining dolzarb muammolari yosh tadqiqotchilar talqinida. O'zR FA Arheologiya inst. 2012 yil 6-7 aprelda o'tkazilgan yosh olimlar Respublika konferensiyasi materiallari*, Samarqand: O'zR FA Arheologiya inst., 2012.

BABAYAROV, G. - KUBATIN, A. - UMIROV, K.: *The Phrase of "Farn" in the pre-Islamic signatures of Chach (Tashkent)* // <http://groups.yahoo.com/group/Sogdian-L/files/> (June, 2012).

BABAYAROV, G. - UMIROV, K. - TASHAGIL, A. - NOVOJENOV, V.: *Zapadnyy Tyurkskiy kaganat: territoriya, administrativnoe ustroystvo, plemena, kommunikatsii, denejnoe obrashenie, moneti, istochniki* // Kollektiv avtorov / A. Dosimbaeva, M. Joldasbekov (ruk. proekta). Astana: «Service Press», 2013.

BARATOVA, L.S.: *K istoricheskoy interpretatsii titula «kagan» na drevnetyurkskix monetax Sredney Azii konsa VII - pervoy polovinu VIII vv.*, Numizmatika Sentralnoy Azii, Vip. III, Tashkent 1998.

BAYAR, D.: "Drevnetyurkskie kamennye izvayaniya yevraziyskikh stepey", *Medeni mura - Kulturnoe nasledie*, № 1, Astana 2009.

BERDIMURADOV, A. - BOGOMOLOV, G. - TAKAO, U. - BEGMATOV, A.: "Bul'ly s buddiyskim syujetom s gorodisha Kafirkala", *Arheologiya Uzbekistana*, № 2 (13), 2016.

BICHURIN N.YA.: *Sobranie svedeniy o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena. V 3-x tomax. - Tom II., Tom II.* Moskva - Leningrad 1950.

CHAVANNES, E.: *Documents sur les Tou-Kiue (Turks) occidentaux*, Сборник трудов Орхонской экспедиции, вып. 6. СПб., 1903.

CLAUSON, G.: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.

ÇAL, H.: "Orhun Anıtları 2000 yıl kazısı: Karakuş Tasvirli Sembolik Lahit", XIV. *Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, III. Cilt, Ankara 2005.

Çin kaynaklarında Türkler: *Han Hanedanlığı tarihi bölüm 94 A/B: Hsiung-nu (Hun) monografisi: açıklamalı metin neşri*, A. Onat - S. Orsoy - K. Ercilasun, TTK, Ankara 2004.

Drevnetyurkskiy slovar / Pod red. V.M. Nadelyaeva - D.M. Nasilova - E.R. Tenisheva - A.M. Sherbaka, L.: Nauka, 1969.

DOSIMBAEVA, A.: "Zapadnyy Tyurkskiy kaganat v kulturnom nasledii kazahskoy stepi", *Kulturnoe nasledie*, № 1 (22), Astana 2009.

ERKOÇ, H.İ.: *Eski Türklerde Devlet Teşkilatı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.

ESİN, E.: "KÜN-AY" (Ay-Yıldız motifinin Proto-Türk devirden Hakanlılara kadar ikonografisi), VII. *Türk Tarih Kongresi. Kongreye Sunulan Bildiriler*, I. Cilt, Ankara 1972.

FRYE, R.N.: *The History of Bukhara*, Translated from a Persian abridgment of the Arabic original by Narshakhi, Cambridge 1954.

GOLDEN, P.B.: *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. O. Karatay, KaraM, Ankara 2002.

GRENET, Frantz - VAISSIERE, Etienne de la.: "The last days of Panjikent", *Silk Road Art and Archaeology*, 8. Kamakura 2002.

HUDYAKOV, Yu. S.: "Voennoe delo Zapadnix tyurkov", *Medeni mura - Kulturnoe nasledie*, № 1, Astana 2009.

HUMBACH, H. Pangul: *a Turco-Bactrian Ruler // Bulletin of the Asia Institute, New Series*, 10. - London 1996.

KAŞGARLI, M.: *Divānū Lugāti't-Türk*, Kabcacı yayınevi, İstanbul 2005.

KOCA, A.: "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", *Türkler*, Cilt: 2, Ankara 2002.

LERNER, J.A.: *Animal Headdresses on the Sealings of the Bactrian Documents, Exegisti monumenta, Festschrift in Honour of Nicholas Sims-Williams*, Wiesbaden 2009.

LERNER, J.A. - SİMS-WİLLİAMS, N.: *Seals, Sealings and Tokens from Bactria to Gandhara (4th to 8th century CE)*, Wien 2011.

LİVŞİTS, V.A.: "Praviteli Pancha (Sogdiytsı i tyurki)", *Narodı Azii i Afriki*, № 4, Moskva 1979.

_____ : *Sogdiytsı v Semireche: lingvisticheskie i epigraficheskie svide-telstva*, Krasnaya rechka i Burana, Frunze 1989.

_____ : *Sogdiytskaya epigrafika Sredney Azii i Semirechya*, SPb.: Filo-logicheskiiy fakultet SPbGU, 2008.

LURE, P.B.: *Schastliviy pravitel, tsar Pendjikenta Chegin Chur Bilgä, Sentralna-ya Aziya ot Ahemenidov do Timuridov. Arheologiya, istoriya, kultura. Materiali mej-dunarodnoy nauchnoy konferensii, posvyashennoy 100-letiyu so dnya rojdeniya A. M. Belenitskogo. V.P. Nikanorov (ed.)*. Sankt-Peterburg 2005.

MERT, O.: *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes-Tariat-Şine Us*, Ankara 2009.

Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü - Album of the Turkish Monuments in Mongolia, Hazırlayanlar: O.F. Sertkaya, C. Alyılmaz, T. Battulga, TİKA, Ankara 2001.

MODE, M.: *Reading the Afrasiab Murals: Some Comments on Reconstructions and Details, Royal Naurüz in Samarqand*, Proceedings of the Conference held in Venice on the Literaturverzeichnis Pre-Islamic Paintings at Afrasiab. RSO, NS 78, Supplemento 1. Pisa / Roma 2006.

MORAVCSİK, G.: *Byzantinoturcica*, II. Berlin, 1958.

RADLOV, V.: *Yarlıki Toktamışa i Temur - Kutluga, Zapiski Vostochnogo otde-leniya*. T.Sh. SPb., 1888.

_____ : *Kutadgu-Bilik*, Faksimile uygurskoy rukopisi, SPb., 1890.

RAHMAN, A. - GRENET, F. - SİMS-WİLLİAMS, N.: "A Hunnish Kushan-shah", *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, No. 1, 2006.

ROGOJİNSKİY, A. Ye.: *Новые находки памятников древнетюркской эпигра-фики i monumentalnogo iskusstva na yuge i vostoке Kazahstana*, Rol nomadov v formirovaniı kulturnogo naslediya Kazaxstana. Nauchnye chteniya pamyati N.E. Masanova. Sb. mat-ov Mejd. nauch. konf. Almatı 2010.

SAMASHEV, Z. - BAZILHAN, N. - BAYAR, D.: "Drevnetyurkskie kamennıe izva-yaniya yevraziyskikh stepey", *Medeni mura - Kulturnoe nasledie*, № 1, Astana 2009.

SARITAŞ, E.: *Çin'de Hun Araştırmaları*, Selenge, İstanbul 2010.

SİMS-WILLIAMS, N.: *Bactrian Documents from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Documents*, Oxford University Press, 2000.

_____ : *Turks and other peoples in the Bactrian documents, Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) - From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720-2010)*, 3-5 Aralık, İstanbul / 3th - 5th December 2010, İstanbul, İstanbul 2011.

SHAGALOV, V.D. - KUZNETSOV, A.V.: *Katalog monet Chacha VI-VIII vv.*, Tashkent 2006.

SHYUVEN, P.O.: "Vizantiyskih posolstvah k pervim tyurkskim pravatelyam Sogda (Problemı onomastiki i toponimiki)", *Obshestvennye nauki Uzbekistana*, № 1-3, Tashkent 1995.

Sogdiyskie dokumenti s gori Mug. Chtenie, Perevod. Kommentariy. Vp. II. Yuridicheskie dokumenti i pisma / Cht., perevod i komment. V.A. Livshitsa. Moskva 1962.

TASAĞIL, A.: *Gök-Türkler*, TTK, Ankara 1999.

_____ : *Gök-Türkler*, I, TTK, Ankara 2003.

TEKİN, T.: *Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Yıldız Yayınları, İstanbul 2003.

TOHTİEV, I.: *Mirzo Ulugbekning pul islohoti, Materialı nauchnoy konf. «Chach - Binket - Tashkent (istoricheskoe proshloe i sovremennost)»*, Tashkent 2007.

USER, H.Ş.: *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*, 1. Baskı, Kömen Yayınları, Konya 2009.

YAKUBOVİCH, I.S.: *Problemy sogdiyskoy etimologii*, Diss. na soisk.uchen. step. kand. ist. nauk. Rossiyskiy gos. gumanitarniy universitet, Moskva 2009.

ZUEV, YU. A.: *Tamgi loshadey iz vassalnih knyazestv // Novye materialı po drevney i srednevekoviy istorii Kazahstana*. Alma-Ata: Izdvo AN KazSSR, 1960.

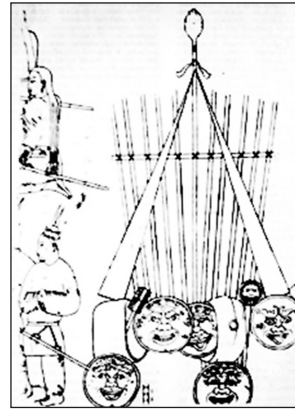
Levhalar

1

2a

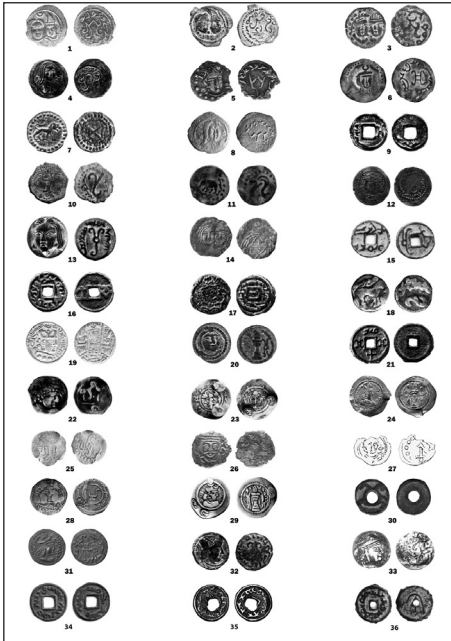

2b

Levha-I: Batı Köktürk Kağanlığı'yla bağlantılı bayrak ve tuğlar
(Yedisu-1, Afrasiyab/Semerkant-2a-b)

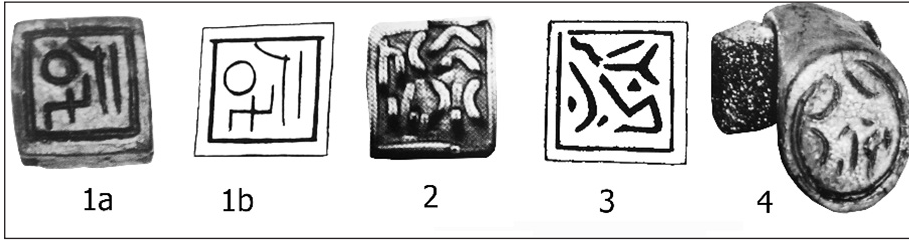
Levha-II: Batı Köktürk Kağanlığı'yla ilişkili tasvirî eserler
(Mezar Anıtı, Balballar, Kemik, Sikke vs. 2 No'lu anıt müstesnadır)

Levha-III: Erken Orta Çağlarda Orta Asya'da
Darbolunan Eski Türk ve Gayri Türk Sikkelerden
Bazı Örnekler

Levha-IV:
Batı Köktürk Kağanlığı sikkeleri

Levha-V: Köktürkçe Yazılı Mühürler (A. Amanjolov ve C. Alyılmaz yayınları esasında)

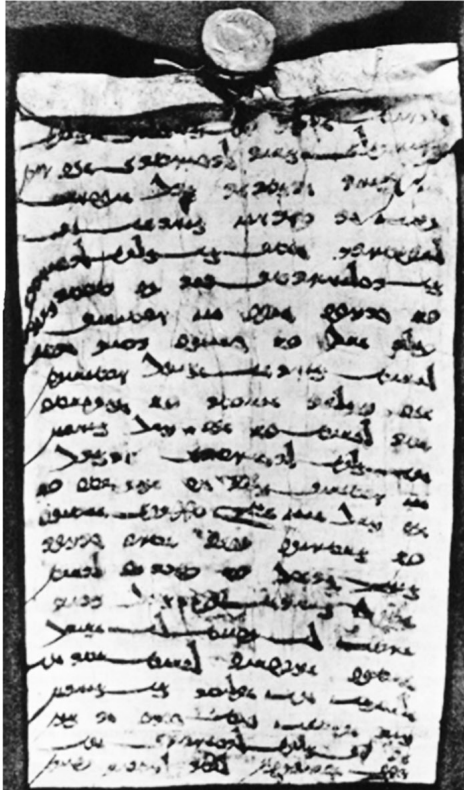
Levha-VI: Üzerinde Damga, Eski Türkçe Unvan ve İki Hörgüçlü Deve Tasviri Bulunan Mühür ve Sikkeler

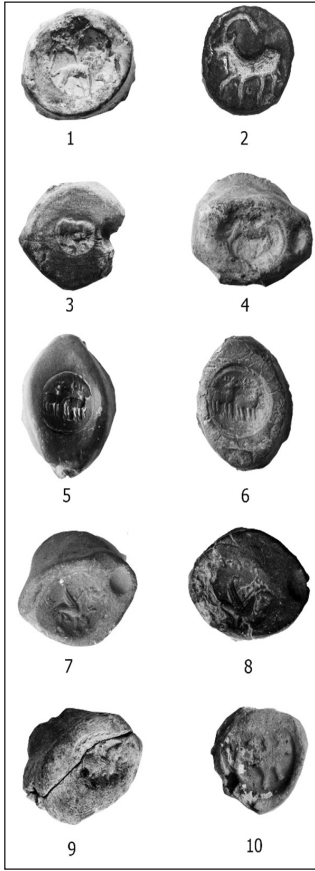
1

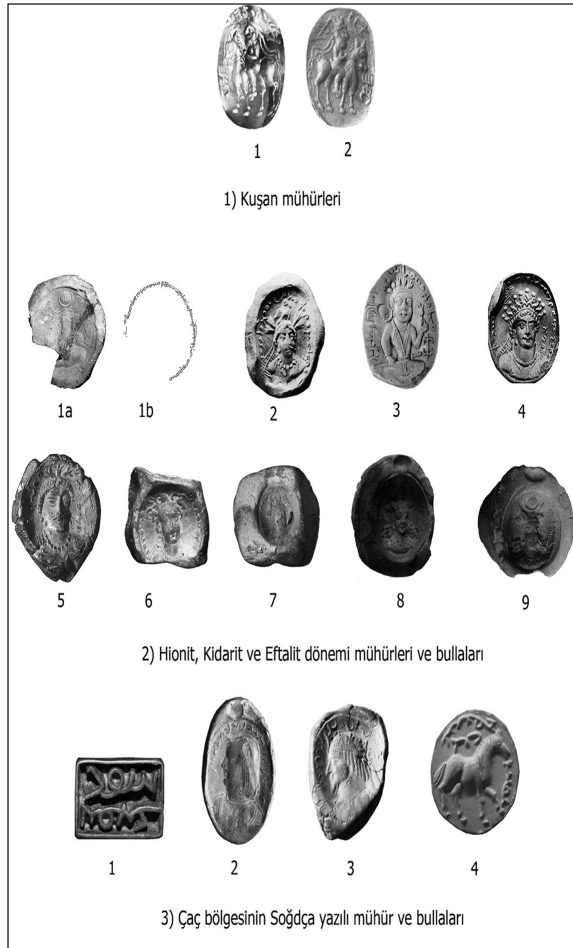
2

Levha-VII:
Üzerine Mühür Yapıştırılmış
Baktri ve Soğd Dilli Belgeler

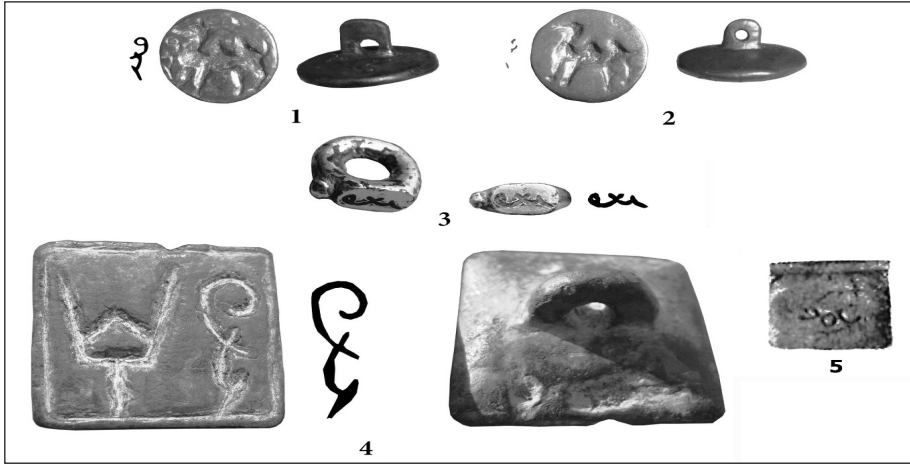
Levha-VIII:
Üzerinde Çeşitli Hayvan Tasvirleri Bulunan Kafır-Kale (Semerkant ve Kanka (Taşkent) Mühür ve Bullaları

Levha-IX:
Baktrice ve Soğdça Yazılı Mühür ve Bullalar

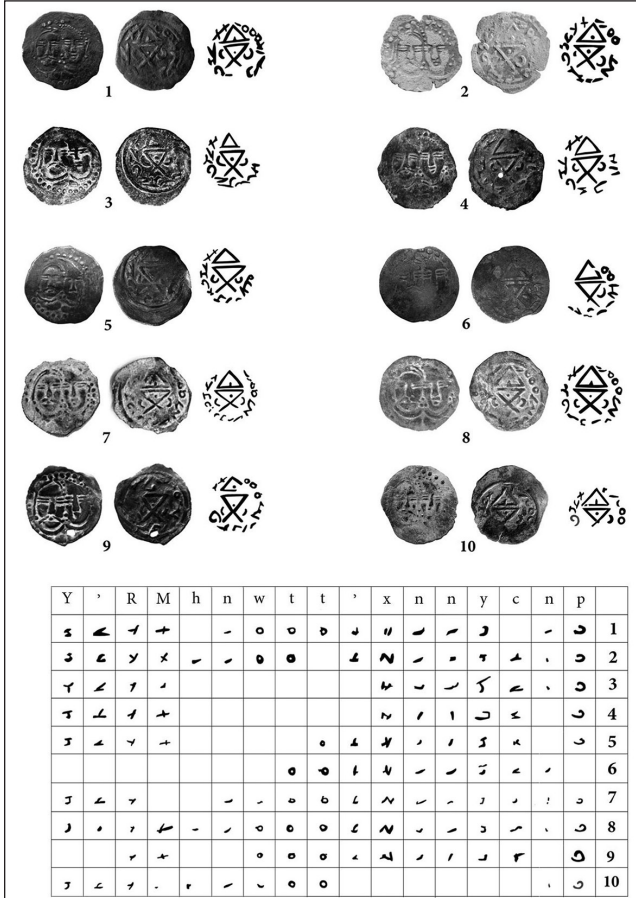

Levha-X:
Çince Yazılı (1-2) ve Damgayı Andıran İşaretleri Aksettiren Hun Damgaları

Levha-XI:

Çaç (Taşkent) ve Yedisu Bölgesinde Bulunan Soğdça Pm "Farn" (Kut) Yazılı Mühürler

Levha-XII:

"Hatun" Unvanlı Soğd (Panç) Sikkelerinin Yazı Çizimlerinden Örnekler

1

2

Levha-XIII:

Kafir-Kale (Semerkant) Eski Şehir Kalıntılarında Bulunan "Hatun" Unvanlı Mühürler

Levha-XIV:

Pencikent (Tacikistan) Eski Şehir Kalıntılarında Bulunan "Kağan" unvanlı mühür
(Sogdolog P. Lurje tarafından okunmuştur.)

HUN VE BULGAR TÜRKÇESİ ÜZERİNE ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER 26: HUNSULARA AİT GRUMBATES, TUNA BULGARLARINA AİT CROBATUS ~ KOVRATOS, KOURT ~ KURT, KOTRAGOS, KORMİSİOS ~ KORMİSOŞ', KRUMESİS ~ KRUMOS, KRUMEL, KRUG VE KIRIM HUN-BULGARLARINA AİT GROD ~ GORDAS KİŞİ ADLARININ (UNVANLARININ) KÖKEN VE ANLAMLARI

Dr. Yusuf GEDİKLİ*

Öz

Makalemizde ilk olarak 359'da Diyarbakır kuşatmasına katılan Hunsu Türklerinin önderi Grumbates'in kökeni ve anlamı üzerinde durduk. Bu sözün Hun Türkçesindeki biçiminin ***Gurbat** ve anlamının askerî ve idarî yüksek bir unvan olduğunu açıkladık (Aşağıdaki adların hepsinin anlamı askerî ve idarî yüksek bir unvandır).

İkinci olarak Büyük Bulgaristan'ı kuran Crobatus ~ Kovratos (605-641) üzerinde durduk. Unvanın yeniden oluşturmasının ***Korbat** olduğunu ve bunun ***Gurbat** ile aynı söz olduğunu ortaya koyduk.

Üçüncü olarak yine bu hanın diğer adı olan Kourt ~ Kurt'un doğru biçiminin ***Kurt** olduğunu ve yukarıdaki iki sözle aynı anlamda olduğunu, fakat onlarla kökteş değil, ocaktaş olduğunu açıkladık.

Dördüncü olarak Büyük Bulgaristan'ı kuran Crobatus ~ Kovratos veya Kourt ~ Kurt'un oğlu olan Kotragos (VII. yüzyıl) adı üzerinde durduk ve bu adın babasının unvanı olan Kourt ~ Kurt ile aynı olduğunu, sadece baba - oğul durumundan dolayı unvanın ***Kortag** olduğunu, bunun unvanın küçültmeli biçimi olduğunu söyledik.

Beşinci olarak Tuna Bulgar hanı Kormisios ~ Kormisoş' (739-756)'un Bulgar Türkçesi yeniden oluşturmasının ***Kormas** olduğunu belirttik.

Altıncı olarak Tuna Bulgar hanı Krumesis (803-814)'in adı üzerinde durduk ve bunun da yeniden oluşturmasının ***Kurmas** olduğunu açıkladık.

Yedinci olarak Tuna Bulgar hanı Krumesis (803-814)'in diğer yazılışı olan Krumos'un yeniden oluşturmasının ***Kurmas** olduğunu meydana çıkardık.

Sekizinci olarak Tuna Bulgar hanı Krumesis (803-814)'in Kurmäs ~ Kurmas üzerinden Slavcada ***Kurmel** olduğunu keşfettik.

* Dil Bilimci.

Dokuzuncu olarak Tuna Bulgar hanı Krumesis (803-814)'in Slav kaynakla-
rınca zaptedilen ***Krug'** unvanını keşfettik.

Onuncu olarak Kırım Hun-Bulgarlarının 527-28'deki lideri Gord ~ Gordas ~
Grod üzerinde durduk; bunun aslının ***Gord** olduğunu izah ettik.

Böylece 6 kişinin 10 adı (sanı, unvanı) üzerinde durduk ve bu sözlerin
birincisinin ***Gurbat**, ikincisinin ***Korbat**, üçüncüsünün ***Kurt** (son iki sözcük
aynı kişiye aittir), dördüncüsünün ***Kortag**, beşincisinin ***Kormas**, altıncusunun
*Kurmas, yedincisinin yine ***Kurmas** (son ikisi aynı sözün farklı yazımlarının
yeniden oluştuğudur), sekizincisinin ***Kurmel**, dokuzuncusunun ***Krug'** ve
onuncusunun ***Gord** olduğunu ortaya koyduk.

Bu sonuçlardan üç kelime öbeği elde ettik. 1. ***Gurbat**, ***Korbat**; ***Kormas**,
*Kurmas ve yine ***Kurmas**, ***Kurmel** (6 kelime) 2. ***Kurt**, ***Kortag**, ***Gord** (3 keli-
me). 3. ***Kurg** (1 kelime). Birinci öbeğin ilkçil biçimi ***Gorbad**, ikinci öbeğin ilkçil
biçimleri ***Gord** ve ***Gordag**, üçüncü öbeğin ilkçil biçimi ***Gorg'dur**. Her üç öbeğin
kök ünlüleri -o-'dur.

Hepsinin anlamı askerî ve idarî yüksek bir unvandır.

Anahtar kelimeler: Hunsular, Grumbates, Tuna Bulgarları, Crobatus ~
Kouratos, Kourt ~ Kurt, Kormisoş', Krumesis ~ Krumos, Gord ~ Gordas.

**Research And Studies On Hun Turkish 26:
Origins And Meanings Of Person Names Of Hunnish Grumbates,
Danubian Bulgars Crobatus ~ Kouratos, Kourt ~ Kurt, Kortagos,
Kormisios ~ Kormisoş', Krumesis ~ Krumos, Kurmel,
Krug And Crimean Hun-Bulgars Grod ~ Gordas
Abstract**

In this study, I first focused on the origin and meaning of Grumbates, the
leader of Khunnic Turks who participated in the siege of Diyarbakir in 359. I
have explained that form of this word in Khunnic is ***Gurbat** and meaning of it
is a high military and administrative title.

Secondly, I focused on Crobatus ~ Kouratos who founded Great Bulgaria in
605 and managed it as a khan up to 641. I have found that these words have
different forms of ***Korbat** and that it is the same as Grumbates.

Thirdly, I have stated that Kourt ~ Kurt is the other name of this khan and
it's the correct form ***Kurt** and it has the same meaning as the above two words.
But it is not from same root with them, but it is from same mine (in Turkish
"ocaktaş").

Fourthly, I focused on the name of Kortagos, the son of Crobatus ~ Koura-
tos or Kourt ~ Kurt, who founded the Great Bulgaria. This name is the same as
his father's title Kourt ~ Kurt. Only due to the status of father-son, the title has
become ***Kortag** and it is a diminutive form of the title.

Fifthly, Kormisios ~ Kormisoş' who was the khan of Danubian Bulgarians
between 739-756 could be created in the new form of ***Kormas** with Bulgarian
Turkish. ***Kormas** is a high rank and managerial title.

Sixthly, we focused on the name of the Danubian Bulgarian khan Kru-
mesis ~ Kroumos (803-814), and we discovered that it was ***Kurmas** when I
rebuilt this name.

Seventhly, we found out that the reconstruction of Bulgarian khan Krume-
sis of Danube (803-814) as Krumos was ***Kurmas**.

Eighth, we found that Bulgarian khan Krumesis of Danube (803-814) be-
came ***Kurmel** in Slavic language through the words of Kurmäs ~ ***Kurmas**.

Ninth, we discovered that the Bulgarian khan Krumesis of Danube was
recorded by the Slavic sources as ***Krug'**.

*Tenth, as the Crimean Hun-Bulgarians leader in between 527-28, I have focused on **Gord**. I have explained that this is the original Gord ~ Gordas ~ Grod, and it is a high military and managerial title.*

Thus, I focused on the 8 names of 7 people and the first of these words *Gurbar, the second *Korbar, the third Kurt (the last two words belong to the same person), the fourth *Kortag, the fifth *Kormas, the sixth *Kurmas and the seventh Gord was revealed.

From these results I obtained two groups of words: 1. *Gurbar, *Korbar; *Kormas, *Kurmas and *Kurmas and *Kurmel (six word) 2. *Kurt, *Kortag, *Gord (three word). 3. *Kurg. The primitive form of the first block is *Gorbad; the primitive form of the third block is *Gord. The radical vowel is the letter "o". All of them have the meanings of high rank and managerial titles.

Keywords: *The Khunnic, Grumbates, Danubian Bulgarians, Crobatus ~ Kovratos, Kourt ~ Kurt, Kormisoş' ~ Krumesis ~ Krumos, Gord ~ Gordas.*

Makalemizde çeşitli çağlarda, türlü coğrafyalarda, farklı Türk kavimlerinin kurduğu devletleri yöneten Grumbates, Crobatus ~ Kovratos, Kourt ~ Kurt, Kormisios ~ Kormisoş', Krumesis ~ Krumos, Krumel, Krug ve Grod ~ Gordas kişi adları (sanları) üzerinde duracağız. İncelemeye tarih sayfalarına en erken düşen Hunsu hükümdarı Grumbates'ten başlayacağız. Yalnız bu adı incelemeye geçmeden önce Hunsulardan kısaca söz etmek yararlı olacaktır.

NOT : Makalemizde *ad* sözü ad (isim), san (unvan) ve lakap anlamında geniş çaplı kullanılmıştır. Yine makalede geçen *ocak* "bir ündeşle (ünsüzle) bir ünlünün oluşturduğu, anlamı olmayan ses birleşmesidir; *ocaktaş* bu ses birleşmesine anlamı aynı olmak şartıyla -b, -d, -g, -l veya -lb, -ld, -lg / -nb, -nd, -ng / -rb, -rd, -rg ses veya ses öbeklerinden birinin eklenmesiyle oluşan türemiş kelimelerdir. Örneğin aşağıda göreceğimiz *gu-**rb**-at, ku-**rt**, *ku-**rg** sanları birbirlerinin ocaktaşdır. *Gu-**rb**-at ile *ko-**rb**-at, *go-**rd** ile *go-**rd**-ag ise birbirlerinin kökteşidir. *Yapışık* ündeş ile kastedilen -lb, -ld, -lg / -nb, -nd, -ng / -rb, -rd, -rg ses öbeklerinden biridir.

I. Hunsular kimlerdir?

Hunsuları daha önce yazdığımız bir makalede söz konusu etmiştik. Yazdıklarımızı tekrarlamayı gereksiz gördüğümüz için ilgili kısmı aynen alıntılıyoruz:

"MS 91'den sonra ünlü Çinli general Pan Çao'nun önünden batıya doğru yürüyen Hunlar yaklaşık 160 yıl Kazak bozkırlarında yaşamışlardır. Bu Hunlar 350 yıllarında doğudan gelen kavimlerin baskısıyla ikiye ayrılmışlardır. Kuzeydeki Hunlar, Hazar ve Karadeniz kuzeyinden geçerek batıya yönelmiş, bildiğimiz gibi bunlar 370'lerin başında Avrupa Hun devletini kurmuşlardır. Güneydeki Hunlar Aral güneyine yönelmiş, bunlar Hunsuları oluşturmuşlardır. Kaynaklar Hunsuların IV. yüzyılda Sırderya vadisinden Hazar'ın güneydoğusuna indiklerini, Mari (Merv) ve Rey'e kadar uzandıklarını yazar. Bu husus arkeolojik kazılarla da kanıtlanmıştır.¹

¹ Emel Esin, "Sünliler İslam ile karşılaşan ilk Türkler Sül (Çöl? Çor?) boylarından, Selçuklulara kadar, Hazar Denizi kıyılarındaki Oğuzlara dair", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. VII, cüz 3-4, 1979, s. 39.

Hunsuların kuzeydeki Hunlara oranla İrani kavimlerle karıştığını söyleyebiliriz.

Hunsu adı tarih sayfalarına ilkin 356 yılında düşmüştür. Bunun nedeni Sasanlı kirası II. Şapur (hükümlerlik dönemi 309 - 379)'un Hazar'ın güneydoğusundaki Hunsu (Latince Chionitae) denilen Türklerle savaşmasıdır.² Tarihçilere göre Şapur'un Hunsularla mücadelesi 10 yıl sürmüş, Şapur 357 yılında onlarla bir ittifak anlaşması imzalamıştır.³ (Czeglédy 358 tarihini verir).⁴ Şapur Hunsuları egemenlik altına aldıktan sadece 2-3 yıl sonra, 359'da onları Amid (Diyarbakır)'de en önemli müttefik olarak yanında bulunduracaktır. Bu bilgileri bize Latin tarihçisi Amianus Marselinus (yazılışı Ammianus Marcellinus, yaklaşık 330-400) verir; bu Türklerle Latince Chionitae adını takan da odur. Marselinus'un koyduğu Chionitae adının en uygun Türkçe karşılığı Hunsudur. Yani 'tam Hun değil, Hun'a benzer.'

Bu Türk öbeğine Chionitae (Hunsu) denilmesi onların Avrupamsı yüzölçümüne otmalarından ötürüdür. Anlaşılan bunlar Türk ve İran kavimlerinin karışımından meydana gelen bir ulustu; o yüzden tam Hun değil, Hun'a benzerlerdi. Başka söyleyişle Hunsuların askeri ve yönetici kesimi Hun, halkının önemli bir kısmı İran asıllıydı yahut İranlılarla karışmıştı. Krş. Akhun adı ve Akhun ulusuyla.

Ortadoğu'da ilk görünen Türkler bu Hunsulardır. Göründükleri tarih 359'dur. 10 - 15 yıl sonra soydaşları Doğu Avrupa'da ortaya çıkacaklardır. Hunsular veya Hunlar Hint kaynaklarında **Hūna**, Soğut kaynaklarında **Hun**, Avesta metinlerinde **Hyaona**, Pehlevi metinlerinde **Hyōn**, Süryanca metinlerde **Hyōnāyē**, Ermeni kaynaklarında **Honk** (-k çoğul ekidir), Latin kaynaklarında **Chionitae** olarak anılırlar.⁵ Bunların kimileri Hun değil, Hunsu şeklinde açıklanabilecek adlardır.

Süryani Efraim 361 yılında Urfa önlerindeki **Hūnāyē** (Hun)'lerden söz eder.⁶ Tarihçiler bu Hunların Avrupa Hunları mı yoksa Hunsular mı olduğunu ayırt etmekte zorlanırlar. Bize göre bunlar Hunsulardır.

Bilginler Latince Chionitae adının Soğutça -itai, -itae çoğul eki ve Persçe Hyon "Hun" adının birleşiminden oluştuğunu yazarlar.⁷ Bivar bu ekin Grekçe kavim adı eki olduğunu yazar. Bizim görüşümüze göre -itai, -itae eki Grekçe veya Latince -lı veya -sı anlamında bir ek olmalıdır. Krş. Selefik-id "Selefk-li(ler)", Selçuk-id "Selçük-lü" vb. adlandırmalarla.

² Esin, "a.g.m.", s. 40.

³ Mehmet Tezcan, "Hunların Anadolu'daki ilk görünüşleri: 359 tarihinde Amida kuşatmasında Kionitler", 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri, İzmir 2004, s. 105.

⁴ Károly Czeglédy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, Turan Kültür Vakfı y., İstanbul 1999, s. 81.

⁵ Esin, "Süniler İslam ile karşılaşan ilk Türkler Sül (Çöl? Çor?) boylarından, Selçuklulara kadar, Hazar Denizi kıyılarındaki Oğuzlara dâir", s. 40. / Tezcan, "Hunların Anadolu'daki ilk görünüşleri: 359 tarihinde Amida kuşatmasında Kionitler", s. 105.

⁶ Tezcan, "Hunların Anadolu'daki ilk görünüşleri: 359 tarihinde Amida kuşatmasında Kionitler", s. 114.

⁷ Tezcan, "a.g.m.", s. 105.

Emel Esin, Gurgân'da (Arapça Curcân) yaşayan bu ilk Hunsuların şehirlerde oturduklarını söyler.⁸ Şehirlerde oturmaları onları diğer Türk kavimlerinden ayırır ve İran halklarının uygarlıklarını benimsediklerini gösterir.⁹

1.1. Hunsulardan kalan iki özel ad : Gorgâ(n) ve Grumbates

Hunsulardan bize iki özel ad kalmıştır. Birincisi 359 tarihine ait **Grumbates** hükümdar (kişi) adı, ikincisi 460'lı yılların başlarına ait **Gorgân** kent adıdır.

Gorgân kent adını Attila Hunlarıyla ilgili yapıtıyla yakından tanıdığımız Priskos zaptetmiştir.¹⁰ Priskos yapıtını Yunanca yazmıştır (Priskos tahminen 410-420 arasında Marmara Ereğlisi yakınlarında, Panion'da doğmuş, tahminen 472'de ölmüştür).¹¹

Gorgân kent adını bir makalemizde incelemiş, bunun Türkçe "müstahkem mevki, ordugâh" anlamına geldiğini yazmış, görüşümüzle ilgili kaynak ve kanıtları sözü geçen yazımızda ayrıntılı olarak ortaya koymuştuk. Ol nedenden burada üzerinde durmayacağız. Sadece bu kelimeye VIII. yüzyılın ilk yarısında dikilen Orkun yazıtlarında *korgan* biçiminde rasladığımızı belirtmekle yetineceğiz.

Grumbates kişi adını 359 yılında Romalı tarihçi Amianus Marselinus (330? - 400?) kaydetmiştir. Marselinus yapıtını Latince yazmıştır.

1.2. Grumbates kimdir?

Grumbates yukarıda haklarında kısa bilgi verdiğimiz Hunsuların hükümdarıdır. Hunsular Sasanlı şahı II. Şapur (egemenlik devri 309-379)'la savaşmış ve yenilmişlerdi. Bu savaşlar 356,¹² 356-57 yıllarında olmuştur.¹³ Herhalde yenilgi sonucunda imzaladıkları anlaşma gereği Amida (Diyarbakır) kuşatmasına katılmayı kabul etmişlerdir. Sasanlı şahı II. Şapur 359'da Amida'yı kuşattığı zaman ordusunda bir Hunsu birliği bulunuyordu ve bu birliğin kumandanı **Grumbates** idi.¹⁴ Hunsuların yardımıyla Amida, Şapur'un eline geçmiştir. Marselinus şöyle yazar: "Onun [Şapur'un] hemen bitişiğinde sol kanatta, şüphesiz ortalama güce ve buruşmuş uzuvlara, fakat ayrıca parlak bir zekaya sahip olan ve bir çok zaferin getirdiği şan ile sivrilen Chionitae [Hunsu] kavminin kralı Grumbates vardı."¹⁵

⁸ Esin, "Süliler İslam ile karşılaşan ilk Türkler Sül (Çöl? Çor?) boylarından, Selçuklulara kadar, Hazar Denizi kıyılarındaki Oğuzlara dâir", s. 40.

⁹ Yusuf Gedikli, "Hun Türkçesi üzerine araştırma ve incelemeler 25 : Hunsulara ait Gorgân yer adı, Göktürlere ait korgan ~ kurgan ve Uygurlara ait koorg ve kordan sözlerinin köken ve anlamları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 239, Mart - Nisan 2019, s. 251-282.

¹⁰ *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, çev. Ali Ahmetbeyoğlu, TDAV y., 33. fragman, İstanbul 1995, s. 68.

¹¹ Yusuf Gedikli, "Türk tarihiyle ilgili bilgiler veren Yunan, Latin, Got, Ermeni, Süryani tarihçileri - 1", *Yesevi*, Sayı: 245, Mayıs 2014, s. 20-21.

¹² Esin, "Süliler İslam ile karşılaşan ilk Türkler Sül (Çöl? Çor?) boylarından, Selçuklulara kadar, Hazar Denizi kıyılarındaki Oğuzlara dâir", s. 40.

¹³ Lev Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, 3. b., Selenge y., İstanbul 2003, s. 144, 234, 282. / Aynı yazar, *Avrasyadan Makaleler 1*, Selenge y., İstanbul 2005, s. 370. / Tezcan, "Hunların Anadolu'daki ilk görünüşleri: 359 tarihinde Amida kuşatmasında Kionitler", s. 103 vd.

¹⁴ "Türk", *İA.*, c. 12 - 2, s. 162. / M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, Selenge y., İstanbul 2004, s. 591 / Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, s. 144, 234, 282 / Aynı yazar, *Avrasyadan Makaleler 1*, s. 370.

¹⁵ Ammianus Marcellinus, *Roma Tarihi*, Latince'den çev. Samet Özgüler, Historia y., İstanbul 2019, s. 202.

Grumbates'in genç yaştaki oğlu bu kuşatmada ölmüştür. Güzel bir şans eseri Romalılar safında kaleyi savunanlardan biri olan tarihçi Amiyanus Marselinus, gencin ölümünü ve cenaze törenini ayrıntılarıyla betimlemiştir.¹⁶ (Gumilev, tarihçi Marselinus'un Grumbates'in oğlunun Dicle ırmağında boğularak öldüğünü izlediğini yazar.¹⁷ Grumbates'in oğlunun ırmakta boğularak öldüğü bilgisi doğru değildir. Kara savaşında ölmüştür).

Hunsuların Gorgân kent adını incelediğimizi belirtmiştik. Şimdi onların tarihçe bilinen tek kişi adı olan **Grumbates** üzerinde duralım:

1.3. Grumbates kişi adının köken ve anlamı

Grumbates kişi adının köken ve anlamı konusunda şu ana değin her hangi bir fikir ileri sürülmemiştir.

Biz Grumbates üzerinde zaman zaman kafa yormuştuk. En son Gorgân kent adını açıklarken Grumbates hakkında bir kez daha düşündük. Bu sefer *-m-* sesinin benzeşmezlik gereği olabileceğini varsaydık. Buna göre *-m-* sonradan türemiş bir ses demektir, yani fazlalıktır. Böyle olunca *-m-* sesini atmamız gerekir. *-m-* sesini atınca geride *Grubates biçimi kalır. Gerçi benzeşmezlik *-b-* sesiyle de oluşabilir. Örneğin Türkçe *kızamak* sözünün *kızambuk* olmasında bunu görürüz. "Neden *-b-* değil de, *-m-* sesini atmayı düşündünüz?" diye sorulursa, vereceğimiz yanıt şudur: *-b-* sesi birincil bir ses olduğu için *-m-'nin* türeme olması daha yüksek olasılıktır.

-m-'yi atınca elimizde kalan *Grubates'te (Grumbates de olsa fark etmez) pek çok kez yinelediğimiz üzere ilerleyici ünlü göçüşmesi vardır (Daha önce ilerleyici ünlü olayını keşfetmediğimiz için Grumbates'e bu gözle bakmıyorduk). Çünkü hiç bir dilde, hiç bir sözün birincil halinde ilk iki ses *ündeş* (ünsüz) olamaz; başka sözle hiç bir dilin hiç bir birincil sözünde başta *ündeş* yığılması olamaz. Ya **ündeş-ünlü-ündeş** yahut **ündeş-ünlü-yapışık ündeş** (ündeş-ünlü-ündeş-ündeş) olur. Dolayısıyla ilerleyici ünlü göçüşmesi sonracıl bir olgudur. Bu ses olayına özellikle batı dillerinde çok sık raslanır. Bu hem kendi dillerinde, hem de Türkçeden kayıtladıkları sözlerde göze çarpar. Söz gelimi Latince *prunis* "erik" böyle bir sözdür. Latin kaynakları Attila'nın ağabeyisi **Bleda** ve hanımefendisi **Creca** sözlerini de böyle, yani ilerleyici ünlü göçüşmesiyle zaptetmişlerdir. Biz bu olgunun ayırdına ilkin Attila'nın hanımefendisi olan Creca sözünün çözümlerken varmış ve Creca'yı bu olayın ayırdına vardıktan sonra çözmüştük.

Tekrar Grumbates adına dönelim: Grumbates'teki *-m-* sesini atmış, *Grubates biçimini elde etmiştik. Grumbates'te ilerleyici ünlü göçüşmesi olduğuna göre elde ettiğimiz *Grubates biçiminde göçen ünlüyü gediğine koymaya, sözü onarmaya çalışalım. Göçen ünlü *-u-'dur*. *-u-* ünlüsünü gediğine koyarsak, *Gurbates biçimini elde ederiz. *-es* Latince erkeklik takısı olduğu için onu da

¹⁶ Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Ed. Fak. y., Ankara 1973, s. 73. / "Türk", *İA*, c. 12 - 2, s. 162. / Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam y., Ankara 2002, s. 64 / Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, s. 144, 234, 282 / Aynı yazar, *Avrasyadan Makaleler 1*, 2005, s. 370 / Marcellinus, *Roma Tarihi*, s. 202, 210-213.

¹⁷ Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, s. 234.

atacağız. Geriye kalan biçim *Gurbat'tır. İşte Grumbates kişi adının o zaman-ki Türkçesi budur, yani *Gurbat'tır.

Çözümü şu yolla da götürebiliriz: Marselinus, Latince yazdığına göre son-daki Latince -es takısı atılacaktır. -es takısını atınca geriye *Grubat kalır. -m- benzeşmezlik gereğidir. -m-'yi de atarsak geriye *Grubat kalır. *Grubat Hint-Avrupa dillerinde çok yaygın olan ilerleyici ünlü göçüşmesine uğramış biçimdir. Ünlüyü gerçek yerine oturtursak söz *Gurbat olur ve böylece sözcük Türkçe aslına indirgenmiş olur.

İlerleyici ünlü göçüşmesini aşağıda inceleyeceğimiz Crobatus, Krumesis, Krumos, Krumel, Grod sanlarında da göreceğiz. Şunu belirtelim ki bu olgu Türkçede olmuyor; Türkçe kelimelerin kayda alındığı Latin ve Yunan dillerinde oluyor. Bunun sebebi o dillerin yabancı kelimeleri kendi bünyelerine uydurmalarıdır. Tıpkı Türkçenin yabancı dillerden aldığı kelimelerin vurgusunu kendi bünyesine uydurması, vurguyu sona atması gibi.

359'da kayıtlanan Grumbates'te başta *ga* olması sorun değildir. 460'lı yılların başında kayıtlanan Gorgân yer adında da başta *ga* vardır. Kısaca 359'da en azından bazı Türk lehçelerinde kelime başında *ga* vardır, *ka*, *ke* değil; zaten *ka*, *ke* bütün dillerde sonradır.

*Gurbat'ın anlamı "yüksek bir san"dır. Sanın askerî mi, idarî mi olduğunu bilemiyoruz? Muhtemelen askeridir. Unvanın önce Türkçe *gurbat "kurt, börü" olduğunu düşünmüştük. Başka deyişle *gurbat ile kurt "börü" sözlerinin ilişkili olduğunu varsaymıştık. Sonra bu görüşümüzden vazgeçip san olduğunda karar kıldık.

Gerek *Gurbat, gerek bundan sonra göreceğimiz *Korbat, gerekse Kurt vb. sözlerin san olduğunu hiç bir kaynakta göremiyoruz. Bunların san olduğu kararına bir çok yöneticinin adında görülmesinden varıyoruz. Krş. Göktürk yöneticilerinde görülen kapgan, kağan sanlarıyla.

*Gurbat'ın kökeni Türkçe *gorbdur (Ünlüsünü -o- düşünüyoruz). Türkçenin sanla ilgili *go+ ocağındandır. Eki -at (< *ad) 'tır. *Gurbat başka anlamdaki bir fiil veya isimden türememiştir. Doğrudan doğruya sanla ilgili *go+ ocağındandır.

II. Büyük Bulgaristan'ı kuran Crobatus ~ Kovratos ve diğer adı olan Kourt ~ Kurt'un köken ve anlamı

1. Crobatus ~ Kovratos'la ilgili önemli bir bulgu

Elde ettiğimiz *Gurbat kişi adı (sanı) bize yaklaşık 250 yıl sonra, VII. yüzyılda tarih sayfalarına düşen ünlü bir kişiyi anımsatıyor. Bu kişi Büyük Bulgaristan'ı kuran Latince yazımla **Crobatus**, Yunanca yazımla **Kovratos'tur**. Bu kişinin diğer bir adının (sanının) **Kourt ~ Kurt** olduğunu biliyoruz. Grumbates'i çözünce, Crobatus ~ Kovratos ve diğer adı olan Kourt ~ Kurt adını da incelemek gereğini duyumsadık (Son çeşitlemelerde -os vb. bir ekin olmaması ilginçtir).

Kaynaklara göre Dulo sülalesinden olan *Crobatus ~ Kovratos* yahut diğer adıyla *Kourt ~ Kurt*, 584'te doğmuş, İstanbul'da eğitim almış, 619'da vaftiz

edilmiştir (Dulo kabile adının “yırtıcı bir kuş” anlamına geldiğini yazmıştık).¹⁸ Adı geçen kişi Kuturgur Bulgarlarındandır. Bir *şegor* (sığır) yılı olan 605’ten yine bir *şegor* yılı olan 641’e kadar hanlık yapmıştır (Ölümü için 665 tarihi de verilir). Doğu Roma’nın müttefiği (doğru yazım böyle olmalıdır) olarak 630’da Avarlara baş kaldırmış, beş yıllık mücadeleden sonra ilk bağımsız **Onogundur-oi** (Ονογούρδοι) veya **Büyük Bulgaristan** (ἡ Μεγάλη Βουλγαρία) devletini kurmuştur.¹⁹

1.1. Crobatus ~ Kovratos (635-641)’un yazımı

Büyük Bulgaristan’ı kuran hanın adı Latin kaynaklarında **Crobatus**, Yunan kaynaklarında **Kovratos** (Κοβρατος), **Krovatos** (Κροβρατος) olarak geçer.²⁰ (Yunanca yazımların ikisinde de *-a-nın* üzerinde yay vardır).

Ermeni kaynaklarından Psöde Moses Horenasi’de Chubrathay ~ Chudbadray olarak kayıtlanır.²¹ Chubrathay aslına nispeten yakındır. Chudbadray’da bozulma vardır. Sondaki *-hay* ve *-ray* unsurları Ermenice ekler olmalıdır.

1.2. Crobatus ~ Kovratos hakkında görüşler

Bu ad hakkında bir kaç görüş ortaya atılmıştır. Şöyle *kim*:

1. G. Nemeth, 1932’de *Macar Dili* dergisinde **Kobrat** adının Türkçe *kobrat*-“toplamak, derlemek”ten geldiğini yazar.²²

2. L. Rasonyi, **Kovrat** adının “kavmi birleştire” anlamına geldiğini yazarken Nemeth’in görüşünü tekrarlar.²³

3. Bu görüşü Talat Tekin de muhtemel görür. Tekin, “Büyük Bulgaristan devletinin kurucusunun adı veya unvanı şüphesiz ki, **Kuvrat** veya **Kovrat** idi” der ve adın Orkun Türkçesindeki *kubrat*- “derlemek, toplamak, cemetmek” (Eski Uygurca *kuvrat*-) eyleminin emir şekli olabileceğini belirtir: *Kubrat* “topla, toplat.” Kanıt olarak İkinci Göktürk kağanlığını kuran Kutlug’un, **İl-teriş** “kabileleri toplayan” sanımı almasını gösterir.²⁴

1.3. Crobatus ~ Kovratos hakkında ilk görüşümüz

Bu konu hakkında ilk görüşümüz Nemeth, Rasonyi ve Tekin’i onaylamak biçimindeydi. Yani adın anılan bilginlerin dediği üzere Orkun ve Eski Uygur Türkçelerinde saptanan **kubrat**- fiilinden geldiğini, “topla, toplat” anlamında olduğunu kabul etmiştik. Çünkü Crobatus ~ Kovratos Bulgar ve etraf kabileleri derleyip toplayıp Büyük Bulgaristan devletini kurmuştu. Tekin’in dediği

¹⁸ Yusuf Gedikli, “Hun Türkçesi üzerine araştırma ve incelemeler - 16 : Avrupa Hunlarına mensup bazı boy adlarının köken ve anlamları [Alpidzuri, Alcildzuri, İtamar, Tuncarsi, Tonosur, Boisci; Akatzir, Satagar, Sorosgus; Emnetzur ~ Emnedjar, Ultzindur ~ Ultzinzures, Ultingur ~ Ulzingur, Ulkindur, Bittugur, Burtugur, Angiskir ~ Angisciros, Bardar ~ Bardor, Altziagir, Semander, Bökter, Sakromontisi, Fossatissii, Dulo ~ Dolo]”, *Yom*, Sayı: 23, Yaz 2011, s. 5 - 21.

¹⁹ Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, Sprachreste der Türkvölker quellen, Akademie Verlag, Berlin 1958, II, s. 359 / Talat Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK, Ankara 1987, s. 4.

²⁰ Tekin, *a.g.e.*, s. 3; Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 161, 162, 174.

²¹ Moravcsik, *a.g.e.*, s. 162.

²² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 5. b., Boğaziçi y., İstanbul 1988, s. 190.

²³ Laszlo Rasonyi, *Doğu Avrupada Türklük*, haz. Yusuf Gedikli, Selenge y., İstanbul 2006, s. 88.

²⁴ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 3.

gibi benzeri bir san (aynısı değil), 2. Göktürk devletini kuran Kutlug'un aldığı **İl-teriş** sanıdır. Kutlug bu unvanı ili (eli) derleyip topladığı için almıştı. Kısa-crobat ~ Kovratos hanın Türkçe adının Kubrat "topla, toplat" manasında bir ad, san veya lakap olduğuna inanmıştık.

Ancak Hunsuların Grumbates sanını çözdükten sonra Nemeth, Rasonyi, Tekin'in ve bizim görüşümüz sarsıldı. Bir ayırtı daha dikkatimizi çekmişti. *Kubrat*- fiilin buyruk haliydi. Oysa onunla karşılaştırılan **İl-teriş** birleşik sözcük olup isim-filimsi idi; yani buyruk hali değildi.

1.4. Crobat ~ Kovratos'un köken ve anlamı

Hunsuların *Gurba'tı bize Crobat ~ Kovratos'u hatırlatmıştı. Biraz daha düşününce her iki değişkenin Hunsuların *Gurba'yla bir ve aynı olduğunu anladık. Şimdi Latince **Crobat**, Yunanca **Kovratos** yazımlarını yukarıda Grumbates'te yaptığımız gibi yeniden oluşturalım:

Latince Crobat'ta ilerleyici ünlü göçüşmesi vardır. Göçüşmeyi ortadan kaldırmak için ünlüyü esas yerine koyalım: Kelime *Corbat olur. Sondaki Latince -us takısı atalım; kelime *Corbat olur. Okunuşu *Korbat'tır. Bildiğimiz gibi Latince ve bir çok Avrupa dilinde kalın ünlüden önce gelen *c'ler ka* okunur. Zaten Yunanca Kovratos'ta da başta *ka* sesi vardır.

Şimdi Yunanca Kovratos'u yeniden oluşturalım: Yunanca Kovratos, Latince Crobat'ta olduğu gibi göçüşük değildir. Kovratos'ta sondaki -os erkeklik takısını atarsak geride *Korbat kalır. Yunanca biçimde Latince'deki -b'-den farklı olarak ortada -v- sesi vardır. Bu da doğaldır. Çünkü Orta Yunancada b > v değişimi olduğunu biliyoruz. -v-'yi -b- olarak yeniden oluşturursak, *Korbat biçimini elde ederiz. *Korbat içte ündeş göçüşmeli biçimdir. Yani göçüşük -br-, asli -rb- olacaktır. Göçüşmeyi onarırsak sözcük Latince *Korbat ile aynı olur.

Yunanca göçüşük *Krovatos* biçimini esas alırsak, Latince biçimle aynı işleme tabi tutmamız gerekir: Yani -o-'yu gerçek yerine koyarsak kelime *Kovratos olur. Sondaki -os ekini atarsak, geride *Korvat kalır. -v-'yi, -b- ile değiştirirsek sözcük *Korbat olur. Ündeş göçüşmeli -br- > -rb- olacaktır. -br-'yi gerçek sırasına getirirsek kelime *Korbat olur.

*Korbat'ın, Hunsuların *Gurba'yla bir ve aynı olduğunu söylemiştik. Her ikisi kökteştir. Hunsuların *Gurba'ında yumuşak olan baştaki ses, Latince Crobat, Yunanca Kovratos ~ Krovatos'ta sertleşmiştir. Yine Hunsuların *Gurba'ında -u- olan ünlü bu iki biçimde -o-'dur. Bir de bu üç şekilde benzeşmezlik yoktur (Grumbates'teki benzeşmezlik Latin dilinde ve kayıt esnasında ortaya çıkmıştır). Latince, Yunanca kayıtlardaki bu üç değişme (başta sertleşme, -u- > -o- ünlü değişmesi, benzeşmezliğin olmaması) yaklaşık 250 yıllık bir zaman diliminde normaldir.

Hunsuların *Grumbates'inde ilerleyici ünlü göçüşmesi vardı. Latince Crobat ve Yunanca Krovatos'ta da aynı durumu tespitliyoruz.

*Korbat (<< *Gorbad) da Hunsuların önderi *Gurba gibi askerî veya idarî yüksek bir sandır. Kökeni Türkçe yüksek unvanla ilgili *go+ ocağının *go+rb köküdür; eki *-ad > -at'tır. Başta ve sonda sertleşme olmuştur.

2. Crobatus ~ Kovratos'un diğer adı olan Kourt ~ Kurt'un köken ve anlamı

Büyük Bulgaristan'ı kuran Crobatus ~ Kovratos'un diğer adının Kourt ~ Kurt olduğunu belirtmiştik. Bu ad Bulgar hanları listesinin 4. sırasında yer alır. Listede **Kourt'** ~ **Kurt** (KOYPT ~ K8PT) yazılır ve şöyle denilir: “*Kourt'* (:)
60 yıl hüküm sürdü, kabilesi Doulo (idi) ve (tahta çıkış) yılı şegor veçem' (idi).”²⁵

Ad Doğu Roma kaynaklarında geçmez. Ancak Doğu Roma kaynaklarında IX. yüzyılın sonlarında kayıtlanan **Kourt-os** (Κουρτος, *u'nun* üzerinde dalgalı bir çizgi vardır) adlı bir Bulgar soylusu kayda alınmıştır.²⁶ -os atılınca geride Kourt, yani *Kurt kalır.

Yine Doğu Roma kaynaklarında 576 civarında **Kúrs** (Κούρς), **Kúrs-os** (Κούρσος), **Króús** (Κρούς) adlı bir kumandan geçer; Moravcsik bunun Hun yahut İskit olabileceğini söyler.²⁷ Ad muhtemelen üzerinde durduğumuz Kurt sözünün sonda t > s'leşmiş biçimidir. Ad belki de 440'larda Priskos'un kayıtladığı Hun kumandanı **Kursikh** (Κουρσιχ) ile kökteştir ve belki Kursik (Kursikh) da bir unvandır.

2.1. Kourt ~ Kurt adı hakkında görüşler

1. Kimi bilginler (A. Vambéry, G. Kuun, G. Feher vb.) Kourt ~ Kurt biçimlerini Türkçe **kurt** “börü” kelimesiyle birleştirirler.²⁸

2. T. Tekin, Latince yazımla **Crobatus**, Doğu Roma kaynaklarındaki yazımla **Kovratos** biçimlerinin bu birleştirmeyi çürüttüğünü, Eski ve Genel Türkçede kurdun gerçek adının *böri* olduğunu, kurt sözünün Oğuzlarca kullanılan bir tabu sözcüğü olduğunu söyler.²⁹

2.2. Kourt ~ Kurt adı hakkında ilk görüşümüz

Bu konuda ilk görüşümüz şöyleydi (Düşüncelerimizin aşamalarını göstermesi bakımından aynen verilmesinde yarar görüyoruz):

“Bulgar hanları listesinde 4. sırada yer alan Kourt' ~ Kurt adı bizce bir sorun meydana getirmez. Bilindiği gibi hanın öteki adı veya sanı **Crobatus** ~ **Kovratos'tur**. Kovrat'taki -v- düşmüş, düşen -v- sesinin oluşturduğu duraklama sonraki hecenin -a- ünlüsünü yutmuş, böylece Kurt şekli ortaya çıkmıştır: Kovrat > *korat > kort > kurt. Yahut -v- düşünce -ou- bükük ünlüsü (diftong) meydana gelmiştir: Kourt.

Benzer örneği Bulgar yazıtları ve Doğu Roma kaynaklarındaki kapgan unvanının yazımında görüyoruz. Kapgan unvanı Yunanca yazılan Bulgar yazıtlarında kauhan-os ~ kauhan-on ~ kopan-os biçimindedir.³⁰ Aynı unvan Doğu Roma kaynaklarında kaphan-is ~ kaphan-os ~ kophan-os şeklinde saptanmıştır; Kampagan-os ~ Kabagan-os biçimleri de vardır.³¹ Kampagan-os'ta benzeşmezlik sonucunda -m- türemiştir.

²⁵ Tekin, *a.g.e.*, s. 13.

²⁶ Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 169.

²⁷ Moravcsik, *a.g.e.*, s. 169.

²⁸ Moravcsik, *a.g.e.*, s. 161.

²⁹ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 3.

³⁰ Tekin, *a.g.e.*, s. 46.

³¹ Tekin, *a.g.e.*, s. 46.

Demek ki Doğu Roma kaynaklarının aslına daha yakın kayıtladığı kapgan unvanında -p- veya -b- sesi düşmüş, yerini -au- bükük ünlüsü almıştır. Aynı şekilde Kovrat sözünde yarı dudak ünsüzü olan -v- sesi düşmüş, ancak ilk ünlü yuvarlak olduğu için bükük ünlü -ou- biçiminde ortaya çıkmıştır.”

Sonra bu görüşümüzden vazgeçtik.

2.3. Kourt ~ Kurt adı hakkında ikinci görüşümüz

Yukarıdaki görüşümüzden vazgeçtikten sonra Kourt ~ Kurt adının (sanının) bir çok bilginin söylediği gibi Türkçe *kurt* “börü” olduğu kanısına vardık. Bu kanıya varmamızda Kazakça **korkav** “mezarı kazarak ceset yiyen kurt cinsi”³², “kurt”³³ sözü etkili oldu. Her iki sözü birbiriyle ilişkili düşündük. Sonra tekrar kuşkuya düştük ve bu (ikinci) görüşümüzden de caydık.

2.4. Kourt ~ Kurt hakkında üçüncü ve son görüşümüz

Şu anki (üçüncü) görüşümüze göre Kourt ~ Kurt, askerî veya idarî yüksek bir sandır. Bu karara yukarıda incelediğimiz iki sandan, yani Hunsuların *Gurbat ve Tuna Bulgarlarının *Korbat sanından varıyoruz.

Kourt ~ Kurt unvanının ünlüsü -u-’dur. Kökeni Türkçenin unvan adları türeten *go+ ocağının *go+rd köküdür. Başta ve sonda sertleşme meydana çıkmıştır.

Kourt ~ Kurt doğrudan doğruya sandır. Dolayısıyla başka anlamdaki bir ad veya fiil kökünden türememiştir. Bu tür açıklamalar yersizdir, gereksizdir.

2.5. Bu kısmın sonucu

Büyük Bulgar hanının adları olan *Korbat (Crobatus, Kovratos ~ Krovatos) ve *Kurt (Kourt ~ Kurt) askerî ve idarî yüksek birer sandır. Her iki san Türkçenin *go+ ocağındandır. *Korbat (<< *gorbad) birinci kökten (*go-rb+ad), Kurt ikinci köktendir (*go-rd). Birbirleriyle kökteş değil ocaktaşırlar.

III. Büyük Bulgaristan’ı kuran Crobatus ~ Kovratos veya Kourt ~ Kurt (635-641)’un oğlu Kotragos (VII. yüzyıl)

Büyük Bulgaristan hanı Kourt ~ Kurt (KOYPT ~ K8PT)’un beş oğlundan ikincisi **Kotragos** (Κότραγος)’tur. VII’inci yüzyılda yaşamıştır. Kotragos, babasının ölümünden sonra ülüşünü alarak Don ırmağının doğusundaki ata yurdunu bırakmış, Don’un batısına yerleşmiştir.³⁴

Kotragos’un bir önceki evresi *Kortagos’tur. Yani sözcükte göçüşme vardır. -os Yunanca erkeklik takısıdır. Atılacaktır. Bulgar Türkçesi biçimi *Kortag’dır. Ünlüsü -o-’dur.

Şu anki görüşümüze göre ***Kortag** sözünün anlamı askerî veya idarî yüksek bir sandır ve *Kortag babasının taşıdığı Kurt sanının küçültmeli biçimidir.

³² Hasan Oraltay - Nuri Yüce - Saadet Pınar, *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, TDAV y., İstanbul 1984, s. 173.

³³ Kenan Koç - Ayabek Bayniyazov - Vehbi Başkapan, *Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü* (Kazakça - Türkçe Sözlük), Akçağ y., Ankara 2003, s. 321.

³⁴ Hâmit Zübeyir Koşay, “Bulgar Türklerinin eski tarihi”, *Etnoğrafya, Folklor, Dil Tarih v.d. Konularda Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1974, s. 282.

Gerçi neden *Kurt'taki ünlü -u- ve *Kortag'daki ünlü -o-'dur? sorusu kafamıza takılmıyor değil. Bununla birlikte dilin doğasında bu tür çelişkiler daima söz konusudur. Belki kayıt sırasında, belki anlamca bir karışmaya meydan vermemek için böyle olmuştur.

Sözcüğün anlamını daha önce *Kortag “börücük, kurtçuk; genç kurt” olarak düşünmüştük (29 Mayıs 2016). Sonra bu görüşümüzden caydık.

Bulgarlarda **Kótrag-oi** (Κότραγοι), yani ***Kortag-lar** adlı bir kabile vardı.³⁵ Kabile adını muhtemelen bu Kótrag'dan almıştır. Yani kabile onun ülüşüdür ve onun yönetimindedir.

*Kotrag (<< *gordag) yüksek sanlarla ilişik *go+ ocağının, ikinci yani *go+rd kökündendir. Yani Kurt'la kökteştir.

IV. Tuna Bulgar Türk hanı Cormesius ~ Kormisios ~ Kormisoş' (739-756)'un köken ve anlamı

İnceleyeceğimiz Bulgar han adlarından biri de Kormisios han adının köken ve anlamıdır. G.A. Ostrogorski (1902-1976)'ye göre bu han 739-756 tarihleri arasında tahtta bulunmuştur.³⁶ Moravcsik 740-756 tarihlerini verir.³⁷

1. Cormesius ~ Kormisios ~ Kormisoş'un yazımları

1. Hanın adı Latin kaynaklarında **Cormesius ~ Cormesio ~ Comersii** biçimindedir.³⁸ *Comersii* göçüşüktür.

2. Doğu Roma kaynaklarında **Kormisios** (Κορμείσιος) olarak yazılır; -é- harfi Orta Grekçede *i* degerindedir.³⁹

3. Hanın adı Orta Grekçeden Eski Kilise Slavcasına çevrilmiş Bulgar hanları listesinde **Kormisoş'** (Κορμισοψη) olarak geçer.⁴⁰ Listede şöyle yazılır: **“Kormisoş' (:)** 17 yıl (hüküm sürdü); kabilesi Vokil' (idi) ve (tahta çıkış) yılı şegor' twirim (idi). Bu han Doulo kabilesini, yani Vihtun'(un kabilesini) değıştirdi.”⁴¹

1.1. Görüşler

En başta şunu söyleyelim: Bu hanın adı 803-814 yılları arasında hanlık yapan Krumesis ~ Krumos hanla karıştırılmamalıdır. Bununla birlikte her iki hanın adının birbirine yakın olduğu ilk bakışta göze çarpıyor. Hemen altta görülebileceği gibi *Kormiş ve *Krumuş önerileri bu yakınlıktan dolayı ortaya atılmıştır.

Armin Vambery (1832-1913), Wilhelm Tomaschek (1841-1901), Veselin Beşevliyev (1900-1992) Bulgar Türkçesi *Kormiş, J. Markuart (1864-1930) Bulgarca-Slavca *Krumuş önerisinde bulunmuşlardır.⁴²

³⁵ Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 165.

³⁶ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1981, s. 537.

³⁷ Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 164.

³⁸ Moravcsik, *a.g.e.*, s. 164.

³⁹ Moravcsik, *a.g.e.*, s. 32, 164, 353, 360.

⁴⁰ Moravcsik, *a.g.e.*, s. 164, 353, 360.

⁴¹ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 13.

⁴² Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 164.

1.2. Cormesius ~ Kormisios ~ Kormisoş' ne olabilir?

Bu ad yukarıda irdelediğimiz Büyük Bulgar hanı **Crobatus ~ Kovratos** (584-641) sanıyla bir ve aynıdır. Yukarıda Latince Crobatus, Yunanca Kovratos'un Bulgar Türkçesi biçimini ***Korbat** olarak yeniden oluşturmuştuk.

Bir çok kez yinelediğimiz gibi Latince *Cormes-ius*'un sonundaki *-ius*, Yunanca *Kormis-ios*'un sonundaki *-ios* ve Slavca *Kormis-oş*' biçiminin sonundaki *-oş*, ilgili dillere ait eklerdir ve atılacaklardır.

Böylece hanın adını Latince *Cormes, Yunanca *Kormis, Slavca *Kormis biçimlerine indirgemiş oluruz. Latince *c*'ler kalın ünlülerden önce *ka* okunduğu için Latince biçimi de *Kormes olarak yeniden oluşturmamız gerekir.

Kormes, *Kormis* ve yine *Kormis* biçimlerinde *Crobatus*'taki *-b-*, *Kovrat*'taki *-v-* yerine *-m-* sesini buluruz. Ayrıca **korm-*'dan sonra gelen ek Latince imlada *-es*, Yunanca ve Slavca imlalarda *-is*'tir. Ekteki ünlülerin farklı olmasının her hangi bir kıymeti harbiyesi yoktur. Çünkü bütün dil, çağ ve coğrafyalarda *-e- > -i-* ve tersi olan *-i- > -e-* geçişleri vakayı adiyedendir.

-es, *-is*, *-is* öğeleri *Korbat'taki *-at* ekinin değişik biçimleridir. Birincil **-ad* eki *Korbat'ta *-at* olmuş, **-aδ > *-as* veya **-ad > -at > *-as* yoluyla kayıtlarda *-es*, *-is* ve yine *-is* olmuştur. Ekler kayıt sırasında da bozulmuş olabilirler. Yani Büyük Bulgaristan hanı *Korbat'ın 641'deki ölümü sularında *Korbat telaffuz olunan sözcük, 99 yıl sonra *Kormes ~ Kormis*'in tahta çıktığı 739'un hemen öncesinde *Kormes ~ *Kormis telaffuz olunmaya başlamıştır. Başka söyleyişle düz-geniş ünlülü *-at* eki, 99 yıl sonra Latince düz-geniş *-es*, Doğu Roma Yunancasında ve Slavcada düz-dar *-is* biçimine bürünmüştür (4 Şubat 2015).

Dolayısıyla Bulgar Türkçesi şekil *Kormes ~ *Kormis'tir (Yunanca ve Slavca biçimler aynıdır). Ancak Bulgar Türkçesinde büyük ünlü uyumu olması gerektiğini dikkate alırsak, doğru biçim *Kormas olmalıdır. Kök ünlüsü *-o-*'dur. Anlamı yüksek bir sandır.

*Kormas hanın unvanıdır. Tıpkı ikinci Göktürk kağanı Böğü kağanın tahta otururken *kapgan* sanını alması gibi bu han da aldığı sanla tarihe geçmiştir. Küçük adı başka olmalıdır.

Sonuç olarak *Kormes ~ Kormis* han adının yeniden oluşturulmuş biçimi *Kormas'tır. Bunun bir önceki evresi *Korbas'tır. Bu ad Büyük Bulgaristan'ı kuran *Crobatus ~ Kovratos* (*Korbat) ve Hunsuların **Grumbates* (*Gurbat) biçimiyle bir ve aynıdır. Bunların hepsi kökteştir. Her birinin anlamı askerî veya idarî yüksek bir sandır.

Kormas'ın kökeni, yani birincil biçimi **gorbaddır*. Türkçenin yüksek sanlarla ilgili **go+* ocağının **go+rb* (birinci) kökündendir. Başta sertleşme, ekte ses değişimleri vardır.

V. Tuna Bulgar hanı Krumesis ~ Krumos (803-814)'un köken ve anlamı

Tuna Bulgar Türk devleti en görkemli ve parlak çağlarından birini **Krumesis** veya **Krumos** han (803-814) çağında yaşamıştır.

1. Krumesis'in yazımları

1. Doğu Roma kaynaklarında hanın adı genelde **Krumos** (Κρούμος), **Krómos** (Κρόμος) olarak yazılır.⁴³

2. Latince biçimleri **Crumnus** ~ **Crumas** ~ **Crusmas**'tır.⁴⁴ Bunların hepsi göçüşüktür. Crumnus'ta -n-, Crusmas'ta -s- türemedir. Crumas aslına yakındır.

3. Moravcsik ayrıca **Krug'**, **Kr8m'**, **Krouma**, **Kro8m**^g, **«Kroumlu, Krem'** yazımlarını verir; Zlatarski Slavca değişkenlerini **Kroum** ~ **Krug'** ~ **Krem'** ~ **Kremli'** ~ **Krumel'** (KPOYMEΛB) olarak gösterir.⁴⁵ Moravcsik'te bunların hepsi Kiril alfabesiyle yazılmıştır.

Krug' biçiminde *r*'den sonraki *u* ve *gKroumlu* biçiminde en sondaki *u*, *büyük yus* harfiyle yazılmıştır. Bu harfin hangi sesin karşılığı olduğunu Fethi Gedikli vasıtasıyla tarihçi profesör Şahin Mustafayev'e sorduğumuzda 19 Mayıs 2019 günü 11.26'da şu yanıtı aldık: “*Bu eski Rus, Sırp, Bulgar Slavcasında kullanılmış bir harf idi (Ruşçada ‘yus bolshoy’ diye geçer). Petro’dan sonra Rus alfabesinde hiç kullanılmadı. Ses olarak eski Rus ve Sırp alfabelerinde u sesine uygundur. Ama, Eski Bulgarcada hangi sesin karşılığı olabileceğini kesin söyleyemem.*”

Bu bilgiden yola çıkarak büyük *yus* harfinin Eski Slav (Kilise) Bulgarcasında da *-u-* veya ona yakın bir değerde olduğunu söyleyebiliriz. *-o-* da olsa önemli değildir. Önemli olan harfin bir ünlüyü karşılmasıdır (Bilgisayar çıktılarında büyük *yus* harfinin çıkmadığını görünce yerine *u'yu* koyduk).

4. Bulgar Türklerinin diktiği yazıtlarda hanın adı bir kez **Krumesis** (ΚΡΟΥΜΕΣΙΣ), üç kez **Krumos** (ΚΡΟΥΜΟΣ) olarak yazılmıştır.⁴⁶ (Bulgar Türklerinin diktiği bu yazıtlar Yunancadır). Doğru biçim bunlardan biri olmalıdır. Çünkü bizzat Bulgar Türklerinin diktiği yazıtlardaki kayıt daha doğru olmak gerekir.

Yazıtlardan sonraki en doğru yazımlar Doğu Roma yazımlarıdır. Latince şekiller *Crumas* hariç, daha az sağlıklıdır. Bunun nedeni Latinlerin Bulgar ülkesine uzak olmaları ve daha ziyade Latincenin yapısıdır.

Biz yazıtlardaki iki adın da aynı olduğuna inanıyoruz. Sadece biri tam, biri bulaşık veya karışık yazımdır. Çözümlememizi en birincil kaynak olan Bulgar yazıtlarındaki adlar üzerinden, yani Krumesis ve Krumos üzerinden yapacağız.

1.1. Krumos ve Krumesis hakkında görüşler

Krumos ve Krumesis hakkında şu görüş ve öneriler ileri sürülmüştür:

1. Menges, Krum adı için dört *kökence* (etimoloji) önermiştir. Bunların üçü fil kökenlidir:

1.1.1. Ad, *kur-* fiilinden *-m* isim ekiyle türeyen *kur-u-m sözündendir.

1.1.2. Ad, *kor-* ~ *koru-* fiilinden *-m* isim ekiyle türeyen *koru-m ~ *koru-m sözündendir.

1.1.3. Ad, *kır-* “tahrip etmek” fiilinden yine *-m* isim ekiyle türeyen *kur-t-m* > *kır-u-m* > *kur-u-m* sözündendir.

⁴³ Moravcsik, *a.g.e.*, s. 174.

⁴⁴ Moravcsik, *a.g.e.*, s. 174.

⁴⁵ Moravcsik, *a.g.e.*, s. 174.

⁴⁶ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 52.

1.1.4. Ad, Türkçe *korum* “kaya” sözüdür.⁴⁷ Bu kökençe yukarıdakilerin tersine ad kökenlidir.

Şu uyarı gereklidir: Bunların üçü Krumos, 1.1.2. şıkkındaki *korı-* ~ *koru-* kökenlisi ise Krumesis çeşitlemesi içindir. Menges’in yanı sıra *kur-* ve *kor-* fiilleri Vambery, Tomaşek (Tomaschek), Feher, Moravcsik, T. Tekin tarafından hanın öteki adı olan Krumesis için köken olarak önerilmiştir.

2-6. Vambery, Tomaşek, Bernat Munkacsi (1860-1937), Feher, Moravcsik vb. hanın ikinci adı olan Krumesis’te Genel Türkçe *-miş* ekini görmüş ve kelimeyi *Krumiş tarzında yeniden oluşturmuşlardır.⁴⁸

7. Kafesoğlu, kurılmaktan veya korumaktan *kerm* ~ *kerim* ~ *kerem* “kale, hisar”, buradan Kermen ~ *kreml*(g) ~ *Kremlin* “kale - şehir” olabileceğini belirtir; bunu Pritsak’a dayandırır.⁴⁹ Bu bir varsayımdır. Türkçede *korum* “kale” anlamında bir kelime yoktur.

8. Talat Tekin, **Krumes-is** han adında *-miş* ekli bir ortacın (sıfat fiilin) bulunabileceğini, adın *kur-* ya da *kor-* fiilinden türeyebileceğini, kelimenin aslının *Kurmuş ~ *Kormuş olabileceğini, ancak Tuna Bulgar Türkçesi *-l* Türkçesi olduğu için sonda *-miş* ekinin değil, *-*mil* ekinin bulunması gerektiğini, adın “belki de Bulgarca-Türkçe karışımı bir şekil” olduğunu belirtir.⁵⁰ Tekin, Genel Türkçe *-miş* ekinin Çuvaşçada da bulunduğunu, fakat bunun Tatarca’dan alıntı olması ve ekin Çuvaşçada *-mil*, *-mil* şeklinde görülmesi gerektiğini bildirir. Özetle Tekin adın *kur-* fiilinden gelen *Kurmuş* yahut *kor-* fiilinden gelen *Kormuş* olabileceğini, Krumes adının Slavca biçimi olan *Krumel*’ ~ *Krumıl* (< *Kurıl ~ *Korımıl)’un *Krumes-is* adının *-miş* ekli bir ortaç olduğu görüşünü desteklediğini, hanın *Krum* (< *kurum, *korum), *Krumes-is* (< *kurmuş, *kormuş) ve *Krumel* (< *kurıl, *korımıl) biçiminde iki adı olduğunu söyler.⁵¹

Görüldüğü üzere hanın adı üzerinde epeyce kafa yorulmuştur. Menges’in dört görüşüyle birlikte 11 görüş). Bunların haricinde başka bir görüşe raslamadık.

1.2. Görüşlerin eleştirisi :

1.2.1. *Korum* “kaya” savı hakkında görüşümüz

Menges 1.1.4. şıkta *Krum* adının **korum** “kaya”dan da gelebileceğini söylemişti. Eski Uygurlara ait Göç destanında ***kurum** “kaya” sözünü görüyoruz: Göç destanında *Hu-lin* dağı veya *Hu-lin* kayası geçer.⁵² *Hu-lin*’in Türkçesi ***kurum** yahut ***korumdur**. Kaşgarlı’da **korum** “kaya”dır.⁵³ Ünlü Karakorum dağlarının adı Türkçe **kara** ve **kurum** ~ **korum** sözlerinin birleşimidir.⁵⁴

⁴⁷ Tekin, *a.g.e.*, s. 53.

⁴⁸ Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 174 / Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 53.

⁴⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 192.

⁵⁰ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 53.

⁵¹ Tekin, *a.g.e.*, s. 53.

⁵² “Göç destanı”, *Türk Ansiklopedisi*, c. 17, s. 464.

⁵³ *Divanü Lügat’it - Türk Dizini*, TDK, Ankara 1972, s. 70.

⁵⁴ Yusuf Gedikli, “Türk coğrafyasındaki bazı dağ adlarının köken ve anlamları - 2”, *Yesevi*, Sayı: 243, Mart 2014, s. 26-27.

Gerçi **kurum** ~ **korum** anlam açısından Türklerde ad olabilecek bir sözcüktür. Kısaca Krumos, kurum ~ korumdan gelebilir. Fakat bu iki sözü yine de aynılaştıramıyoruz. Çünkü bizce Krumos bir sandır. *Kurum* sözünün anlamıysa “kaya”dır; san, unvan anlamı yoktur. Ayrıca hanın öteki adı olan Krumesis’in *kurum* sözünden gelemeyeceği kesindir. Çünkü Krumesis kelimesinde Yunanca *-is* ekinin dışında *kurum* sözünde olmayan bir de *-es* ögesi vardır. Dolayısıyla Krumesis = kurum ~ korum olamaz.

1.2.2. Kırım > kırım > kurum savı hakkında görüşümüz

Menges 1.1.3. şıkta Krumos adının *kur-* “tahrip etmek” filinden *kırım* biçiminde türeyebileceğini söylemiştir. Tekin en başta *kırım* “kırım, tahrip” önerisini Krumesis-is değişkeni yüzünden ihtimal dışı bırakır. Bu görüşe biz de farklı bir yönden katılıyoruz. Fiilin ünlüleri düz-dardır. Oysa Krum sözünün ünlüsü veya ünlüleri yuvarlak-dardır. Böylece bu öneri de daha en başta iki haklı eleştiriyile (Tekin’in ve bizim) elenmiş olmaktadır.

1.2.3. Korumış savı hakkında görüşümüz

Menges 1.1.2. şıkta Krumesis han adının Türkçe *korı-* ~ *koru-* filinden gelebileceğini ileri sürmüştür.

Tekin adın *korı* ~ *koru-* filinden gelebileceğini mümkün görmüştür (*Korumış). Tomaşek 1877’de, Vambery 1887’de, Munkacsi 1903’te; daha sonra Feher, Beşevliyev, Moravcsik vb. bu görüşü savunmuşlardır.⁵⁵

İlk bakışta Krumesis, **korımış*tan gelebilir izlenimi vermektedir. Çünkü sondaki Yunanca *-is* takısını atarsak geride kalan Krumes ile *korımış ~ *korımış yakınlaşmaktadır. Ancak Bulgar Türkçesi *r-l* Türkçesi olduğu için bunu olanaklı göremeyiz. Talat Tekin’in Bulgarca-Türkçe karışık bir ad olduğu görüşünü de onaylayamayız ve bunu kanıtlayamayız. Çünkü hanın adı öz Bulgarca bir söz olmalıdır. Aşağıda göreceğimiz üzere Krumes gerçekte iki hecedir (< *Kurmes). Böyle olunca bunu kesinlikle **koru-** filinden getiremeyiz. Çünkü *korı-*’dan *-miş* veya *-mus* ekiyle türeyebilecek bir ad üç heceli olur: *Korumış. Oysa hanın gerçek Türkçe adı söylediğimiz ve aşağıda ayrıntılarıyla açıklayacağımız üzere iki hecelidir. Kısaca adın ***Korumış** olması da olanaksızdır. Demek ki *korı-* filini de elemiş bulunuyoruz.

1.2.4. *Kurmış savı hakkında ilk görüşümüz

Menges 1.1.1. şıkta hanın adının Türkçe *kur-* filinden *kur-u-m biçiminde gelebileceğini belirtmiştir. Biz de hanın adını ilkin Menges ve T. Tekin gibi *kur-* fiiliyle ilişkili bulmuş ve şöyle yazmıştık (Görüşlerimizin evrelerini göstermesi açısından yazmayı uygun buluyoruz):

“Menges 1.1. şıkta Krumos hanın adının *kur-* filinden gelebileceğini söylemiş (>> *Kurmış); Tekin, Krumesis biçimi için bunu olanaklı görmüştür. Menges ve Tekin gibi biz de her iki adın, yani Krumesis ve Krumos adlarının *kur-* filinden *kurmış, *kur-um biçiminde türediğini kabul ediyoruz. İlk

⁵⁵ Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 174.

unsuru fül kabul ettiğimize göre ek tabi ki -muş olacaktır. Meydana gelen *kurmuş sözünün manası bilginlerin dediği gibi 'kurmuş'tur; "korumuş" değildir. Çünkü 'korumuş' üç hecelidir.

Eski Uygurcada kurmak 'kurmak, ...'tr.⁵⁶ Kaşgarlı'da kurmak 'kurmak, ..., toplamak; himaye etmek', kurmuş 'kurulu'dur.⁵⁷ Şeyh Süleyman Efendi'nin Lügat-i Çağatayî ve Türkî-yi Osmânî'sinde kurmuş 'bir şeyi kurmaklık, ...'tr.⁵⁸ Bu veriler Menges, Tekin ve bizim görüşlerimizi desteklemektedir. Türkçede devlet kurmak birleşik fiili vardır. Bu bilgi ve düşüncelere göre Tuna Bulgar hanının adları *Kurmuş ve *Kurum'dur.

İkinci bir görüşümüz şöyledir: Kaşgarlı'daki kurmak fiilinde 'kurmak'la birlikte 'toplamak, himaye etmek' manaları da bulunmaktadır. Krum ve Krumes adları Kaşgarlı'daki kurmak fiilinin 'toplamak' anlamından *kurmuş ve *kurum türevleriyle oluşabilir. Yani ad veya adlar 'derlemek, toplamak'la ilgili olabilir. İkinci Göktürk devletini kuran Kutlug'un unvanı İltəriş 'ili derleyen, toplayan' idi. Büyük Bulgaristan'ı kuran Kubrat adının 'topla, toplat' anlamına geldiği yazılmıştır.⁵⁹ O halde Bulgar hanının adları kurmak fiilinden gelen *kurmuş 'toplamaş (derlemiş)', ek olarak 'himaye etmiş (korumuş)' olabilir. Kurmuş belki de bu anlamda verilmiş veya alınmış bir lakap veya unvandır.

Bulgar Türkçesi r-l Türkçesidir. Yani Genel Türkçedeki ş, Bulgarcada l'dir. Dolayısıyla hanın adının Kurmuş değil, *Kurmıl olması gerektiği yazılmıştır. Tekin'in dediği gibi bunu Bulgarların karışık bir Türkçe kullanmalarıyla izah edebiliriz. Çünkü İdil'den Tuna'ya değin yayılan Bulgarların arasında z-r Türkçesi konuşan bir çok Türk kavim ve kabilesi bulunuyordu. Hunlar, Barsiller, Sabarlar, Avarlar, Hazarlar tabiri caizse bu bölgeyi su yolu haline getirmişlerdi. Yani Bulgarların yurdu bir çok Türk öbeğinin geçiş yolu üzerindeydi. Hazarlar ve Barsiller hariç, bunların hepsi şaz Türkçesi konuşuyordu.

Eski Uygur, Kıpçak, Memlük ve diğer Türk coğrafyalarında kullanılan Kurmuş adları⁶⁰ hanın adının *Kurmuş olduğu fikrine katkı sağlamaktadır."

Sonra Türkçe kur- fiiliyle ilişkili bu savlarımızın ikisinden de sarfınazar ettik. Bunun nedeni Hunsuların önderi Grumbates sorunsalını çözmemizdi. Grumbates sorunsalını çözdükten sonra Crobatu ~ Korvatos, Kourt ~ Kurt, Kormisios ~ Kormisoş' gibi Krumesis'e bakışımız da değişti.

1.3. Krumesis'in çözümü

Bulgarların kendi yazıtlarında kelimeyi bir kere **Krumes-is** yazan kâtip Türkçe adın bütünü yazmış, sonuna Grekçe erillik takısı olan -is ögesini eklemiştir. Bu yazım kâtipin hanın gerçek adını bildiğini gösterir. Yani kâtip -es ögesininin

⁵⁶ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k., İstanbul 1993, s. 124.

⁵⁷ *Divanü Lügat'it - Türk Dizini*, s. 76.

⁵⁸ Şeyh Süleyman Efendi, *Lügat-i Çağatayî ve Türkî-yi Osmânî*, İstanbul 1298 [1880 - 81], s. 234.

⁵⁹ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 3.

⁶⁰ Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDAV y., c. 1, İstanbul 1999, s. 313, 389.

hanın adında olduğunu biliyor, sonuna da ayrıca Yunanca *-is*'i ekliyor. Böylece kelime Yunanca yazımda **Krumes-is** şeklinde dört heceye çıkmıştır. Buradaki erillik takısının *-os* değil, *-is* olması ilginçtir. Herhalde kendisinden önce gelen düz-ince ünlüden dolayı böyle olmuştur. Bu da söylediğimiz üzere kâtabın Türk olduğunu yahut Türkçe bildiğini, aynı zamanda hanın adını da bildiğini gösterir.

Anımsarsak Grumbates'te, Crobatus'ta ilerleyici ünlü göçüşmesinden söz etmiştik. Bu durum Türkçe adları zapteden Hint-Avrupa dillerinde oldukça sık görülür. Hunsulara ait Grumbates, Büyük Bulgaristan'ı kuran Crobatus'la birlikte Krumesis, Krumos, Krumel, Krug (son ikisi Slavca kayıttır), Grod vb. sanlarda aynı durumu görüyoruz. Avrupa Hunlarına ait Bleda (<< *Baldag), Creca (*Körk << Creca ~ Cerca) adlarında da aynı uygulama görülür.

Krumes-is biçiminde de ilerleyici ünlü göçüşmesi vardır. Krumes'teki ünlüyü, yani *-u-'yu* tıpkı *Grumbates*, *Crobatus* adlarında yaptığımız gibi baştaki ündeşin yanına alırsak, başka deyişle sözcükteki ünlüleri Türkçe sözlerdeki ünlü (ses) sırasına göre dizersek, Krumes-is şöyle olur: *Kurmes-is. En sondaki Yunanca *-is* takısını atarsak *Kurmes biçimini elde ederiz.

-es ekinin (en sondaki Yunanca *-is* takısıyla karıştırılmamalı) ilkçil Türkçe biçimi **-ad* olmalıdır. Ekin değişimi **-ad > *-aδ > *-as > -es* veya **ad > -at > *-as > -es* biçiminde olmuştur. Bu eki Kormisios ~ Kormisoş'un yeniden oluşturmaları olan *Kormes ~ *Kormis'te incelemiştik. Bulgar Türkçesinde büyük ünlü uyumu olması gerektiğine göre *-es* eki **-as* olmak gerekir. Dolayısıyla *Kurmes'in doğrusu *Kurmas'tır. *Kurmas'ın ortasında *-b-* > *-m-* dönüşümü vardır. Aynı olguyu Kormes ~ Kormis'te görmüştük. Ünlüsü *-u-'dur*.

Krumes-is (803-814)'ten *Kurmas olarak yeniden oluşturduğumuz ad, Tuna Bulgar hanı Kormis-ios ~ Kormis-oş' (739-756)'un yukarıda yeniden oluşturduğumuz biçimi olan *Kormas ile bir ve aynıdır. Yalnızca *Kormas'ta ünlü *-o-'dur*. Üzerinde durduğumuz *Kurmas'ta ise ünlü *-u-'dur*. Bunlar kıyemeti harbiyesi olmayan ayrımlardır. Sonrakinin çocukluk devrini de düşünürsek ikisi arasında yaklaşık 30 yıl vardır.

Özetle Hunsulardaki *Gurbat, Büyük Bulgaristan'ın kurucusundaki *Korbat, Bulgar hanı Kormisoş'taki *Kormas ve üzerinde durduğumuz Krumesis'teki *Kurmas sözlerinin hepsi bir ve aynıdır. Hepsinin anlamı askerî veya idarî yüksek bir sandır.

*Kormas'ın bir önceki evresi *Korbas'tır. Birincil hali *gorbaddır. Türkçenin **go+* ocağının **go+rb* kökündendir. Başta sertleşme olmuştur. Eki sessel değişimlere uğramıştır.

2. Krumesis hanın öteki adı olan *Krumos'un çözümü

Yukarıda aynı hanın adının bir kez Krumes-is, üç kez Krumos yazıldığını belirtmiştik. Krumes-is'i inceledik ve *Kurmas biçiminde yeniden oluşturduk. Krumos adı da *Kurmas'la bir ve aynıdır. Hanın adı farklı kişiler tarafından yazıldığı için iki türlü imlayla karşı karşıyayız. Şöyle ki:

Adı üç kez **Krumos** şeklinde yazan veya yazanlar, Türkçe *Kurmas biçimindeki **-as* takısını Yunanca erillik takısı olan *-os* ile karıştırmışlar, böylece Krumos biçimi ortaya çıkmıştır. Şöyle bir kurgu yapalım:

Yunanlı kâtip soruyor: “Hanın adı ne?”

Yanıt: “*Kurmas.”

Yunanlı kâtip *Kurmas’ın nasıl yazılacağını tabi ki pek iyi biliyor: “Krumos.” Çünkü sondaki Bulgar Türkçesi *-as (veya -es ekini) ekini, Yunanca -os sanıyor. Böylece Krumes-is’te dört hece olan kelime üç heceye iniyor: Krumos. Yani Bulgar Türkçesindeki *-as (-es) eki aynı zamanda Yunanca -os’u da karşıyor.

Şimdi Krumos biçimini çözelim: Krumes-is’te olduğu üzere Krumos’ta da ilerleyici ünlü göçüşmesi olmuştur. Bundan ötürü önce her zaman yaptığımız gibi ünlüleri yerli yerine oturtursak, *Kurmos biçimini elde ederiz. Sondaki -os, Cormes-ios ~ Kormis-oş’ta gördüğümüz -es, -is, Krumes-is’te gördüğümüz -es ekidir. Yunanca erillik eki -os’la karıştırıldığı için -os, yani yuvarlak yazılmıştır. -os ekini Türkçeye uygun biçimde düzleştirirsek, *-as olur (-es, -is olsa da durum değişmez). O zaman Krumos’un tam Bulgarca şeklini elde eder ve sözü yeniden oluştururuz: *Kurmas (< *Kurbas).

Yani Krumos’la hanın öteki adı olan Krumes-is bir ve aynıdır: *Kurmas (< *Kurbas). Her ikisinin de ünlüleri aynıdır: -u-. Ekleri aynıdır: *-as > -es. Sadece ufak tefek fonetik farklılıklar vardır. Krumes-is’te -es yerine Krumos’ta -os gibi. Bu da her iki sözün Türkçelerinde değil, Yunanca yazımlarındadır. Bunun nedenlerini açıkladık. Anlamı askerî veya idarî yüksek bir sandır.

Birincil hali *gorbaddır. Türkçenin yüksek sanlarla ilişik *go+ ocağının *go+rb kökündendir. Başta sertleşme, ekte ses değişmeleri olmuştur.

2.1. Bu kısmın (Krumes-is, Krumos adlarının) sonucu

Sonuç olarak Tuna Bulgar hanı Krumes-is ve hanın öteki adı Krumos, daha önce ortaya atıldığı gibi *kur-*, *kor-*, *kır-* fiillerinin türevlerinden veya *kurum* ~ *korum* “kaya” sözünden gelmez. Bunların hiç birisi anılan hanın adı olamaz. Bunları yukarıda açıkladık. Hanın adı Türkçenin *go+ unvan ocağından -ad ekiyle türemiş bir sözdür ve yüksek bir sandır.

Krumos (<< ***Kurmas** < *Kurbas << *Gorbad), hanın öteki adı olan Krumes-is (<< ***Kurmas** < *Kurbas << *Gorbad), daha önceki Bulgar hanı olan Kormis-ios ~ Kormis-oş’ (<< **Kormas** < *Korbas << *Gorbad), Büyük Bulgaristan’ı kuran Crobat-us ~ Kovrat-os (<< ***Korbat** << *Gorbad) ve Hunsuların hükümdarı olan Grumbates (<< ***Gurbat** << *Gorbad) sanları bir ve aynıdır. Yani aynı unvanın 5 ayrı biçimiyle karşı karşıyayız.

Başka söyleyişle Krumes-is’in yeniden oluşturması olan ***Kurmas**, Krumos’un yeniden oluşturması olan ***Kurmas**, önceki Bulgar hanlarından Kormisoş’un yeniden oluşturması olan ***Kormas**, Büyük Bulgaristan’ı kuran Crobatus ~ Kovratos’un yeniden oluşturması olan ***Korbat** ve Hunsuların lideri olan Grumbates’in yeniden oluşturması olan ***Gurbat**, bir ve aynıdır (Toplam 5 kelime). Bunların hepsinin birincil biçimi *gorbaddır.

359’da saptanan *Gurbat’taki -at eki yaklaşık 250 yıl sonra, 605-641 arasında egemen olan *Korbat’ta da aynıdır. Fakat *Gurbat’tan yaklaşık 400, *Korbat’tan yaklaşık 100 yıl sonra gelen *Kormas (Kormisios ~ Kormisoş)’ta ve *Gurbat’tan 450, *Korbat’tan 150 yıl sonra gelen Kurmas (Krumes-is ~ Kru-

mos)'ta *-as (bozulmuş haliyle -is, -es, -os) olmuştur. Ekler kayıt sırasında da bozulmuş olabilirler.

Bütün bunların (5 kelimenin) her birinin anlamı “askeri ve idari yüksek bir san”dır. Bunlar başka anlama gelen her hangi bir fiil veya isim kökünden türemişlerdir. Doğrudan doğruya sanla ilgili *go+ ocağından türemişlerdir. Nasıl ki kapgan, kağan, katun sanları da şu fiilden veya bu ad soylu kelimedenden gelmiyor; anlamı “yüksek askeri ve idari san” olan bir ocağın geliyor. Onun gibi.

Yalnız üç biçimde, *Kurmas, yine *Kurmas ve *Kormas'ta son iki biçimden farklı olarak ortada -b > -m dönüşümü ve sonda *-ad > -at > *-as ekinin değişmiş ve bozulmuş -es, -is ve -os biçimleri vardır.

NOT : Krumos'un yeniden oluşturmasını *kurm-os < *kurb biçiminde, yani Bulgarca -as eki olmadan da düşündük. Fakat olası görmedik.

3. Krumes'in Slavca yazımları ve bunların çözümü :

3.1. Kr8m', Krouma, Kro8m^ε, Krem', Kroum, Krem' varyantları

Hanın Slavca adlarına bir daha bakalım: Moravcsik **Krug', Kr8m', Krouma, Kro8m^ε, ^εKroumlu, Krem'**; Zlatarski **Kroum, Krug', Krem', Kreml', Krumel'** (KPOYMEΛB) değişkenlerini verir (Kaynakta bunlar Kiril abecesiyle yazılmıştır). Toplam 11 varyanttır. Tümü göçüşüktür.

Bunlardan Moravcsik'in verdiği **Kr8m', Krouma, Kro8m^ε, Krem'** ile Zlatarski'nin verdiği **Kroum, Krem'** (toplam 6 varyant), ufak tefek fonetik farklarla yukarıda incelediğimiz Bulgar Türk yazıtlarındaki Krumesis ~ Krumos ile bir ve aynıdır. Dolayısıyla bunların üzerinde durmayı gerekli görmüyoruz.

3.2. ^εKroumlu, Kroumel', Kreml' varyantlarının çözümü

Yalnız Moravcsik'in verdiği ^ε**Kroumlu** ile Zlatarski'nin verdiği **Kreml', Kroumel'** (KPOYMEΛB)'in üzerinde durmaya değer.

T. Tekin, hanın **Krum ~ Krumes** ve **Krumel** biçiminde iki adı olduğunu söyler; Krumel değişkenini *Kurml ~ *Korımıl > *Krumel biçiminde kurgular.⁶¹

Hanın adının Slavca varyantlarından üçü olan ^ε**Kroumlu, Kreml', Kroumel'** gerçekten ilginç biçimlerdir. Şimdi bunları çözmeye çalışalım: Hanın Slavca adlarını çözmek için önce hanın Türkçe adının aslını bulmak gerekir. Hanın yukarıda incelediğimiz iki adının da (Krumesis, Krumos) o zamanki Bulgar Türkçesi karşılığını *Kurmes (< *Kurmas) olarak bulmuştuk. Slavca çözümlere de buradan gitmemiz gerekir. Dikkat edersek bu üç varyantta da ilerleyici ünlü göçüşmesi vardır. O halde hemen ünlüleri gediğine koyalım.

^εKroumlu = *^ε**Kourmlu** olur. -ou- bükük ünlüsünü -u- olarak alacağız. O zaman sözcük ***Kurmlu** olur. Ayrıca sondaki u da göçüşüktür. Onu da yerine koyacağız; sözcük ***Kurmul** olur.

Kroumel' = ***Kourmel'** olur. -ou- bükük ünlüsü -u- olacaktır. Sözcük **Kurmel'** olur.

Kreml' = ***Kerml'** olur. Herhalde bu kelime ***Kermdl'** biçiminde, yani araya -t- alınarak telaffuz edilmiştir.

⁶¹ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 53.

Şimdi yeniden oluşturduğumuz bu üç biçime tekrar bakalım: ***Kurul, Kurmel', *Kermil'.**

Hanın Türkçe asıl adını *Kurmes (< *Kurmas) olarak bulmuştuk. Şimdi Slavca şekilleri hanın asıl adıyla karşılaştıralım. *Kurmes (< *Kurmas) adıyla Slavca varyantların *Kurul ve Kurmel' biçimleri benzerdir. Türk Bulgarca sondaki s yerine Slavca biçimlerde -l, -l' geçmiştir. *Kermil' biçiminde de sonda l' vardır. Bunun sadece ünlüsü değişiktir. Bu durum yabancı bir dil için normaldir.

3.2.1. Lamdaizm olgusu

Şimdi asıl soru ve sorun şudur: Bulgarca -s sesinin yerine neden Slavcada -l' sesi geçmiştir. Bu Bulgar Türklerinde mi olmuştur yoksa Slavlarda mı?

Bulgar Türkçesindeki l sesinin asli olduğu bilinir. Bu duruma göre hanın adının Bulgar Türkçesindeki gerçek şekli -l'li olmalıydı. Fakat o zaman şu soruyu sormak çok haklı ve isabetlidir: Neden Bulgarların kendi yazıtlarında, Doğu Romalıların ve Latinlerin kayıtlarında -l'li biçimler görülüyor? Eğer ad gerçekten -l'li olsaydı, bunu bu üç kaynaktan görürdük, görmeliydik. Üç kaynağın bunu atlama olasılığı sıfırdır. O zaman başka bir açıklama gerekir. O da şu olabilir: Slavlarda s'yi > l' sesine çeviren bir lamdaizm olgusundan söz etmeliyiz. Böylece önemli bir keşifte bulunmuş oluyoruz.

Bulgar Türkçesi unvanın *Kurmes (< *Kurmäs < *Kurmas) olduğundan kuşku duyamayız. Çünkü bu unvanın öncelleri *Gurpat (>> Grumbates), *Korbat (>> Corbatus ~ Kovratos), *Kormas ~ *Kormäs ~ *Kormis (>> Kormisios ~ Kormisoş)'tir. Bunların hiçbirinde -l, -l' sesi yoktur. Dolayısıyla -l, -l' sesleri Türk Bulgarcaya değil, Slav Bulgarcasına aittir.

Kiril abecesi 863 yılında düzenlenmiştir. Bulgar Türkleri bu tarihten bir yıl sonra Hıristiyan olmuşlardır. Adı üzerinde durduğumuz han 814'te ölmüştür. Herhalde 49 yıl sonra düzenlenen Kiril abecesiyle yazılan yapıtlarda hanın adı böyle geçmiştir.

Bu görüşlerimizden önce Slavca biçimlerin varsayımsal olduğunu düşünmüştük.

4. Krumes'in Slavca yazımlarından Krug' varyantının çözümü

Slavca varyantlardan biri de Krug' biçimidir. Bizim kanaatimize göre bu da Bulgar Türkçesine ait bir sandır. Yeniden oluşturması *kurgdur. Ünlüsü -u-'dur. -u- sesi büyük yus harfiyle gösterilmiştir. Sözcük sanla ilgili Türkçe *go+ ocağının üçüncü kökündendir: *go-rg.

VI. Kırım Hunlarının lideri Grod ~ Gordas (527-28)

527-28'de Kırım Hunlarının tarihçe bilinen önderi Grod veya Gordas idi.⁶² Bu Hunlar Kırım'da Kerç kıyılarında yerleşmişlerdi. Bunlar muhtemelen Bulgar Türkleriydi. Gerçi Kuzey Kafkasya'da 7. asrın sonlarında dahi Hun kitlelerine rashyoruz. Fakat bu tarihte Kırım kıyılarında Bulgar Türklerinin yaşaması daha yüksek olasılıktır. Bildiğimiz gibi Doğu Roma kaynakları Bulgarları ve başka Türkleri Hun olarak da anıyorlardı. Bulgarlara aynı zamanda Hun, Bulgar yanında Hunno-Bulgar da diyorlardı.

⁶² Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 80, 86.

Kaynaklar Grod ~ Gordas'ın Jüstinyen'le müttefik olduğunu, İstanbul'a geldiğini, vaftiz olunduğunu, bu yüzden öldürüldüğünü yazarlar.⁶³

1. Yazımlar

Ad **Grod** (Γρώδ), **Gordás** (Γορδάς), **Grodás** (Γρώδás), **Hordás** (Χορδάς), Latince **Gorda** şekillerinde yazılır. Döginyi (de Guignes) **Gordas**, kardeşinin adını **Muacer** (<< *Bogar? ~ *Bodar) yazar.⁶⁴ Moravcsik **Gordas ~ Grod** yazar.⁶⁵

1.1. Görüşler

Nemeth adın **Ogur** sözüyle Macarca *-da* ekinden oluştuğunu ileri sürer.⁶⁶ Kafesoğlu bunu kabul eder, **Ogurda** der.⁶⁷ Bu görüş yanlıştır.

1.2. Grod ~ Gordas ne olabilir?

Gordas yazımındaki *-as* Latince veya Yunanca bir ektir. Atılacaktır (Bu tarihte Doğu Romalılar genelde Latince yazıyorlardı, ancak sonradan Latince biçimleri Yunancaya çevirmişlerdir). Geri kalan *Grod unsuru ilerleyici ünlü göçüşmesine uğramıştır. Ünlüyü gerçek yerine koyarsak *Gord sözünü elde ederiz. *Gord bize hemen Büyük Bulgaristan'ı kuran Kurt'u anımsatır. Yani *Gord ile *Kurt kökteş ve anlamdaştır. Anlamı askerî veya idarî yüksek bir sandır.

Yazımlardan ünlünün *-o-* olduğu anlaşılmaktadır. Baştaki ve sondaki sesler yumuşaktır. Aynı sesler yaklaşık 75 yıl sonra, 605'ten sonra sertleşecektir. Krş. Ses bakımından bu yıllarda Büyük Bulgaristan'ı kuran **Kourt**, **Kurt** ile.

Tiyatro ve sinema sanatçıları Yılmaz Gruda ve Ayşen Gruda'nın soyadları, söz konusu ettiğimiz Gruda unvanıdır.

VII. Genel sonuç

Böylece 6 kişiye ait 10 kelimenin (unvanın) köken ve anlamlarını açıklığa kavuşturmuş oluyoruz.

İlk olarak Hunsuların lideri Grumbates üzerinde durduk. Grumbates'in Hun Türkçesindeki biçiminin *Gurbat olduğunu açıkladık. Bu ve aşağıdaki sözlerin askerî ve idarî yüksek birer san olduğunu belirttik.

İkinci olarak Büyük Bulgaristan'ı kuran ve Latin kaynaklarında Crobat-us, Yunan kaynaklarında Kovrat-os ~ Krovat-os olan adın Bulgar Türkçesi biçiminin *Korbat olduğunu ortaya koyduk.

Üçüncü olarak bu hanın diğer adı (sanı) olan Kourt ~ Kurt'un yeniden oluşturmasının *Kurt olduğunu söyledik.

Dördüncü olarak bu hanın oğlu olan Kotrag'ın bir önceki biçiminin *Kortag olduğunu ve babasının unvanı Kurt olduğu için kendisine böyle küçültmeli bir ad (san) verildiğini söyledik.

⁶³ İbrahim Kafesoğlu, "İstanbul", *İA*, c. 5 - 2, s. 1160 / Şerif Baştav, "Sabir Türkleri", *Belleten*, Sayı: 17 - 18, II. Kânun - Nisan 1941, s. 61.

⁶⁴ Joseph Deguignes, *Büyük Türk Tarihi*, çev. Hüseyin Cahid [Yalçın], haz. Selahaddin Alpay, 1. b., c. 2, Türk Kültür y., İstanbul 1976, s. 502.

⁶⁵ Moravcsik, *Byzantinoturcica II*, s. 114 vd.

⁶⁶ Moravcsik, *a.g.e.*, s. 114.

⁶⁷ Kafesoğlu, "İstanbul", s. 1160.

Beşinci olarak Tuna Bulgar hanı Kormisios ~ Kormisoş' (739-756)'un yeniden oluşturmasının *Kormas olduğunu belirttik.

Altıncı olarak Tuna Bulgar hanı Krumesis (803-814) hanın yeniden oluşturmasının *Kurmas olduğunu gösterdik.

Yedinci olarak Krumesis (803-814) han adının diğer biçimi olan Krum'un da *Kurmas olduğunu ortaya koyduk.

Sekizinci olarak Tuna Bulgar hanı Krumesis (803-814) hanın Slavca biçiminin *Kurmel olduğunu ve sözcükte lambdaizm olgusu bulunduğunu keşfettik.

Dokuzuncu olarak Tuna Bulgar hanı Krumesis (803-814) hanın *kurg unvanını keşfettik.

Onuncu olarak 527-28'de Kırım Hunlarının lideri olan Grod ~ Gordas ve çeşitlemelerinin de *Gord olduğunu gösterdik.

Bütün bunların hepsinin anlamı askerî ve idarî yüksek bir sandır. Hepsi de *go+ unvan ocağından *-rb*, *-rd* ve *-rg* yapışık ündeşleriyle çıkan kelimelerdir. Kök ünlüleri *-o-* veya *-u-'dur*.

Bu sonuçlardan üç kelime öbeği elde ediyoruz:

1. *Gurbat, *Korbat; *Kormas, *Kurmas, yine *Kurmas (5 adet); Slavca *Kurmel ile 6 adet.
2. *Kurt, *Kortag, *Gord (3 adet).
3. *Kurg (1 adet).

Birinci öbeğin tümünün ilkçil biçimi *gorbad, ikinci öbeğin ilkçil biçimleri *gord (Kurt, *Gord) ve *gordag (*Kortag), üçüncü öbeğin ilkçil biçimi *gorg (*Kurg)'dur. Kök ünlüleri *Korbat, *Kortag, *Kormas, *Gord'da (4 kelimedede) *-o-*; *Gurbat, *Kurt, *Kurmas ve yine *Kurmas'ta (4 kelimedede) *-u-'dur*. *Gurg sözünün ünlüsünün *-u-* olduğunu tahmin ediyoruz. Slavca *Kurmel'deki ünlüyü de *-u-* kabul ediyoruz. Şimdilik üstünlüğü *-o-* ünlüsüne veriyoruz. Ancak *-u-* da olabilir.

Şimdi elde ettiğimiz sonuçları ocak şemasıyla sergileyelim:

1. Türkçenin askerî veya idarî yüksek sanlarla ilgili *go+ ocağı : *go-rb, *go-rd, *go-rg

1.1. *go-rb kökünden gelen ve 359'da kayıtlanan **Grumbates'in** o zamanki Hun Türkçesi biçimi *Gurbat'tır. Anlamı yüksek bir sandır. Ünlüsü *-u-'dur*. Birincil hali *gorbaddır. Sonda sertleşme vardır.

1.2. 605'te büyük Bulgaristan'ı kuran Crobatus ~ Kovratos'un o zamanki Bulgar Türkçesi biçimi *Korbat'tır. Anlamı yüksek bir sandır. Ünlüsü *-o-'dur*. Birincil hali *gorbaddır. Başta ve sonda sertleşme vardır.

1.3. 739-756 arasında Bulgar tahtında bulunan Kormisios ~ Kormisoş'un o zamanki Bulgar Türkçesi biçimi *Kormis (<< *Kormas)'tir. Anlamı yüksek bir sandır. Ünlüsü *-o-'dur*. Birincil hali *gorbaddır. Başta sertleşme, ekte ses değişimleri görülmektedir.

1.4. 804-813 arasında Bulgar tahtında bulunan Krumesis'in o zamanki Bulgar Türkçesindeki biçimi *Kurmes (< *Kurmas)'tir. Anlamı yüksek bir sandır. Ünlüsü *-u-'dur*. Birincil hali *gorbaddır. Başta sertleşme, ekte ses değişimleri görülmektedir.

1.5. 804-813 arasında Bulgar tahtında olan Krumesis hanın öteki adı (biçimi) olan Krumos'un yeniden oluşturması *Kurmas (< *Kurbas)'tır. Krumos biçimindeki -os (aslı Bulgarca -es) Yunanca -os biçimiyle karışmıştır. Anlamı yüksek bir sandır. Ünlüsü -u-'dur. Birincil hali *gorbaddır. Başta sertleşme, ekte ses değişimleri görülmektedir.

1.6. 804-813 arasında Bulgar tahtında olan Krumesis ~ Krumos han adının yeniden oluşturmasının *Kurmes (< *Kurmas) olduğunu söyledik. Bu adın Slav kaynaklarındaki biçimi *Kurmel' veya *Kurmul'dur. Slavca biçimlerde lamdaizm vardır.

2.1. *go-rd kökünden gelen, 605'te Büyük Bulgaristan'ı kuran, 641'de ölen Kourt ~ Kurt'un o zamanki Bulgar Türkçesi biçimi *Kurt'tur. Anlamı yüksek bir sandır. Ünlüsü -u-'dur. Birincil hali *gorddur. Başta ve sonda sertleşme vardır.

2.2. 605'te Büyük Bulgaristan'ı kuran, 641'de ölen Kourt ~ Kurt'un oğlunun adı olan Kotrag'ın o zamanki Bulgar Türkçesi biçimi *Kortag'dır; anlamı yüksek bir sandır. *Kortag küçültmeli biçimdir. Babası *Kurt sanını taşıdığı için kendisine *Kortag "kurtçuk" olarak hitap edilmiş olunmalıdır (*Kortag "kurtçuk", hayvan adı değil, sandır. Krş. kağancık, hancık vb. ile). Ünlüsü -o-'dur. Birincil hali *gordagdır. Başta ve kök sonunda sertleşme (-rt-), ayrıca -rd- yapışık ündeşinde göçüşme vardır.

2.3. Kırım Bulgarlarının 527-28'deki önderi Grod, Gordás, Grodás, Hordás, Gorda'nın o zamanki Bulgar Türkçesi biçimi *Gord'dur. Anlamı yüksek bir sandır. Ünlüsü -o-'dur. Birincil hali *gorddur. Asli biçimi olan Gord şeklinde yazıldığı gibi, göçüşmeli Grod biçiminde de yazılır.

3. *go-rg kökünden gelen ve 803-814 arasında hüküm süren Bulgar Türk hanı Krumesis ~ Krumos'un Slav kaynaklarındaki sanlarından biri krug' biçimindedir. Anlamı yüksek bir sandır. Ünlüsü muhtemelen -u-'dur. Birincil hali *gorgdur. Başta sertleşme, ayrıca ilerleyici ünlü göçüşmesi olmuştur.

Böylece Hun ve Bulgar Türkçesine ait 10 unvanın köken ve anlamlarını çözmüş oluyoruz. Tüm bu unvanların Hun Türkçesi ve Bulgar Türkçesi olması Hunsuların, Bulgarların ve Kırım'daki Hunların Türk olduğunu açık seçik ortaya koyuyor ve ulaştığımız bu sonuç olağanüstü bir önem taşıyor.

VIII. Bir soru : Söz konusu sanlar kurt "börü" olabilir mi?

Büyük Bulgaristan'ı kuran ve Latince Crobat-us, Yunanca Kovrat-os yazılan hanın diğer adı **Kourt ~ Kurt'tur**. Bu ad kimi bilginler tarafından Türkçe **kurt** "börü"yle bir ve aynı sayılmıştır. Talat Tekin kelimenin Latin ve Doğu Roma kaynaklarındaki Crobat-us ~ Kovrat-os yazılışlarının bu açıklamayı çürüttüğünü, Genel Türkçe **kurt** "börü" sözünün Oğuzlarca kullanılan bir tabu sözcüğü olduğunu yazar.⁶⁸ Oğuzların *börü* yerine **kurt** sözünü tabu olarak kullandığı bir çok Türk bilimcinin ortak görüşüdür.⁶⁹

Buna karşın biz bütün bu adları yani Grumbat, Crobat ~ Kovrat, Kormis, Krumes ~ Krumos; Kurt, Kotrag, Gord vb. adları (sondaki -os, -es, -is eklerini

⁶⁸ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 3.

⁶⁹ Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, c. 1, TTK, Ankara 1968, s. 625.

atıyoruz, yalnızca Krumos'taki -os'u atmıyoruz) önce Türkçe kurt "börü" sözüyle bir ve aynı görmüştük. Gereçlerimiz şunlardı:

1. Türkçede ve Kaşgarlı'nın verdiği bilgiyle Oğuzcada **kurt** "börü" sözünün oluşuyla.

Gerçi Abdülkadir İnan⁷⁰, Talat Tekin⁷¹, Şinasi Tekin⁷² kurdun Oğuzlarca kullanılan bir tabu sözcüğü olduğunu söylerler. Jean Paul Roux (ok. Jan Pol Ru) da aynı görüştedir.⁷³ Bu görüş ilk bakışta doğru görünebilir. Yani Oğuzların **böri** yerine **kurt** sözünü tabu sözcük olarak kullandıkları düşünülebilir. Ancak biz bu görüşte, yani kurdun börü yerine kullanılan bir tabu sözü olduğu görüşünde değiliz. Bize göre kurt doğrudan doğruya börünün adıdır. Bu durumda Türkçedeki kurt da "böcek" değil, "börü"dür.

2. Kazakçada kurt sözünün ocaktaşı olan **korkav** "mezarı kazarak ceset yiyen kurt cinsi"⁷⁴, "kurt"⁷⁵ sözünün bulunuşuyla. Anlam *sırtlan* olsa da durum değişmez. Anadolu'da sırtlana *sırtlan kurdu* dendiği de olur. Kazaklarda *Sırtlanov* soyadı vardır.

3. Latince Crobot, Yunanca Kovrat'ın diğer adı veya unvanının Kourt ~ Kurt oluşuyla. Buradaki kurt sözünü bazı araştırmacıların dediği gibi "börü" anlamında almıştık.

Bulgarlarda kurt kültü vardı. Geza Feher (1890-1955), "Bulgar Türklerinde kurt, kartal ve saire gibi totemleri tespit mümkündür" der.⁷⁶ Bulgar Türklerinin tarihçe bilinen ilk vatanları Orta Sibirya bozkırlarıdır. Buradan Doğu Avrupa'ya göç etmişlerdir. Bozkırların en yırtıcı hayvanı kurttur. Dolayısıyla Bulgar Türklerinin kurt sözünü ad veya lakap olarak kullanmalarına şaşmamak gerekir.

Bu kelimelerin ünlüsünü -u- olarak saptamıştık. Ünlünün -u- oluşuna Tatarca ve Başkurtçada *bal kort* "bal arısı" sözünden karar vermiştik. Çünkü Tatarca, Başkurtçada -u- > -o- ve tersi gelişmeler karakteristiktir. Demek oluyor ki eski Tatarca, eski Başkurtçada "böcek" anlamındaki *kurt* sözünün ünlüsü -u- idi. Bugünse -o-'dur. Buna göre börü anlamındaki kurt sözünün birincil ünlüsü -u- olmalıdır. Bununla birlikte ünlü -o- da olabilir. Fakat bu zayıf olasılıktır.

Böyle düşündük; yani yukarıdaki sanları "kurt, börü" olarak da düşündük. Sonra görüşümüzü değiştirdik. Bunun nedeni yukarıdaki bulgularımızın (kelimelerin veya sanların) yaygın oluşu ve bunları taşıyanların hepsinin önder, lider, hükümdar, han oluşuydu. En üst düzey kişilere verilen ve aynı zamanda yaygın olan her hangi bir sözcük, ancak san olabilir (18 Eylül 2018).

⁷⁰ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK, Ankara 1954, s. 46.

⁷¹ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 3.

⁷² Şinasi Tekin, *İştikakçının Köşesi*, Simurg y., İstanbul 2001, s. 20.

⁷³ Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, Tekin y., İstanbul 1978, c. 1, s. 387, 393.

⁷⁴ Oraltay - Yüce - Pınar, *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, s. 173.

⁷⁵ Koç - Bayniyazov - Başkapan, *Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü (Kazakça - Türkçe Sözdik)*, s. 321.

⁷⁶ Géza Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, TTK, Ankara 1984, s. 80.

Kaynaklar

- ARTAMONOV, M.İ.: *Hazar Tarihi*, Selenge y., İstanbul 2004.
- AVCIOĞLU, Doğan: *Türklerin Tarihi*, c. 1, Tekin y., İstanbul 1978.
- BAŞTAV, Şerif: "Sabir Türkleri", *Belleten*, II. Kânun - Nisan 1941.
- CAFEROĞLU, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k., İstanbul 1993.
- DEGUIGNES, Joseph: *Büyük Türk Tarihi*, çev. Hüseyin Cahid [Yaşın], haz. Selahaddin Alpay, 1. b., c. 2, Türk Kültür y., İstanbul 1976.
- Divanü Lügat'it - Türk Dizini*, TDK, Ankara 1972.
- ESİN, Emel: "Süliler İslam ile karşılaşan ilk Türkler Sül (Çöl? Çor?) boylarından, Selçuklulara kadar, Hazar Denizi kıyılarındaki Oğuzlara dâir", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. VII, cüz 3 - 4, 1979.
- FEHÉR, Géza: *Bulgar Türkleri Tarihi*, TTK, Ankara 1984.
- GEDİKLİ, Yusuf: "Hun Türkçesi üzerine araştırma ve incelemeler - 16 : Avrupa Hunlarına mensup bazı boy adlarının köken ve anlamları (Alpidzuri, Alcildzuri, İtimar, Tuncarsi, Tonosur, Boisci; Akatzir, Satagar, Sorosgus; Emnetzur ~ Emnedjar, Ultzindur ~ Ultzinzures, Ulingur ~ Ulzingur, Ulkindur, Bittugur, Burtugur, Angiskir ~ Angisciros, Bardar ~ Bardor, Altziagir, Semander, Bökter, Sakromontisi, Fossatissii, Dulo ~ Dolo)", *Yom*, Sayı: 23, Yaz 2011.
- _____ : "Türk coğrafyasındaki bazı dağ adlarının köken ve anlamları - 2", *Yesevi*, Sayı: 243, Mart 2014.
- _____ : "Türk tarihiyle ilgili bilgiler veren Yunan, Latin, Got, Ermeni, Süryani tarihçileri - 1", *Yesevi*, Sayı: 245, Mayıs 2014.
- _____ : "Hun Türkçesi üzerine araştırma ve incelemeler 25 : Hunsulara ait Gorgân yer adı, Göktürklere ait korgan ~ kurgan ve Uygurlara ait koorg ve kordan sözlerinin köken ve anlamları", Sayı: 239, Mart - Nisan 2019.
- GOLDEN, Peter B.: *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam y., Ankara 2002.
- "Göç destanı", *Türk Ansiklopedisi*, c. 17.
- Grek Seyyahu Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, çev. Ali Ahmetbeyoğlu, TDAV y., İstanbul 1995.
- GUMİLEV, Lev: *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, 3. b., Selenge y., İstanbul 2003.
- _____ : *Avrasyadan Makaleler 1*, Selenge y., İstanbul 2005.
- İNAN, Abdülkadir: *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK y., Ankara 1954.
- _____ : *Makaleler ve İncelemeler*, c. 1, TTK, Ankara 1968.
- KAFESOĞLU, İbrahim: "İstanbul - Şehrin muhasaraları", *İslam Ansiklopedisi*, 5 - 2. c., s. 1173 - 1180.
- _____ : "Türkler", *İslam Ansiklopedisi*, c. 12 - 2, s. 142 - 280.
- _____ : *Türk Milli Kültürü*, 5. b., Boğaziçi y., İstanbul 1988.
- KOÇ, Kenan - BAYNİYAZOV, Ayabek - BAŞKAPAN, Vehbi: *Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü (Kazakça - Türkçe Sözdik)*, Akçağ y., Ankara 2003.
- KONUĞU, Enver: *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Ed. Fak. y., Ankara 1973.
- KOŞAY, Hâmit Zübeyir: "Bulgar Türklerinin eski tarihi", *Etnoğrafya, Folklor, Dil Tarih vd. Konularda Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1974.
- MARCELLİNUS, Ammianus: *Roma Tarihi*, Latince'den çev. Samet Özgüler, Historia y., İstanbul 2019.
- MORAVCSİK, Gyula: *Byzantinoturcica II*, Sprachreste der Türkvölker quellen, Akademie Verlag, Berlin 1958, II.
- ORALTAY, Hasan - YÜCE, Nuri - PINAR, Saadet: *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, TDAV y., İstanbul 1984.
- OSTROGORSKY, Georg: *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1981.
- RASONYI, Laszlo: *Doğu Avrupada Türklük*, haz. Yusuf Gedikli, Selenge y., İstanbul 2006.
- SÜMER, Faruk: *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, c. 1, TDAV y., İstanbul 1999.
- ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ: *Lügat-i Çağatayî ve Türki-yi Osmanî*, İstanbul 1298 [1880 - 81].
- TEKİN, Şinasi: *İstikakçının Köşesi*, Simurg y., İstanbul 2001.
- TEKİN, Talat: *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK, Ankara 1987.
- TEZCAN, Mehmet: "Hunların Anadolu'daki ilk görünüşleri: 359 tarihinde Amida kuşatmasında Kionitler", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, İzmir 2004.

DİVAN ŞİİRİNDE YER ALAN ATASÖZLERİNİN OLUMSUZ DUYGULAR BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Yeliz YASAK PERAN*

Öz

Toplumsal hayatın her alanından yadsınamaz örnekleri içinde barındıran atasözleri toplumun ortak duyuş ve düşünüşünün güzel ve yalın bir şekilde ifade edilmiş halidir. Bu sözlerde ait olduğu toplumun yaşayışına dair pek çok şeyini görmek mümkündür. Sanatçı da içinde yaşadığı toplumun duyuş ve düşünüş tarzından etkilenmiş ve bu etkiyi meydana getirdiği eserine yansıtmıştır. Klasik şairlerimizin şiirlerinde de atasözlerinin tesiri açıkça kendini göstermiş ve özellikle toplumdan uzaklığıyla eleştirilen şairler, eserlerinde halkın ortak malı olan atasözlerini kullanarak yıllardır kendilerine yapılan bu eleştirileri haksız çıkaracak nitelikte başarılı örnekler ortaya koymuşlardır. Bu makale için Divan şiirinde yer alan atasözlerine müstakil olarak yer veren günümüz harfleriyle basılmış dört eser incelenmiş ve bu dört eser içerisindeki atasözleri "Acımasızlık, ah etmek, ağlamak, alışkanlık, asilik, aşırılık, avunmak, aylık, bencillik, bıkmılık, çaresizlik, çekingenlik, dert çekme, dışlanma, fesatlık, gaddarlık, gammazlık, gurbet, gönül yıkmak, güvensizlik, kötülüğe sevinmek, hayal kurmak, hayret, hurs, hıyanet, hüznün, iğrenmek, ikiyüzlülük, inat, inkâr, intikam, isyan, itici bulma, iz bırakmak, kaygı, kibir, kin, korku, kötülük, küçümseme, minnet, mutsuzluk, nefret, öfke, övünç (gurur), öykünmek, perişanlık, pişmanlık, şaşırma, şikâyet, şüphe, telaşa kapılma, utanmazlık, üzüntü, üzüntüyü arttırmak, yalnızlık" başlıkları altında olumsuz duygular bağlamında bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Anahtar kelimeler: Divan Şiiri, Atasözü, Olumsuz Duygular, Olumlu Duygular.

Evaluation Of Proverbs In Divan Poetry In The Context Of Negative Emotions

Abstract

The proverbs that include undeniable examples of all aspects of social life are expressed in a beautiful and simple way of communicating common feelings and thoughts. In these words, it is possible to see everything about the

* Kırklareli Anadolu Lisesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni.

life of the community to which it belongs. The artist who grows up in society is also influenced by the way in which the society in which he lived is felt and thought, and reflected in the work he brings to this fruitful event. In the poetry of our classical poets, poetry, whose poetry has clearly manifested itself and has been criticized especially by the distance from the society, has put forward successful examples of such criticisms that have been made to them for years by using the common proverbs of the people in their works. For this article, four works printed with today's letters, which feature the proverbs in the divan poem, were examined and proverbs in these four works "Cruelty, take damn, make damn, cry, habit, insubordination, extremism, to be distracted, separation, curse, selfishness, boredom, to give up one, not being serious, despair, shyness, trouble shooting, exclusion, hostility, mischief, cruelty, troublemaker, forget the past, homesickness, heartbreak, insecurity, rejoice in the disease, frustration, imagine, do not enjoy the hayattan, marvel, ambition, treachery, sadness, to disgusted, hypocrisy, stubbornness, denial, revenge, rebellion, repulsive finding, leave a trace, anxiety, arrogance, hatred, fear, evil, disdain, gratefulness, unhappiness, hate, anger, pride, emulate, wretchedness, regret, do not be surprised, complaint, doubt, frustration, shamelessness, sadness, increase sorrow, loneliness" under the headings of negative emotions.

Keywords: Divan Poetry, Proverb, Negative Feelings, Positive Feelings.

Giriş

"Durûb-ı emsâl ki hikmet'ül âvâmdır, lisanından sadır olduğu bir milletin mahiyet-i efkârna delâlet eder." diyen Şinasi atasözlerinin, halkın hikmetli sözleri olduğunu dile getirir ve bu sözlerin lisanından ortaya çıktığı milletin fikirlerine işaret ettiğini söyler. Şinasi'de olduğu gibi atasözleri üzerinde çalışma yapan pek çok araştırmacı da bu sözleri düşünce, din, ahlak, hukuk, ekonomi, iktisat, eğitim, sosyoloji, psikoloji, gelenek ve görenek, tarih, ahlak, folklor, sosyal hayat, doğa olayları vb. konulardan bahseden ulusal varlıklar olarak değerlendirir.

Türkçenin varlığının ilk yazılı eserleri olarak bilinen Orhun Yazıtları'nda görülmeye başlanan atasözleri sonraları bugün hâlâ kullandığımız atasözü örneklerini içeren Dîvânü Lugati't-Türk'te ve akabinde Kutadgu Bilig, Atabetül-Hakâyık, Divân-ı Hikmet gibi İslamî dönemin ilk eserlerinde görülür. Zaman içerisinde Yunus Emre, Gülşehri, Âşık Paşa vb. sanatkarların dinî-tasavvufi bir nitelik taşıyan didaktik eserlerinde atasözlerinin şiire yansıdığı dikkati çeker. Divan şiirinin klasik bir hâl almaya başladığı 15. yüzyılda özellikle Necâti Bey'in de tesiriyle atasözleri Divan şiirinde daha sık görülmeye başlar. Aslında Halk Edebiyatı ürünü olan bu anonim ürünlerin Divan şiirinde kullanılması hem bu sözlerin günümüze kadar ulaşmasına katkıda bulunmuş hem de yüzyıllardır halktan kopukluğuyla anılan, bundan dolayı da eleştirilen Divan şiiri ve şairlerinin halk diline ve söyleyişlerine çok da uzak olmadıklarını ispatlamıştır. 15. yüzyıldan itibaren atasözleri ve deyimler bir araya toplanmaya çalışılarak müstakil eserler meydana getirilmiştir. Güvâhi'nin "Pend-nâme"si, müellifi bilinmeyen bir eser olan "Manzûm ve Musavver Durûb-ı Emsâl", Edirneli Hıfzı'nın "Manzûme-i Durûb-ı Emsâl"i, şairi ve müstensihî belli olmayan bir mecmuanın elli sayfasını kaplayan "Darb-ı Meseller ve Uygun Beyitler" adlı eser, Şinasi'nin "Durûb-ı Emsâl-i Osmâniye"si, Ali Emîri'nin "Durûb-ı Em-

sâl”i, Edirneli Ahmed Bâdi’nin “Armağan” adlı eseri, Dehri Dilçin’in “Edebiyatımızda Atasözleri”, E. Kemal Eyüboğlu’nun “On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözü ve Deyimler”i bu müstakil eserlerin başlıcalarıdır.¹ Makalemiz, “Güvâhî’nin Pend-nâme’si, Şinasi’nin Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye’si, Ahmet Bâdi’nin Armağan’ı, E. Kemal Eyüboğlu’nun On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözü ve Deyimler”i olmak üzere atasözü ve deyimlerle ilgili günümüz harfleriyle basılmış olan dört eser taranarak meydana getirilmiştir. Makalemizdeki ana başlıklarda kullandığımız dipnotlar, çalışmamızın temelini oluşturan bu kitaplarda yer alan diğer örneklerin buldukları yerleri göstermektedir. Bu dipnotlar hazırlanırken de makalemizi oluşturmak için taradığımız dört kitapta yer alan numara sistemi dikkate alınmıştır. Ana başlıklarda kullanılan dipnotlarda eseri oluşturan yazarın ismi, ilgili atasözü veya atasözlerinin bu eser içinde yer alan numaraları verilmek suretiyle bir düzen oluşturulmuştur. Atasözlerinin açıklaması için de Ömer Asım Aksoy’un “Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü” adlı eserinde yer alan açıklamalar temel alınmış, Aksoy’un eserinde bulunmayan atasözlerinin açıklamaları da tarafımızdan yapılmıştır. “Çok gülen, çok ağlar” örneğinde olduğu gibi anlamı açıklama gerektirmeyecek kadar açık olan atasözleri için de tekrara düşmemek adına herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Makalemizin başında toplumla ilgili her hususa örnek bulabileceğimiz hikmetli sözler olarak değerlendirdiğimiz atasözlerine biz de atasözlerindeki “duygusal bağlamı” katarak bir katkı yapmayı düşündük.

Duygu kelimesi İngilizcede “emotion” sözcüğüyle karşılanmaktadır ve bu sözcük, sadece duygu kelimesini karşılamamakta “hareket halindeki enerji” anlamına da gelmektedir. İnsanoğluna ait en yüce değerlerden olan duygu ve düşünceler hayatımızın içerisinde önemli yer almış, hayata dair alınan kararlarda sadece aklımız değil duygularımız da işin içerisine girmiştir. İnsanın içsel durumunu, iç dünyasını en güzel şekilde anlatan duygular, sadece içimizde yer almakla kalmamış, bazen içimizdeki duygu durumunun dışımıza da yansıdığı olmuştur. Mutlu, neşeli, huzurlu bir insanın yüz ifadesi ve davranışlarıyla; üzgün, kaygılı, kıskanç ve güvensiz bir insanın yüz ifadesi ve davranışları elbette ki bir olmayacaktır.² Duygular, sadece bireyin iç dünyasını yansıtmakla kalmaz, bireylerin oluşturduğu toplumun ruh halini de ortaya koyar. Gözle görülmeyen, yalnızca içimizde hissettiğimiz bazen dışımıza da yansıttığımız duygularımızı, halkı yansıtan, onun dünyayı duyuş, düşünüş ve algılayış şeklinin kısa ve öz ifadeleri olan atasözlerinde “olumlu ve olumsuz duygular” olarak iki farklı açıdan değerlendirdik. Bundan dolayı bir çalışmamızda yukarıda bahsettiğimiz dört eserdeki atasözlerini “olumlu duygular” açısından değerlendirirken bu makalede de atasözlerini “olumsuz duygular” bağlamında bir değerlendirmeye tâbi tuttuk. İncelediğimiz dört kitaba göre Divan şiirinde yer alan atasözlerinde tespit ettiğimiz olumsuz duygular şunlardır:

¹ Süreyya Beyzadeoğlu - Müberra Gürgendereli - Fatih Günay, “Edirneli Bâdi Efendi Armağan”, *Sources of Languages and Literatures*, 63 Harvard University, 2004, s. XII-XV.

² Tolgahan Gönültaş, *Nefî Divânı’nda Duygular*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2011, s. 6-8.

1. Acımasızlık³

“Dinsizin hakkından imansız gelir.” (Acıması olmayan kişiyi, kendisinden daha acımasız biri yola getirir.)⁴

N’ola ol kâfir-i hüsne havâle etsem ağyârı / Meseldir dinsizin ey dil gelir hakkından imânsız (Neyli / Gazel).⁵

(Ey gönüll! Rakibi o güzellik kâfiri sevgiliye havale etsem ne olur? Meseldir ki dinsizin hakkından imansız gelir.)

2. Ah Etmek⁶

“Garibin âhu demiri eritir.” (Düşkün insanların ahı o kadar kuvvetlidir ki demiri bile eritir.)

Niçin etmezsin hazer âhımdan ey dil-ber benim / Kim demişlerdir eritir âheni âh-ı garîb (Defterdâr Kâdirî / İbn-i İfâ / Gazel).⁷

(Ey sevgili! Benim ahımdan niçin hiç sakınmazsın? Ki garibin ahı demiri bile eritir, demişler.)

3. Ağlamak⁸

“Çok gülen çok ağlar.”

Berk-i bârânını seyr eyleyen anar ebrin / Sonu giryânlık imiş nâ-be-mahal handelerin (Hâzık / Gazel).⁹

(Yağmurdaki şiddeti (şimşegi) seyreden bulutu anar. Yersiz, çok fazla olan gülmelerin sonu ağlamak imiş.)

4. Alışkanlık¹⁰

“Alışmış kudurmuştan beterdir.” (Alıştığı işten vazgeçemeyen kişi, kudurmuştan daha azgındır. O işi saldırırcasına yapar.)¹¹

Atâ itme mahalsüz cimriye çok / Kudurmuşdan tadanmış olur artık (Güvâhi).¹²

(Cimri insana yerli yersiz iyilikte bulunma. Çünkü alışmış kudurmuştan beterdir.)

5. Asilik¹³

“Asi kuzuyu kurt yimez.” (Dişli olan, isyankâr kimseye söz geçirmek güçtür. Ona kimse etki edemez.) Giç evlenen veletten assı itmez / Ki âsî kuzuya bil kurt yitmez (Güvâhi).¹⁴

³ Ayrıca bkz. Bâdi, 2163, 5274; Eyüboğlu, 55-8, 73-17, 239-11; Şinasi, 1233.

⁴ Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, Cilt: I, İstanbul 1995, s. 243.

⁵ Beyzadeoğlu - Gürgendereli - Günay, *a.g.e.*, s. 73.

⁶ Ayrıca bkz. Bâdi, 3493, 3494, 3856; Şinasi, 2620, 2874.

⁷ Beyzadeoğlu - Gürgendereli - Günay, *a.g.e.*, s. 95.

⁸ Ayrıca bkz. Eyüboğlu, 104-32, 113-4.

⁹ Beyzadeoğlu - Gürgendereli - Günay, *a.g.e.*, s. 62.

¹⁰ Ayrıca bkz. Bâdi, 744; Eyüboğlu, 11-4.

¹¹ Aksoy, *a.g.e.*, s. 137.

¹² Mehmet Hengirmen, *Pendname*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983, s. 241.

¹³ Şinasi, 211.

¹⁴ Hengirmen, *a.g.e.*, s. 189.

(Geç evlenen kişiden fayda sağlanmaz. Geç evlenen insan olgunlaşacağı için ona söz geçirmek, onu idare etmek zordur. Kendi kararlarını kendi almaya alışık olduğu için asidir ve karşısındaki ne kadar uyanık olursa olsun olgunluğun verdiği güçle bir iş yaparken yanına pek de kimseyi yaklaştırmaz.)

6. Aşırılık¹⁵

“*Sofu soğan yemez, bulunca kabını komaz.*” (Hoşa gitmeyen işlere yönelmez gibi görünen öyle kişiler vardır ki bu işlere girişince en aşırı yolu tutarlar.)¹⁶

Sakin sanma yemez süfi soğanı / Kabın dahı komaz buldukda anı (Güvâhî).¹⁷

(Sofunun kibarlık yapıp soğan yemeyeceğini düşünme. Bulunca değil soğanı, kabını bile yer, bitirir.)

7. Avunmak

“*Kar susuzluk kandırmaz.*” (Gerçek gereksemeler, avutucu, oyalayıcı şeylerle karşılanamaz.)¹⁸

Anun menine nâsîh kethüdâlık / Ne ider kar kandırmaz susalık (Güvâhî).¹⁹

(Karın susuzluğu kandırmadığı gibi benliği yüksek olan insanlar da kethüdalıkla yetinmez, daha iyi görevlere gelmek isterler.)

8. Ayrılık

“*Eşinden ayrılan ağlar.*”

Eşinden ayrılan ağlar gözüm meseldir bu / Sirişkin eyle revan kim revandan ayrıldım (Veled Çelebi).²⁰

(Gözüm eşinden ayrılan ağlar, diye bir mesel vardır. Gözyaşını akıt ki o uzun boylu sevgiliden ayrıldım.)

9. Bencillik²¹

“*Evvel kişiye cân gerek andan cihân gerek.*” (İnsan, önce kendini, kendi çıkarını düşünür; sonra sevdiğini ve onun çıkarını.)²²

Neyley hayatı âşık olan derd-i yârsız / Evvel kişiye cân gerek andan cihân gerek (Hayâlî Beğ / Gazel).²³

(Sevgili âşıkın canıdır, en değerlisidir. Âşık olan yârin derdinin olmadığı hayatı neylesin? Önce kişiye can gerek, andan sonra cihan gerek.)

¹⁵ Ayrıca bkz. Güvâhî, 384.

¹⁶ Aksoy, *a.g.e.*, s. 429.

¹⁷ Hengirmen, *a.g.e.*, s. 170.

¹⁸ Aksoy, *a.g.e.*, s. 347.

¹⁹ Hengirmen, *a.g.e.*, s. 180.

²⁰ E. Kemal Eyüboğlu, *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii A.Ş., İstanbul 1973, s. 95.

²¹ Ayrıca bkz. Bâdi, 860, 2081, 2595, 5204; Eyüboğlu, 8-8, 39-1, 86-18, 94-54, 96-33, 122-29, 129-34, 153-5, 237-28; Güvâhî, 696, 810, 888, 1771; Şinasi, 633, 1921, 3705.

²² Aksoy, *a.g.e.*, s. 279.

²³ Beyzadeoğlu - Gürgendereli - Günay, *a.g.e.*, s. 91.

10. Bıkkınlık²⁴

“Papaz her gün pilav yemez.” (Birkaç kez yaptığını gördüğünüz işi bir kişiye her zaman yaptırmak isterseniz onu usandırır, yeter artık! diyecek duruma getirirsiniz.)²⁵

Bir kere aldadur dostu dostunu / Kete yimez her dem papaz dimişler (Şikâri).²⁶

(Dost dostu sadece bir kez aldatır. Çünkü papaz her daim şekerli çörek yemez, demişler.)

11. Çaresizlik²⁷

“Düşenin dostu olmaz (Hele bir düş de gör).” (Zenginle, iş başında olanla herkes dostluk kurar. Çünkü ondan çıkarları vardır. Zengin kişi yoksul düşünce, iş başındaki işten ayrılınca, çevresinde o dostlardan kimse kalmaz. Hepsi, eski dostlarını kötü durumuyla baş başa bırakırlar.)²⁸

Sakin düşme düşene assısı yok / Eğerçi sonra olur kılaguez çok (Güvâhi).²⁹
(Sakin düşme! Düşene kimsenin faydası olmaz. Fakat gerekli gereksiz akıl veren çok olur.)

12. Çekingenlik³⁰

“Sakınan yol bulamaz.” (Bir şey elde etmek isteyen kişi, boş boş oturmalı, onun yolunu tutmalıdır.)

Bed-du`â-yı fukarâdan seni az var sakınır / Sakınan yol bulamaz kim ede hâlin i`lâm (Şeyhî Çelebî / Kasîde).³¹

(Fukaranın bedduasından seni az çok sakınır. Çekingenlik yapan insan halini, anlatmaya yol bulamaz. Ağlamayan çocuğa meme vermezler.)

13. Dert Çekmek³²

“Dertsiz baş yarasız ağaç olmaz.” (Her ağaçta mutlaka bir yara olduğu gibi yaşayan her insanda da dert olur.)

Âdem ki fezâ-yı âleme basdı kadem / Endüh-ı belâya ol oldı hem-dem / Mahsûsdur âdeme belâ-yı âlem / Âlemde belâ çekmeyen olmaz âdem (Fuzûlî).³³

(İnsan yeryüzüne ayak bastığı zamandan beri belanın verdiği sıkıntıyla tanış olmuştur. Âlemin derdi belası insana mahsustur ve dünyada dert çekmedik insan olmaz. Şair, tevriye sanatıyla hem dünyaya gelen her insanın dert çektiğini hem de dert çekmeyenin adam olamayacağını anlatmaya çalışmıştır.)

²⁴ Ayrıca bkz. Eyüboğlu, 59-48; Güvâhî, 700.

²⁵ Aksoy, a.g.e., s. 411.

²⁶ Eyüboğlu, a.g.e., s. 197.

²⁷ Ayrıca bkz. Bâdi, 1276, 1518, 5663; Eyüboğlu, 67-4, 185-36, 154-17, 27, 251-43.

²⁸ Aksoy, a.g.e., s. 253.

²⁹ Hengirmen, a.g.e., s. 121.

³⁰ Ayrıca bkz. Bâdi, 5085; Eyüboğlu, 16- 35, 231-43.

³¹ Beyzadeoğlu - Gürgendereli - Günay, a.g.e., s. 190.

³² Ayrıca bkz. Bâdi, 1226, 1524, 1530, 2152, 5102; Eyüboğlu, 68-9, 15, 17, 18, 116-2, 232-18; Güvâhî, 2101, 2108.

³³ Eyüboğlu, a.g.e., s. 68.

14. Dışlanma (Sahipsiz Kalma)³⁴

“Sürüden ayrılan koyunu kurt yer.” (Arkadaşlarından ayrılıp tek başına iş yapma yolunu tutan kişi, koruyucusuz, desteksiz kalır; büyük zararlara uğrar.)³⁵

Sürüsünden ayrılma koyun eğer / İzinden bulur anı yer kurdu yer (Yahyâ Beğ / Kitâb-ı Usûl).³⁶

(Sürüden ayrılan koyuna hiçbir şey olmasa bile onun ayak izini yer kurdu yer ve yine de zarar görmüş olur. Bu yüzden toplumdan ayrılan kişi bir şekilde zarar görmüş olur.)

15. Fesatlık³⁷

“Hasût asla rahat etmez.” (İçinde kıskançlık olan kişi bunun verdiği huzursuzlukla hiçbir zaman rahat yüzü göremez.)

Süd-mend olmaz Şerîfî gayre idenler hased / İller içre söylenür bu “el hâsûdü lâ yased” (Şerîfî).³⁸

(Ey Şerîfî, başkalarının yaptıklarını kıskananlar hiçbir zaman kârlı olmaz. Halk arasında şöyle söylenir: “Haset eden huzur bulamaz.”)

16. Gaddarlık³⁹

“Halka gadredenin âkıbeti hayr olmaz.” (Çevresindekilere kötülük yapanın, haksız yere zulüm edenin sonu hayır olmaz.)

Halka gadreyleyenin `âkıbeti hayr olmaz / Kendi bulmazsa da bir gün olur evlâdı bulur (Lâ-edrî).⁴⁰

(Halka kötülük yapanın sonu hayır olmaz. Yaptığı kötülüğün karşılığını kendi bulmazsa da bir gün mutlaka evlâdı bulur ki evlâtlarımızın başına gelen kötülükler bizi kendi başımıza gelen kötü olaylardan daha çok üzer.)

17. Gammazlık⁴¹

“Dilber gammazı sever.” (Sevgili kötülüğe meyilli olan, hileci, laf taşıyan, fitneci kişileri sever.)

Ne dersem vaz geçmez gamzeden ol çeşm-i pür-gûlar / Meseldür fitnecûlar ülfet-i gammâzdan geçmez (Pertev Paşa).⁴²

(Fitneci dedikoducu gözler, ne kadar tehlikeli olursa olsun sevgilinin yan bakişından vazgeçmez. Fitneciler gammazla yakınlıktan vazgeçmez, diye bir mesel vardır.)

³⁴ Ayrıca bkz. Eyüboğlu, 217-12.

³⁵ Aksoy, a.g.e., s. 435.

³⁶ Beyzadeoğlu - Gürgendereli - Günay, a.g.e., s. 202.

³⁷ Ayrıca bkz. Bâdi, 527; Eyüboğlu, 8-28, 151-7, 159-6; Şinasi, 1877.

³⁸ Eyüboğlu, a.g.e., s. 120.

³⁹ Ayrıca bkz. Bâdi, 3115, 5590, 5591, 5667, 5668; Eyüboğlu, 147-1, 252-7, 10, 14.

⁴⁰ Beyzadeoğlu - Gürgendereli - Günay, a.g.e., s. 113.

⁴¹ Ayrıca bkz. Şinasi, 1212.

⁴² Eyüboğlu, a.g.e., s. 72.

18. Gurbet⁴³

“Gurbette olana taş ne gerek.” (Gurbette olan kişiyi bu durumdan daha çok üzen bir şey yoktur.)

Merkadim üzre benim gelme rakibâ lutf et / Geşte-i gurbet olan seng-i mezârı neyler (Hamdî).⁴⁴

(Ey rakip, lutfet de benim mezarımın üstüne gelme. Gurbette yaşayan, mezar taşını neyler.)

19. Gönül Yıkma⁴⁵

“Gönül yıkan Tanrı'ya ermez.”

Kabedir müminin kalbini yıkma / Kemâlin var deyu bâlâya çıkman (Şem'î).⁴⁶
(Müminin kalbi, Kâbe gibidir, sakın yıkma! İlim irfan sahibiyim, diyerek sakın yükseklere çıkma! Alçakgönüllü ol.)

20. Güvensizlik⁴⁷

“İnanma dostuna, saman doldurur postuna.” (Dost bildiğin herkese inana. Dost sandığın öyle kimseler olur ki kendilerine karşı olan güvenden yararlanarak sana daha kolaylıkla büyük kötülükler yaparlar.)⁴⁸

Gussa vü gamdan Necâti ihtiyât et key sakın / Çok olur kim öldürür yoldaşını yoldaşla (Necâti Beğ / Gazel).⁴⁹

(Ey Necâti! Gam ve gussadan sakın, kendini koru! Çünkü dostun dostu öldürdüğü çok olur.)

21. Kötülüğe Sevinmek⁵⁰

“İllet ile dirilen, mihnet ile can verir.” (Birin başına gelen kötülüğe, eziyete, hastalığa sevinen aynı şekilde eziyet çekerek can verir.)

Ten-i zerdimde görüp illet-i aşkı dedi yâr / İlet ile dirilen mihnet ile cân verir (Hasan Ziyâ'î / Gazel).⁵¹

(Sevgili, benim aşktan dolayı sararıp solmuş vücudumdaki aşk hastalığımı fark edip şöyle dedi: “Hastalık ile dirilen sıkıntı ile can verir.”)

22. Hayal Kurmak⁵²

“Zihî tasavvur-ı bâtil zehî hayâl-i muhâl” (Aslı olmayan boş şeyleri hayal etmek kadar insana zevk veren başka bir şey yoktur.)

⁴³ Ayrıca bkz. Bâdi, 2370; Güvâhî, 827.

⁴⁴ Beyzadeoğlu - Gürgendereli - Günay, a.g.e., s. 107.

⁴⁵ Ayrıca bkz. Bâdi, 2270; Eyüboğlu, 107-4, 6; Şinasi, 1731.

⁴⁶ Eyüboğlu, a.g.e., s. 107.

⁴⁷ Ayrıca bkz. Bâdi, 829, 1992, 3687; Eyüboğlu, 3-47, 40-12, 80-22, 90-2, 115-23, 121-8, 158-1, 174-9, 190-19, 216-1; Şinasi, 614, 1596, 2754.

⁴⁸ Aksoy, a.g.e., s. 296-297.

⁴⁹ Beyzadeoğlu - Gürgendereli - Günay, a.g.e., s. 128.

⁵⁰ Ayrıca bkz. Bâdi, 2890; Eyüboğlu, 136-39.

⁵¹ Beyzadeoğlu - Gürgendereli - Günay, a.g.e., s. 128.

⁵² Ayrıca bkz. Eyüboğlu, 3-4.

Bu vech ile özümü ehl-i marifet sanuram / Zehi tasavvur-ı bâtil zehi hayâl-i muhâl (Fuzûlî).⁵³

(Olmayacak, gerçekleşmeyecek güzel şeyleri kafasında canlandırıp imkân-sız ve boş hayallere kapılan şair, bu yaptığıyla kendini ehl-i marifet sanır. Hâlbuki düşündüğü şeyler boş birer hayalden ibarettir. Fakat bu bile şaire mutluluk verir.)

23. Hayret⁵⁴

“*Hacı sandığımızın haçı koltuğundan çıktı.*” (İyi sandığımız, öyle kabul ettiğimiz kişiler gerçek kişiliğini gizler ve zamanla kötü bir kimse olduğu anlaşılır.)

Ey sanem zünnâr-ı zülfün halkı bî-dîn eyledi / Her kime hâcî desem âhir çıkar koynunda haç (Sürûrî-i `Atik / Gazel).⁵⁵

(Ey put gibi güzel olan sevgili, senin zünnara benzeyen saçlarına bağlanan insanlar dinsiz oldular. Herkes kâfir saçın sebebiyle dinden çıktı. Zaten hacı sanılan kimselerin koynundan haçları çıkar. İkiyüzlü davranırlar. Şair, din-dar görünen dini suiistimal eden insanları eleştiriyor.)

24. Hırs⁵⁶

“*Deveyi yardan uçuran (atan) bir tutam ottur.*” (Küçük bir çıkar peşinde koşmak, kimi zaman kişinin yıkımına yol açar.)⁵⁷

Derde düştüm ârzû-yı sebz-i hatt-ı yârdan / Bir tutam ot uçurur çünkü deveyi yârdan (Emin Hilmi-Trabzonlu / Gazel).⁵⁸

(“*Sevgilinin taze hattına olan arzum beni derde düşürdü.*” diyen şair, sebz-i hatt ile ot arasında benzerlik kurarak deveyi yardan uçuranın da bir tutam ot olduğunu söyler.)

25. Hıyanet⁵⁹

“*Emanete hıyanet olmaz.*” (Emanet olarak bize bırakılan şeyi iyi korumamak, kendi yararımıza kullanıp yıpratmak, törelerimize ve doğruluk kurallarına aykırıdır.)⁶⁰

Diler isen alma emanet / Hasb-i hâlimden hikâyet eyleye / Ol emânetdür hiyânet eyleme / Kimseye anı rivâyet eyleme (Zarîfî Ahmed Baba).⁶¹

(En doğrusu kimseden emanet bir şey almamaktır. Eğer almak zorunda kaldıysan da ona ihanet etme. Bunu kimseye de söyleme.)

26. Hüzün

“*Beklemek ateşten beter.*” (Beklemenin verdiği sıkıntı insana ateşten daha çok tesir eder.)

⁵³ Eyüboğlu, *a.g.e.*, s. 250.

⁵⁴ Ayrıca bkz. Eyüboğlu, 117-17, 161-5; Güvâhî, 956.

⁵⁵ Beyzadeoğlu - Gürgendereli - Günay, *a.g.e.*, s. 111.

⁵⁶ Ayrıca bkz. Eyüboğlu, 69-54, 111-10, 174-15.

⁵⁷ Aksoy, *a.g.e.*, s. 239.

⁵⁸ Beyzadeoğlu - Gürgendereli - Günay, *a.g.e.*, s. 70.

⁵⁹ Ayrıca bkz. Bâdî, 2462; Eyüboğlu, 117-23.

⁶⁰ Aksoy, *a.g.e.*, s. 266.

⁶¹ Eyüboğlu, *a.g.e.*, s. 90.

Gel kabrime getür beni yerden kıyametim / Dirler çü intizâr olur imiş odan eşed (Sun'î).⁶²

(“Hayatta kalıp sana kavuşmanın seni beklemenin ateşiyle yanacağıma öleyim, kabrime gel de bu sevinçle beni yattığım yerden ayağa kaldır.”)

27. İğrenmek

“Hasta yastıktan ikrah eder.” (Uzun süre yatan hasta yastıktan nasıl iğrenirse, bir işi uzun süre zorluk çekerek yapan insanlar da yaptıkları işten tiksindirler.)

Olur meyl-i dil efzûn âsitanın taşına her dem / Egerçi resmdür yasdıktan ikrâh eylemek sayru (Fuzûlî).⁶³

(Gönül, her daim senin eşîğinin taşına meyleder. Ona ulaşmaya çalışır. Gerçi kuraldır hasta yastıktan nefret eder, bıkar.)

28. İkiyüzlülük⁶⁴

“Her yüze gülteni dost sanma.” (Yüzümüze karşı gülten herkes bizim için dostça şeyler düşünmez.)

Dost olanlar hep yüzüne gülmeye / Her yüze gülten kişi dost olmaya (Zarîfî Ahmed Baba).⁶⁵

(Dost olanlar her zaman yüzüne gülmeyebilir. Her yüzüne gülten de dost olmayabilir.)

29. İnat⁶⁶

“Davacı kanar, tanık kanmaz.” (Bazen işler tersine döner ve bir konuda karşınızda sandığınız kişiyi kendinize inandırırınız fakat yanınızda sandığınız kişi asla size inanmaz.)

Rahm eder düşman bana etmez o şüh-ı senk-dil / Kâil oldı müddei şahid veli kâil degil (Edîbî).⁶⁷

(Bana düşman bile acırken o taş kalpli sevgili acımaz. Müddei bile sana olan aşkıma inanırken bu aşka şahid olan sevgili aşkıma inanmamakta inat eder.)

30. İnkâr⁶⁸

“Almadım vermem, görmedim bilmem.” (Başının selameti için bildiğin şeyleri bilmezlikten gelme.)

Bin kazâ Hilmî savar meşhûrdur / Görmedim bilmem gibi olmaz siper (Emin Hilmî-Trabzonlu / Gazel).⁶⁹

(“Görmedim, bilmem.” diyerek etliye sütlüye karışmayan yaşananlardan bihabermiş gibi davranan kişiler bu tavırlarıyla başlarına gelecek bin türlü tehlikeden kendilerini korumuş olurlar.)

⁶² Eyüboğlu, a.g.e., s. 38.

⁶³ Eyüboğlu, a.g.e., s. 120.

⁶⁴ Ayrıca bkz. Eyüboğlu, 136-12.

⁶⁵ Eyüboğlu, a.g.e., s. 128.

⁶⁶ Ayrıca bkz. Eyüboğlu, 151-5.

⁶⁷ Eyüboğlu, a.g.e., s. 63.

⁶⁸ Ayrıca bkz. Eyüboğlu, 186-4.

⁶⁹ Beyzadeoğlu - Gürgendereli - Günay, a.g.e., s. 16.

31. İntikam⁷⁰

“Kırk yılda intikam alan ne tez aldım demiş.” (Hayatta öyle insanlar vardır ki kendilerine yapılan kötülüğü bir türlü unutmazlar. Aradan çok uzun yıllar geçse bile fırsat buldukları zaman hemen intikam alırlar.)

Bulunca hasma sabr it fırsat ucın / Alan ivdüm dimiş kırk yılda öcün (Güvâhi).⁷¹

(Düşmanından intikam almak için uygun zamanı bekle, sabırlı ol. Kırk yılda öc alan ne çabuk öcümü aldım, demiş.)

32. İsyân

“Biri yer biri bakar ondan kıyamet kopar.” (Herkesin yararlanabileceği şeyden kimi kişiler yararlanır da başkalarına yararlanma olanağı vermezlerse bundan büyük kavga çıkar.)⁷²

Sen yiyüp ben bakmalı, öyle olur mu ittihâd / Böyle doğru sözler oldu sizce isyânın adı (Eşref).⁷³

(Birin yiyüp ötekinin baktığı yerlerde asla birlik olmaz. Böyle ortamlarda kargaşa çıkması doğaldır. Eşitsizliğin olduğu yerlerde isyanın çıkması kaçınılmazdır.)

33. İtici Bulma

“Nâ-mübârek kademi Nil ü Fıratı kurutur.” (Uğursuz ayağı Nil ve Fırat nehrini bile kurutur.)

Nâ-mübârek kademin basma aman Hind iline / Zulümâtı giderir, âb-ı hayâtı kurudur (Lâ- Edri).⁷⁴

(Aman! Uğursuz ayağını sakın Hint iline basma. Bu uğursuzlukla zulümât ülkesindeki ab-ı hayâtı bile kurutuverirsin.)

34. İz Bırakmak⁷⁵

“Geçer ama deler geçer.” (Başımıza gelen üzücü şeyler mutlaka sona erer, acılar bir gün elbette biter fakat bizde mutlaka bir iz bırakır.)

Peykân-ı gamze tîr-i nîgeh zahm-i cevri-yâr / Durmaz geçer bu kalbimi amma deler geçer (Hamâmîzade İhsân).⁷⁶

(Sevgilinin gamzesinin peykânı, bakışının oku, bana ettiği eziyetlerin yarısı durmaz geçer, bir anlıktır ama bu kalbimi deler de geçer.)

35. Kaygı⁷⁷

“Bin tasa bir borç ödemez.” (Borçlu, üzölmekle borç sıkıntısından kurtulamaz. Çalışıp vermekle kurtulur.)⁷⁸

⁷⁰ Ayrıca bkz. Eyüboğlu, 4-40, 147-4, 158-38, Şinasi, 2230.

⁷¹ Hengirmen, a.g.e., s. 141.

⁷² Aksoy, a.g.e., s. 197.

⁷³ Eyüboğlu, a.g.e., s. 47.

⁷⁴ Eyüboğlu, a.g.e., s. 185.

⁷⁵ Ayrıca bkz. Eyüboğlu, 204-73.

⁷⁶ Eyüboğlu, a.g.e., s. 102.

⁷⁷ Ayrıca bkz. Bâdi, 177, 2785, 3573, 4012; Eyüboğlu, 41-28, 70-32, 113-12, 149-11, 149-26, 158-12, 161-28, 165-9, 169-12, 169-15.

⁷⁸ Aksoy, a.g.e., s. 191.

Yok ol kim dutasın gönlünü hürrem / Ne assı ödemez bir borcu bin gam (Güvâhî).⁷⁹

(Gönlünü neşeli tutmaya çalış çünkü bin üzüntünün bir borcu ödemeye faydası yoktur.)

36. Kibir⁸⁰

“*Kibrin hasmı Allah'tır.*” (Allah kibirin düşmanıdır.)

Çünkü eyleyenin hasmı Hudâdır / Ey gözüm âlemde kibir demişler (Hâki).⁸¹
(Ey gözüm! Dünyada kibirli olanın kendisini başkalarından üstün görenin düşmanı Allah'tır.)

37. Kin

“*Kin ile din bir yerde olmaz.*” (Dinine bağlı insanlar kin tutmazlar.)

Sâf-kalb ol kimseye tutma sakın kalbinde kin / Fahr-ı âlem didi sığmaz kin ile bir yerde din (Muhibbi).⁸²

(Temiz kalpli ol, sakın kalbinde kimseye kin tutma. Âlemin övüncü olan Hz. Muhammed “*Kin ile din bir yere sığmaz.*” demiştir.)

38. Korku⁸³

“*Korkak bezirgân ne kâr eder, ne ziyan.*” (İş yapmaya korkan tüccar, kendisini zarardan korumuş olur ama kazanç da sağlayamaz).⁸⁴

Eden her kârını mizân-ı insâf ile sencide / Bu bâzâr-ı belâda sûd görmezse ziyân çekmez (Sünbülzâde Vehbî / Gazel).⁸⁵

(Her kazancını insaf terazisiyle tartanlar bu bela pazarında kâr etmezse bile zarar görmezler.)

39. Kötülük⁸⁶

“*Ocak söndürenin ocağı söner.*” (Başkasının ailesine zarar verenin bir gün kendi ailesi de zarar görür.)

Akıtma kimse yaşın olma bedhû / Elünle ocağuna koymağıl su (Güvâhî).⁸⁷
(Kimsenin gözünün yaşını akıtma, kötü huylu olma. Kendi elinle ocağına su koyma. Bir gün gelir bu gözyaşları senin ocağını da söndürür.)

40. Küçümsemek⁸⁸

“*Komşu kızı çapar olur.*” (Her zaman elimizin altında bulunan insanlar değersiz olur.)

⁷⁹ Eyüboğlu, *a.g.e.*, s. 41.

⁸⁰ Ayrıca bkz. Bâdi, 1554; Eyüboğlu, 112-7, 116-1, 182-10, 247-45.

⁸¹ Eyüboğlu, *a.g.e.*, s. 160.

⁸² Eyüboğlu, *a.g.e.*, s. 163.

⁸³ Ayrıca bkz. Eyüboğlu, 169-6, 169-8; Güvâhî, 750.

⁸⁴ Aksoy, *a.g.e.*, s. 368.

⁸⁵ Beyzadeoğlu - Gürgendereli - Günay, *a.g.e.*, s. 156.

⁸⁶ Ayrıca bkz. Eyüboğlu, 244-22; Şinasi, 1560.

⁸⁷ Eyüboğlu, *a.g.e.*, s. 190.

⁸⁸ Ayrıca bkz. Bâdi, 2818, 3227, 4001; Eyüboğlu, 168-4, 208-1; Şinasi, 1600, 2142.

Komşu kızı çapar olur meselin eyleme yâd / Bint-i rez olalı hem-sâye-i bezm-i zühhâd (Hâtem / Gazel.⁸⁹

(Şarap, zahidin bezminin komşusu olduğundan beri, sakın “Komşu kızı çapar olur.” meselini hatırlama.)

41. Minnet (İtibar)⁹⁰

“Ay görmüşün yıldıza minneti yoktur.” (Bir şeyin çok üstününü, çok güzeli ni görmüş olan kimse, ondan daha az değerde olanını beğenmez.)⁹¹

Kim ola andan özge hüsn ü bay / Tanum yok ıldıza çün görmüşem ay (Güvâhî).⁹²

(Ay görmüşün yıldız görmüşe itibarı olmadığı gibi her türlü zenginlik ve güzelliğe sahip olan insanların da diğerlerine minneti yoktur.)

42. Mutsuzluk

“Odsuz ev kutsuz ev” (İçinde ocak yanmayan ev mutsuz evdir.)

Bu söynük gönlüne bir hûbi sevdür / Ki odsuz ev bilürsin kutsuz evdür (Sûzî Çelebi).⁹³

(Bu sönmüş olan gönlüne bir güzel sevdur ki bilirsin içinde ocak tütmeyen evlerde mutsuzluğun hâkim olması gibi, içinde aşk ateşi olmayan gönüllerde de aynı şey yaşanır.)

43. Nefret⁹⁴

“Akreb etmez akrabânın akrabâya ettiğün.” (Kişiye, kimileyin hısıımı öyle kötülük eder ki bunu düşman bile yapmaz. Çünkü hısıım, kişinin içini, dışını ve nereden vurabileceğini çok iyi bilir.)⁹⁵

Yoktur zamânede haşerât içre bildiğim / İnsâna akrabâ-yı cefâ-cüdan `akrebi (Belîğ / Gazel).⁹⁶

(İnsana cefa çektiren akrabayı tıpkı bir akrebe benzeten şaire göre haşereler içinde akrepten daha tehlikelisi yoktur. Bu durum kendi yakınına cefa çektiren akrabalar için de geçerlidir.)

44. Öfke⁹⁷

“Yavuz sirke kendi kabını acıtır.” (Çok öfkeli kişi, kendi sağlığını bozar, vücudunu yıpratır ve işlerini altüst eder.)⁹⁸

⁸⁹ Beyzadeoğlu - Gürgendereli - Günay, *a.g.e.*, s. 156.

⁹⁰ Ayrıca bkz. Bâdi, 441; Güvâhî, 1711; Eyüboğlu, 26-40, 29-8, 119-39, 174-25, 182-23, 185-3, 240-43; Şinasi, 1833.

⁹¹ Aksoy, *a.g.e.*, s. 167.

⁹² Hengirmen, *a.g.e.*, s. 184.

⁹³ Eyüboğlu, *a.g.e.*, s. 190.

⁹⁴ Ayrıca bkz. Bâdi, 2617; Eyüboğlu, 81-3, 123-1.

⁹⁵ Aksoy, *a.g.e.*, s. 132.

⁹⁶ Beyzadeoğlu - Gürgendereli - Günay, *a.g.e.*, s. 12.

⁹⁷ Ayrıca bkz. Bâdi, 1183, 4179, 5325, 5548; Eyüboğlu, 54-8, 151-3, 157-7, 193-6, 8, 240-50, 58, 245-17, 247-27; Güvâhî, 1456, 1457; Şinasi, 892, 3859, 2551, 3790.

⁹⁸ Aksoy, *a.g.e.*, s. 358.

Sen durup sūfi yüzün ekşittiğinden kime ne / Acıtır bî-çâre yavuz sirke kendi kabını (Necâtî Beğ / Gazel).⁹⁹

(Sufi senin ekşi suratın kimin umurundadır. Maalesef ki bu asık suratın faydası yine sanadır. Çünkü keskin sirke zamanla kendi kabını eritir.)

45. Övünç (Gurur)¹⁰⁰

“Yumurtlayan tavuk bağırgan olur.” (Çalışkan ve verimli kişi, kendini göstermek ve yaptığı yararlı işi herkese duyurmak için sesini yükseltir.)¹⁰¹

Manende-i mâkiyân-ı garrâ / Yek beyzâ hezâr fahr ü dâ'vâ (Şeyh Gâlip).¹⁰²

(Bir parça beyazı olup gururlanan tavuk gibi binlerce övünür, hâlbuki yeteneksizdir. Ama sadece ufacak bir ayrıcalık olan bu beyazlığı abartarak anlatır.)

46. Öykünmek¹⁰³

“Davulun sesi uzaktan hoş gelir.” (Öyle durumlar vardır ki içinde yaşayan kimseyi rahatsız eder; uzaktan bakan ise ona imrenir.)¹⁰⁴

Yediği darbe-i endüh ü gamı kendi bilir / Tablın âvâzesi her çend ıraktan hoştur / İş ü işretleri dünyâda bu devletlilerin / Kuru bir tantanadır cümle mâ'îli boştur (Şerbetçibaşı Hurrem Paşa / Kıt'a).¹⁰⁵

(Yediği gam ve üzüntü darbesini yalnızca kendi bilir. Davulun sesi her zaman uzaktan hoş gelir. Devlet sahiplerinin bu dünyadaki şatafatlı hayatları sadece birer kuru gürültüdür. Buna özenmek de boştur. Anlayacağın dışı seni içi beni yakar.)

47. Perişanlık

“Ne kol kaldı, ne kanat” (İnsan bazen yaşadığı sıkıntılardan dolayı düşkün hale gelir.)

Yıkılıp gitti kandesin heyhât / Bir perişân kılık ne kol ne kanat (Sâbit / Kaside / der-medh-i Sultân Ahmed).¹⁰⁶

(Yazık! Mahvolup gitti nerdesin? Bir perişan görüntü ki ne kolu var ne kanadı.)

48. Pişmanlık¹⁰⁷

“Atılan ok geri dönmez.” (İyi düşünmeden yaptığımız öyle işler vardır ki sonra pişman olarak eski duruma dönmek isteriz. Ama artık o duruma dönme olanağı kalmamıştır.)¹⁰⁸

Merd olanlar sözünün ola eri / Çâre var mı ki sühan döne geri (‘Atâyî / Hamse / Sohbetü'l-Ebkâr).¹⁰⁹

⁹⁹ Beyzadeoğlu - Gürgendereli - Günay, *a.g.e.*, s. 226.

¹⁰⁰ Ayrıca bkz. Şinasi, 3901.

¹⁰¹ Aksoy, *a.g.e.*, s. 479.

¹⁰² Eyüboğlu, *a.g.e.*, s. 247.

¹⁰³ Ayrıca bkz. Bâdi, 5098; Eyüboğlu, 64-11, 88-40, 168-18, 232-13; Şinasi, 3625.

¹⁰⁴ Aksoy, *a.g.e.*, s. 229.

¹⁰⁵ Beyzadeoğlu - Gürgendereli - Günay, *a.g.e.*, s. 65.

¹⁰⁶ Beyzadeoğlu - Gürgendereli - Günay, *a.g.e.*, s. 174.

¹⁰⁷ Ayrıca bkz. Bâdi, 4614; Eyüboğlu, 27-11, 88-43, 119-2, 209-59; Güvâhi, 1459, 1766; Şinasi, 404, 3357.

¹⁰⁸ Aksoy, *a.g.e.*, s. 161.

¹⁰⁹ Beyzadeoğlu - Gürgendereli - Günay, *a.g.e.*, s. 24.

(Mert olan insanlar sözünün arkasında durur, söylediklerini asla yalanlamazlar. Çaresi yoktur ki atılan okun geri alınmayacağı gibi söylenen söz de geri alınmaz. Sonradan pişman olmamak için ne söylediğimize dikkat etmemiz gerekir.)

49. Şaşırma¹¹⁰

“*Ummadığın taş baş yarar.*” (Elinden bir iş gelmez sandığımız kişi, kendisinden umulmayan önemli işler yapabilir.)¹¹¹

Öğünme olur olmaz yerde yoldaş / Ki beğenmediğin yumruk yarar baş (Güvâhî).¹¹²

(Yoldaş, kendini beğenmişlik yapıp olur olmaz yerde yaptıklarıyla övünme. Senin kendini övdüğün bu ortamda hiç beklemediğin insanlar senin yaptıklarından daha iyi şeyler yaparak seni şaşırtabilirler.)

50. Şikâyet¹¹³

“*Kimden kime şikâyet.*” (Senin şikâyet edeceğin kişi, şikâyet edeceğin merciin başında bulunuyorsa zaten şikâyetin dikkate alınmayacaktır.)

Kime kimden şikâyet eyleyeyim / Sergüzeştim hikâyet eyleyeyim / Ehl-i `ilmin fakirine şimdi / Kimse demez ri`âyet eyleyeyim (Nihâli-Bursalı / Kıt`a).¹¹⁴

(İlim sahiplerinin değer görmediği, cahillerin baş olduğu bir dönemden şikâyet eyleyen şair, bu dizelerde ilme ve ilim sahiplerine değer verilmeyişini eleştirmiştir. Artık onlara riayet eden de kalmamıştır. İlim ve irfan sahiplerinin yerini cahillerin aldığı bir toplumun ahvalini yansıtan şair, kime kimden şikâyet eyleyeceğini bilmediğini dile getirerek dönemin vehametini anlatmaya çalışır.)

51. Şüphe

“*İşkilli pazar mideyi bozar.*” (Tanıdıklar arasındaki alışverişte, fiyatın ve ödeme koşullarının belirtilmemesi hem kişiyi üzer hem de sonunda bu kişiler arasındaki dostluk bozulur.)¹¹⁵

Sabr eyle işkilli eyleme bazar / Sonradan mideyi bozar demişler (Şem`î).¹¹⁶

(Alışveriş yaparken sabırlı ol. Pazarlığımı baştan et ki sonradan üzülmesin. Çünkü bir işe pazarlıksız giren, işin sonunda haksız çıkar. İş yapan kişilerin arası bozulur.)

52. Telaşa Kapılma¹¹⁷

“*Al kaşağıyı gir ahıra, yarası olan gocunur.*” (Bir yolsuzluğun sorumluları aranırken o işte kusuru bulunan kişi telaşa düşer.)

¹¹⁰ Ayrıca bkz. Eyüboğlu, 218-20; Şinasi, 3424.

¹¹¹ Aksoy, *a.g.e.*, s. 453.

¹¹² Hengirmen, *a.g.e.*, s. 143.

¹¹³ Ayrıca bkz. Eyüboğlu, 108-1, 186-21, 247-42.

¹¹⁴ Beyzadeoğlu - Gürgendereli - Günay, *a.g.e.*, s. 152.

¹¹⁵ Aksoy, *a.g.e.*, s. 454.

¹¹⁶ Eyüboğlu, *a.g.e.*, s. 140.

¹¹⁷ Ayrıca bkz. Bâdi, 254, 5292; Eyüboğlu, 237-19; Şinasi, 3761.

Birâder eski mesel yâresi olan kocunur / Bu zahm ile hareketden de ihtirâz ederiz (Sâbit / Gazel).¹¹⁸

(İnsanlar bizim yaramızdan ötürü gocunduğumuzu düşünmesinler diye bu yara ile hareket etmekten dahi sakınırsınız. Birader eski meseldir, yarası olan gocunur.)

53. Utanmazlık¹¹⁹

“Utanmaz yüz, tükenmez söz” (Ağzından çıkanı kulağı duymayan insanlar, söyledikleri sözlerden utanmazlar.)

Bu dehr-i pür tâabda nâil-i câh olmağa lâbüd / Utanmaz yüz, tükenmez söz, işitmez bir kulak ister.¹²⁰

(Sıkıntılarla dolu bu dünyada amacın, sadece makam ve mevki sahibi olmaksızın eğer, bunun için sana utanmaz yüz, tükenmez söz ve işitmez bir kulak gerektir.)

54. Üzüntü¹²¹

“Bir fenanın yedi mahalleye zararı vardır.” (Namusunu satmış birisi, yalnız kendi çevresi için değil, daha geniş çevreler için de lekedir. Bu durum, başka konularda, başka ortamlarda da görülür.)¹²²

Bir mülki bir haris-i sitem-kâr için yıkar / Bir kavmi bir münâfik ile târ ü mâr eder (Ziyâ Paşa / Tercî-i Bend).¹²³

(Bir sitemkârın hırsıyla koca bir memleket yok olup giderken bir münâfığın yüzünden koca bir kavim yok olup gider.)

55. Üzüntüyü Arttırmak

“Yaraya tuz ekilmez.” (Taze bir acısı bulunan kimsenin üzüntüsü, birtakım söz ve davranışlarla artırılmamalıdır.)¹²⁴

Yüreğe zahm urup belüm bükersin / Dönüb ol zahme yine tuz ekersün (İşknâme / Mehmed).¹²⁵

(Âşığa zulmetmekten zevk alan sevgili, önce âşığın yüreğine büyük yaralar açar, belini büküp iki kat yapar. Sonra da dönüp açtığı bu yaralara tuz ekerek onu perişan hale getirir.)

56. Yalnızlık¹²⁶

“Yalnızlık Allah’a mahsustur.” (Tek başına olmak, yüce Allah’a ait bir durumdur. Toplumsal bir varlık olan insan, ancak çevresindekilerle dayanışma ve işbirliği içinde hayatını sürdürür. İnsan tek başına yaşayamaz.)

¹¹⁸ Beyzadeoğlu - Gürgendereli - Günay, *a.g.e.*, s. 12-13.

¹¹⁹ Ayrıca bkz. Bâdi, 5543; Eyüboğlu, 148-21, Şinasi, 2070.

¹²⁰ Eyüboğlu, *a.g.e.*, s. 231.

¹²¹ Ayrıca bkz. Bâdi, 923, 943, 962, 1147, 1409, 2714, 2946, 3960, 4018, 4021, 4386, 4530, 5421; Eyüboğlu, 42-23, 59-24, 61-5, 80-23, 125-28, 127-25, 171-33; Güvâhi, 1486, 1476, 1528; Şinasi, 866.

¹²² Aksoy, *a.g.e.*, s. 198.

¹²³ Beyzadeoğlu - Gürgendereli - Günay, *a.g.e.*, s. 45.

¹²⁴ Aksoy, *a.g.e.*, s. 111.

¹²⁵ Eyüboğlu, *a.g.e.*, s. 239.

¹²⁶ Ayrıca bkz. Bâdi, 4000; Eyüboğlu, 238-27.

Yalunuz iş tutuban umma uzluk / Ki Tanrı'ya yaraşur yalnuzluk (Güvâhi).¹²⁷

(Yalnız başına iş yapmakla, yalnız kalmakla rahat edeceğini, akıllılık yaptığını düşünme sakın ki yalnızlık sadece Allah'a mahsustur.)

Sonuç

Makalemize konu olan olumsuz duygular,

“Acımasızlık, ah etmek, ağlamak, alışkanlık, asilik, aşırılık, avunmak, ayrılık, bencillik, bıkkınlık, çaresizlik, çekingenlik, dert çekme, dışlanma, fesatlık, gaddarlık, gammazlık, gurbet, gönül yıkmak, güvensizlik, kötülüğe sevinmek, hayal kurmak, hayret, hurs, hıyanet, hüznün, öğrenmek, ikiyüzlülük, inat, inkâr, intikam, isyan, itici bulma, iz bırakmak, kaygı, kibir, kin, korku, kötülük, küçümseme, minnet, mutsuzluk, nefret, öfke, övünç(gurur), öykünmek, perişanlık, pişmanlık, şaşırma, şikâyet, şüphe, telaşa kapılma, utanmazlık, üzüntü, üzüntüyü arttırmak, yalnızlık”

başlıkları altında değerlendirilmiştir.

İnsanoğlu bazen kendi fitratından ötürü bazen de yaşadığı olayların etkisiyle olumsuz duygulara kapılmış, bu etkiyi zaman zaman kendi içinde yaşamış, zaman zaman da etrafına yansıtmıştır. Üstesinden gelemediği bazı zorlukları yenmek için yeri geldiğinde *acımasız* olmuştur. Özellikle dini inancının da tesiriyle *ah almamaya* ve *ah etmemeye* dikkat etmiş, çünkü aldığı ahın bir gün mutlaka kendinden ya da daha da acısı evladından çıkacağına idrakine varmıştır. *Alışkanlığın* ne yaman bir hoca olduğunu öğrenmiş, *âsîlik ve aşırılık* gibi olumsuz duygulara kapılmıştır. *Ayrılığın* verdiği acıyla gözyaşı dökmüştür. Sürekli aynı işi yapmanın verdiği *bıkkınlığı*, çaresizlik içinde kıvranmayı kendi ruh dünyasında yaşamış; neticede dünyaya gelen herkesin bir *derdi* olduğunu, yaşayarak öğrenmiştir.

Hasede asla rahat yoktur ve *gaddarlık* edenin akıbeti hayır değildir. İnsan, *gurbette* yaşamının ölümle eş değer olduğu kanaatine varmıştır. *Gönül yıkmalarının* Allah katında çok büyük suç olduğunu idrakine varmıştır. Dostuna bile *güvenmemek*, kapıldığı *boş hayalların* cezasını çekmek, güvensizlik ve hayal kırıklıklarının içinde hayattan zevk almayan bezgin bir tavır sergilemek, hacı sandıklarının bile koltuklarının altında haç gizleyebilecek kadar *güvenilmez* olduğunu görmek, *hırsları* uğruna başına büyük dertler açmak, *intizanı* ateşle eş değer görmek ve bu ateşle cayır cayır yanmak gibi acılar çekmiştir. Hiç kimse *inadından* vazgeçmez. İnkâr ne kadar kötü olursa olsun kişinin başından bin belayı def eder. İntikam, isyan, iticilik, insanlarda *kötü bir iz bırakmak*, borcumuzu ödeyememenin oluşturduğu *kaygı*, kendimizi diğer insanlardan üstün görmenin verdiği *kibir*, içimizden bir türlü sıyrıp atamadığımız *kin* duygusu, *korkaklığın* verdiği beceriksizlik, *nefret*, karşımızdakine zarar veriyor gibi görünsek de en çok da kendimize zararı olan öfke, yerli yersiz abarttığımız *gurur*, sonunun fayda etmediğini bile bile yaşadığımız *pişmanlık*, içimizden bir türlü atamadığımız *vesvese*, bir kötü yüzünden yedi mahallenin de duyduğu üzü-

¹²⁷ Hengirmen, a.g.e., s. 119.

tü, sırf mevki sahibi olmak için kişiliğimizi bile yitirmeyi göze alarak sahip olduğumuz *utanmaz yüzümüz* ve işitmez kulağımız çığ süt emmiş olan insanoğlunun emdiği çığ sütün hakkını verdiğini örnekleyen olumsuz duygulardandır.

Sonuç olarak milletimizin hayat tecrübelerini dile getiren atasözlerinde yer alan duygular değerlendirildiğinde tespit edilen olumsuz duygular, olumlu duygulara oranla daha fazladır. Günümüz harfleriyle basımı yapılan, incelediğimiz dört kitapta duygu ifade ettiğini düşündüğümüz 522 atasözü tespit edilmiştir. Bu tespite göre olumlu duyguları ifade eden 231 atasözü, olumsuz duyguları ifade eden 291 atasözü dikkatimizi çekmiştir. Bu da oran olarak olumlu duygularda % 44'e olumsuz duygularda da % 56'ye tekabül etmektedir. Oran olarak yaptığımız değerlendirmeye göre olumsuz duygular, olumlu duyguların önüne geçmiştir. Daha Türkistan'dan başlayarak son dönemlere kadar göç, savaş gibi çetin mücadeleler vermiş bir geçmişin izlerini taşıyan milletimizin, kendi dünyasını yansıtırken "*neşe, keder, mutluluk vb.*" duygulardan ziyade "*acı, ıstırap, gam, keder, üzüntü vb.*" duygulara daha çok yer vermesini yaşadığı sosyal hayatın kaçınılmaz bir neticesi olarak değerlendirmek mümkündür. Olumsuz duygular, uzun yıllar kendilerine bir yurt edinmenin mücadelesini veren, etrafını çepeçevre saran düşmanlarına karşı sürekliliği ve temkinli yaşamak zorunda kalan toplumumuzun huzursuz ve kaygılı ruh hâlinin doğal bir yansıması olarak atasözlerinde bu şekilde ifadesini bulmuştur. Atasözlerinde olumsuz örneklemeye gidilme sebebi, esasen, olumsuzdan yola çıkılarak verilmek istenen mesajın daha kalıcı kılınmasıdır. Atasözleri uzun bir birikim süreci sonunda ortaya çıkar ve bir hüküm taşır. Olumlu olanın akılda kalıcılığındansa olumsuz olan daha tesirli bir etki yaratır hafızalarda. Dolayısıyla atasözlerinde de olumsuzlama ile verilen hükmün akılda kalıcılığı daha yüksek kılınmıştır.

Kaynaklar

AKSOY, Ömer Asım: *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, Cilt: I, İstanbul 1995.

BEYZADEOĞLU, Süreyya: *Şinasi Durub-ı Emsal-i Osmaniye*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2003.

BEYZADEOĞLU, Süreyya - GÜRGENDERELİ, M. - GÜNAY, F. "Edirneli Bâdi Efendi Armağan" *Sources of Oriental Languages and Literatures*, 63 Harvard University, 2004.

EYÜBOĞLU, E. Kemal: *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze kadar Şirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul 1973.

GÖNÜLTAŞ, Tolgahan: *Nef'i Divânı'nda Duygular*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2011.

HENGİRMEN, Mehmet: *Pendname*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983.

MORRİS, Charles G.: *Psikolojiyi Anlamak (Psikolojiye Giriş)*, Türk Psikolog Derneği Yayınları, Ankara 2002.

ONAY, Ahmet Talat: *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, (C. Kurnaz, Düzenleyen), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1992.

PAKALIN, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1971-72.

PALA, İskender: *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, LM Yayınları, İstanbul 2003.

DIYARBAKIR'DAKİ KOÇ, KOYUN BAŞLI MEZAR TAŞLARI İLE KİLİMLERDE KULLANILAN DAMGALARIN TARİHİ KÖKLERİ*

Doç. Dr. Mustafa AKSOY**

Öz

Etnografya eserleri, kültür tarihi araştırmalarında en otantik belgelerdir. Bu nedenle bir bölgenin veya halkın kültürel yapısı araştırılırken o belgeleri ve onların tarihi kaynakları görmezden gelinemez.

Bilindiği gibi Diyarbakır'da koç-koyun başlı mezar taşları ile geleneksel usulle kimler yapılmış ve yapılmaktadır. Fakat konu hakkında yapılan araştırmaların çoğunluğunda söz konusu olan bu eserlerin tarihi kökleri yok sayılmış ya da yeterince dikkat edilmemiştir. Mesela dünyadaki ilk koç-koyun başlı mezar taşları 1772'de Hakasya'nın Yenisey ırmağı boyunda bulunduğu halde, Diyarbakır'daki koç-koyun başlı mezar taşları Karakoyunlu ve Akkoyunlularla izah edilmiştir. Diyarbakır kilimlerinde kullanılan şekil ve damgalar da Balkanlardan Sibiryaya veya Urallara kadar olan Türk kültür coğrafyasında görüldüğü halde bu konuya değinilmemiştir.

Diğer yandan Diyarbakır kilimlerindeki kullanılan damgalar ve şekillerin Farslarda niçin olmadığı konusuna da görmezden gelinmiştir. Bu makalede 1996'dan beri yapmış olduğumuz saha araştırmalarında elde ettiğimiz görsel bilgilerle, Diyarbakır'daki koç-koyun başlı mezar taşları ile kilimleri -özellikle Fars coğrafyasıyla- karşılaştırmalı anlatılarak ilgililerin dikkatine sunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Etnografya, Hakasya, Sibiryaya, Fars, Kilim.

Historical Roots Of Ram And Sheep Headed Tombstones And Rugs In Diyarbakir

Abstract

Ethnographic works are the most authentic documents in cultural history research. Therefore, while investigating the cultural structure of a region or people, those documents and their historical sources cannot be ignored.

* Bu makale Uluslararası Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumu'nda (2-3 Kasım 2017) bildiri olarak sunulan metnin gözden geçirilip eklemeler yapılmış halidir.

** Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü.

As it is known, the ram-sheep-headed tombstones were built and built in Diyarbakir in the traditional way. However, most of the researches on the subject have ignored the historical roots of these works or they have not been paid enough attention. For example, although the first ram-sheep-headed tombstones in the world were found on the Yenisey River of Hakasya in 1772, the ram-sheep-headed tombstones in Diyarbakir were explained by Karakoyunlu and Akkoyunlu. Although the shapes and stamps used in the kilims of Diyarbakir are seen in the Turkish cultural geography from the Balkans to Siberia or the Urals, this issue is not mentioned.

On the other hand, the issue of why the stamps and shapes used in the kilims of Diyarbakir are not available in the Persian have been ignored. In this article, the visual information obtained from the field researches we have conducted since 1996, ram-sheep-headed tombstones and rugs in Diyarbakir -especially Persian geography- will be presented comparatively to the attention of the concerded.

Keywords: *Ethnography, Hakasya, Siberia, Persian, Rug.*

Etnografya eserleri, kültür tarihi araştırmalarında kullanılması gereken en otantik belgelerdir. Bu nedenle bir kültürel coğrafyanın veya bir halkın kültürel yapısı ve kültür tarihi araştırılırken, araştırma alanındaki etnografya eserleri görmezden gelinemez.

Diyarbakır kilimlerinde kullanılan Şekil ve damgalarda, Balkanlardan Si-birya veya Urallara kadar olan Türk kültür coğrafyasında görüldüğü halde, bu konuya değinilmemiştir. Diğer yandan Diyarbakır kilimlerinde kullanılan damga ve Şekillerin Farslarda niçin olmadığı konusu da görmezden gelinmiştir.

Bir kültür unsurunu tarihi ve kültürel bağlamından koparıp, siyasi kimlik aracı olarak kullanır ya da kullanmak isterseniz, istediğiniz yorumu ve tanımlamayı yapabilirsiniz. Ancak böyle bir tavrın ilmi olduğunu savunmak için yeni bir ilim tanımı yapmak gerekir. Görülen, bilinen, tarihi kayıtları olan ve konu hakkında çok sayıda araştırma yapılan bir mevzuda farklı Şey söylemek için bu zamana kadar kimsenin görmediğini ve fark etmediğini fark etmek ve onu ilmi delillerle ortaya koymak gerekir. Aksi halde farklı ne olsun diye ya da siyasi kaygılarla söylenen sözler ve yazılar, ilmi ne de samimi ifadeler olarak kabul edilemez.

Yerel ve sözlü kültür araştırmaları, yaşanılan alanın tanınması açısından son derece önemlidir. Ancak yerelde ve sözlü olarak elde edilen bulgular, konu hakkında yapılan diğer çalışmalarla mukayese edilmediği taktirde son derece sakıncalı sonuçların doğmasına neden olabilir. Çünkü yereldeki bulgular, geneldekilerle mukayese edilmediği zaman, bulunan bilgi ve belgelerin tarihi süreci ve tarihi kökleri fark edilemez. Böyle bir durumda da yerelde elde edilen kültür unsurlarından hareketle genele varmak ve o kültür unsurunun kültür tarihindeki yerini belirlemek mümkün olamaz.

Koç, Koyun Başlı Mezar Taşları

Türkiye’de ağırlıklı olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da görülen koç, koyun başlı mezar taşlarının en yaygın görüldüğü yer Tunceli ve İğdır coğrafyasıdır. Türkiye dışında ise bu taşların en yoğun görüldüğü yerler Nah-

çıvan, Güney Ermenistan, Türkmenistan, Kazakistan, Hakasya ve Moğolistan'dır.¹

Söz konusu mezar taşları hakkında Türkiye'de yapılan kapsamlı bir çalışmada² koç, koyun başlı mezar taşlarının tarihi kökleri ile bu mezar taşlarının nerelerde oldukları hakkında yazılı ve görsel çok sayıda bilgi verilmiştir. Buna rağmen bu kitaptaki bilgiler bazıları tarafından yok sayılmış ve kitaptaki bilgilere cevap dahi verilmeyerek,

“Kürt yerleşim merkezlerinde bulunan mezarlıklarda tanrılara kurban olarak sunulan koyun ve koç mezar taşlarına rastlanılmıştır... Dersim'in Ovacık ilçesi Kozluca köyü mezarlığında bulunan iki koç mezar taşında, koçların gövdelerinde Güneş tanrısı Şimig / Şamaş'a ait semboller vardır. Şimiğ, günümüzdeki Kürtlerin ataları olan Hurrilerin güneş tanrısıydı. Daha sonraki dönemlerde Şamaş³ adını almıştır.”⁴

ifadeleri kullanılmıştır.

Kürtoloji uzmanlarının hiçbir eserinde Kürtlerin tanrılarına koç, koyun kurban ettiği yazılı olmadığı gibi, Türkiye'de söz konusu mezar taşlarının en yoğun olduğu yerlerden biri Tunceli, diğeri ise İğdır'dır.

Bilindiği gibi Tunceli halkı Kürtlüğü kabul etmez. İğdır'daki mezar taşlarının bulunduğu mezarlıklar ise günümüzde bile Türkler tarafından kullanılmaktadır. En önemlisi bu mezar taşlarının dünya tarihinde görüldüğü ilk yer Hakasya olup 1722'de Rus arkeologlar tarafından yapılan bir kazıda altı (6) tane bulunmuştur.⁵ Sonraki kazılarda bunlardan başka çok sayıda tarihi koç, koyun başlı mezar taşları, hatta ağaçtan yapılmış iki adet koç, koyun başlı heykel bulunmuştur.

Hakasya'da bulunan mezar taşları hakkında şu ifadeler kullanılmıştır:

“İnsan ve hayvanların (koç, koyun, aslan, at) taştan yontulmuş heykelleri eski Türklerin ana eserlerindedir. Bunun gibi anıtlar ilk defa 1722'de, D.G. Messerschmidt ve F.I. Strahlenberg tarafından Minusinsk bölgesinde bulunmuştur. Ayrıca Strahlenberg bunların Minusinsk Tatarlarının kültü olduğunu ifade eder. Çin kaynakları da koç, koyun, at ve insan heykelle-

¹ Mustafa Aksoy, “Minusinsk-Abakan'dan Tunceli Mezarlarına Koçbaşı Motifi”, *Gazi Üniversitesi, I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (11-13 Mayıs 2005) Bildirileri*, Ankara 2010; Aksoy, “Kazakistan'da Koç-Koyun Heykelli Mezarlar”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 302, İstanbul 2012; Aksoy, “Tunceli'de Koç-Koyun Heykelleri ve Balballar”, *2023 Dergisi*, Sayı: 129, Ocak 2012; Aksoy, “Türkistan'dan Anadolu'ya Koç-Koyun Heykelleri ve Balballar”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 53, 2013; Aksoy, “Tarih-Sosyoloji Bağlamında Doğu Anadolu, Nahçıvan ve Tebriz'de Saha Araştırmaları”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 359, İstanbul 2016; Aksoy, “Tarih-Sosyoloji Bağlamında Ermenistan ve Gürcistan'da Saha Araştırmaları”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 360, İstanbul 2016; Mustafa Aksoy - İshak Şimşek, “Hozat'ta Koç, Koyun, At ve İnsan Üsluplu Mezar Taşları İle Kilimler”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 373, İstanbul, Ocak 2018.

² M. Abdulhaluk Çay, *Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel-Mezar Taşları Türkler'de Koç-Koyun Meselesi*, Ankara 1983.

³ Buradaki dipnot Mustafa Aksoy tarafından konmuştur. “Asur ve Babil uygarlığında Şamaş olarak bilinen Utu, Sümerlerin ana tanrısıdır.”

⁴ Cemşid Bender, *Kürt Mitolojisi*, İstanbul 2007, s. 256.

⁵ A.Y. Borisenko - S.A. Khudyakov, “Drevnetyurskiye Pamyatniki Yeniseya”, *Mejdnarodnyy Sempozyum o Sibiria*, (Sostavitel, V.İ. Molodin), Novosibirsk 1998.

rini M.Ö. 1000 ilâ M.S. 1000 yılları arasında tarihlendirerek bu eserlerin eski Türklerle ait olduğunu belirtirler.⁶

Bender adlı yazarın yukarıda ifade ettiği, Kürtler'in Hürriiler ile güneş tanrısı arasındaki ilişki, konunun uzmanlarınca doğrulanmamaktadır. Mesela yazarın ifadesinin aksine hemen her yazılı belgede "Şimig/Şamaş"ın Hurrilerin değil, Asur ve Babil halkının güneş tanrısı olduğu ifade edilmiştir.

Hititoloji ve Asuroloji uzmanlarından olan ve Münih Üniversitesi'nde görev yapan Ünal'a göre,

"Hurriler, M.Ö. 1500-1250 arasında Güney Anadolu'da yaşamış olan bir halktır. Harran Ovası'nda kurulmuş kadim bir devlettir... Hurriler ile ilgili en son araştırmalar, gerek dil ve gerekse arkeolojik buluntulara dayanarak bu kavmin anavatanının Kafkasya veya daha büyük bir ihtimalle Transkafkasya'da, yani Van Gölü, Ağrı Dağı ve Hazar Denizi arasındaki bölgede olduğunu göstermiştir; bu bölgeye Doğu Anadolu mutlaka dâhil edilmelidir. Hurriler bu dağlık bölgede M.Ö. 3. bin yılın sonlarına kadar kendileriyle çok yakın akraba olan Urartularla birlikte oturmuşlardır."⁷

Diğer yandan bunların yani Hurrilerin dil yapısının Hint-Avrupa dil grubundan yani Kürtçenin bağlı olduğu Fars dil grubundan olmadığı şu örneklerle anlatılır:

"Hurrice tıpkı gene Kafkasya kökenli bir dil olan Hattice gibi aglutine bir dildir, yani peşpeşe dizilen son eklerle kelime türetilir, isim ve fiil çekimleri bu eklerle yapılır; Türkçedeki sev-iş-tir-e-me-dik-ler-i-miz-den-dir-ler gibi bir tek sözcükle ifade edilen durum, örneğin İngilizcede en az 12 sözcükle anlatabilmektedir. Hurricenin Türk dilleriyle olan yakın benzerlikleri ortak kelime haznesinden çok, daha ziyade dillerin yapısıyla ilgilidir."⁸

Hurriler hakkında yapılan bir başka araştırmada da "M.Ö. III. bin yılın ortalarından itibaren Mezopotamya'da, Yukarı Dicle bölgesinde ortaya çıkmaya başlayan ve zamanla Eski Önasya'ya yayılan bir kavim vardı. M.Ö. VII. yüzyıla kadar varlığını devam ettiren ve konuştuğu dil itibarıyla filolojik bakımdan Asya kökenli olduğu kabul edilen bu kavim..."⁹ ifadesi kullanılmıştır.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi genel olarak, Türkiye'deki koç, koyun başlı mezar taşlarının, Karakoyunlu ve Akkoyunlu geleneği olduğu ve onlardan kaldığı ifade edilmektedir. Hatta 2005'de Diyarbakır'da yaptığımız bir araştırmada müzedeki bazı koç mezar taşlarının bir kısmının neden beyazımsı, bir kısmının neden siyahımsı olduğunu bir görevliye sorduğumda, müze görevlisi beyazımsı olanların Akkoyunlulara, siyahımsı olanların da Karakoyunlulara ait olduklarını söylemişti. Oysa Karakoyunlular (1365-1469) ve Akkoyunlular (1403-1508) tarih sahnesine çıkmadan önce, siyahımsı ve beyazımsı renk-

⁶ Borisenko - Khudyakov, "a.g.m.", s. 52-53.

⁷ Ahmet Ünal, *Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler*, Ankara 1997, s. 12-13.

⁸ Ünal, *a.g.e.*, s. 15.

⁹ Adil Alpman, "Hurriler", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 25, 1981, s. 283.

lerdeki koç, koyun heykelinden çok sayıda örneği Türkistan kültür coğrafyasında görmek mümkündür. Hatta bunlardan bazıları milattan önceki tarihe aittir. Diğer yandan Erzurum, Kars, Van ve Hakasya'da kiremit renkli koç, koyun başlı mezar taşlarının da olduğunu da hatırlamak gerekiyor. Yani taşın renginden hareketle mezar taşlarının kime ait olduğunu ifade edersek, kiremit renkli mezar taşlarının kime ait olduğunu nasıl ifade ederiz?

Belki de gerçekten bu mezar taşlarının bazıları Karakoyunlu ve Akkoyunlulardan kalmış olabilir. Ancak bu mezar taşlarının son örneklerini Varto'da 1963, Tunceli merkezinde 1965, Elâzığ'da 2012, Hozat'ta ise 2015 tarihli olarak gördüğümüz için Türkiye'deki bütün mezar taşlarını Karakoyunlu ve Akkoyunlular ile izah etmek mümkün değildir. Diğer yandan Rus kaynaklarında da belirtildiği gibi bu mezar taşı geleneği Karakoyunlu ve Akkoyunluların tarih sahnesinde olmadığı zamanlarda da Türkler tarafından kullanılmıştır. Söz konusu mezar taşlarının çok sayıdaki örneğini bugünkü Türk Cumhuriyetleri'nde Altaylarda, Moğolistan'da görmek mümkündür. İsteyenler konu hakkında yukarıda belirttiğimiz yazılarımıza ve şu eserlere bakabilirler.¹⁰

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı gibi bazıları tarafından koç, koyun başlı mezar taşları hakkında bilgiler çeşitli nedenlerle karartılmaya veya tarihi bağlarından koparılarak izah edilmeye çalışılmaktadır. Bunun nedeni sadece bilgisizlik olamaz. Kaldı ki bir insanın bilmediği konuda söz söylemesini bırakın, yazı yazması kabul edilemez. Çünkü yazılanlar tarihi bir belge olarak kalıyor ve bilgi kirliliğine neden oluyor. Üstelik bu bilgi kirliliği akademisyenleri bile etkiliyor. Mesela söz konusu sempozyumda¹¹ bildirim sunduktan sonra, soru cevap bahsinde, sanat tarihçisi olduğunu ve Diyarbakır'da yüzey araştırmaları yaptığını söyleyen bir öğretim üyesi Diyarbakır'daki koç, koyun başlı mezar taşlarının Diyarbakır'da bulunmadıklarını, buraya Tunceli'den getirildiğini ifade etti.

Her şeyden önce Diyarbakır'da yüzey araştırması yapan akademisyenin öncelikle Diyarbakır müzesindeki koç, koyun başlı mezar taşlarının nereden getirildiğini belirten envanter kayıtlarına bakması gerekirdi. Eğer Diyarbakır müzesine gidip, söz konusu mezar taşlarının envanter kayıtlarına baksaydı, müzede bulunan 15 civarındaki koç, koyun başlı mezar taşlarının Tunceli'den gelmediği, Diyarbakır merkezi ile Hani, Siverek, Dicle gibi çeşitli ilçelerden geldiğini görecekti. Diğer yandan Diyarbakır'daki koç, koyun başlı mezar taşlarının yapımında kullanılan taşlar ile Tunceli mezar taşlarında kullanılan taşlar karşılaştırılmış olsaydı Diyarbakır'daki koç, koyun başlı mezar taşlarının Tunceli'den gelmediğini görülecekti. Çünkü Tunceli mezar taşları beyaz ve yumuşak taşlardan, Diyarbakır mezar taşları ise sert ve siyah taşlardan özellikle de Siverek bölgesinde çok görülen volkanik taşlardan yapılmıştır.

¹⁰ E. Nowgorodowa, *Alte Kunts der Mongolie*, Leipzig 1980; Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1991; - M. Abdulhaluk Çay, *Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel-Mezar Taşları Türkler'de Koç-Koyun Meselesi*, Ankara 1983; Borisenko - Khudyakov, "Drevnetyurskiye Pamyatniki Yeniseya", *Mejdnarodnyj Sempozyum o Sibiria*, (Sostavitel, V.İ. Molodin), Novosibirsk 1998; Rasim Efendi, *Stone Plastic Art of Azerbaijan*, Baku 1986; *Moğolistan'da Türk Ayak İzleri / Turkic Footprint in Mongolia*, (Edi. B. Tsend), Ulaanbaatar 2016; S.E. Azhigali, *Monuments of Mankystau and Ustyurt*, Almatı 2014.

¹¹ *Uluslararası Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumu*, 02-03 Kasım 2017.

Halı ve Kilimlerdeki Damgalar

Damgalar, Türklerin sosyal coğrafyalarının tamamında tarihin bilindiği devirlerden beri kullanılmış ve kullanılmaktadır. Hatta Aristov adlı Rus asıllı etnografya uzmanı 38 harfli Orhun Alfabesi'ndeki 29 harfin, Türk boylarının kullandığı damgalardan meydana geldiğini ifade etmiştir.¹²

Türk damgaları hakkında Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği zamanında hazırlanan bazı eserlerde bolca örnek vardır. Özellikle İvanov'un eserinde Sibiryalı Türkleri'nin kullandığı damgalar, Kuzeyev'in eserinde ise Başkurt damgaları hakkında son derece zengin bilgiler verilmiştir.¹³ Bu iki eserde ifade edilen damgaların hemen hepsini, Türkiye'de geleneksel usulle yapılan halı, kilim, heybe, çorap gibi eserlerde görmek mümkündür. Hatta Başkurdistan'da aile damgası olarak kullanılan bir damga Türkiye'de Tahtacı olarak bilinen Alevi inançlı insanların mezar taşlarında çok kullanılmaktadır.¹⁴

Türkiye'deki halı, kilim, çorap, heybe gibi dokumalardaki damgalar ve şekiller hakkında yapılan çalışmalarda genel olarak, iki belirleyici sorun görülür. Bunlardan birincisi, araştırmacılar, hangi bölgede araştırma yapmışlarsa, tespit ettikleri damgaları veya şekilleri genelde o bölgeye özgü olarak tanımlamışlardır. İkincisi ise, damgaların veya şekillerin tarihi bir dili olduğu ve tarihi bir sosyal coğrafyadan buralara taşınmış olabileceğinin bilinçli veya bilinçsiz olarak göz ardı edilmesidir. Bu nedenle söz konusu eserler hakkında araştırma yapanlar yerelden genele, yani tarihi köklere ulaşamamışlar.

Bir kültürün en büyük özelliği tarihi sürekliliğe sahip olmasıdır. Aslında milli kültür ya da otantik kültür denilen şey tarihi süreç için, kültür unsurlarının örüntüsünden başka bir şey değildir. Eğer özgün bir sosyal grup ya da millettten bahsediyorsanız, ona bağlı olarak özgün bir kültürden de bahsetmeniz gerekir. Özgün kültürü olmayanların özgün tarihleri de olmaz.

Kürtler hakkında, 1953'te saha çalışmalarına dayalı doktora tezi yapan ve özellikle Kafkasya Kürtleri hakkında yaptığı çalışmalarla tanınan Aristova, "*Irak, Türkiye, Suriye ve Kafkasya'da dokunan Kürt halılarında motif olarak sembolik hayvan figürleri (koç boynuzları, kare şekiller vb.) vardır; geometrik şekiller, battaniyelere özgüdür.*"¹⁵ diyerek, Kürtlerin hiçbir zaman Fars şekilleri kullanmadığına dikkat çeker. Yine Aristova, "*göçebe ve yarı göçebe Kürtlere ait halılar ile bazı Türk, İran ve Irak göçebelerine (örneğin Kaşgaylar, Afşarlar vb.)*"¹⁶ ait halılar arasında motif bakımından büyük benzerlikler vardır. Kürt halılarında, salt geometrik öğelerin yanı sıra, halkın günlük çalışma hayatını (hayvancılık, tarım, el işleri vb.), tabiat olaylarını ve dinsel inanışlarını yansıtan öğeler de yer almaktadır.¹⁷ diyerek Kürtlerdeki hâkim damgaların geometrik olduğunu belirtir.

¹² N.A. Aristov, *Türk Halklarının Etnik Yapısı*, (Çev. D.A. Batur), İstanbul 2014, s. 274.

¹³ S. İvanov, *Ornament Narodov Sibiri Kak İstoriçeskiy İstoçnik*, Moskva/Leningrad 1963; R.G. Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri*, (Çev. A. Acaloğlu), İstanbul 2005.

¹⁴ Mustafa Aksoy, *Tarihin Sessiz Dili Damgalar*, İstanbul 2014.

¹⁵ T.F. Aristova, *Kürtlerin Maddi Kültürü/Geleneksel Kültür Birliği Sorunu*, (Çev. İbrahim Kale - Arif Karabağ), İstanbul 2002, s. 181.

¹⁶ Bilindiği gibi Kaşgaylar, Afşarlar Türk asıllı olup, Afşarlar yirmi dört Oğuz boyundan biridir.

¹⁷ Aristova, *a.g.e.*, s. 184.

Bilindiği gibi Hint-Avrupa halkları halı ve kilimlerinde asimetrik, Türkler ise simetrik şekiller kullanırlar. İran'da yaptığımız araştırmalarda ve Farsların yazdıkları eserde de bizzat gördüğümüz gibi İran'da yaşayan Türkler ile Kürtler, halı ve kilimlerinde simetrik yani geometrik şekiller kullanırken, Farslar asimetrik şekiller kullanmaktadırlar.

Simetri aslında matematik ve geometri bilgisini gerektirir. Bu nedenle Türklerin dokumalarda ve keçelerde kullandığı simetrik şekil veya damgalar soyut düşüncenin yani matematik ve geometrik bilginin eseridir.

Eğer Kürtçe ve Zazaca konuşan insanlar Mezopotamya'nın yerli hakları ise Diyarbakır halı ve kilimlerinde kullandıkları şekillerin aynılarının Türkistan coğrafyasında da görülmelerini bilinen kültür teorilerine göre açıklamak mümkün değildir. Çünkü bu durum etkileşme veya yayılma ile izah edilirse, aynı durumun Türkler ile Farslar veya Türkler ile Ruslar arasında da olması gerekirdi. Oysa Ruslar ile Farsların halı ve kilimlerinde kullanıldığı şekiller aynı olmasına rağmen, Türkler ile Kürtlerin ve Zazaların halı ve kilimlerinde kullandığı şekiller onlardan farklıdır.

Kültürel DNA Teorisi

Güngör, bilinen kültür teorilerini farklı bir bağlamda eleştiri yapar ve kültür ile insan arasındaki ilişkiye dikkatimizi çekerek, "*kültür, bir kavram veya bir teoridir; bize müşahhas olarak görünen şey, o kültürü taşıyan insandır. Bu yüzden kültür kıyaslamalarında insan hakkındaki değerlendirmeler büyük önem taşır. İki kültürün karşılaştırılması, iki insan tipinin karşılaştırılması demektir.*"¹⁸ der. Dolayısıyla iki insan tipinin karşılaştırılması aynı zamanda iki kültürün karşılaştırılmasıdır. Bu nedenle yayılmacı ve evrimci kültür teorisyenlerinin ifade ettikleri gibi kültürün basit şekilde yayılması mümkün değildir.

İnsan aslında bir kültür ortamında kimlik kazanır ve var olduğu sosyal yapının kültürel kimliğini taşır. Diğer yandan sanat ve sanatçı da kültürel ortamda meydan gelirler. Bu nedenle sanat eseri, onu yapanın zihniyet dünyasıyla yakından ilgilidir. Bu nedenle sanat eserleri meydana geldiği sosyo-kültürel yapının izlerini taşırlar.

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız nedenlerden dolayı etnografya eserlerindeki gizemi ve tarihi sürekliliği "*kültürel DNA teorisi*"¹⁹ ile açıklıyoruz. Bize göre nasıl ki biyolojik DNA varsa sosyo-kültürel hayatın da DNA'ları vardır. DNA'lar tarihi süreçte oluşur ve sosyal hafıza ile nesilden nesile aktarılır. Dolayısıyla Diyarbakır'da halı ve kilimlerde kullanılan şekillerin aynılarının Türkistan coğrafyasında da görülmelerini "*kültürel DNA teorisi*"ni dikkate almadan açıklamak mümkün değildir.

Diyarbakır kilimlerinde kullanılan bir damga ise daha özel bir yapıya sahiptir. Çünkü dünyanın bilinen ilk pantolonu Doğu Türkistan'ın Turfan şeh-

¹⁸ Erol Güngör, "Yabancı Kültür Karşısında Millî Kültür", *Kültür ve San'at*, İstanbul 1980, s. 59.

¹⁹ Mustafa Aksoy, "Doğu Türkistan'da Bulunan, Mezardaki Buluntuların Tarihe Tanıklığı", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 363, İstanbul 2017.

rinde bulunmuş ve yaşı M.Ö. 1500-1300 olarak ifade edilmiştir.²⁰ Söz konusu pantolon Haziran 2014’de basına tanıtılmış olmasına rağmen bu pantolon-
daki damganın aynısı Diyarbakır kilimlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu
durum ise “kültürel DNA teorisi”ni doğrulayan önemli bir örnektir.

Bazı hallerde etnografya eserleri tarih yazımında ve sosyal bilim araştı-
rmasında yazılı belgelerden daha önemlidir. Diğer yandan “aydınlar”ın yap-
tıkları ya da yazdıkları insanları aldatabilir. Fakat halkların geleneksel usulle
yaptıklarının, aydınların yaptıklarına nazaran, aldatma ihtimali çok zayıftır.

Kaynaklar

AKSOY, Mustafa: “Minusinsk-Abakan’dan Tunceli Mezarlarına Koçbaşı Motifi”, *Gazi Üni-
versitesi, I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (11-13 Mayıs 2005), Bildirileri*, Ankara 2010.

_____ : “Kazakistan’da Koç-Koyun Heykelli Mezarlar”, *Türk Dünyası Tarih Kültür
Dergisi*, Sayı: 302, İstanbul 2012.

_____ : “Tunceli’de Koç-Koyun Heykelleri ve Balballar”, *2023 Dergisi*, Sayı: 129,
Ocak 2012.

_____ : “Türkistan’dan Anadolu’ya Koç-Koyun Heykelleri ve Balballar”, *Yeni Tür-
kiye*, Sayı: 53, 2013.

_____ : *Tarihin Sessiz Dili Damgalar*, İstanbul 2014.

_____ : “Tarihin Bilinen İlk Pantolonundan Türkiye’ye Gelen Damga”, *Türk Dün-
yası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 346, Ekim 2015.

_____ : “Tarih - Sosyoloji Bağlamında Doğu Anadolu, Nahçıvan ve Tebriz’de Saha
Araştırmaları”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 359, İstanbul 2016.

_____ : “Tarih-Sosyoloji Bağlamında Ermenistan ve Gürcistan’da Saha Araştı-
maları”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 360, İstanbul 2016.

_____ : “Doğu Türkistan’da Bulunan, Mezardaki Buluntuların Tarihe Tanıklığı”,
Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Sayı: 363, İstanbul 2017.

AKSOY, Mustafa - ŞİMŞEK, İshak: “Hozat’ta Koç, Koyun, At ve İnsan Üsluplu Mezar
Taşları ile Kilimler”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Cilt: 62, Sayı: 373, Ocak 2018.

ALPMAN, Adil: “Hurriler”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 25, 1981.

ARİSTOV, N.A.: *Türk Halklarının Etnik Yapısı*, (Çev. D.A. Batur), İstanbul 2014.

ARİSTOVA, T.F.: *Kürtlerin Maddi Kültürü/ Geleneksel Kültür Birliği Sorunu*, (Çev. İb-
rahim Kale - Arif Karabağ), İstanbul 2002.

AZHİGALİ, S.E.: *Monuments of Mankystau and Ustyurt*, Almatı 2014.

BENDER, Cemşid: *Kürt Mitolojisi*, İstanbul 2007.

BORİSENKO, A.Y. - KHUDYAKOV, S.A.: “Drevnetyurskiye Pamyatniki Yeniseya”,
Mejdunarodnyj Sempozyum o Sibiria, (Sostavitel, V.İ. Molodin), Novosibirsk 1998.

ÇAY, M. Abdulhaluk: *Anadolu’da Türk Damgası Koç Heykel-Mezar Taşları Tür-
ker’de Koç-Koyun Meselesi*, Ankara 1983.

EFENDİ, R.: *Stone Plastic Art of Azerbaijan*, Bakı 1986.

GÜNGÖR, E.: “Yabancı Kültür Karşısında Milli Kültür”, *Kültür ve San’at*, İstanbul
1980.

İVANOV, S.: *Ornament Narodov Sibiri Kak İstoriçeskiy İstoçnik*, Moskva/Leningrad
1963.

KUZEYEV, R.G.: *İtil-Ural Türkleri*, (Çev. A. Acaloğlu), İstanbul 2005.

NOWGORODOWA, E.: *Alte Kunts der Mongolie*, Leipzig 1980.

ÖGEL, Bahaeddin: *İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1991.

ÜNAL, Ahmet: *Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular
ve Gelişmeler*, Ankara 1997.

Moğolistan’da Türk Ayak İzleri / Turkic Footprintin Mongolia, (Edi. B. Tsend), Ula-
anbaatar 2016.

KYZLASOV, J.R.: *Ancient and Medieval History of South Siberia*, Abakan 1987.

²⁰ Aksoy, “Tarihin Bilinen İlk Pantolonundan Türkiye’ye Gelen Damga”, *Türk Dünyası Tarih Kültür
Dergisi*, Sayı: 346, İstanbul 2015.

CHÂTEAU DE VINCENNES BELGELERİ IŞIĞINDA MÜTAREKE DÖNEMİNDE BOLŞEVİK FAALİYETLER VE İTTİHATÇILAR*

Doç. Dr. Salih TUNÇ**

Öz

Ekim 1917 Devrimi Bolşevik Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası oluşturur. Rusya'da Ekim 1917'de Bolşevik Devrimi'nin gerçekleştirildiği sırada Osmanlı İmparatorluğu yaklaşık 3 yılı aşkın bir zamandan beri devam etmekte olan Büyük Harb'in giderek kötüleşen tahrip edici sonuçlarıyla karşı karşıya bulunmaktadır. Nitekim XX. yüzyılın en büyük siyasal-toplumsal hareketlerinden biri olan 1917 Bolşevik Devrimi'nden yaklaşık 1 yıl sonra İmparatorluk, sonuçları ağır bir Mütareke'yi imzalamak zorunda kalacaktır.

Bilindiği üzere Rusya'da Ekim 1917 Devrimi'nden sonra özellikle İmparatorluğun karşı karşıya geldiği 1919-1920 yıllarında Bolşeviklik hem İstanbul hem de Ankara çevrelerinde çok tartışılan bir cereyan olmuş, farklı siyasal kişi ya da gruplar çoklukla Bolşeviklik-İslamlık, hatta İslamî Bolşevizm gibi tartışmalara girmişlerdir. Bu tartışmalara ilişkin olarak Türkiye'de çok sayıda literatür olmakla birlikte dönemin Batılı gözlemcilerinin, gelişmeleri, yakından takip ettikleri ve raporlarına kaydettikleri anlaşılmaktadır.

Bu çalışmamıza kaynak olan raporlar bize Bolşeviklik meselesinin Türkiye'de 1919'dan itibaren pek revaçta olan bir gelişme olduğunu ve tartışmaların arka planında da İttihat ve Terakki'nin bulunduğuna işaret etmektedir. Nitekim Fransız askerî arşivlerinin toplandığı Chateau Vincennes raporlarının birçoğunda "Rus Bolşevizmi ile İslamcılık arasında bir yakınlık ya da aykırılık olup olmadığı, İslam'ın temel prensipleriyle Bolşevik rejimin esaslarının uyuşup uyuşmadığından hareketle Türkiye'nin yakın gelecekte Bolşevik bir rejime yönelip yönelmeyeceği konuları tartışılmıştır. Türkiye'de Bolşevik cereyanın bu dönemde bu kadar revaçta olmasının arkasında İttihatçılar'ın bulunduğuna işaret edilen raporlarda, Jön Türk hareketi çeşitli yönleriyle değerlendirildikten sonra "İttihat

* Yazar, TÜBİTAK-BİDEP Başkanlığı'nın sağlamış olduğu araştırma burs desteğine ve Fransa'daki, Université de Strasbourg, Département d'Etudes Turques Direktörü Prof. Stéphane De Tapia ile Prof. Paul Dumont'a ilmi katkıları için teşekkür eder.

** Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

ve Terakki yöneticileri ile onların Bolşevik eğilimleri” başlığı altında tarafların zihniyet dünyalarındaki benzerlikler üzerinde durulmuş bulunuyor.

Anahtar kelimeler: Jön Türkler, İttihat ve Terakki, Bolşevizm, İstiklâl Savaşı, İstanbul.

Bolshevists Activities And The Unionists In The Armistice Period In The Light Of Château De Vincennes Documents

Abstract

The October 1917 Revolution is a significant turning point in the relations between Bolshevik Russia and the Ottoman Empire. At the time of the Bolshevik Revolution of October 1917 in Russia, the Ottoman Empire faced the increasing deteriorating consequences of the Great War, which had been going on for more than three years. Thus, one year after the 1917 Bolshevik Revolution, one of the greatest political and social movements of the 20th century, the Empire would have to sign the Truce whose consequences were to be devastating.

As it is known, after Bolshevism in October 1917 in Russia, especially between 1919 and 1920, Bolshevism became a debated movement around both Istanbul and Ankara. Different political persons or groups often involved in debates such as Bolshevism-Islamism and even Islamic Bolshevism. With regard to this debate, there is an extensive literature in Turkey. It is also comprehended that the Western observers of the mentioned period closely followed the developments and recorded them in their reports.

The reports, which are the sources of this study, indicate that the Bolshevism issue was very popular from 1919 onwards, and there was the Committee of Union and Progress in the background of these debates. Indeed, in many of the Château Vincennes reports, which bring together military archives, the issues whether Turkey would tend towards a Bolshevist regime or not in a near future were discussed based on the comparison between the fundamental principles of Islamism and Bolshevist regime. The reports indicate that it was due to the Unionists that Bolshevist movement was so popular in Turkey. Moreover, after evaluating the Young Turk movement from various aspects, the similarities between two parties' world of thought are focused under the head of “The Executives of Committee of Union and Progress and their Bolshevist Tendency.”

Keywords: Young Turks, Committee Of Union And Progress, Bolshevism, The War Of Independence, Istanbul.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın en önemli gelişmelerinden biri olan ve 1917 yılı ile son zamanlar tarihinin yegâne olayları arasında yer alan Rusya'daki Sovyet Devrimi'nin birinci aşaması, Mart ayında gerçekleşerek Çarlık rejimine son verilmiş; ikincisi ise Ekim'de gerçekleşerek, Lenin'in önderliğinde Bolşevikler'i iktidara taşıyan iki aşamalı bir Devrim hareketi olmuştur.¹ Sovyet Devrimi'nin ortaya çıkması ve gelişmesinde her ne kadar I. Dünya Savaşı'nın önemli bir payı varsa da, esasen Devrim'in kökeninde Rusya'nın siyasî, sosyal ve iktisadî sorunlarının bulunduğu ve bu meselenin de bir hayli uzun bir geçmişe dayandığı bilinen bir gerçektir. Rusya'da Sovyet Devrimi'nin gerçekleşmesin-

¹ Oral Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara 1999, s. 346.

den sonra, Sovyet Rusya'nın yıkılmakta olan Osmanlı İmparatorluğu ile kısa münasebetleri, sadece siyasal ve diplomatik ilişkiler bağlamında değil, aynı zamanda iki ülkenin yakın geleceği bakımından da önemli bir dönüm noktası oluşturmaktadır.

Esasen Rusya'da Bolşevikleri iktidara getiren Devrim'in Ekim 1917'de gerçekleştirildiği sırada Osmanlı İmparatorluğu yaklaşık 3 yıldan beri süregelen savaşın giderek daha yıkıcı sonuçlarıyla karşı karşıya kalmış bulunmaktadır. Nitekim XX. yüzyılın en büyük siyasal-toplumsal hareketlerinden biri olan 1917 Bolşevik Devrimi'nden yaklaşık 1 yıl sonra Osmanlı İmparatorluğu, sonuçları itibarıyla oldukça ağır şartları ihtiva eden Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918)'ni imzalamak zorunda kalacaktır.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla birlikte ortaya çıkan siyasal belirsizlikler bir yandan savaşın galipleri olan devletlerle münasebetlerin geleceğine ilişkin endişeleri gündeme getirirken; diğer yandan da, Mütareke ortamının ilerleyen günlerine doğru, siyasal, askeri gelişmelere paralel bir şekilde giderek yaygınlaşan işgaller karşısında Türkiye'nin, bir siyasal ayrışmanın eşliğine gelmesi kaçınılmaz olmuştur. Dönemin siyasal iklimi iki yeni gelişmeyi öne çıkarmıştır:

Bunlardan birisi, İmparatorluğun elde kalan son topraklarının korunmasını hedefleyen ve bu gaye doğrultusunda Batı ile diplomasi yoluyla uzlaşmayı esas alan bir payitaht İstanbul kadrosu; diğeri ise işgal ve iltihaklara karşı bir millî program çerçevesinde İstiklâl Mücadelesi'ni yürütmeyi esas alan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nde temerküz eden bir İstiklâlcî kadrodur.²

Bilindiği üzere Rusya'daki Ekim 1917 Devrimi'nin etkileri sadece Rus coğrafyasıyla sınırlı kalmamış, Bolşevik tesiri farklı yönleriyle özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nu da siyasal, fikrî ve toplumsal yönden etkilemiş bir hadisedir. Bolşevik tesir ve faaliyetler özellikle İmparatorluğun karşı karşıya geldiği gelişmeler bağlamında, 1918-1922 yıllarının özel koşullarında hem İstanbul hem de Ankara çevrelerinde çok tartışılan bir cereyan olmuş, farklı siyasal kişi ya da gruplar çoklukla *Bolşeviklik-İslamlık*, *İslamî Bolşevizm* gibi tartışmalara girmişlerdir.

Bolşevik faaliyet ve propagandanın gerek İstanbul'da ve gerekse Millî Mücadele Hareketi'nin merkezi Ankara'da giderek etkin bir şekilde gündeme gelmesi, aynı zamanda Bolşevik karşıtı faaliyetlerin desteklenmesi çalışmalarını beraberinde getirmiştir.

Mütareke dönemi Fransız askeri kayıtlarına giren raporlar, bu dönemde İstanbul'a bir hayli Bolşevik ajanın sızdığına dikkati çekiyor ve başkentteki bu ajanların Avrupa'nın büyük devletlerinden istihbarat toplayarak bunları Bolşevik idareye bildirdiği ve Türkiye'de, özellikle de İstanbul'a sığınmış Beyaz Rusları kullanarak Bolşevik tesir ve propaganda için uygun bir ortam yaratmağa yönelik faaliyette bulduklarına işaret etmektedir.

² Uygur Kocabaşoğlu - Metin Berge, *Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar*, Kebikeç Yayınları, Ankara 1994, s. 175.

a. Mondros Mütarekesi'nden Sonra İstanbul'da Bolşevik Faaliyetler

Bu çalışmamıza kaynak olan raporlar bize Bolşeviklik meselesinin Türkiye'de 1919'dan itibaren pek revaçta olan bir gelişme olduğunu ve tartışmaların odağında da İttihat ve Terakki'nin bulunduğu işaret etmektedir. Nitekim İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri M. Defrance'ın 27 Mayıs 1919 tarihinde gönderdiği bir rapor bu yöndeki tespitlere önemli bir katkı sağlamaktadır. Yüksek Komiser M. Defrance, İmparatorluk'ta her daim çok güçlü bir şekilde organize olmuş olan İ.T.C.'nin Rusya'dan gelmekte olan Bolşevik görevlilere destek sağlayıp onları sabırsızlıkla ve büyük bir heyecanla karşıladıklarını bildirmekteydi.³ Defrance, kendisine ulaşan bilgiler doğrultusunda “*Bolşevik görevlilerin İstanbul'da bir dizi teşebbüslere giriştiklerini ve bu girişimlerinin de, her yeri yakın bir kontrol altına almış bulunan müttefiklerarası polisi tarafından izlendiğini, bu görevlilerin şimdiden başkentte Bolşevik bir aksiyona başlamak üzere bulduklarını*” ileri sürmektedir. Bolşevik görevlilerin, ülkede işçi sınıfının temerküz ettiği bir yer bulunmadığından sadece tarımsal nüfus üzerinden hareket edeceklerini belirten Defrance, Türkiye'deki birtakım sorunlardan hareketle, devrimci bir harekete girişmeyi düşünenlerin hareket tarzlarının yakından bilinmesi gerektiği üzerinde durmaktadır. Defrance'a göre, bu hareket başarılı olmak ya da bir başarı şansı elde edebilmek için milliyetçi ve dinsel bir propaganda yapmak zorundadır. Başkentte hali hazırda belirginleşen bu hareket, bu duygular üzerine organize edilmiş olup, kimi Jön Türkler de esasen bu düşünce ve anlayış içinde bulunmaktadırlar. Bahse konu rapor Bolşeviklerle birlikte hareket ettiği belirtilen bazı isimler üzerinde de durmaktadır. Bunlar arasında İstanbul eski mebusu Yağcızade Şefik Bey, İttihatçılığıyla biliniyor ve Osmanlı Donanma Cemiyeti Kurucusu ve Başkanıdır. Kardeşi Rifat Paşa, Paris ve Berlin eski sefiridir. Bolşevik propaganda ve faaliyetleri yürütüp yönetmede başlıca bu iki isim öne çıkmakta ve ikisi de Tatar kökenli Müslüman Türk'dür.

Bu iki kişiden Halim Sabit Bey Kazanlı bir Tatar Türk'ü olup, Pantürkist hareketin öncülerinden ve aynı zamanda İ.T.C. en önemli politik ve kültürel kurumlarından olan Türk Ocağı'nın kurucularından birisidir. Halim Sabit Bey bundan başka Harbiye Nezareti'ne bağlı olan ve savaş sırasında Umûr-ı Şarkıyye Dairesi'nden dönüşmüş Teşkilât-ı Mahsusa adlı bir başka Jön Türk istihbarat kurumu ile de sınırlı ilişkilere sahiptir.⁴

Diğer Bolşevik ise Abdurrahman Yezit adlı bir Tatar Türkü'dür. Oldukça faal bir Panislamist ajan olup, son günlerde Moskova'da bulunmaktadır. Bolşevist Büro ile Müslümanlara yönelik propagandayı izler, onlarla çok iyi

³ *Château de Vincennes, Service Historique de la Défense; (S.H.D.), GR 7 N 1641, Yüksek Komiser M. Defrance'tan Dışişleri Bakanlığına “İstanbul'da Bolşevik Propaganda”* başlıklı 27 Mayıs 1919 tarihli rapor, s. 1.

⁴ *S.H.D., GR 7 N 1641 “İstanbul'da Bolşevik Propaganda”* başlıklı 27 Mayıs 1919 tarihli rapor, s. 1, Teşkilât-ı Mahsusa 1913 Kasım'ında Enver Paşa tarafından “*Umûr-ı Şarkıyye Dairesi*” adıyla kurulmuş ve başına Süleyman Askeri Bey getirilmiştir. Bkz. Murat Bardakçı, “İşte MİT'in Atası Denen Teşkilâtı Mahsusa Hakkında Eldeki Tek Belge”, *Haber Türk*, 12.02.2012. Ayrıca bkz. Philip H. Stoddard, *Teşkilât-ı Mahsusa*, Çev. Tansel Demirel, Arba Yayınları, İstanbul 1994, s. 52.

ilişkileri vardır. Özellikle Mustafa Suphi ve Maxime Gorki ile ilişkileri dikkati çekmektedir.

Defrance'ın raporuna göre anılan her iki şahsiyet de, Bolşevist subayların yanında orduda danışıklı olmayan ve tavrı bilinmeyenler ile İtilâf güçlerine karşı şiddetli bir kampanyadan yanadırlar. İstanbul'da Rus Bolşevikleri'nin katıldıkları gizli toplantılara da iştirak eden bu Bolşevikler, mensuplarının huzurunda programlarının gelişmesi yönünde dilek ve temenni açıklamalarından sonra, hareketin eylem alanını camilere kadar yaymak düşüncesini gündeme taşımışlardır. Bu bakımdan İstanbul ile İstanbul camilerinin eylem alanı bakımından en uygun yer olduğu düşüncesindedirler. Dikkati çekecek kadar organize olunmuş gibi ortaya çıkan Bolşevik hareketin finansmanının önemli bir kısmı Şefik Bey tarafından sağlanmaktadır.⁵

Mütareke döneminde önemli bir gelişme gösteren İstanbul'daki Bolşevik propaganda faaliyetlerinin, sürecin sonuna doğru olağanüstü bir evreye girdiği anlaşılmaktadır. 11 Ekim 1922 tarihli "*İstanbul'da Bolşevist Propaganda*" başlıklı bir raporda "*şehirde olağanüstü bir Bolşevik propagandanın kendisini gösterdiği ve Bolşevikler'in müttefiklere karşı Türkler'den gelebilecek isyan dalgasının doğuracağı atmosferden yararlanmak*" istedikleri belirtilmekteydi.⁶

İstanbul, mevcut hali bakımından, İttihatçıların çabaları ile şehirdeki Bolşevistlerin organizasyonların yanı sıra, dışarıdan gelmiş çok sayıda Bolşevist ajanın toplandığı bir yer olmuştur. Özellikle "*Yakındoğu'da Propaganda ve Aktif Aksiyon Büyük Komitesi*" ajanları ile Odessa ve Batum'dan gelmiş olan özel görevliler ile onların işbirlikçileri Beykoz, Erenköy, Kadıköy, Şişli ve Galata Komünistleri Komitesi İstanbul'da oldukça önemli işler görmektedirler. İstanbul'daki ajanların pek çoğunun Türkçeyi bildikleri ve onlardan çoğunun Kafkasya kökenli Müslüman olduklarını anlıyoruz. Ayrıca onların Türk Sosyalistleri ile sıkı ilişkileri var ve Sirkeci'deki Sosyalistler Kulübü'ndeki / *au Cercle Socialistes* toplantılara sıklıkla gidip gelmektedirler. İstanbul'da aktif haldeki ajanların geldikleri yer konusu da, bir hayli ilginç olmalıdır. Anlaşıyor ki, bu ajanların bir kısmı Mütareke döneminde bir örgütsel yapıya bağlı durumdaydılar. Bir kısmı ise uzun süreden beri dağlarda yaşarken sığınmacı rolünde şehre sızmış kişiler, kimileri de İzmir veya başka yerlerden hatta Yunanlılar'ın önünden kaçanların dâhi Bolşevik gurubun içinde yer aldıkları söylenmekte; aralarında Rus kökenli Bolşevik organizatörlerin bulunduğu da gözden kaçmamaktadır. Özellikle Rus organizatörler şehrin farklı mahalle ve semtlerinde aynı anda başlayacak ve bir halk hareketini düşündürecek bir isyan dalgasını tasarladıkları ve bu amaçla da şehirde Türkçe el ilânları dağıttıkları bilinmektedir. Bir tahriki amaçlayan el ilanlarında, "*bu memleketin insanların gerçek dostlarının Moskova'da bulunduğu belirtilmekte ve Türki-*

⁵ S.H.D. GR 7 N 1641 "*İstanbul'da Bolşevik Propaganda*" başlıklı 27 Mayıs 1919 tarihli rapor, s. 2. Şefik Bey için bkz. Cemal Kutay, "Osmanlı Donanma Cemiyeti, Hacı Şefik Bey ve Artin Gezenyan Efendi", (Çevrimiçi, <http://www.earsiv.sehir.edu.tr;8080/xmlui/bitstream/handle/11498/46960/30.04.2019>).

⁶ S.H.D. GR 7 N 3229, 11 Ekim 1922 tarihli "*İstanbul'da Bolşevistler'in Propagandası*" başlıklı İstanbul mahreçli ve çok gizli ibareli bir rapor, s. 1-2.

ye'nin başlıca düşmanlarının Fransızlar ile İngilizler olduğu" hatırlatılmaktaydı. Bu durumda İstanbullular'a Türkiye'nin düşmanlarının, Türk topraklarını terk etmeleri için güçlü olmanın zorunluluğuna dikkat çekilmekteydi. Sonuç itibarıyla "Yakındoğu Propaganda ve Aktif Eylem Komitesi ile Balkan Komitesi / Le Comité d'Action Active et de Propaganda En Proche-Orient et Du Comité Balkanique" aracılığıyla İstanbul'da hareketin organize edilmesi ve burada propagandaya önem verilmesi temelinde birleşilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Türk sosyalistleri ile Rus Sosyalistleri arasındaki bağ çok kuvvetli olup, bunlar sıklıkla Üsküdar'da toplantılar yaparak, harekete sadakatle bağlı kalmak ve programı gerçekleştirmek hedefinde birleşmekteydiler.⁷

İstanbul'daki Bolşevik faaliyetler konusunda bilgi veren kaynaklar sadece askeri mahiyetteki raporlardan ibaret değildir. Yine Château de Vincennes kayıtlarında rastladığımız ve İstanbul'dan önemli haber ve bilgiler alan sivil görünümlü bir cemiyete ait detaylı rapor, özellikle İstanbul'daki Bolşevik gelişmeler hususunda önemli bilgiler vermektedir. Merkezi Paris olan "Société D'Etudes Et D'Informations Economiques" adlı kuruluşun Türkiye muhabirinin hazırladığı 20 Eylül 1922 tarihli incelemede Türkiye'ye yönelik Bolşevik nüfuz girişimlerinin farklı yönleri üzerinde durulmaktadır.⁸

Raporun "İstanbul'da Bolşevikler" başlığını taşıyan bölümünde, Başkent'te, Mütareke şartlarından doğan bir durum itibarıyla etkin bir idari bütünlüğün bulunmamasından kaynaklanan sorunların, çeşitli unsurların bazı emellerini çok daha rahat yürütmelerine fırsat verdiği ve bu bağlamda Bolşevik faaliyetlerin en uygun çalışma zeminine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu durum Bolşevik propagandaların yanı sıra Bolşevik ajanların kendi aralarında ve başka merkezlerle temas ve haberleşmelerini kolaylaştırması bakımından çok elverişli bir ortam oluşturmaktadır. İstanbul'daki Rus komünist merkez ve birimleri, Müttefiklerarası polisi tarafından tespit edilmiş olmasına rağmen, onlara karşı hoşgörülü davranmaları, şaşırtıcı olmakla birlikte nedensiz olmadığı düşünülmektedir.

İstanbul'daki Bolşevik organizasyon ve faaliyetler birçok hizmet ve görevleri kapsamaktadır. Kimileri İstanbul'daki İtilaf birliklerinin faaliyetlerini gözetlemekle, kimileri askeri istihbarat işlerine sızmakla görevlidirler. Son olarak diğer başkaları ise Wrangel ordusunun kimi kalıntılarını kontrol etmekle görevli olup, onlara Rusya'ya dönmelerini tavsiye etmekle yükümlüdürler. Mütareke İstanbul'unda propaganda ve casusluk faaliyetlerini daha da arttıran Bolşevik görevliler, İstanbul'daki İtilaf kuvvetleri yetkilileri ile âdetâ karanlıkta ve bir belirsizlik içinde espionajlarını sürdürmektedirler.⁹ İstanbul'daki Bolşeviklerin casusluk ve propaganda faaliyetleri çerçevesinde bir başka du-

⁷ S.H.D. GR 7 N 3229, "İstanbul'da Bolşevistler'in Propagandası", s. 2.

⁸ S.H.D. GR 7 N 3229, "Correspondances De L'Etranger; Türkiye'de Bolşevik Yayılma ve Nüfuz Hakkında Bir Etüd", 20 Eylül 1922, s. 1-2.

⁹ S.H.D. GR 7 N 3229, "Türkiye'de Bolşevik Yayılma ve Nüfuz Hakkında Bir Etüd", s. 3. Ayrıca; Bolşevikler'in Mülteci Ruslar'ın ve İtilaf komiserlerinin Mütareke İstanbul'undaki faaliyetleri hakkında bkz. Paul Dumont, "Beyaz Yıllar", İstanbul 1914-1923, haz. Stefanos Yerasimos, çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 189.

rum ise ticari görünümlü iki kurumsal yapının öne çıkmasıdır. Wnechtorg ile Obwnechtorg isimli iki ticari şirketin diğerlerinden farklı olmayan faaliyetleri oldukça önemlidir. Adı geçen iki kurum diğer yeraltı organizasyonlarından farklı, fakat aynı amaca hizmet eden ticari birer şirket hüviyetini taşımaktaydı. Bu iki kurum Kafkasya Cumhuriyetleri ile Rusya arasında ticarî antlaşmalar görünümü altında kâr getirici işlerin yanı sıra, Anadolu'da, Yugoslavya'da, Bulgaristan'da ve Türkiye Avrupası'nda dağınık vaziyetteki Bolşevik ajanları kendi merkezinde toplamayı görev edinmiştir. Ayrıca, Sovyetler'e düşman olmuş kimi Rusları gözetlemek, Rusya ya da başka yerlere giden yolcuları kontrol altında tutmak ve Bolşevik amaçlar doğrultusunda, birinden diğerine mesaj ve bilgilerin ulaştırılması görevini bu iki kurum üstlenmiştir. Propaganda ve casusluk faaliyetlerine sadakatla odaklanmış ve kendini bu faaliyetlere adanmış bulunan bu yapıların elinden kaçıp kurtulmak pek mümkün görülmemektedir.¹⁰ Bu iki organizasyona İstanbul'daki Ermeni kökenli Sovyetik temsilcilerin örgütlenmeleri de eklenmelidir. Onlar gizli görevleri ile yeraltı faaliyetleri bakımından hiçbir zaman ortaya çıkarılamayacak işleri yönetmek rolüyle Bolşevik eylemlerde görev almaya kendilerini adanmış ve "şimdilik beklemeye" vaziyetinde görünmektedirler. Bu Sovyetik hücrelerin etrafında toplanmış ve onlara yönelmiş, onlarla münasebetleri olan Yunan, Bulgar, Yahudi ve Türk Komünist Partileri ile diğer başkalarının da bulunduğunu kaydetmek gerekir. İstanbul ile başka yerlerde Bolşevik faaliyetlerin şimdilik komünist bir aktiviteye dönüşmeyip teorik planda kalması, İtilâf kuvvetlerinin hali hazırdaki varlığının onları ihtiyatlı olmaya zorlamasından kaynaklanmış görünmektedir.¹¹

b. Bolşevik Propaganda'nın Sovyet Rusya'daki İdarî Yapılanması

Yukarıda Mütareke'nin imzalanmasından itibaren Türkiye'de Bolşevik propagandanın bütünüyle işlevsel bir hale gelmiş bulunduğunu söylemiştik. "Türkiye'de Bolşevik Propaganda" başlıklı ve 30 Haziran 1922 tarihli raporda ise Mütareke'den sonra Sovyet Rusya'daki idarî yapılanma hakkında bilgi verilmiş, onlardan kimilerinin Türkiye ile münasebetleri üzerinde durulmuştur. Bolşevik propaganda siyaseti, doğal olarak Rus Dışişleri Bakanlığı'nın Halk Komiserliği Merkezi tarafından Genel Direktör Çiçerin tarafından yürütülmekteydi. Bakanlık bünyesindeki propaganda merkezi iki seksiyondan oluşmaktadır. Batı ülkelerinde yürütülecek propaganda misyonu Karl Radek tarafından, Asiyatik ülkeler ile Yakınoğu'daki faaliyetler için ise "Milletler Meselesi Halk Komiseri" Djougachville'in yerine atanmış bulunan Gürcü kökenli bir şef olan Stalin tarafından yürütülmektedir. Bunların yanı sıra Müslümanlar'a yönelik özel bir propagandanın da sürdürülmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Türkistan coğrafyasındaki Müslüman Türkler arasında propaganda yapılmasına yönelik bir daire oluşturulmuş ve dairenin başına "Müslüman Meseleleri Komiserlikleri" unvanıyla bu görevi yürüten Mollanur Vahidov yerine Kazan-

¹⁰ S.H.D. GR 7 N 3229, "Türkiye'de Bolşevik Yayılma ve Nüfuz Hakkında Bir Etüd", s. 5.

¹¹ S.H.D. GR. 7 N 3229, "Türkiye'de Bolşevik Yayılma ve Nüfuz Hakkında Bir Etüd", s. 5-6.

lı genç bir Müslüman olan Ahmet Djanoff getirilmiştir. Öte yandan, Güney Rusya ile Karadeniz çanağındaki Bolşevizm propagandasının ise Rakowsky tarafından yürütüldüğü ve bölgenin en aktif ajanı olan Rakowsky'nin, Bulgar kökenli Romen vatandaşı olduğu kabul edilmektedir.¹²

Romen Sosyalist Partisi'nin eski üyesi olan Rakowsky'nin, İstanbul'da bir Jön Türk gazetesi olarak bilinen *İleri* gazetesi ve onun direktörü Celal Nuri ile eski bir işbirliğinden söz edilmektedir. Son derece aktif bir Bolşevik propagandisti olan Rakowski'nin *İleri*'deki çalışma arkadaşlarından diğer ikisi ise Fransız vatandaşları olan, M. Coupette ile Parvus Efendi adıyla bilinen Alexandre Helphant'dır. Rakowski'nin çok yakın dostları olan bu son iki kişinin artık Türkiye ile hiçbir ilişkileri kalmamış gibi görünüyor. Rakowsky'ye gelince, o da, 1918 sonlarından itibaren İstanbul ile münasebetlerini Odessa üzerinden yürütmektedir.¹³

c. İttihatçılar'ın Bolşeviklikle Suçlanması Üzerine Yapılan Değerlendirmeler

Mondros Mütarekesi'nden sonra Anadolu'da gelişen Milli Mücadele Hareketi sırasında Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetleri'nin Sovyet Rusya ile kurdukları temaslar ve geliştirilen diplomatik münasebetler, İtilaf Devletleri tarafından dikkatle izlenmekteydi. Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere İstiklâl Harbi'nin lider kadrosunun Sovyet Rusya ile ilişkilerin geliştirilmesi yönündeki eğilimleri, hareketin çoklukla Bolşevikliğe evrildiği yönünde değerlendirilmesine zemin hazırlamış, gerek yerli, gerekse de yabancı unsurların bu yöndeki faaliyet ve propagandaları bilinen bir gerçektir. Milli Mücadele Hareketi'ni sadece bir İttihatçılık ya da Bolşeviklik girişimi olarak görmek eğiliminde olan yaklaşımlar, 1917 Ekim Devrimi'nden sonra İttihatçılar'ın Bolşeviklerle çeşitli amaçlarla kurmaya çalıştıkları münasebetlerden hareketle, İttihatçılık ve Bolşevizmi birbirine öykünen benzer iki siyasi cereyan olarak görmüşler ve bu yönde detaylı değerlendirmeler yapmışlardır. Bu yaklaşımlardan hareketle Türkiye'de Bolşevik faaliyetleri konu edinen raporların "*İttihat ve Terakki İle Onların Bolşevikliğe Eğilimleri*" başlıklı bölümünde "*İttihat ve Terakki'nin önde gelenleri ile Bolşevikler arasında zihinsel bir uyum olup olmadığı sorunu*" değerlendirilmekteydi. Bu meseleden hareketle "*Bolşevizm ile İttihatçılık'ın her ikisinin de içeride aristokratik, dışarıda ise son derece aktif ve mücadeleciler bir karakteristiğe sahip oldukları düşünülmekte; canlı, sağlam, genç ve aristokratik yönleri, iyi ve kötü tarafları olarak değerlendirilmektedir.*" Buna göre "*İttihatçılar da, Bolşevikler de, cesaretli ve enerjik meziyetleriyle devlete hizmet etmeye amade ve yetenekli bir hassaya sahiplerdir. Buna karşılık her ikisi de otoriterlerdir ve bu otoriterliklerini gerektiğinde en küçük bir tereddüt ve hoşgörü göstermeksizin kullanırlar ve değişik halk kesimlerini ez-*

¹² S.H.D. GR. 7 N 3228, "Türkiye'de Bolşevik Propaganda", *Türkiye'de Siyasi Durum Üzerine Rapor (30 Haziran 1922)*, s. 46. Son derece aktif bir rol oynayan Kazanlı Mollanur Vahidov'un bazı faaliyetleri için bkz. Nadir Devlet, *Rusya Türkleri'nin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 247.

¹³ S.H.D. GR. 7 N 3228, "Türkiye'de Bolşevik Propaganda", s. 47.

mekte hiçbir sakınca görmezler.” Dahası, iktidarın bütün avantajlarından hiç tartışmasız bir şekilde yararlanırlar ve hemen hemen iktidara tek başlarına sahip olmaktan yanadırlar.¹⁴

Rapordaki yaklaşıma göre Bolşevik Rusya, Anadolu’daki milliyetçi hareketi kendi devrimlerinin yeniden doğuşu olarak görmektedirler. Gerçek bir komünistin kesinlikle internasyonalist olması gerekirken, Rusya’nın Ankara-Moskova hattında ilişkilerin geliştirilmesi ve sınırsız bir şekilde güçlendirilmesi yolundaki desteği, “*Rusya’nın Kemalist Millî Hareketi*” kendi devrimlerinin yansımaları şeklinde görmesinden kaynaklanmaktadır.

Bilindiği gibi Rusya ile Ankara Hükümeti’nin siyasi münasebetlerinin geliştirilmesi özellikle İstanbul’da, -bir süre de olsa- başta bazı yayın organları olmak üzere Millî Mücadele’ye muhalif çevreler tarafından Millî Hareket’in Bolşeviklikle suçlanması ve Türk kamuoyunda mahkûm edilmesi için adetâ bir kampanya yürütülmüş, bu noktada özellikle seçilmiş kimi ulemadan alınan muhalif görüşler, önemli fikirler olarak telâkki edilmişti. Bu düşünceden hareketle bahse konu rapor, İttihatçılık ve Bolşeviklik meselesini eski Şeyh-ül İslam Mustafa Sabri Efendi’nin muhalif görüşleriyle meseleyi değerlendirmeye çalışmıştır. 1920 Şubat’ında Mustafa Sabri “*kargaşa ve huzursuzlukları tahrik etmek için başkalarının şeref, haysiyet ve iyiliklerine bütünüyle zarar vermenin İslâmla bağdaşmayacağını*”; bu kabilden gördüğü “*Bolşeviklik’ten uzak durmanın önemi*” üzerinde durmaktaydı. Bolşevizm’in görüş ve düşüncelerinden hareketle “*Bolşevistler bizim İttihatçılar’a benziyor gibi görünüyorlar*” diyen Mustafa Sabri “*...İttihatçılar her şeyden önce Hamit rejimini durdurmuş olduklarından söz ediyorlar. Fakat sonra onlar Hamit rejimini beteriyle tatbik etmişlerdir*” diyerek İttihatçı ve Bolşevik cereyanlara ve bu vesileyle Ankara Hükümeti’ne karşı muhalif bir duruşu ortaya koymuştu.¹⁵

Mütareke Dönemi’nin Hürriyet ve İtilâfçı ve İttihatçı muhalifi şahsiyetlerinden olan Mustafa Sabri Efendi’den sonra, Keçecizade ailesinden gelen ve Tanzimat Dönemi Paşaları’ndan Fuat Paşa’nın torunu İzzet Fuat Paşa’nın Bolşevik karşıtı görüşleri rapora yansıtılmıştır. İzzet Fuat Paşa, eski bir Saint-Cyrien mezunu bir asker ve aynı zamanda ateşli bir frankofil olarak tanımlanmış, onun İttihatçılar ile Bolşevikler’e karşı görüş ve düşüncelerine yer verilmiştir. İzzet Fuat Paşa’nın muhalif duruşu sadece bu iki cereyana karşı değil, aynı zamanda diğer Batılı Devletler’e de karşıt bir söylemi bulunmakta; “*bu kötü gelişmeler ile bu olumsuzlukların temelinde onların emperyal emellerininin önemli bir rol oynadığını*” vurgulamaktaydı. “*Türkiye’de Rusya’da olduğu gibi ve Rus Bolşevizmi’ne benzer bir Türk Bolşevizmi’nin gerçekleşmesini ihtimal dışı gören*” İzzet Fuat Paşa, “*Bolşevizm’in bekleme odasındaki Türkler’in*

¹⁴ S.H.D. 7 N 3228, “Türkiye’de Bolşevik Propaganda”, s. 47. İzzet Fuat Paşa (1860-1925), 1908 meşrutiyetinden sonra Süvari kumandanlığında bulunmuş, I. Ferikliğe yükseltilmiş ve 93 Harbi’nde Osmanlı ordusu tarafından kaybedilmiş fırsatlara dair askeri bir tetkik eseri vardır. Fransızca kaleme alınmış. *Les Occasion Perdues* 213 S. Ölümünden sonra hatıraları gazetelerde tefrika edilmiştir. “Meşhur adamlar”, bkz. (Çevrimiçi, <http://www.earsiv.sehir.edu.tr:8080/xemlui/bitstream/handle/11498...pdf>), 30.04.2019).

¹⁵ S.H.D., 7 N 3228, “Türkiye’de Bolşevik Propaganda”, s. 47.

hiçbir zaman bunalımlı bir alt-üst oluşa kendi iradesiyle girmesinin beklenmesi gerektiğini” ileri sürmüştür. “Yaşanan felaketlerde Batılı Devletler’in büyük sorumlulukları bulunduğunu, fakat buna rağmen, bu felaketi durdurmak bağlamında Batılıların samimi bir çabalarından söz edilemeyeceğini” belirten İzzet Fuat Paşa, “Almanlar’ın emperyal amaçlarına hizmet eden Enver ile Talat Paşa’nın taş üstünde taş bırakmayan siyasetlerinden sonra Türkiye’nin yeni bir çılgınlığa artık bir tahammülünün kalmadığını” belirterek, gelişmeleri Türkiye’nin geleceği bakımından son derece zararlı ve tehlikeli gördüğü değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁶

Türkiye’de Bolşevik propaganda ve hareketlerin analiz edildiği raporlarda, İttihatçılık ve Bolşeviklik meselesine muhalif duruşlarıyla bilinen Türk siyaset, asker ve fikir adamları üzerinden sorun değerlendirildikten sonra, Bolşevikler’in faaliyetlerinde Anadolu Basını’nın rolü üzerinde de durulmuştur. Netice itibarıyla, konuya ilişkin raporlarda, “Türkiye’de Bolşevik propaganda faaliyetlerinin, Anadolu Basını’nın Türk Millî Hareketi’yle meşgul olmasıyla başlamıştır ki, bu da 1919 yılıdır” görüşüne yer verilmiştir.¹⁷

Öte yandan, “İttihatçılar ile Bolşevikler arasındaki zihinsel bakımdan önemli bir uyumun bulunduğu konusunda, iktidara yeniden sahiplenen İttihatçı önde gelenler ile Moskova’daki Bolşevik diktatörler arasında iktidarı kullanma ve sürdürme yöntemleri konusunda benzerlik olduğu” iddialarından hareketle, Millî Mücadele Hareketi’nin bir *istiklâl-i tamme* mücadelesi olduğu kimi yerli ve yabancı unsurlar tarafından perdelenmeye, görmezden gelinmeye ve hatta en kritik anlarda dahi hareketin örselenmeye çalışıldığı bilinen bir gerçek olup; muhalifliğin detaylarına girmek, bu çalışmanın amaç ve içeriği bakımından yersiz olacaktır. İttihatçılar ile Bolşevikler mevzûnda, özellikle Rusya ve Avrupa ülkelerinde on yıllardan beri var olduğunu bildiğimiz anti-semitik bir etkinin de, bu değerlendirmelerde yer bulduğu görülmektedir. “Moskova’daki yöneticiler arasında çok sayıda Yahudi olduğu sürece, İttihat ve Terakki de, içinde o kadar dönmeyi bünyesinde taşıyacak, dine engel olunacak ve sosyal politikaların uygulanmasında en küçük bir tereddüt ve çekinme söz konusu olmayacaktır” şeklinde sıklıkla kullanılan söylem, bugün de etkilerine yer yer tesadüf ettiğimiz, o devrin malûm çevrelerinin bir yaklaşımı idi.

Bahse konu raporda İttihatçılar ile Bolşevikleri birbirine benzetme çabası sadece zihinsel yönleriyle değil, her iki aksiyonu bir öykünme kâbilinden gören bir başka yaklaşım ise teşkilât yapılarıyla ilgilidir. Öyle ki, Rusya’daki Bolşevik Çekalar’ı, Osmanlı taşrasında Harb-i Umumi öncesi İttihatçı Kulüpler’in proto tipine benzetilmiş; bu kulüplerin karşı devrim hareketlerini bertaraf etmeye yönelik faaliyetleri kontrol etmeye yönelik kurulmuş komisyonlar olduğu düşüncesinden hareketle, Rus Çekaları’nın da benzer bir yapı içerisinde olduğu görüşüne yer verilmiştir. “Nasıl ki İttihat ve Terakki’nin bu örgütsel

¹⁶ S.H.D. GR 7 N 3228, “Türkiye’de Bolşevik Propaganda”, s. 48.

¹⁷ S.H.D. GR 7 N 3228, “Türkiye’de Bolşevik Propaganda”, s. 48. Anadolu Basını ve Bolşevizm, özellikle de İslâmî Bolşevizm mevzûnda bkz. Emel Akal, *Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul 2006, s. 99-108.

yapısı, alınan kararların derhal hayata geçirilmesini sağlıyorsa, Rus Çekaları da aynı misyonu yüklenmiş ve ülke yönetiminde hiçbir yerde ve hiçbir şeyde olmadıkları gibi, gerektiğinde her zaman her yerde direktifleri yerine getirme ve her şeyde var olma kudretine sahip bir yapı” olarak değerlendirilmiştir. Bu örgütsel yapılanmadaki benzerliklerin dışında raporda, İttihat ve Terakki Partisi bağlamında 3 değişik İttihatçı profilden söz edilmiş ve bu grubun Bahriye Nazırı (yanlış olarak Harbiye Nazırı yazmaktadır) Cemal Paşa'nın kontrolünde oldukları belirtilmiştir. Bunlardan birincisi *fedai birlikleri*, ikincisi hiçbir şekilde görülüp tanınmayanlardan oluşan *yeminli yürütücülerden oluşan gönüllüler*, üçüncüsü ise *ocakların tepe yöneticileridir*. Bunlardan bazılarının İttihat ve Terakki'ye karşı düşmanlık yapanlara nezaret etmekle yükümlü oldukları bilinen bir gerçektir.¹⁸

Rapordaki değerlendirmelere göre İttihatçılar son zamanlarda yeni bir arayış içindedirler. Zira Rusya'da, Bolşevik rejimin yerleşmiş olması, onları yeniden harekete geçmeyi düşündürmektedir. Bu nedenle İttihatçılar, iş işten geçmeden ve daha fazla gecikmeden Türkiye'nin 1918'in intikamının alınması gerektiği kanaatini taşımaktadırlar. Bu bakımdan Batı Avrupa ve Bolşevik Rusya paradigmasının Türkiye'ye yeni fırsatlar sunması ihtimaller dâhilindedir.

Raporda nihaî olarak, İttihat ve Terakki rejimi ile Rus Bolşevik rejimi arasındaki benzerlikler farklı olay ve gelişmelerle açıklanırken, “*Bolşevik rejiminin, 1908'de İttihatçılar tarafından icat edilmiş idarî rejimin en geniş adaptasyonundan başka bir şey olmadığı*”, İttihatçılar'ın uyguladıkları yöntemleri Bolşevikler'in de uyguladıkları yönündeki değerlendirmelerden sonra, Fransız askerî ve diplomasi refleksiyonundaki İttihatçı-Bolşevik karşılaştırması şöyle özetlenebilir:

“İttihatçılar'da da Bolşevikler'de de Hükümetlerinin adayları zafer kazan-sınlar diye çok çeşitli yöntemlere sahiptirler ve her ikisinde de hiçbir şekilde serbest seçimlerden söz edilemez. Basın tümüyle resmîdir, serbest ve özgür bir basına en küçük bir tolerans dahi gösterilemez. Sovyet Rusya'da iktidarı elinde bulunduran Komünist Parti nasıl 600.000 üyeye sahip ve 40 kişiden oluşan bir yürütme komitesi varsa, Türkiye'de de İttihat ve Terakki'nin 30 kişilik bir yürütme organı olarak Merkezi Umumisi ile komiteye sadakatıyla bilinen ve gerektiğinde derhal harekete geçmeye hazır bir kitlesi bulunmaktadır. Dâhilde, mutlak bir diktatörün arkasında giderken, diktatör aynı zamanda özgürlük ve aydınlığın bayraktarlığını taşıyan bir karakter gibidir...”¹⁹

Sonuç olarak Türkiye idarî birikimiyle, Rusya'daki daha önemsiz ve daha az gelişmiş bir yönetimi devralacak ve ona öykünecek bir ülke değil, Rusya'dan daha fazla demokrasiyi yerleştirebilecek bir birikime sahiptir. Yakın gelecekte ister *Enverist* olsun, isterse *Hamidien* demokrasisi, her ne olursa

¹⁸ S.H.D. GR 7 N 3228, “Türkiye'de Bolşevik Propaganda”, s. 49.

¹⁹ S.H.D. GR 7 N 3228, “Türkiye'de Bolşevik Propaganda”, s. 68-69.

olsun, onun birikimi ve demokrasi bilinci Türkiye'yi daha enerjik bir yönetime dönüştürecektir. Bununla birlikte Türk Milliyetçileri siyasi rejimlerini Ruslara borçlu oldukları sürece, sosyal kurumları az ya da çok ihtimal ki, Ruslara benzeyecektir. Türklerin Ruslara benzemesi onların yükünü azaltmayacak, sorunlarını çözmeyecek ve Türkiye'yi rahatlatmayacaktır. Olsa olsa Asya'da, Avrupa'nın nüfuzunu elimine etmek için Panasiyatik Slavo-Müslüman bir ittifakı ortaya çıkaracaktır. Bu da Suriye'de Fransa'yı, Hindistan'da ise İngiltere'yi vuracaktır.²⁰

Sonuç ve Değerlendirme

Ekim 1917'de Rus Bolşevik Devrimi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yaklaşık 3 yılı aşkın bir zamandan beri devam etmekte olan savaşın giderek kötüleşen yıkıcı sonuçlarıyla karşı karşıya bulunduğu bir sırada gerçekleşmiştir. XX. yüzyılın en büyük siyasal-toplumsal hareketlerinden biri olan Bolşevik Devrimi'nden sonraki gelişmeler Osmanlı-Rus ve Bolşevik Rejim ile Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetleri arasındaki münasebetlerde önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. Bilindiği üzere İmparatorlukta, Mütareke ve İşgal Dönemi'nin siyasal iklimi iki yeni gelişmeyi öne çıkarmıştır: Bunlardan birisi, imparatorluğun elde kalan son topraklarının korunmasını hedefleyen ve bu gaye doğrultusunda Batı ile diplomasi yoluyla uzlaşmayı esas alan bir payitaht İstanbul kadrosu; diğeri ise işgal ve iltihaklara karşı bir milli program çerçevesinde İstiklâl Mücadelesi'ni yürütmeyi esas alan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nde temerküz eden bir İstiklâlcî kadrodur.

Dönemin siyasal gelişmeleri ile siyasi mecburiyetlerinin, her iki çevrenin de Ekim 1917 Devrimi'nden sonraki süreçte imparatorluğun karşı karşıya geldiği problemler nedeniyle Bolşeviklerle açık ya da gizli birtakım münasebetler içinde olduklarını açıkça ortaya koymaktadır. Üstelik Millî Mücadele Hareketi'ne ve kimi İttihatçılara yönelik İstanbul merkezli pek çok Bolşeviklik ithamlarına rağmen İstanbul'da da oldukça etkin bir şekilde Bolşeviklik propagandasının yapıldığı ve her iki cenahta da bir hayli Bolşevik eğilimlilerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Özellikle, 1919-1922 yılları arasında Bolşeviklik cereyanının, hem İstanbul hem de Ankara çevrelerinde çok tartışılan bir mesele olması, farklı siyasal kişi ya da grupların çoklukla Bolşeviklik-İslâmlık, hatta İslamî Bolşevizm gibi tartışmalara girmeleri, her iki çevrede de dağılmakta olan imparatorluğun yazgısı adına derin bir arayış içinde olduklarını göstermektedir.

Çalışmamıza kaynak olan raporlar, Bolşeviklik meselesinin Türkiye'de 1919'dan itibaren pek revaçta olan bir gelişme olduğunu ve tartışmaların arka planında da, Bolşevik nüfuz endişesinden hareketle, gerek İstanbul ve gerekse de Ankara'da muhtemel bir Bolşevik eğilimin, Batı nezdinde bir tehlike ve tehdit olarak kabul edildiğini göstermektedir. Bu itibarla, bir taraftan kimi İttihatçılar'ın Bolşeviklerle temasları yakından izlenirken, diğer taraftan da *Kemalist Hareket* olarak tanımladıkları Türkiye Büyük Millet Meclisi

²⁰ S.H.D. GR 7 N 3228, "Türkiye'de Bolşevik Propaganda", s. 70.

Hükümeti'nin Bolşevikler ile münasebetlerini Türkiye'deki Bolşevik tehdit ve tehlike olarak yorumlamaktaydılar. Bu bakımdan, Türkiye'nin yakın bir gelecekte Bolşevik bir rejime yönelip yönelmeyeceği ya da Bolşevik propagandanın Türkiye üzerinde bir nüfuz yaratıp yaratmayacağı yahut da Türkiye Bolşevikleşecek midir? sorunsalı, bu dönemdeki Fransız diplomatik ve askerî raporları ile Fransız entelijansiyasının başlıca konusu olmuştur. Ancak bu tasa ve sorunsal gerçekte sadece Fransızlar'ın değil, onların müttefiklerinin de en önemli meselelerinden biri olmuştur. Dolayısıyla bu dönemde, Türkiye'de Bolşevik cereyanın bu kadar revaçta olmasının arka planında bu endişe ve tereddütler bulunmaktadır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

*Château De Vincennes, Service Historique Defence (S.H.D.), Guerre (GR).
S.H.D. GR 7 N 1641.
S.H.D. GR 7 N 3228.
S.H.D. GR 7 N 3229.*

Araştırma Eserleri, Makale ve Gazeteler

AKAL, Emel: *Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul 2006.

BARDAKÇI, Murat: "İşte MİT'in Atası Denen Teşkilâtı Mahsusa Hakkında Eldeki Tek Belge", *Haber Türk*, 12.02.2012.

DEVLET, Nadir: *Rusya Türkleri'nin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK Yayınları, Ankara 1999.

DUMONT, Paul: "Beyaz Yıllar", *İstanbul 1914-1923*, Haz. Stefanos Yerasimos, Çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.

KOCABAŞOĞLU, Uygur - BERGE, Metin: *Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar*, Kebikeç Yayınları, Ankara 1994.

SANDER, Oral: *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara 1999.

STODDARD, H.Philip: *Teşkilât-ı Mahsusa*, Çev. Tansel Demirel, Arba Yayınları, İstanbul 1994.

Elektronik Kaynaklar

KUTAY, Cemal: "Osmanlı Donanma Cemiyeti, Hacı Şefik Bey ve Artin Gezenyan Efendi", (Çevrimiçi, <http://www.earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/46960/>, 30.04.2019).

İzzet Fuat Paşa: "Meşhur Adamlar", (Çevrimiçi, <http://www.earsiv.sehir.edu.tr:8080/xemlui/bitstream/handle/11498...pdf/>, 30.04.2019).

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA POLONYA MÜSLÜMAN TATARLARININ DURUMU

Aizada IMANKULOVA*

Öz

Doğu Avrupa tarihindeki en ilginç konulardan biri, Polonya'da yaşayan Litvanya kökenli Tatarların tarihidir. Bu makale, dini ve etnik kimliklerini hâlen koruyabilen Polonya ve Litvanya'daki diğer adıyla Lipka Tatarlarının tarihini ele almaktadır. Polonya ve Litvanya'da sahip oldukları özgürlüğe rağmen Lipka Tatarlarının birçoğu iki dünya savaşı arasında vuku bulan 1939'daki Nazi saldırılarına karşı buldukları ülkeleri savunmada yer alarak komşularıyla aynı acıya katlandılar. Savaş, Tatar topluluğunun hayatı üzerinde feci bir etki yarattı. Entelektüellerinin pek çok temsilcisi öldürüldü, tutuklandı ve SSCB'ye sürüldü veya diğer ülkelere kaçmak zorunda kaldı ve savaşın bitiminden sonra vatanlarına geri dönemedi. Sonuç olarak savaştan önce sahip oldukları kültürel pozisyonlarını kaybettiler. Tatarların sayısı, savaş sonrası Avrupa'daki bölgesel değişikliklerden de etkilendi. Bir kısmı hala modern Polonya ve Litvanya topraklarında yaşamaktadır.

Anahtar kelimeler: Polonya, Tatarlar, İslam, Müslüman Azınlık.

Polish Muslim Tatars After World War 2

Abstract

One of the most interesting topics in the history of Eastern Europe is the history of the Polish-Lithuanian Tatars. This article is dedicated to the history of Tatars in Poland and Lithuania, which could preserve their religious and ethnic identity. Despite the complete freedom and equality that Tatars had in Poland and Lithuania between two world wars, many of them took part in defending the country against Nazi aggression in 1939 and suffered along with their Polish neighbors. The war had a catastrophic effect on the life of the Tatar community. Many representatives of the intellectuals were killed, arrested and deported deep into the USSR or were forced to flee to other countries and could not return to their homeland after the end of the war. As a result, their culture has lost many positions that they had before the war. The number of Tatars was also affected by territorial changes in post-war Europe, when a part of

* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi.

them turned out to be on the territory of modern Poland and Lithuania, where they still live.

Keywords: *Poland, Tatars, Islam, Muslim Minority.*

Litvanyalı Tatarlar - günümüzden 600 yıldan fazla bir süre önce, 14. ve 15. yüzyılların başında Litvanya Büyük Dükalığı'na yerleşmiş eşsiz bir etnik Tatar grubudur. İsimleri, alternatifleri ile birlikte, “*Litvanyalı Tatarlar*”, “*Polonya Tatarları*” veya “*Polonya-Litvanyalı Tatarlar*” terimleriyle anılmaktadır. Modern Belarus'ta yaşayan Litvanyalı Tatarlar, analogiyle “*Beyaz Rusya Tatarı*” olarak adlandırılmaktadır. Bununla birlikte, onların Litvanya Tatarlarla (Polonya-Litvanyalı) ilgileri vardır, çünkü Litvanya Büyük Dükalığı'nın ayaklanması ve gelişmesi sırasında, mevcut Belarus toprakları ortaçağ Litvanya'sının bir parçasıydı. 2. Dünya Savaşı sonrasında, Nazilerin zulmü nedeniyle, Tatarlar geçici olarak diğer ülkelere göç etmek zorunda kalmış ve savaş bittikten sonra geri dönüp birlik ve kültürlerini kazanmak için yeniden çaba göstermişlerdir.¹

19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında, bir milliyetçi ideolojinin Rus İmparatorluğu'ndaki Müslüman ülkeler arasında yükseldiğine şahit olunur. Bu durum, Polonya Tatarlarının genç entelijansiyasını etkilemiştir. Avrupa'daki milliyetçi gelişmeler de Polonya-Litvanyalı Tatarların ulusal canlanması üzerinde ayrıca etkili olmuştur. Özetle Rus İmparatorluğu'ndaki Müslüman milletler gibi Polonyalı Tatarların genç entelijansiyası çabaları içinde de ulusal bir canlanma başlamıştı.²

20. yüzyılın başında, eski toprak sahibi olan Litvanya Büyük Dükalığı'ndaki Tatar aristokrasisinin en eski ailelerinden biri olan Najmanów-Piotrowicz Prens ailesinden Tatar Prens ailesi üyesi Najman Mirza Kryczyński, Polonya Tatarlarının tarihinde önemli bir rol oynamaktadır. Leon, erkek kardeşi Olgierd ile birlikte 1907 ve 1908 yıllarında Polonyalı Tatar Dormers'in illegal çevresini örgütleyerek St. Petersburg'da Tatar akademik gençliğini harekete geçirmeye başladı. Leon ve Olgierd Najman Mirza Kryczyński kardeşler, 1920'den sonra Rusya'da Müslüman ulusların canlanma hareketinde aktif olarak yer alan Polonyalı gerçeklik inşasına dahil oldular. Leon Kryczyński, iki savaş arası dönemde Polonyalı Tatarların kültürel yaşamının hem lideri ve organizatörü hem yayıncısı ve hem de sosyal hizmet uzmanı olan bir yazardı. 1935'ten itibaren bölge mahkemesinin başkan yardımcısı olarak Gdynia'da yaşadı. Baş editör olarak Rocznik Tatarski dergisinin yayıncısıydı. Polonya-Litvanyalı Tatarlar üzerine yapılan bilimsel araştırmanın temelini ve grubun etnik tanımını oluşturan “*Rocznik Tatarski*”nin üç cildi böylece ortaya çıktı. 1939'da Piaśnica'da Almanlar tarafından vuruldu. 1941'de Smolensk'te NKVD³ tarafından öldürülen Olgierd Kryczyński, Polonya Cumhuriyeti Yü-

¹ L. Kryczyński, *Biblijografja do historii tatarow polskich [Polonya Tartarlarının Tarihi Bibliyografyası]*, Zamość 1936, s. 1-131.

² Kryczyński, *a.g.e.*, s. 1-131.

³ “Narodny Kommissariat Vnutrennykh Del”, 1934-1943 yılları arasında varolmuş Sovyet Gizli Halk Komiserliği.

sek Mahkemesi savcısı idi ve o aynı zamanda Varşova'daki Müslüman Komünlerin başkanı olarak Polonya Tatarlarının sosyal ve politik lideriydi.⁴

Berlin Üniversitesi Doğu Filolojisi'nden mezun olan Jakub Szynekiewicz, 1925'te Vilnius'taki İlk Tüm Polonya Müslüman Kongresi'nde, Polonya Tatarlarının dini lideri ve müftüsü olarak seçildi. Savaştan sonra Mısır ve ABD'ye göç etti.⁵

Ayrıca 1934-1939 yılları arasında Vilnius'ta yayınlanan, resmen Polonya Cumhuriyeti Tatarlar Kültür-Eğitim Derneği Vilnius Şubesi yayın organı, aylık *Życie Tatarskie*'nin baş editörü, yayıncı, tarihçi Stefan Tuhan Mirze Baranowski'den bahsetmemiz lazım. Kryczyńscy kardeşler tarafından kurulan bu örgüt 1926-1939 yıllarında vardı. Amacı hem ulusal bir yeniden doğuş hem de sosyal açıdan kendi kendine yetmenin yanı sıra, Polonya Tatarları arasında eğitim seviyesini yükseltmekti. Bu dernek topluluk merkezleri oluşturma, folklor grupları kurma ve okumalar yapmanın yanı sıra futbol oyunları tiyatral gösteriler ve gençlik toplantıları düzenledi. Bu örgütün Polonya savaşında Tatar geleneğini sürdürdüğünü ve katkı sağladığını iddia etmek pek de gerçekçi olmaz.⁶

Polonya-Litvanya Birliği'nde, Tatar nüfusu 6.000 kişi idi. Tatarlar kuzey-doğu Vilnius ve Nowogródek voyvodalıklarında yaşadılar. Polonya'da, 1918-1939 yılları arasında, 17 cami ve iki müslüman mescid vardı, Polonya'daki Müslüman Dini Birlik'te bir müftülük tarafından yönetilen 19 dini topluluk vardı. Üç basın başlığı, 1930-37 yılları arasında Varşova'da üç ayda bir *İslami İnceleme*, Vilnius'taki 1934-1939 yıllarında *Życie Tatarskie* aylık dergisi ve sosyo edebiyat dergisi olan *Tatar Yıllığı* yayınlandı. Kültürel, sosyal ve dini merkez, Vilnius'un savaş arası döneminde Tartarlar içindi.⁷

II. Dünya Savaşı sırasında, 1947'ye kadar faaliyet gösteren ve Batı Polonya'daki Polonya Ordusu'nun karargahında aktif olan Müslümanların Yüksek Askeri İmamat'ı vardı. Aynı yılın, 26 ve 27 Eylül tarihlerinde Polonyalı Müslüman Kongresi gerçekleşti. Bu kongre Büyük Britanya'daki Polonyalı Müslümanların Yüksek İmamatı ve yine Büyük Britanya'daki Polonyalıların yönetim merkezi arasındaki ilk buluşmasıydı. Baş imam Emir Bajraszewski, Polonya Cumhurbaşkanı Ağustos Zaleski tarafından göçmen toplumunun adayı gösterilmesinden dolayı Dördüncü Ulusal Konseyi'ne katılmıştır. İmamat ayrıca *İletişim* ve daha sonra *Minarenin Sesi* gibi kendi dergilerini yayınladı.⁸

1945'ten Sonra Polonya'da Tatarlar

1945'te Polonya Cumhuriyeti vatandaşı olan Tatar halkının ilk grupları Vilnius ve Nowogródek'in eski voyvodalıklarından, Wołkowyski, Grodno ve di-

⁴ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce: Studia z dziejów XII-XVIII w. [Litvanya ve Polonya'da Tatarlar: 12. ve 18. Yüzyılların Tarihi Üzerine Çalışmalar]*, Warszawa 1989.

⁵ Kryczynski, a.g.e., s. 1-131.

⁶ Kryczynski, a.g.e., s. 1-131.

⁷ Kalendarz Muzułmański 1368/1949, oprac. i wyd. Naczelny Imamat Muzułmanów Polskich w Wielkiej Brytanii, Londra 1949, s. 24.

⁸ Selim Mirza - Juszeński Chazbijewicz, "Szlachta tatarska w Rzeczypospolitej" [Polonya-Litvanya Topluluğu'ndaki Tatar Asaleti], Verbum Nobile No 2, Sopot, Poland, 1993, s. 87-103; Selim Mirza - Juszeński Chazbijewicz, *I Konferencja Tatarów Nadbaltyckich [1. Baltık Tatarları Konferansı]*, Swiat Islamu, Vol. IV (15), No. 2, 1996, ss: 4-5.

ğer sınır bölgelerinin ilçelerinden Gdansk sahiline geldi. Tatar nüfusun geri dönmesi “Geri Dönüş” siyasi programı temelinde Polonya nüfusu ile birlikte gerçekleşti. Program, Polonya ve Sovyet hükümetleri arasındaki bir anlaşma olduğu için Tatar azınlıkları içermiyordu; bu nedenle, resmi belgelerde Tatar varlığını ilan eden Polonya Tatarları, Polonya’ya dönmek için izin almakta büyük zorluk yaşıyordu. Polonya Tatarları büyük bir etnik grup değildi. Ocak 1939’daki verilere göre, Polonyalı Tatar Müslüman vatandaşlarının sayısı altı bin altıdır. Tatarların büyük bir kısmı, özellikle kırsal kesimdeki asırlık konutlarını terk etmekte zorlandılar. Aralarında Polonya sınırlarının savaş öncesi dönemdeki şekline döneceğini umarak siyasi belirsizlik durumlarının ortadan kalkmasını bekleyenler de vardı. Tatarlar, Polonya kitlesi içinde çoğunlukla birkaç küçük aile ya da bireysel aile gruplarıyla, PUR (Geri Dönüş Devlet Dairesi) başkanlığında “Geri Kazanılmış Bölgelere” geri döndü. Tatar nüfusunun çoğu 1945-1949’da ve 1970’lerde bile Gdańsk, Pomerania ve batı bölgelere göç etti. Bununla birlikte, yukarıda belirtilen zaman dilimi içindeki Tatar yerleşmelerinin çoğu bireysel göçlerdi. Sovyet nüfusunun aydınları, eski Tatar toprak sahiplerinin çoğu ise Sovyet bölgesini terk etti. Bu insanlar; değişimin doğası gereği uzun yıllar alacağını farkında olanlardı. Sovyet iktidarının varlıkları için büyük tehdit oluşturduğunun da farkındaydılar. Bununla birlikte yeni Polonya’da siyasi değişikliklere rağmen kendilerini daha da güvende hissettiler.⁹

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra, sınırların değişmesi, “Geri Dönüş” adı verilen Polonya halkının sınır dışı edilmesi neticesinde sınır alanlarındaki dini ve sosyal yaşam merkezlerinin varlığı da sona ermiştir. Bununla birlikte Polonyalı Müslümanlar - Tatarlar dahil olmak üzere küçük etnik ve dini gruplar kültürlerini sürdüremez hale gelmişlerdir. 1945’ten itibaren, bu grupların “kültürel odise destanının” başladığı söylenebilir. Polonya’ya “geri dönmeye” karar veren ve genellikle başkaca bir yolu olmayan Tatarlar, Polonya nüfusu ile birlikte “geri kazanılmış topraklar” olarak adlandırılan Gdansk Pomerania’daki taşımacılığa yöneldiler. Tatar Müslümanlarının belli bir kısmı kendilerini Varşova’da buldu.¹⁰

Savaş ve yeniden yerleşim travmasında, yeni makamların faaliyetlerinden sonra, Müslüman Tatarlar kendilerini yavaş yavaş organize etmeye başladılar. Bazı belgelerin toplanmasının ne derece önem arz ettiğinin farkında olmadıklarından, arşivlerin büyük bir kısmı Tatar eylemcileri tarafından kaybedildiği için bu durum savaş sonrası yıllar da dokümantasyon eksikliğine yol açtı. 1946’da Varşova’daki Merkezi Müslüman Komün’ün kurulduğu biliniyor. 1945’ten itibaren Sınır Ülkeleri’nden Batı’ya yolculuk yapan Polonyalı Müslümanlar genellikle birkaç dizine aile olarak bir araya geldi. Tatar nüfusunun göçü 1945-50’de başlayıp 1956 yılına kadar sürdü. 1960’larda bile, bireysel aileler ve insanlar doğu sınırından daimi olarak geldiler. Aynı zamanda Tatar yerleşim haritası Polonya’da II. Dünya Savaşı’ndan sonra Müslüman yerleş-

⁹ Selim Mirza - Juszeński Chazbijewicz, *a.g.e.*, 1993, s. 87-103; 1996, s. 4-5.

¹⁰ Muzulmański, *a.g.e.*, s. 24.

minin de haritasıdır: Gdańsk, Elbląg, Trzcianka Lubuska, Gorzów Wielkopolski, Krosno Odrzanskie, Szczecinek, Szczecin, Poznań, Wrocław, Jelenia Góra, Wałbrzych, Oleśnica, Bydgoszcz. Ayrıca, geleneksel Tatar-Müslüman yerleşim yerleri, Podlasie Voyvodalığında Varşova, Białystok, Sokółka, Suwałki, Bohoniki ve Kruszyniany'dir.¹¹

Müslüman Dini Birlik, 1947'de, başında Jakub Romanowicz ile yeniden faaliyete geçti. Bu birlik, 1936'daki devlet ile Müslümanlar arasındaki ilişki hakkındaki kanuna dayanarak 1947'den itibaren değişikliklerle yeniden harekete geçirildi. Bu değişikliklere göre, Birliğin başında, Yüksek Müslüman Koleji'nin başkanı yer almaktadır. Kolej üyeleri ve başkan din adamı değildir. Emir Tuhhan Baranowski ilk başkan oldu. Müslüman Dini Birliğin şu anda altı dini topluluğu var: Gdansk'ta, Białystok'ta, Varşova'da, Gorzów Wielkopolski'de, Bohoniki'de ve Kruszyniany'de. Adı geçen bu son yerleşim yerlerinde 18. ve 19. yüzyılın başlarından kalma antika ahşap camiler de vardır. 1960'da Gdansk'taki Müslüman Dini Dernek, aynı zamanda Białystok'taki Müslüman Komünü kurdu. 1980'lerde, şehir yetkilileri Białystok'a Grzybowa caddesinde hem ibadethane hem de topluluk kurulu ve dini toplantılar için bir buluşma yeri olarak hizmet vermek üzere küçük bir bina temin ettiler. 1991 yılında Varşova'da Wilannic bölgesi Wiertnicza Caddesi'ndeki ibadethane kullanıma açıldı. Bu ibadethane için Polonya'daki Müslüman ülkelerin elçilik fonlarından ödeme yapıldı. Bu fonlar ve Tatar halkının katkısıyla, Varşova'da Tatar Caddesi'ndeki Powązki Tatar mezarlığının da duvar ve cenaze evi yenilenmiştir. 2001 yılında, bu kez Bydgoszcz'ta, Müslüman Dini Dernek vasıtasıyla yeni bir Müslüman Dini Topluluk kuruldu.¹²

1992'de, Polonya Tatar Birliği, Tatar nüfusunun çıkarlarını temsil etmek üzere atanmış etnik, kültürel ve sosyal bir örgüt olarak tescil edildi. Halen, Polonya Tatarları Birliği'nin üç özerk şubesi mevcuttur: Gdansk'ta, Białystok'ta ve Varşova'da. Yayın faaliyetleri de şu dergilerle sürdürülmektedir: Bilimsel, edebi ve sosyal. Rocznik Tatarów Polskich' dergisi; "Tatar Hayatı", iki ayda bir çıkan sosyal dergi; üç ayda bir çıkan "İslam Dünyası" dergisi. Bu dergilere ilaveten, Polonya Tatarlar Yıllığı Yayınevi tarafından kitaplar yayınlanmaktadır. Son kitap, Stanislaw Dumin tarafından yayınlanan "Litvanya Büyük Dükalığı Tatar Ailelerinin Herald'idir." Günümüzde yayıncılık ve editoryal çalışma, folklorun yerine geçmektedir.¹³

Gdansk Pomerania'daki Tatarlar: Polonya Sosyal Hayata Katılımına Bir Örnek

1945'ten önceki dönemde, bazı istisnalar dışında, Pomerania Nadwiślański veya Gdansk'ta Polonya-Litvanyalı Tatarların yerleşimine rastlanmamaktadır. Bu istisnalar çok da kayda değer bir durum değildir, Gdansk çevresindeki

¹¹ Kalendarz Muzułmański 1368/1949, oprac. i wyd. Naczelny Imam Muzułmanów Polskich w Wielkiej Brytanii, Londra 1949, s. 24.

¹² Kryczyński, a.g.e., s. 117.

¹³ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej [Litvanyalı Tatarlar. Tarihsel-etnografik monografiye girişim]*, Rocznik Tatarów Polskich, 5, s. 117.

Tatar varlığına bağlı tarihi bakiyelerdir. Bunlardan ilki, Nieszawa savaşı ile bağlantısı olan On Üç Yıllık Savaş sırasında Nieszawa yakınlarından geçen Vistula nehrindeki Teutonic gemileri tarafından soygun girişimine maruz kalan Kralın ordusu Polonya-Litvanya Tatar birlikleri sayesinde bu soygundan kurtuldu. Bunlardan ilki, Nieszawa savaşı ile bağlantısı olan On Üç Yıllık Savaş sırasında Nieszawa yakınlarından geçen Vistula nehrindeki Teutonic gemileri tarafından soygun girişimine maruz kalan kralın ordusu Polonya-Litvanya Tatar birlikleri sayesinde bu soygundan kurtuldu.¹⁴

Bir de iki dünya savaşı arası dönemde Tatarların Gdansk haricinde Gdynia'daki küçük varlığından da bahsetmeliyiz. Polonya Tatarları kültürel hareketinin lideri - Leon Najman Mirza Kryczynski 1935'ten sonra Polonya-Litvanya Tatarlarının tarihini ve kültürünü araştıran kültürel, bilimsel, edebi ve sosyal "Rocznik Tatarski" dergisinin öldürülünceye kadar baş editörlüğünü yaptı. Dergi, Polonya'daki Tatar nüfusunun etnik farkındalığının korunmasında büyük rol oynadı. Leon Kryczyński, 1935-1939 yılları arasında aynı zamanda Gdynia Bölge Mahkemesi'nin başkan yardımcısıydı, Aralık 1939'da Piaśnica'da Almanlar tarafından vuruldu. Kryczynski'den sonraki ikinci kişi, Polonya'da sürgündeki Kafkas uluslarının büyük liderinin kızı, 1939'da Gdynia'ya savunma savaşına katılan, Dżennet Dżabagi Skibniewska'dır. Dżennet Dżabagi Skibniewska daha sonra Londra'da Yüksek Komutanı oldu.¹⁵

Daha büyük bir Tatar grubu, Vilnius'tan 1945-1946 yılları arasında Vilnius (Iwona) imam İbrahim Smajkiewicz ile birlikte Gdańsk'a geldi. İmam, bu nüfusun dini hayatını mevcut imkânlara göre aşamalı olarak organize etti. Toplu namazları düzenler, yeni nesillere İslam'ın kabul edilmesinin önemini anlatır, cenaze törenlerinde ve düğünlerde dini hizmetler verirdi. Bütün bunlar Müslüman bir örgütün resmi dini kaydı olmadan, evlerde, ancak o zaman yetkililerin bilgisi ile yapılırdı.

Tatarlar, üç şehire (Gdansk, Gdynia ve Sopot) sosyalleşmek ve Polonya yönetiminde üretim tesislerinde çalışmak için geldi. Tatarlar Yargıda, PZU'da¹⁶ ve hastanelerde çalışmaktaydılar. Örneğin, Temmuz 1945'ten itibaren Gdansk Bölge Mahkemesi hakimi olan ve yine aynı mahkemenin Sivil Dairesi Başkanı ve ardından da İkinci Sivil Denetim Dairesi Başkanı olan Hakim Aleksander Sulkiewicz Polonya yargısını düzenleyenlerden biridir. PZU'da, İmam İbrahim Smajkiewicz'in oğlu Ali Smajkiewicz PZU'nun voyvodalık şubesinde Ticaret ve Endüstri Sigortalama Departmanı'nın organizatörü olarak görevini sürdürmekteydi. Vilnius'taki Stefan Batory Üniversitesi Tıp Bölümü mezunu doktor Michał Korycki, Gdansk hastanelerinde çalışmaktaydı. Müslüman Komün 1946'dan beri, Gdańsk'ta, İslam Dini Derneği'nin bir parçası olarak İbrahim Smajkiewicz yönetiminde faaliyet gösteriyordu. Komün o dönemde henüz yasal düzenlemelere sahip değildi. 1953'te, İbrahim Smajkiewicz vefat etti ve

¹⁴ Kryczynski, *a.g.e.*, s. 117.

¹⁵ S. Kryczynski, *Tatarzy litewscy [Litvanyalı Tatarlar] Próba monografii historyczno-etnograficznej*, Warszawa 1938, ss. 33-214.

¹⁶ PZU Grubu Polonya'daki en büyük finans kuruluşlarından biridir.

H. Dałbrowskiego Caddesi'ndeki Gdansk'taki Garnizon Mezarlığı'na gömüldü. Mezarlık yönetimi ile yapılan anlaşmaya göre, mezarlıkta bugüne kadar var olan ayrı bir Müslüman mahallesi bulunmaktadır. İmanın görevleri önce oğlu Ali Smajkiewicz tarafından yürütüldü. 11 Şubat 2001'den itibaren de Białystok imamı Lutek Muchla ve gerek duyulduğunda da Gdansk'a göçmüş olan Gorzów Wielkopolski'deki Tatar mahallesinin imamı Bekir Radkiewicz tarafından üstlenildi. Genç Tatar nesli, aynı zamanda eski sosyal faaliyetlerin yerine geçen yoğun bir sosyal yaşam sürdürmektedir.¹⁷

1955'te Emir Tuhan Baranowski, Polonya Halk Cumhuriyeti'ndeki Müslüman dini birliğin yeni başkanı oldu. 1959'da Polonya'daki Müslüman nüfusun ilk sayımı Müslüman Dini Birlik Yüksek Okulu tarafından yapıldı. Bu sayıma göre, Gdańsk ve Elbląg'da İslamiyeti kabullenen Tatar kökenli yüz kırk kişi yaşıyordu. Bu grubun talebi üzerine, Tüm Polonya Müslüman Kongresi, bir Müslüman Dini Topluluk oluşturmaya karar verdi ve 20 Eylül 1959'da resmi olarak Gdansk'taki merkezi kurdu. Müslüman Dini Topluluk, Müslüman Dini Birliğin bir parçasıdır ve 28 Nisan 1960 tarihinde Gdansk II. Ulusal Konseyi IV 576/60 kararıyla tüzel kişiliğe sahiptir. Komite yönetim kurulu tarafından yönetilmektedir. Yönetim kurulu üyelerinin sayısı değişmekle birlikte her zaman bu işlevlerin yerine getirilmesi sağlanmıştır. Kurulun görev süresi uzatma olasılığıyla dört yıl sürmüştür. Müslüman Dini Topluluğun en yüksek otoritesi, 18 yaşın üzerinde oy hakkı bulunan Üyelerin Genel Kurulu'dur. Her bir Polonyalı Müslüman vatandaşı topluluk üyesi olabilir. Son zamanlarda, üyelik, Polonya Cumhuriyeti topraklarında daimi ikamet eden diğer ülkelerin vatandaşlarını içerecek şekilde genişletilmiştir. 1959-1961 yılları arasında, yönetim kurulu başkanları Leon Chazbijewicz ve ardından da, başlangıçta emekli kaptan olan ama daha sonra ana rütbeye yükselmiş olan Aleksander Jeljaszewicz'di. Başkanlığa Aleksander Jeljaszewicz'ten sonra ise Polonya Ordusu'ndaki son Tatar süvari filosu 13. Vilnius Uhlans Alayı'nın eski komutanı Bekir Szabanowicz gelmiştir. Toplumun oluşumunda imamın pozisyonu açıktı. Bu pozisyona seçilen Maciej Chalecki, kısa süre sonra Gdansk'ta ev alma imkânsızlığı nedeniyle bu görevden istifa edip ailesiyle birlikte Jelenia Góra'ya gitti. 1963'te Bekir Jakubowski bu görev için seçildi, ancak kendini fazla yoran performansı nedeniyle için bir yıl sonra bırakmak zorunda kaldı. Dini topluluktaki tüm işlevlerin yerine getirilmesinde hiç kimsenin herhangi bir ücret almadığı, herkesin tamamen sosyal gönüllülikle çalıştığını belirtmeliyiz. Bir sonraki imam Adam Szabanowicz oldu, ancak 1965'te Gdansk'tan ayrılmak zorunda kalması sonucunda istifa etti. 1965 ve 1967 arasında imam pozisyonunda kimse bulunmadı. Gerektiği takdirde, Ali Smajkiewicz bu görevi düzenli olarak üstlendi. Eylül 1967'den Eylül 1984'e kadar, imamlık görevi Vilnius'taki Stefan Batory Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunu Adam Alijewicz tarafından yürütüldü. Eylül 1984'ten Eylül 1995'e kadar, imam Bekir Jakubowski; Kasım 1995'ten Ağustos 2004'e kadar, imam Selim Chazbijewicz tarafından aynı görev devam ettirildi. Daha sonra ise, Ağustos 2004 yılında

¹⁷ S. Dumin, *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Gdańsk 1999, s. 96.

Polonya vatandaşlığı olan Filistin göçmeni Hani Hraisz tarafından imamlık görevi devralındı. Uzun yıllar boyunca, 1962'den 1971'e kadar, Maciej Milkamowicz Gdansk'taki Müslüman Dini Topluluk başkanıydı. O aynı zamanda Gdańsk'taki Robotnicza Caddesi'ndeki dini ihtiyaçlar, namaz, toplantılar ve konferanslar gibi gerekliliklerde evini kullanmaktaydı. Gdansk'taki Müslüman Komün'ün dini toplantıları da Gdynia Orlowo'da Perkuna Caddesi'nde Eugeniusz Szczesnowicz'in evinde ve Gdańsk'ta Kolonia Zręby Caddesi'nde Bolesław Milkamanowicz'in evinde yapıldı. Namazlar ayrıca Gdansk'taki Wieniawskiego Caddesi'nde Aleksander Bajraszewski'nin evinde da edildi. Topluluğun bütün üyeleri evlerini toplu namaz ve toplantılar gibi acil ihtiyaçlar için hazır tutmaktaydılar. 1971-1974 yılları arasında toplumun başkanı Ali Smajkiewicz ve 1975-1977 yılları arasında ise İmam Adam Alijewicz'ti. 1977'de Konstanty Mucharski bir sonraki başkan oldu ve 1979'dan itibaren bu görev pedyatrisyen, doktor Dżemila Smajkiewicz-Murman tarafından üstlenildi. 2004 yılına kadar birkaç dönem başkanlık yapan Dżemila Smajkiewicz-Murman toplum ve üyelerinin konsolidasyonuna ve entegrasyonuna, dini ve kültürel faaliyetlerin gelişimine önemli katkılarda bulundu. Görev 2004 yılında, başkan Tamara Szabanowicz tarafından devralındı. Gdańsk'taki Müslüman Dini Topluluğun resmi olarak tescil edilmesinden sonra, başarılı yönetimler dini ihtiyaçları karşılamak üzere yeni bir tesis inşa etmek gayretiyle bir inşaat alanı için mülkler tahsis etmeye çalıştılar. 1983 yılında, kurum gelecekte cami yapmak istediğini belirten bir başvuruda bulundu. Tatarların şaşırmasına yol açan bir gelişme ile, başvuru her zamanki gibi bitmedi, yetkililer kabul etti. Birçok teklif arasından, o zamanki yönetim tarafından tramvay iletilişimli Polanki ve Abraham Sokaklar köşesindeki 1008 m² yer alanı seçildi.¹⁸

İntifa hakkı Müslüman Dini Topluluğa, o zamanki Gdańsk Belediye Başkanı'nın 26 Ocak 1984 yıl ve 709/84 numaralı kararıyla verilmişti. Camiyi inşa etme kararı 6 Haziran 1984 tarihinde, inşa izni ise 31 Ekim 1984 tarihinde verildi. Müslüman Dini Topluluk tarafından Gdansk'ta cami inşa komitesi kuruldu. Komite, Müslüman Dini Topluluk yetkililerinden ve Müslüman Dini Birliğin Yüksek Okulu'ndan bağımsız olarak çalışan tüzel kişiliğe sahipti. Komitede Stefan Bajraszewski - başkan, Ali Milkamowicz, Stefan Muchla - sayman ve muhasebeci olarak da, Tamerlan Póltorzycki, Dżemila Smajkiewicz-Murman, Bekir Jakubowski görev yapmaktaydı.¹⁹

29 Eylül 1984 tarihinde inşaat için temel atma töreni gerçekleşti. Burada, bu yapının inşasının dini ve etnik Tatar geleneklerinin canlanması için bir teşvik olduğu söylenmelidir. Çünkü bu yapı birçok faaliyetin merkezidir. İnşaat çalışmaları, Suudi Arabistan Müslüman Dünya Birliği, Lübnan Baş Müftüsü, Türkiye, Mısır, Endonezya, Fas, Malezya ve Cezayir'in büyükelçilerini de içeren Polonyalı Müslümanlara Yardım İçin Düzenlenen Müslüman Ülke El-

¹⁸ S. Dumin, *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Gdańsk 1999, s. 96.

¹⁹ K. Peździwiatr, "The Established and Newcomers in Islam in Poland or the Intergroup relations within the Polish Muslim community", in *Muslims in Poland and Eastern Europe. Widening the European Discourse on Islam*, ed. K. Górak-Sosnowska, Warszawa: University of Warsaw Faculty of Oriental Studies, 2011, s. 174.

çileri Komitesi tarafından desteklenmiştir. Komitenin ilk başkanı Türkiye bü-yükelçisiydi. Camiye, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı modern müslüman düşünür (İslam'da modernist eğilimin yaratıcısı) Jamaluddin El-Afgan'ın adı verildi. Caminin kullanım töreni, 1 Haziran 1990'da, Başpiskopos Tadeusz Gocłowski şahsında Katolik din adamlarının temsilcileri, Polonya'daki Müslüman ülkelerin elçileri ve Kashubian-Pomeranian Association delegasyonu katılımıyla gerçekleşti.²⁰

İki savaş arası dönemi, 1926-1939 yılları arasında faaliyet gösteren Polonya Cumhuriyeti Tatarlarının Kültür ve Eğitim Derneği 1992 yılında Polonya Tatarları Birliği adıyla yeniden örgütlendi. Birlik, "Rocznik Tatarski"nin devamı niteliğindeki "Rocznik Tatarów Polskich" dergisinin yayınlanma geleneğine geri döndü. Dernek ayrıca kapsayıcı sözleşmeler, toplantılar, konferanslar gibi faaliyetlerin yanı sıra Litvanya, Belarus ve Kırım'dan Tatarlarla işbirliği, dinler arası görüşmeler ile ilgili çeşitli toplantılar ve girişimlerin düzenlenmesi konusunda çok aktif etkinliklerde bulundu. Bu, 1999 yılında Drohiczyn'deki John Paul II ile Polonya Tatar topluluklarının temsilcileri toplantısında doruğa ulaştı. 1999'dan 2007'ye kadar Dernek Başkanı Selim Chazbijewicz, 1994'teki "Polonya Tatarları Yılı" kitabının editörüyü. Tabii ki, Polonya Tatarları Birliği, Gdansk'taki Müslüman Dini Topluluk ile Müslüman Dini Dernek ile yakın işbirliği içindeydi. 2004'ten itibaren Polonya Tatarları Birliği adını değiştirerek Polonya Cumhuriyeti Tatarlar Birliği ismini kullanmaya başladı. Tatar azınlığın Polonya'daki Ukraynalılar Birliği'nin Gdańsk şubesiyle ve bu alandaki diğer azınlıklarla, örneğin Beyaz Rusya, Yahudi, Karaim, Yunan ve Ermenilerle geliştirdiği ilişkileri not etmek de önemlidir. Pomeranian Voyvodalığı Maresalı'nın himayesinde 2004 ve 2005 Pomeranian Etnik Günleri düzenlendi. 2004'te bu günler Gdynia ve Sopot'ta yapıldı. O zamanlar hem kostümlerin hem de etnik mutfağın yanı sıra Tatar, Ukrayna ve Belarus halk gruplarının gösterileri de vardı.²¹

Sonuç

İslam'ın Polonya'da on dördüncü yüzyıla kadar giden uzun bir geçmişi var. Başlangıç dönemlerinde Müslüman azınlığa karşı düşmanlık yok denecek kadar azdı. Polonya, on sekizinci yüzyılın sonunda Avrupa haritalarından kaybolmadan önce, hemen hemen 30 kadar camii ve mescide ev sahipliği yapmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Müslümanların yerleşim yerlerinin sadece %10'u yeni Polonya sınırları içerisindeydi ve ülke Avrupa'daki en dindar ve homojen ülkelerden biri haline gelmişti.

Komünizm döneminde, önemli sayıda Müslüman Tatar, "dost" sosyalist ülkelerden Polonya'ya gelip yerleşti ve böylece İslam'ın canlanmasına küçük de olsa bir katkıda bulundular. Bugün, Polonyalı Müslümanlar sayıca azdır ve tamamı Tatarlardan, Arap ülkelerinden gelen eski öğrencilerden ve yakın zamanda din değiştirerek Müslüman olmuş kimselerden müteşekkildir. Gü-

²⁰ Selim Mirza - Juszeński Chazbijewicz, a.g.e., 1993, s. 87-103; (1996), s. 4-5.

²¹ K. Pezdziwiatr, a.g.e., 2011, s. 174.

nümüzde Polonya Tatarları hakkındaki bilgi ve belgeler, özellikle Tatar topluluklarının Polonya, Litvanya ve Belarus'ta etnik azınlıkların resmi olarak tanınmasıyla ilgili yasal düzenlemelere, kamu, din ve eğitim kurumlarının tescil sertifikalarına, tüzüklerle ilgili yayınlara, nüfus sayımlarında Tatar sayısını gösteren istatistiksel verilere ve kültürel girişimlerin desteklenmesini içeren bütçe fonlarının tahsis edildiğine ilişkin raporlara dayanmaktadır. Bu anlamda hem ikamet bölgelerini hem de demografik dinamikleri ortaya koyan geniş ve güvenilir bir veri tabanı mevcuttur. Tatar topluluklarının örgütlenme biçimleri, dini kurumlarının doğası ve müzelerde sergilenen eserler ve kültürel miras kompleksleri hakkında yeterli ölçüde bilgi ve belge vardır. Bunlar devlet koruması altında varlıklarını sürdürmektedirler.

Bu nedenle, hiçbir şekilde Polonya Tatarlarının Avrupa ülkeleri içinde “*bi-linmeyen*” veya “*unutulmuş*” bir topluluk oldukları söylenemez. Bununla birlikte, tarihi ve kültürel boyutu ortaya koymaya yönelik bilgi ve çalışmalarda birtakım eksikliklerin olabileceğini de gözden uzak tutmamak gerekir.

Kaynaklar

DUMİN, S.: *Herbarz rodzin tatarskich Wielkiej Księżstwa Litewskiego*, Gdańsk 1999.

Kalendarz Muzułmański 1368/1949, oprac. i wyd. Naczelny Imamat Muzułmanów Polskich w Wielkiej Brytanii, Londra 1949.

KRYCZYŃSKI, L.: *Biblijografja do historji tatarow polskich [Polonya Tatarlarının Tarihi Bibliyografyası]*, Zamość 1936.

KRYCZYŃSKI, S.: *Tatarzy litewscy [Litvanyalı Tatarlar] Próba monografii historyczno-etnograficznej*, Warszawa 1938.

KRYCZYŃSKI, S.: *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej, [Litvanyalı Tatarlar. Tarihsel-Etnografik Monografiye Girişim]*, Rocznik Tatarów Polskich 2000.

MİRZA, Selim - CHAZBİJEWİCZ, Juszeński: *Szlachta Tatarska w Rzeczypospolitej [Polonya-Litvanya Topluluğu'ndaki Tatar Asaleti]*, Verbum Nobile No 2, Sopot, Poland 1993.

MİRZA, Selim - CHAZBİJEWİCZ, Juszeński: *I Konferencja Tatarów Nadbałtyckich [1. Baltık Tatarları Konferansı]*, Swiat Islamu, Vol. IV (15), No. 2, 1996.

PĘDZİWIATR, K.: “The Established and Newcomers in Islam in Poland or the intergroup relations within the Polish Muslim community”, in *Muslims in Poland and Eastern Europe. Widening the European Discourse on Islam*, ed. K. Górak-Sosnowska, Warszawa: University of Warsaw Faculty of Oriental Studies, 2011.

TYSZKEWICZ, J.: *Tatarzy na Litwie i w Polsce: Studia z dziejow XII-XVIII w. [Litvanya ve Polonya'da Tatarlar: 12. ve 18. Yüzyılların Tarihi Üzerine Çalışmalar]*, Warszawa 1989.

1930 YILINDA GAZİANTEP’TE YAPILAN YEREL SEÇİMLERE SERBEST CUMHURİYET FIRKASI’NIN KATILMASI VE YAŞANAN TARTIŞMALAR

Dr. Öğr. Üyesi Süleyman ÜNÜVAR* - Zeynep Yıldız ÖZLÜ**

Öz

29 Ekim 1923 günü TBMM’de Cumhuriyet ilan edilmiş ve Mustafa Kemal Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Mustafa Kemal daha Cumhuriyet ilan edilmeden önce, Halk Fırkası adıyla bir parti kurarak Cumhuriyet’in demokratikleşmesini amaçlamıştır. 1924 yılında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuş ancak Şeyh Said İsyanı çıkmasıyla parti kapatılmıştır. 1930 yılında Mustafa Kemal inkılapların yerleştiğini, artık çok partili hayata geçebileceğini düşünmüş, hedeflediği demokrasiye geçiş için yakın arkadaşı olan Fethi Bey’den bir parti kurmasını istemiştir. Fethi Bey’de Atatürk gibi ülkede demokrasinin yerleşmesi için bir muhalefet partisine ihtiyaç olduğuna inanmıştır. Bu amaçla Fethi Bey, Mustafa Kemal’in isteği doğrultusunda Serbest Cumhuriyet Fırkası’nu 12 Ağustos 1930 tarihinde 14 milletvekilinin katılımıyla kurdu. Fırka özellikle Batı Anadolu’da heyecanla karşılandı. Serbest Fırka aynı yıl yapılan belediye seçimlerine katılma kararı aldı. Serbest Cumhuriyet Fırkası Gaziantep’te teşkilat kurma çalışmalarını başlatmış, yeni bina tutmuş, ancak tam faaliyete başlamadan yerel seçimlere katılmıştır. CHF taraftarları, yerel seçimlerde Serbest Cumhuriyet Fırka taraftarlarına bazı zorluklar çıkarmıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası seçimlere yeterli kadar hazırlanamadığı için Gaziantep’teki belediye seçimlerinde herhangi bir başarı gösterememiştir. Belediye Başkanlığı seçimini de CHF kazanmıştır.

Anahtar kelimeler: Fethi Bey, Serbest Cumhuriyet Fırkası, Yerel Seçimler.

Participation Of The Liberal Republic Party In Local Elections Of 1930’s In Gaziantep And Lively Discussions

Abstract

Republic was declared in Parliament on 29th October 1923 and Mustafa Kemal was elected President. Mustafa Kemal aimed to democratize the Repub-

* Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

** Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi.

lic by establishing a party in the name of Community Party before the declaration of the Republic. In 1924 the Progressive Republic Party was established but the it was closed with the Sheikh Said Rebellion. In 1930, Mustafa Kemal thought that their forms had been settled and that a multi-party dream could be passed so he wanted to establish a party to his close friend Fethi Bey for the transition to aimed democracy. Fethi Bey believed like Atatürk that an opposition party is needed for the settlement of democracy in the country. For this purpose, Fethi Bey founded the Liberal Republic Party on 14th of August 1930 with the Participation of 14 deputies in the direction of Mustafa Kemal's request. The party was especially welcomed in Western Anatolia. Serbest Party received a decision to Participation in the municipal elections held that same year. Liberal Republic Party initiated the establishment of organizations in Gaziantep, kept new buildings, but Participated in local elections without full activity. CHF supporters created some difficulties for the members of the Liberal Republic Party in local elections. Since the Liberal Republic Party did not prepare enough for the elections, it did not show any success in the elections of the municipality in Gaziantep. The CHF won the may or alelection.

Keywords: Fethi Bey, Liberal Republic Party, Local Elections.

Giriş

İnsanlar, devlet denilen bir teşkilatlanmaya gittikleri zaman, her şeyden önce bir yöneten birde yönetilen sınıfı oluşturmuşlar ve çeşitli yönetim şekilleri denemişlerdir. Dünya üzerinde geçmişten günümüze yönetim şekillerinde her millete göre farklı uygulamalar görülmekle birlikte bunları genel anlamda; mutlakiyet (monarşi), meşrutiyet ve cumhuriyet (demokrasi) olarak adlandırabiliriz. Cumhuriyet, dilimize Arapça'dan "cumhur" kelimesinden geçmiştir. Anlamı; herhangi bir şeyin büyük kısmı, bir topluluğun çoğunluğu veya önde gelenleri demektir. Günümüzde kullanılan anlamıyla topluluk, ahali, halk, millet anlamlarında kullanılmaktadır. Arapça'daki "halk" kelimesinin Latince karşılığı ise "respublica"dır. Anlamı da, kamuya ait, kamu malı anlamına gelir. Yani halk, millet demektir.¹

Cumhuriyet kelimesi iki anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi, devlet ve hükümet yönetim şeklidir. İkincisi ise, egemenliğin millete ait olması ve millet tarafından kullanılmasıdır. Halk yetkilerini belirli bir süre için seçtiği temsilcilerine devreder. Devlet başkanı ve hükümet, halk tarafından belirli bir süre için seçilir ve bunlar halkı yönetir. Cumhuriyet'te son söz halkındır, milletindir.² Halk, kendi istediği kişiyi seçebilmesi için birden fazla parti ve aday olması gereklidir. Türkiye'de siyasi partilerin kurulması, 23 Temmuz 1908 Meşrutiyet'in yeniden ilanı ile başlamıştır. Bu tarihe kadar gerçek anlamda siyasi partilere rastlamak pek mümkün değildir. 1908 Meşrutiyet'i ile birlikte geniş bir siyasal faaliyet başlamıştır. Bu dönemde birçok siyasi parti ve dernekler kurulmuştur.³

¹ Selim Ögüt, "Cumhuriyet", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: 8, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 94.

² Süleyman Ünüvar, "Cumhuriyet, Atatürk ve Milli Egemenlik", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 154, Ocak-Şubat 2005, s. 26.

³ Osman Akandere, *Milli Şef Dönemi (Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler 1938-1945)*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 19.

I. Dünya Savaşı ve Mondros Mütarekesi siyasi faaliyetlerin kesintiye uğramasına neden olmuştur. Milli Mücadele'nin kazanılmasının ardından Türkiye'de hızlı bir demokrasi süreci başlamıştır. 1 Kasım 1922'de Saltanat kaldırılmış, Lozan Antlaşması ile devletin sınırları belirlenmiş, artık içeride birtakım toplumsal değişimler yapılmasının zamanı gelmiştir. Bu amaçla; Halk Partisi adıyla siyasi bir parti kurulmuş, Cumhuriyet ilan edilmiş ve Halifelik kaldırılmıştır. Yapılan bu yeniliklerle devletin sosyal ve demokratik bir cumhuriyet olması amaçlanmıştır. Devletin yönetim anlayışı ve rejimi, yapılan anayasal değişikliklerle hukuki bir zemine oturtulmuştur. Bunun yanında; sosyal, kültürel, eğitim-öğretim, sanayi, ekonomi, ticarî ve ziraî, ulaşım ve bayındırlık alanında yeni atılımlar yapılmıştır. Ayrıca bireysel hak ve özgürlükler ile özellikle hukuk alanında bir seri inkılâp ve düzenlemeler yapılmıştır. Bütün bunlar, Mustafa Kemal Atatürk'ün halkı çağdaş uygarlık seviyesine ulaştırmak ve kurduğu cumhuriyetin demokratik bir cumhuriyet olmasını istemesidir. Bu amaçla; 9 Eylül 1923 tarihinde kurduğu partinin adını Halk Fırkası (Partisi) koymuştur. Kurulan bu parti adından da anlaşılacağı gibi, bütün vatandaşları kucaklayan, herhangi bir sınıfa ve zümreye dayanmayan, dil, din, ırk ayırımı yapmayan bir parti olmuştur. Cumhuriyet'in ilan edilmesinden önce Halk Fırkası'nın kurulması Mustafa Kemal'in demokrasiye olan inancını göstermesi bakımından önemlidir.⁴

Cumhuriyet'in ilanından sonra İsmet İnönü başbakanlığında kurulan Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) Hükümeti'nin icraatları ve faaliyetleri konusunda memnun olmayan bir grup milletvekili harekete geçerek Türkiye'nin ilk muhalif partisini kurmuşlardır. 17 Kasım 1924'de Kazım Karabekir'in başkanlığında; Ali Fuat Cebesoy, Dr. Adnan Adıvar, Rauf Orbay ve Refet Bele'nin yönetiminde yer aldığı Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur. Muhalif partinin hükümet icraatlarını eleştirmesi, anayasal değişikliklerin aceleyle getirilmemesi ve milletten izin alınmadan yapılmaması fikri, yerinden yönetimi savunması, dini inançlara saygılı gibi konularda farklı görüşler ortaya koymuştur. Bu görüşler dikkat çekmiştir. Ancak ülkede Şeyh Sait İsyanı'nın patlak vermesiyle çıkan olaylar sonucunda Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 5 Haziran 1925 tarihinde kapatılmıştır.⁵

1925'ten sonra 1930 yılına Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın yedi aylık varlığını saymazsak, 1923'ten 1930 yılına kadar devlet, CHF tarafından herhangi bir muhalefet partisi olmadan yönetilmiştir. Ancak bu, Mustafa Kemal'in hedeflediği tam demokratik cumhuriyet rejimi değildir.⁶

1. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu

Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal yaşamında Terakkiperver Cumhuriyet Partisi'nden sonra kurulan ikinci muhalefet parti ise, Serbest Cumhuriyet

⁴ İhsan Sabri Balkaya, "Cumhuriyetin İkinci Muhalif Partisi SCF'nin Eskişehir'de Teşkilatlanması ve Eskişehir'de 1930 Belediye Seçimleri", *Atatürk Üniversitesi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 2, Erzurum 2015, s. 3.

⁵ Dursun Ali Akbulut, "Çok Partili Döneme Geçiş Denemeleri ve İnkılâba Karşı Tepkiler", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002, s. 45-50.

⁶ Balkaya, "a.g.m.", s. 4.

Partisi'dir. Partinin kurulduğu 1930 yılı hem Türkiye açısından hem de dünya devletleri açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. 1929 yılında ABD'de başlayıp bütün bir dünyayı etkisi altına alan dünya ekonomik krizi yaşanmıştır. Bu kriz dünya devletlerinin ekonomilerini olumsuz şekilde etkilemiştir. Türkiye'de dünyadaki yaşanan bu ekonomik krizden en fazla etkilenen devletlerden biri olmuştur. 1930 ilkbaharında bir yurt gezisine çıkan Atatürk, yurdun değişik yörelerinde halkın şikâyetlerini dinlemiş, halkın hükümet uygulamalarından hoşnutsuzluğunu görmüştür. Çünkü hükümetin alternatifsiz olmasından çalışmalar yetersiz kalıyor ve işler ağır aksak ilerliyordu. Bu da birçok sorunu bir arada barındırıyordu.⁷ Atatürk ayrıca hükümete muhalif gazetelerle milletvekillerinin hükümet uygulamalarını rahatça eleştirebilmeleri için de bir fırsat vermek istiyordu.⁸

Mustafa Kemal, batının Türkiye hakkındaki görüşlerini yakından takip ediyor, batılıların demokrasi konusunda Türkiye'yi eleştirdiklerini ve mesafeli durduklarını biliyordu. Ülkenin çağdaş medeniyet seviyesine ulaşması için cumhuriyet rejiminin bütün kurallarıyla işletilmesini yani batılı ülkelerinde olduğu gibi çok partili bir sistem olması gerektiğini düşünüyordu. Cumhuriyet rejimi ve inkılapların üzerinden 7 yıl geçmiş ve rejimin oturduğunu düşünerek, yeni bir siyasi parti kurulmasını istemiştir.⁹ 1930 yılında devrimlerin çoğu hukuki olarak tamamlanmıştı. Ancak Mustafa Kemal çok partili hayata geçmek istiyordu.¹⁰ Bu nedenle Mustafa Kemal, yeni bir parti kurulma fikrini heyecanla savunuyor, arkadaşlarıyla yaptığı sohbetlerde partinin nasıl bir yapısının olması gerektiğini anlatıyor, hatta partinin adını bile tespit ediyordu. Partinin adının Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) olması gerektiğini söylüyordu. Yeni parti fikri Mustafa Kemal'i epey heyecanlandırmıştır.¹¹ Çevresindeki birçok kişiyi yeni partiye katılması için teşvik ediyordu.¹²

SCF'nin kuruluş süreci ise, Paris Büyükelçisi olan Fethi Bey'in 1930 yılının Temmuz ayında iznini geçirmek üzere Türkiye'ye gelmesiyle başlamıştır. 23 Temmuz'da Mustafa Kemal'le görüşmek üzere Yalova'ya giden Fethi Bey, bir süre burada kalmıştır. Yalova'daki altıncı günde, Gazi Mustafa Kemal, Fethi Bey ve Kazım Paşa'ya yeni bir parti kurma ile ilgili düşüncelerini sormuş ve bu partiyi Fethi Bey'in kurmasını istemiştir.¹³ Fethi Bey, başlarda biraz isteksiz davranmış, Mustafa Kemal'in gerekçesini dinledikten sonra kabul etmiş ve bazı şartları olduğunu belirtmiştir. Bu şartlarda; kurulacak partiye

⁷ Tuncer Baykara, *Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, 4. baskı, Kültür Sanat Yayıncılık, İzmir 1994, s. 108.

⁸ Falih Rıfık Atay, *Çankaya*, Pozitif Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 232.

⁹ Meşkure Yılmaz, *Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1990, s. 31.

¹⁰ Mete Tuncay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 46.

¹¹ Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 41.

¹² Atay, *a.g.e.*, s. 233.

¹³ Cem Emrence, *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2006, s. 77.

hükümetin hoşgörülü bakması, Mustafa Kemal'in partiler arasında tarafsız kalması ve başta valiler olmak üzere devlet görevlilerinin hiçbir şekilde baskı yapmamasını istemiştir. Mustafa Kemal'den istediği güvenceyi alan Fethi Bey, yeni partiyi kurmayı kabul etmiştir. Adı Serbest Cumhuriyet Fırkası olan bu parti 12 Ağustos 1930 tarihinde kurulmuştur. SCF'na Nuri Conker, Ahmet Ağaoglu, Talat Öz, Mehmet Emin Yurdakul, Reşit Galip gibi önemli milletvekilleri yer almıştır. Ayrıca Mustafa Kemal'in kız kardeşi Makbule Atadan da üye olmuştur. Bu Atatürk'ün kurulan bu yeni partiye verdiği önemi ve hem de kadınların siyasi hayata katılmalarını teşvik etmek olarak yorumlamak gerekir.¹⁴ Fethi Bey partiyi kurup Türkiye'de kalmaya karar verince Fransız Cumhurbaşkanı'yla görüşüp, 5 yıl bulunduğu sürece yaptıkları iyiliklerden dolayı teşekkürlerini iletmişlerdir.¹⁵ Mecliste 14 milletvekilinin katılımıyla güçlenen parti ülkenin ekonomik sorununu ortaya koyan ve partinin çalışma esaslarını belirten bir de tüzük hazırlamıştır.¹⁶

11 maddelik bir programı olan SCF; esasen cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laiklik ilkelerine bağlı olduğunu ifade ederek kendini tanıtmıştır. Partinin programında Anayasanın öngördüğü özgürlükler ve kişi dokunulmazlıklarına önem veriliyor; bunlar arasından çalışma, düşünce, basın ve toplantı özgürlükleri, yürütme erkinin denetlenmesi gibi haklar ön plana çıkarılıp vurgu yapıyordu. Ekonomik anlamda tam bir liberalizm savunulurken, bir yandan da hükümetin halka uyguladığı ağır vergiler üzerinde duruyor, vergilerin herkesin gelirine göre alınmasını istiyordu. Parti ayrıca ekonominin bireysel girişimin gücüyle canlanacağını tezini savunmuştur. Liberal bir kambiyo kuru ayarlanarak, yabancı sermayenin bu şekilde ülke kalkınmasına yardımcı olabileceği vurgulanmıştır. Köylünün ekonomik durumunun düzeltilmesi ve her türlü rüşvet ve suiistimallerle mücadele edilmesi gerektiği öne sürülmüştür. Tek dereceli seçim sistemi ve kadınlara da siyasal haklar tanınması programın son maddesini oluşturmaktaydı.¹⁷ Partinin programında özellikle ekonomik anlamda konulara yer vermesi, CHF ekonomi anlayışındaki eksikliklere değinmesi ve politikalarına karşı koyması ekonomiden hoşnut olmayan halkın parti etrafında toparlanmasını sağlamıştır.¹⁸ Parti kurulur kurulmaz Yalova köylerinde dini propagandalar yapılmış ve Mustafa Kemal aleyhinde birtakım söylemler rahatsızlık yaratmıştır.¹⁹ Serbest Fırka'nın merkezi İstanbul olmasına rağmen Batı Anadolu'da büyük ilgi görmüştür. İzmir ve Ege Bölgesi'nden partinin il ve ilçe teşkilatlarını kurmak amacıyla Fethi Bey'e heyetlerin gönderilmesi ve telgraflar çekilmesi partinin bu bölgede hızla teşkilatlanmasını sağlamıştır. Dr. Ekrem Hayri Üstündağ yeni partinin faaliyetlerini İzmir'de

¹⁴ Osman Okyar - Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Fethi Okyar'ın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1999, s. 65-69.

¹⁵ "Fethi Bey Bir Müddet Sonra Paris'e Gidiyor", *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 1, 18 Eylül 1930, s. 1.

¹⁶ Emrence, *a.g.e.*, s. 78.

¹⁷ Okyar - Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 70-71; Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 152.

¹⁸ Emrence, *a.g.e.*, s. 19; Karpat, *a.g.e.*, s. 152.

¹⁹ Atay, *a.g.e.*, s. 233.

başlatırken umulanın ötesinde ilgiyle karşılanmıştır. İzmir’de Türk Ocakları ileri gelenleri de fırkayı desteklemiştir.²⁰

İzmir ve Ege Bölgesi’nden partinin il ve ilçe teşkilatlarını kurmak amacıyla Fethi Bey’e heyetlerin gönderilmesi ve telgraflar çekilmesi partinin bu bölgede hızla teşkilatlanmasını sağlamıştır. Fethi Bey İzmir, Aydın, Manisa, Balıkesir, Akhisar gibi şehirlerde halkın yoğun ilgi ve sevgisiyle karşılaşmıştır. İzmir gezisinde büyük bir kalabalık toplanmış ve yoğun ilgiyle karşılaşmıştır. Fethi Bey’in konuşmasının İzmir Valisi tarafından engellenmek istenmesi halkın tepkisine neden olmuştur. Olaylar kontrolden çıkmış meydana gelen kargaşada bir çocuğun ölmesine neden olmuştur. Fethi Bey, meydana gelen olayları telgrafla Mustafa Kemal’e iletmış, Mustafa Kemal’in devreye girmesiyle Fethi Bey’in İzmir mitingi ve Ege gezisini tamamlanmıştır. Ancak bu ilk yurt gezisinde sorunlarla ve engellemelerle karşılaşmış, bu da Fethi Bey’i epey endişelendirmiştir. Bu olay bir müddet sonra partinin kapatılmasına bir neden olarak görülmüştür.²¹ Fethi Bey olup bitenleri arkadaşlarıyla değerlendirdi. Kurulduğu andan itibaren devrin elit kadrolarıyla mücadele etmek zorunda kalan SCF ülkede iç karışıklığa sebep olmak istemiyordu.²² Bu sebepten 17 Kasım 1930 tarihinde partiyi kapatmaya karar vermiştir. 1930 yılındaki bu olay, Türkiye’deki çok partili hayatın olumsuz yönde etkilenmesine ve uzun bir süre tek partili bir siyasi hayata devam edilmesine neden olmuştur.²³

2. 1930 Yılına Girerken Gaziantep’in Sosyo-Ekonomik Durumu

Gaziantep, Güney Doğu Anadolu Bölgesi’nin batı ucunda Akdeniz’e yakın bir yerdedir. Gaziantep bugün, bölgenin sosyo-ekonomik ve kültürel bakımdan en önemli yerleşim merkezidir. Gaziantep’in, Kuzey Mezopotamya’nın verimli toprakları üzerinde olması ayrıca İpek Yolu’nda üzerinde bulunması nedeniyle tarih boyunca ekonomisi sürekli gelişen bir şehir olmuştur. Bu Gaziantep’i her dönemde stratejik önemi olan bir şehir haline getirmiştir. Gaziantep’in konumu gereği başta Hititler olmak üzere, Roma, Pers, Bizans, Emevi, Selçuklu gibi Anadolu ve Ortadoğu’da kurulan veya egemen olan bütün devletler Gaziantep’e hâkim olmuşlardır. Gaziantep 1517 yılından itibaren Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Bu durum Gaziantep’in sosyo-ekonomik ve kültürel hayatına önemli katkılar sağlamıştır.²⁴

Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’na girmesi ve yenilmesi sonucunda Gaziantep, önce İngilizler daha sonra Fransızlar tarafından işgale uğramıştır. Halk Fransız işgaline karşı şehir içinde ve şehir dışında 11 ay olağanüstü bir güçle direnmiş, şehitler vermiştir. Gaziantep’in Fransızlara karşı şanlı direnişi

²⁰ Hikmet Çolak, *1930 Belediye Seçimleri*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 128.

²¹ Okyar - Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 75.

²² Hacı Duran, “Türkiye’de Demokrasi ve İktidar Seçkinlerinin Değişimi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 224, Ekim 2016, s. 68.

²³ Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Karacan Yayınları, İstanbul 1982, s. 166.

²⁴ Hüseyin Özdeğer, “Gaziantep”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XIII, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 1996, s. 466.

bütün Türkiye'ye örnek olmuş ve Milli Mücadele başarıya ulaşmasını önemli ölçüde etkilemiştir. Bununla birlikte işgaller sırasında halk açlıkla mücadele etmiş, üretim ve ekonomik faaliyetler durma noktasına gelmiştir. Fransızlarla yapılan 20 Ekim 1921 yılında yapılan antlaşma sonucunda, Fransız kuvvetleri 25 Aralık 1921 tarihinde şehirden çekilmiştir. Gaziantep, bundan sonra yaşadığı zorlukları aşma ve yaralarını sarmak için gayret göstermiştir. Lozan antlaşmasıyla yeni kurulan devletin sınırlarının belirlenmesiyle birlikte bütün yurttan bir ekonomik seferberlik başlatılmıştır. Bu seferberliğe Gaziantep'te var gücüyle katılmıştır.²⁵

Gaziantep halkının toparlanmaya başlamasıyla birlikte yeni atölyeler ve çeşitli şirketler kurularak üretime başlanmıştır. Boş kalan tarım arazileri ilkel yöntemlerle de olsa yeniden ekilmiştir. Tarımdaki ilerlemenin etkisiyle dokumacılık sektöründe 7 yılda belirli bir mesafe kat edilmiştir. Bu ilerleme eğitim üzerinde de etkili olmuştur. Eğitimin daha fazla aksamasını önlemek amacıyla bazı binalar hızlı bir şekilde tamir edilerek mevcut okula üç okul daha ilave edilmiştir. Ayrıca şehir içinde yıkılan binalar ile hastane onarılmış ve faaliyete geçirilmiştir.²⁶

Bu dönemde Sanayi ve Ticaret Odaları resmi kuruluşlarını tamamlamış, ekonominin canlanması için birtakım tedbirler almışlardır. Yine bu yıllarda başta dokuma, deri ve gıda alanlarında faaliyet gösterecek birçok şirket kurulmuştur. Ancak kurulan bu şirketlerin büyük çoğunluğunun sermayeleri ile bilgi birikimi ve teknolojik alt yapıları yetersizdi. Bu yıllarda şehirde elektrik mevcut olmayıp ihalesi ancak 1930 yılında yapılmıştır.

1929 yılının yapmış olduğu ekonomik tahribatı azaltmak amacıyla Gaziantep, kendi imkânlarıyla birtakım tedbirler almıştır. Bunlardan biri, İktisat ve Tasarruf Cemiyeti halkı yerli malı kullanmaya teşvik etmiştir. Yeni bir sabun fabrikası açılmıştır. Bu fabrika ile birlikte şehirde 13 tane fabrika bulunmaktadır. Gaziantep'in de tarım alanındaki geniş bağ arazileri sayesinde bağcılık sektörü oldukça ilerlemiş ve çevre illere üzüm ve pekmez satışı başlamıştır. Satışlar 1930 yılına kadar artarak devam etmekle birlikte istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Bu arada Hükümet de ise şehirde bir rakı fabrikası yaptırmıştır.²⁷

Gaziantep halkı, bu 7 yıllık kalkınma seferberliğinde önemli başarılar elde etmiş, Fransızların yakıp yıktığı yerleri onararak savaşın kötü izleri silmeye çalışmıştır. Ancak, bu gayretler yeterli olmamıştır. Yerel halkın bu gayretleri merkezi hükümet yeteri kadar destek olamamıştır. Çünkü ülkenin her yeri yıkıntı içinde olduğundan merkezi hükümetin bütçesi yetersiz kalmıştır. Bu olumsuz şartlara birde 1929 yılında dünyanın yaşamış olduğu ekonomik buhranı eklenince Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi Gaziantep'te de olumsuz etkileri olmuştur. Gaziantep'e merkezi bütçeden sadece zorunlu hizmetlerde

²⁵ Ayhan Öztürk, *Milli Mücadele'de Gaziantep*, Geçit Yayınları, Kayseri 1994, s. 60.

²⁶ Zeynep Yıldız, *1923-1950 Yılları Arası Gaziantep'in Sosyal Kültürel ve Ekonomik Hayatı*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2015, s. 67.

²⁷ Yıldız, *a.g.t.*, s. 93.

kullanılmak üzere pay ayrılıyordu. Bu da şehir için yol yapımı ve itfaiye aracı almaya yetmiştir. Yatırımlar için merkezi bütçeden para ayrılmadığı için hızlı bir kalkınma faaliyetine girilememiştir. Gaziantep kendi imkânlarıyla ayağa kalkması da oldukça zor olmuş ve zaman almıştır. Bu durum ister istemez halk arasında bir memnuniyetsizlik yaratmıştır.²⁸

3. 1930 Yılı Yerel Seçimler

SCF'nın kurulmasıyla birlikte çok partili hayata geçiş denemesi yapılmıştır. Belediyeler Yasası'nın 1930 yılında kabul edilmesinin ardından da aynı yıl içinde, belediye başkanlığı ve belediye meclis üyeliği seçimleri yapılmıştır. Seçimlere CHF ve kısa süre önce kurulmuş olan SCF ile bağımsız adaylar katılmıştır.²⁹ SCF'nın yeni kurulmuş ve teşkilatlanmasını henüz tamamlayamamış olmasından dolayı seçimlere katılıp katılmaması tartışma konusu olmuştur. Ancak Fethi Bey yerel seçime katılmanın daha uygun olacağını düşünerek bu yönde karar vermiştir. Onun bu kararı vermesinde bazı faktörler etkili olmuştur. Fethi Bey, İzmir seyahatine gittiğinde halkın coşkusunu ve halkın partiye olan desteğini fark etmişti. Parti programında öne sürdüğü tek dereceli sistem, kadınlara tanınan haklar doğrultusunda hedefe ulaşmaya çalışacaktı.

Fethi Bey, muhalefet tarzı olarak şahıslar üzerine değil, ülkenin belli başlı sorunları olan ekonomik ve sosyal konular üzerinde durulması gerektiğini, batı demokrasisinde bunun böyle olduğunu ileri sürmüştür. Fethi Bey'e göre propagandanın temeli ilkeler üzerinde olmalıdır. Mustafa Kemal, başta tereddütlü davranıyorsa da seçimlere SCF'nın da yer almasını istemiştir.³⁰

SCF üyelerinden Ahmet Ağaoğlu bu seçimlere girilmesi konusunda temkinli davranmış ve ilk hedefini öncelikle seçimlere girmeyerek kısa zamanda teşkilatlanma faaliyetlerini tamamlaması gerektiğini düşünmüştür. Gazi'nin vereceği milletvekilleriyle öncelikle mecliste bir muhalefet grubu oluşturmak ve muhalefet usulünü kanunlar çerçevesinde canlı tutmak şeklinde açıklamıştır.³¹

1930'da yapılan belediye seçimleri SCF açısından olduğu kadar, Cumhuriyet'in tek partili yönetimi açısından da oldukça önemli sayılır. Belediye seçimleri SCF'nın kısa süreli tarihinde önemli bir yere sahiptir. 1930 belediye seçimlerinde kadınlara oy kullanma hakkı tanırken ayrıca gayrimüslimlere de Cumhuriyet döneminde ilk defa aktif olarak siyasetin içinde yer almalarının önü açılmıştır. SCF azınlıklarında seçimlerde oy kullanmasını savunmuştur. Bu durum gayrimüslimlerde SCF olan ilgiyi arttırmıştır. Bu arada İstanbul'da da oylar kullanılmaya başlanmıştı. SCF'nın aday olan kimseleri de kamuoyunda paylaşılmıştı. Fırka sadece Müslüman halka değil, azınlıklarında aday olmasını ve tüm ülkede yaşayan vatandaşları kapsayacak bir seçim planı hazırlamıştı. Bu nedenle SCF listelerinde gayrimüslim vatandaşları da görmek mümkündür.³²

²⁸ Yıldız, *a.g.t.*, s. 127.

²⁹ Halis Çanakçı, *Serbest Cumhuriyet Fırkasının Yarı Gazetesine Yansıması*, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s. 79.

³⁰ Okyar - Seyitdanhoğlu, *a.g.e.*, s. 76.

³¹ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 48.

³² "Serbest Fırkanın Namzetleri Kimlerdir?", *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 7, 9 Ekim 1930, s. 1.

Gazi Ayıntap Gazetesi seçimlerle ilgili olarak SCF'nın aleyhinde olabilecek en küçük bir haberi sütunlarına taşımaktan çekinmemiştir. SCF İstanbul'da belediye meclis üyeliğine bazı azınlıkları aday olarak göstermiştir. Bunu fırsat bilen Gazi Ayıntap Gazetesi'nin başlığı "Akaliyetler ve Belediye Azalığı"dır. Gazete Kurtuluş Savaşı'nda karşımızda olan Rumların belediye meclis üyesi gösterilmelerinin kabul edilemeyeceğini ileri sürmüştür. Bu düşünce sadece gazetenin değil genelde CHF taraftarları da benzer şeyler düşünmektedirler. SCF taraftarı olanlar ise, bu yayınlara şiddetle karşı çıkmışlardır. Bunun bir medrese zihniyeti olduğunu yazarak bu gazetelerin Teşkilatı Esasiye Kanunu ve Hukuku Esasiye Kanunlarının bilmediklerini ileri sürmüşlerdir. Ayrıca Halk Fırkası Kongresi'nde de Musevi vatandaşların katıldığını ve bazı yerleri temsil ettiği söylenmiştir. Bunlara cevaben ise memlekette tekke ve zaviyeleri kapatıp hilafet sistemini kaldıran laikliği esas prensip haline getirmiş Halk Fırkası'na söylenen bu sözleri gülünç bulmuşlardır. Gayrimüslimlerinde aday olarak göstermeleri CHF taraftarlarınca eleştirilmiş olsa da SCF ülke genelinde yapılacak bir seçimin Müslim, Gayrimüslim ayırt etmeden tüm halka hitap etmesini istemiştir.³³

Belediye başkanı ve üyelerinin seçimi bugünkü gibi tek dereceliydi. Ancak bir günde bitirilmiyor, uzun bir süreye yayılıyordu. Ülke genelinde seçim takvimi 1 Eylül'de başlar, 20 Ekim'de bitirilirdi. Seçim takviminde belirtilen süre içerisinde o ilin durumu dikkate alınarak birçok yerde seçimler 10 gün içinde de tamamlanmaktadır. Zaman zaman bu süre uzatılmıştır. Oy hakkı olan o bölgede yaşayan bütün vatandaşlar ilan edilen tarihlerin herhangi birinde oyunu kullanabilirdi.³⁴

O günün ulusal ve yerel gazeteleri seçim esnasında kendilerine yakın gördükleri partilerin haberini daha çok yer vermişler ve propagandasını yapmışlardır. Bunlara bir örnek olarak İzmir basınına söyleyebiliriz. İzmir'de yayınlanan Hizmet ve Yeni Asır gazeteleri SCF lehine yazılar yazmış, Anadolu Gazetesi ise CHF yönünde faaliyet yürütmüştür.³⁵

Seçim, SCF açısından ağır baskılar altında geçmiştir. İsmet Paşa halkın SCF'ya olan yönelimini görünce muhalefete karşı tedbir almak amacıyla CHF içerisinde 40 kişilik Mücadele Meclisi kurdu muştur. Her bölgedeki valiler, devlet görevlileri ve camilerde CHF lehine propaganda yaptırmıştır. CHF ve Hükümet, halkın SCF'ya yönelimi engellenmeye çalışmıştır.³⁶ Bazı bölgelerde oy sandıkları erken toplatılmış bazı bölgelerde ise; SCF'yı destekleyenler eli sopalı kimseler tarafından dövülmüş, SCF'ya oy verme ihtimali olanlar sandıklara yaklaştırılmamıştır.³⁷

³³ "Akaliyetler ve Belediye Azalığı", *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 12, 27 Ekim 1930, s. 1-3.

³⁴ Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 311; Ömer Karakaş, "Balıkesir'de Serbest Cumhuriyet Fırkasının Teşkilatlanması ve Belediye Seçimleri (1930)", *International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, Volume: 8/5, Spring 2011, Ankara, s. 366.

³⁵ Engin Çakırbaş, *İzmir Basınındaki Yansımalarıyla Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aksaray 2015, s. 76.

³⁶ Okyar - Seyitdanhoğlu, *a.g.e.*, s. 77.

³⁷ Okyar - Seyitdanhoğlu, *a.g.e.*, s. 82; Engin Çakırbaş, *a.g.t.*, s. 79.

Bununla birlikte Fethi Bey, 15 Kasım 1930 tarihinde TBMM’de yaptığı konuşmada halkın belediye seçimlerine büyük ilgi gösterdiğini ve olgunluk içinde bir seçim geçirildiğini belirtmiştir.³⁸ 1930 yılında toplam 502 seçim bölgesinde belediye seçimleri yapılmıştır. 31 yerleşim yerinde SCF kazanmıştır. SCF’nın kazandığı yerlerin çoğunluğu Batı Anadolu ve Trakya’da bulunmaktadır. Bu yerler daha çok küçük ilçe ve kasabalarıdır. Bunlar; Armutlu (Bursa), Bademiye, Bergama, Bozdoğan, Buca, Dikili, Kınık, Kuşadası, Menemen, Şereflihisar (muhtemelen Seferihisar), Şirince, Urla (İzmir), Gördes (Manisa), Biga (Çanakkale), Bozdoğan, Çine, Germencik, Karapınar, Söke, Umurlu, Yenipazar (Aydın), Maltepe, Burgaz (İstanbul), Keşan (Edirne), Merzifon (Amasya), Pınarhisar, Üsküp, Vize (Kırklareli), Samsun, Ladik (Samsun), Silifke (İçel) olarak verilmiştir. Ancak bu alanda yapılan araştırmalarda parti-nin kazanmış olduğu belediye başkanlıkları ile ilgili farklı sayılar ortaya atılmıştır. Bazı araştırmacılar bu sayının 40 olduğunu ileri sürmüşlerdir. Farklı rakamların ortaya atılmasının en önemli nedeni bazı yerlerde seçimlerin iptal edilmesi ve seçimle ilgili belgelerin sağlıklı olmaması, tutulmaması nedeniyle tam sayı vermek oldukça güçtür.³⁹

CHF, SCF’nın seçimlerde bu kadar başarılı olacağını hiç tahmin etmemişti. SCF bütün baskılara rağmen azımsanmayacak ölçüde başarılı olmuştu. Bu da ilerideki genel seçimleri için tehlikeli idi. Diğer taraftan seçimlerde yaşanan istenmeyen olaylar ve CHF ile SCF arasında yaşanan gerilim daha da artmış ve bu gerilim meclise de yansımıştır. Bütün bu olaylar SCF kapatılmasında etkili olmuştur. SCF, 17 Kasım 1930 tarihinde kendini feshederek siyasi hayattan çekilmiştir.⁴⁰ Bir gün sonra Fethi Bey’in partiyi kapatması ile ilgili haberler gazetelerde yayınlamıştır. Fethi Bey’in düşünceleri Cumhuriyet Gazetesi’nde şu şekilde ifade edilmiştir:

“Büyük Gazimiz Mustafa Kemal Hz.nin teşvik ve tasvibile S.C. Fırkasını tesis etmişim. Kanaatimce bu teşvik ve tasvip tabiatik teşkil edeceğim. Furkanın Gazi Hz.ne karşı siyasi mücadeleye girmek ihtimalini bertaraf ediyordu... Halbuki tahakkuk eden sekile göre fırkamızın atiyen Gazi Hz.le siyasi sahada karşı karşıya gelmek vaziyetinde kalabileceği anlaşılıştı. Bu vaziyette kalacak siyasi bir teşekkülün mevcudiyetini fırka müessisi sıfatile muhafaza ve idameyi muhal buluyorum. Bu sebeple S.C. Fırkasının feshine karar verdim.”⁴¹

4. Gaziantep’te 1930 Yerel Seçimler ve Tartışmalar

1927 yılında yapılan genel seçimler yapılmıştı. TBMM’de Gaziantep CHF milletvekilleri olarak; Ahmet Remzi, Ali Cenani, Ferit, Kılıç Ali, Reşit ve Şahin

³⁸ Okyar - Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 81.

³⁹ Okyar - Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 76; Yetkin, *a.g.e.*, s. 190; SCF kazanmış olduğu Belediye Başkanlığı ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Cemil Koçak, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 338-339.

⁴⁰ Engin Çakırbaş, *a.g.t.*, s. 79; Okyar - Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 77.

⁴¹ *Cumhuriyet*, 18 Teşrinisani 1930.

beyler seçilmişlerdi.⁴² 1930 yılında yerel seçimler yapılmasına karar verildi. Bu seçimlere yeni kurulan SCF katılmıştır.

SCF ülkenin büyük bölümünde seçimlere katılmakla birlikte Batı Anadolu ve bazı güney illerindeki seçimlere özel önem vermiştir. Bu iller; Adana, Mersin, İçel (Silifke), Maraş ve Gaziantep'tir. Ancak bu illerin çoğunda teşkilatını tam olarak oluşturamamıştı. Ülkenin diğer bölgelerinde olduğu gibi Gaziantep'te de iki parti seçimlerde eşit şartlarda girmemiş ve eşit şartlarda yarışmamıştır. Çünkü SCF Gaziantep merkezde teşkilatını yeni yeni oluşturmakta olduğu için yerel seçimlere yeteri kadar hazırlanamamıştır.⁴³ CHF ise, yerel seçimlere hızlı bir hazırlık çalışması yapmış, teşkilatı tam olarak çalışmaktadır. Bunu CHF'yi destekleyen Gazi Ayıntap Gazetesi'ndeki yazılardan anlayabiliyoruz.

1930 yılında basımına başlanmış olan Gazi Ayıntap Gazetesi, belediyeciliği kendi anlayışı çerçevesinde şu şekilde anlatılmıştır:

"O şehir ve kasaba, köy vatandaşlarının medeni bir tutumda yani insanca, hastaliksız, rahatça yaşamalarını emniyet altına alan şehir düzensizliğidir. Buna Belediye Teşkilatı deniyor. Bu teşekkül kuvvetini yine milletten alır. Kanun ve nizamlarını Hükümetin ve millet meclisinin kanun ve nizamlarından alır. Bazı nizamlarını da meclisinden şehir B.(belediye) Azalarından alır. Kanun ve nizamlar zamana, hale uygun ise: ilim, sanat sahibi vatandaşların uzun boylu savaşmaları ve düşünceleri neticesi ise hiç şüphe edilmemelidir ki böyle bir teşekkül en ziyade muhtaç işleri ayırt ederek işe girişmeyi baş tutum yapmak şartıyla şehri az zamanda cennete çevirir..."⁴⁴

1930 yılında Belediye Kanunu gereğince Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi Gaziantep'te de yerel seçimler yapılmıştır.⁴⁵ Gaziantep'te ise Belediye seçimleri 20 Eylül 1930 Cumartesi günü başlayacağı gazetede seçmenlere duyurulmuştur. CHF ve SCF'nin katılacağı seçimlerde CHF şehirde propaganda yapmaya gazeteler aracılığıyla başlamıştır. Yapılan propaganda da CHF'nin belediye başkanlığını kazanması halinde başta şehir içi yollar olmak üzere imar alanında birtakım düzenlemeler yapılacağı ilan edilmiştir.⁴⁶ SCF, ülke genelinde belediye seçimleri için şöyle bir bildiri hazırlayarak propaganda yapmıştır:

*"Muhterem Hemşehri;
Aziz Vatandaş;
Belediye İntihabatı'nın başladığını biliyorsun. Hür doğmuş ve hür yaşamaya layık bir fertsin. Hiçbir taziyeye ve hiçbir tehdide ehemmiyet vermayerek, reyini serbestçe kullanan seni, hürriyete, refaha ulaştıracak olan*

⁴² C.A., 490.01.435.1804.1.77.

⁴³ Koçak, a.g.e., s. 303.

⁴⁴ "Şehrin Sahipleri ve Belediye Azalarımız", Gazi Ayıntap Gazetesi, Sayı: 7, 9 Ekim 1930, s. 1.

⁴⁵ "Belediye İntihap İşleri", Gazi Ayıntap Gazetesi, Sayı: 1, 18 Eylül 1930, s. 2.

⁴⁶ "Belediye İntihap İşleri", Gazi Ayıntap Gazetesi, Sayı: 1, 18 Eylül 1930, s. 2.

*Serbest Cumhuriyet Fırkası'dır. Serbest Cumhuriyet Fırkası, mütegalibe saltanatına nihayet verecektir. Ve seni yükseltecektir. Reyini Serbest Cumhuriyet Fırkası'na ver. O senin kendi fırkan ve senin kendi arzundur. Çünkü Serbest Cumhuriyet Fırkası, haksızlığa, zulme uğrayan, hürriyet aşık vatandaşların ızdırabından doğmuştur. O seni kurtaracaktır. O senin derterine çaresaz olacaktır. O senin müdafindir. Reyini ona ver.*⁴⁷

SCF topluma bu kısa bildiri ile sesini duyurmaya çalışmıştır. Ancak ülke genelinde olduğu gibi Gaziantep'te de SCF, CHF gibi hızlı ve geniş kitleleri ilgilendiren kapsamlı bir çalışma yapamamıştır. SCF seçmenlere daha çok hürriyet ve adalet vaat etmiştir. Haksızlığa ve zulme uğrayanların mağduriyetlerine son verileceği söylemiştir.

SCF Gaziantep'te parti teşkilatını kurmak için girişimde bulunmuş ve bazı isimleri parti kurucuları olarak tespit edip, parti için bir bina tutmuşlardır.

SCF Gaziantep merkez teşkilatındaki görev alanlar şunlardır:

- İdare Heyeti Başkanı (Yönetim Kurulu Başkanı-İl Başkanı): Mennanzade Mustafa Efendi,

- İdare Heyeti Kâtibi (İl Sekreteri): Nafi Bey,

- İdare Heyeti Muhasibi ve Veznedarı (Muhâsib üye): Hocasade Ragıp Bey,

- İdare Heyeti Azası (Yönetim Kurulu üyesi): Müftüzade Hayri Efendi,

- İdare Heyeti Azası: Mütevellizade Hamit,

- İdare Heyeti Azası: Doktor Hamit,⁴⁸

- İdare Heyeti Azası: Şuayipzade Bahattin,

- İdare Heyeti Azası: Kepzade Abdullah,

- Aza (Fırka üyesi) Avukat Tayyar Cafer,

- Aza Hüseyin Cemil, Aza Refik, Aza Eczacı Salih, Aza Mısrızade Hamdi, Aza Şeyhzade Feyzi,⁴⁹

- Aza Doktor İbrahim Bey, Aza Doktor Mecit Barlas, Aza Kanavatçizade Mahmut, Aza Eczacı Asaf, Aza Doktor Abdülkadir, Aza Zeki, Aza Taşçizade Hakkı Efendi, Aza Avukat Şefik,⁵⁰

- Aza Etem, Aza Rüştü Hoca, Aza Patpatzade Nuri Bahtiyar, Aza Mahmut Hüseyin, Aza Zeynel Ağa, Aza Samlızade Mehmet Tevfik, Aza Emin Mazlum,⁵¹ Aza Müftüzade, Aza Daizade Naci'dir.⁵²

Belediye seçimi 20 Eylül 1930 tarihinde bando müzikleri, davullar, zurnalar eşliğinde başlamıştır. Halk bu neşeli ortamda oylarını kullanmaya başlamışlardır. Belediye binası önünde de eğlenceler devam etmiştir. İki gün içerisinde bine yakın kişi oylarını kullanmıştır.⁵³

⁴⁷ Koçak, a.g.e., s. 259-260.

⁴⁸ C.A., 490.01.435.1804.1.67, s. 65.

⁴⁹ C.A., 490.01.435.1804.1.68, s. 66.

⁵⁰ C.A., 490.01.435.1804.1.69, s. 67.

⁵¹ C.A., 490.01.435.1804.1.70, s. 68.

⁵² C.A., 490.01.435.1804.1.71, s. 69.

⁵³ "Yeni Belediye İntihabı", *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 2, 22 Eylül 1930, s. 3.

Gazeteler de savundukları partilerle ilgili yazılara çokça yer vermişlerdir. Dönemde çıkan Halk Dili Gazetesi⁵⁴ ise, SCF'yi desteklerken Gazi Ayıntap Gazetesi Halk Fırkası'nı desteklediğini yazılarında belirtmiştir. Gazetede, "Serbest Firkanın Teşekkülü Münasebetiyle: Çarşamba günü çıkan "Halk Dili" gazetesini okumasaydık şehrimizde Serbest Firkanın teşekkülünden bile haberdar olmayacaktık. Sütunlar dolusu yazılar, velvelelerle ilan edilmek istenilen 'Açılma Merasimi'ni de herkes bu yazılardan öğrendi." şeklinde bir haber yazmıştır. Gazete yazısına devamla; SCF'nın Gaziantep'te açılışını önemsemediğini göstermek amacıyla parti binasının kapısında sadece bir pankart olduğunu başka bir faaliyet olmadığını belirtmiştir. Ayrıca SCF katılanların Halk Fırkası muhalifleri olduğu başka hiçbir kimsenin partiye ilgi göstermediğini de yazmıştır. Seçimler devam ederken şehirde bazı dedikodular yayılmaya başlamıştır. Seçimlerde usulsüzlük yapıldığı kanunsuzca davranıldığı söylenmiştir. Şehirde kadın seçmenlerin oy kullanmaya gelmediği için bazı kimseler tarafından kadın oyları sandığa atıldığı söylentileri yayılmıştır. Gazi Ayıntap Gazetesi konu ile ilgili söylenenlerin doğru olmadığına işaret ederek konuyu şu şekilde izah etmeye çalışmıştır:

"Dinleyiniz Efendiler... Halk Fırkası'nın encümen azalığı için mahallelerden gösterdiği 164 namzetten 130'dan fazlası tahsil görmüş, okur-yazardır. Bunların huzuriyle çekilen kura neticesinde teşekkül eden encümende okuma yazma bilmeyenlerde vardır ve olabilir. Fakat bu kasten yapılmış bir hareket olmayıp tesadüfen doğurduğu bir hadisedir. Esasen kanunun 32.nci maddesi encümen azalarının okur-yazar olmasını şart koymamış, yalnız onlara bir hakkı tercih vermiştir. Peçelerin kaldırılması mecburi olmadığı için hüviyeti belli olan ve ellerinde hüviyet cüzdanı ile kendi akrabalarından birisinin refakatinde olarak gelen ve reyini istimal etmek isteyen Hanımların, reyleri alınmıştır. Çünkü peçeli ve çarşafli kadınların medeni ve içtimai haklarından mahrum olduğuna dair kanunda hiçbir madde yoktur. Her peçeli hanım ve kardeşi ve kocasıyla gelip bir defa reyini verdikten sonra bunun her mahalle namına gelmesini iddia etmek artık akıl ve fikrin kabul edemeyeceği bir hareket olur. Kadınlarımızın siyasi ve ictimai haklarının çarşaf ve peçe mukabilinde zail olacağına muarızlarımızın kail olmamasını temenni ederiz... itiraz ve şikayetiniz, hareket ve muhalefetiniz kanunun yalçın ve sert olan hisarını; nezaket ve nezahetinin munis ve şefik olan hududunu aşmasını!..."⁵⁵

Seçimlerin süresi dolmasına rağmen Gaziantep'te birçok seçmen oylarını kullanmaya gelmemiştir. Gerekli sayımın yapılabilmesi için seçimler 1 hafta

⁵⁴ Halk Dili Gazetesi, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı destekleyen bir gazetedir. Gaziantep'te 1924 yılından 1950 yılına kadar yayınlanmıştır. Bkz: Uğuroğlu Barlas, "Gaziantep Basın Tarihi", *Folklor Sanat ve Edebiyat Dergisi*, Özer Matbaa, Karabük 1972, s. 45-47; Halk Dili Gazetesi'ni başta Gaziantep İl Halk Kütüphanesi, Milli Kütüphane olmak üzere birçok kütüphane taramasına rağmen nüshaları bulunamamıştır. Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi'nde gazetenin bazı yıllara ait sayıları mevcut olup, 1930 yılına ait sayılarına maalesef rastlanamamıştır. Halk Dili Gazetesi Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı desteklediğini Gazi Ayıntap Gazetesi'ndeki yazılardan anlıyoruz. (y.n).

⁵⁵ "Hakikatten Ayrılmayalım", *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 6, 6 Ekim 1930, s. 1.

daha uzatılmıştır. Oylarını kullanmayanların uzatılan hafta içerisinde oylarını gelip kullanmaları istenmiştir.⁵⁶ Cumhuriyet sistemi birçok partinin kendi düşüncelerini ortaya koyarak halkın istediği fırkaya özgürce oy verme hakkının olmasıydı. Türkiye’de yeni olan bu sistem hem devlet büyükleri hem de halk tarafından yeterli şekilde anlaşılammıştı. Taraflar birbirlerinin düşüncelerine saygı göstermiyorlardı. Bu olaylar Gaziantep şehrinde de görülmeye başlandı. SCF taraftarları belediye binasının önünde toplanmış ve taşkınlıklar çıkmasına neden olmuşlardır. Seçimlerde usulsüzlüklerin yapıldığını söylemişlerdir. Belediye Başkanlığı ise, bu taşkınlıklara cevaben eğer yapılan bir yanlış varsa bunu saygı çerçevesinde uyarılarak göstermelerini isteyerek, böyle taşkınlıklara karşı olduklarını söylediler. Ek olarak da Gaziantep’in savaş sonrasında tam bir harap halde olduğunu, belediyenin çalışmaları sayesinde yolların, sokakların, binaların yeniden onarıldığını böyle bir muameleyi hak etmediklerini de ifade ettiler.⁵⁷

Gazi Ayıntap Gazetesi’nin 13 Ekim 1930 tarihli 8. sayısında belediye seçim sonuçları ile ilgili:

*“Şehrimiz Belediye İntihabı C. Halk Fırkasının Tam Bir Zaferi İle Neticelendi. Gazi Yurt Halkı Reylerini İttifakla Büyük Gazinin Fırkasına Verdiler. C.H. Fırkasından İstifa Eden Yoktur. Bu Fırkanın Mensupları Memleketin İstihlası Üçründe Bütün Mevcudiyetlerini Feda Etmiş Olan Vatanın Öz Evlatlarıdır. Gayelerinin Tehakkunda Kendilerine Yol Gösteren Fırkalarından Ve Kara Günlerdeki Silah Arkadaşlarından Ayrılamazlar.”*⁵⁸

Bu yazının yazılmasının asıl sebebi ise, bazı kimselerin CHF istifa edip SCF geçtikleri ile ilgili yayılan söylentilerin önüne geçmek ve haberin asılsız olduğunu duyurmak maksadıyla yazılmıştır. Gazi Ayıntap Gazetesi bir başka haberinde; Gaziantep Belediye meclisi üyeliğine seçilen 28 azanın kendi aralarında toplanarak belediye başkanı olarak Mehmet Ali Bey’i Kahramanzade Hacı Mehmet, Durduzade Süleyman ve Kepkepzade Mustafa beylerin seçildiğini yazmıştır.⁵⁹

Diğer taraftan merkezdeki seçimlerin bitmesinin ardından Gaziantep kazalarında da seçimler sonuçlanmıştır. Kilis Belediye Başkanlığı’na Sabık Reis İslam, Nizip Belediye Başkanlığı’na Habeş, Besni Belediye Başkanlığı’na Emirzade Reşit bey seçilmişlerdir.⁶⁰

Türkiye’nin birçok yerinde seçimler sona ermesine rağmen seçim sırasında meydana gelen birtakım olumsuz olaylar ve yaşanan gerilim, seçim sonrasında da devam etmiştir. Mecliste milletvekilleri kendi aralarında tartışırken bu tartışmalar basında da yer almıştır. Serbest Cumhuriyet Fırka lideri Fethi Okyar yerel seçimler münasebetiyle birçok yerde konuşmalar yapmıştır. Konuş-

⁵⁶ “Belediye İntihap Müddeti Bir Hafta Temdit Edildi”, *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 6, 6 Ekim 1930, s. 3.

⁵⁷ “Hakikatı Görmeye Çalışalım”, *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 7, 9 Ekim 1930, s. 2.

⁵⁸ “Şehrimiz Belediye İntihabı”, *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 8, 13 Ekim 1930, s. 1.

⁵⁹ “Belediyede Reis ve Encümen İntihabı”, *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 11, 23 Ekim 1930, s. 3.

⁶⁰ “Kazalar Belediye Reisleri”, *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 12, 27 Ekim 1930, s. 1-3.

masının ana eksenini Halk Fırkası ile SCF'nin esas prensipleri arasında hiçbir fark olmadığını belirterek; her iki partinin de cumhuriyetçi ve laik olduğunu izah etmek olmuştur. Her konuşmasında kendinin ve partisinin cumhuriyet rejimine bağlılığını bildirmiştir. Ancak cumhuriyet rejimine ve laikliğe karşı olan bazı kişiler bu partinin kurulmasını kendileri için bir fırsat bildiler. Bu art niyetli kişiler en küçük olayı fırsata çevirerek, kendi menfaatleri için kullanmak istiyorlardı. Bunlar, seçimlerle ilgili meydana gelen birtakım olayları abartarak halkı birbirine düşürmeye çalışmışlardır. Seçimlerde hile yapıldığı söylentisini yaymaya çalışmışlardır. Bütün bunlara karşı Gazi Ayıntap Gazetesi ise felaketler görmüş, ıstıraplı günler geçirmiş, yılların acı tecrübelerinden ders almış olan Türk milletinin hakikatleri göreceğini, varlığını kurtaran Cumhuriyet idaresine sırt dönmeyeceğini belirterek, yapılan olumsuz propagandaların cevapsız kaldığını halkın bunlara itibar etmediğini ve oylarını Halk Fırkası'na verdiğini yazmıştır.⁶¹

Gaziantep Milletvekillerinden Kılıç Ali, Şahin ve Ferit beyler ile CHF mütemedi olan Hüseyin Bey ve Kilis Belediye Başkanı İslam Bey bir heyet oluşturarak seçim yapılan yerleri ve sandıkları dolaşmışlardır. Buradaki yapılan seçimlerle ilgili bilgiler toplamışlardır. Halk, bu heyeti heyecan, coşku ve sevinciyle karşılamıştır. Halk “Yaşasın Cumhuriyet Fırkası, Yaşasın Ulu Gazi” diyerek sloganlar atmışlardır. Milletvekilleri de halkın istek ve sıkıntılarını uzun uzun dinlemişlerdir. Başta Kılıç Ali olmak üzere, heyet gittiği yerlerde konuşmalar yaparak halkın dertlerini dinlemişlerdir. Kılıç Ali konuşmasında;

“Burada mebus olarak değil eski kara günlerin bir silah arkadaşı sıfatıyla bulunduğunu ve bu sıfatla halkın dertlerini dinlemek ve kendi dertlerini söylemek üzere geldiğini; mücadele yıllarında kızılıhisarı kararkah ittihaz ettiğini ve şimdi etrafına toplanmış olan bu halkla yanyana harp ve silah arkadaşlığı etmiş olduğunu ve bu hatıraları bugün yat ve tahatturla mahzuz ve mütehir bulunduğunu söyleyerek büyük Gazinin kurduğu ve şimdiye kadar başında bulunup bundan böyle başında bulunacağı müdafaai hukuk cemiyeti ve onun vücuda getirdiği C.H. fırkasının tarihçesinden bahs etmiş ve bu vesile de bu mukaddes cemiyeti kanları ile sulayıp büyüten aziz şehitlerin hatıralarını hürmetle yat ve taziz eylemişleridir.”⁶²

demıştır.

Gazi Ayıntap Gazetesi seçimlerde CHF desteklemiş, onun yayın organı gibi lehinde birtakım yazılar yayınlanmıştır. Bunun amacı halkın CHF'na vereceği desteği attırmak ve SCF'nin seçimlerde herhangi bir başarı göstermesini engellemektir. Gazete, 20 Ekim 1930 tarihli “Utanunuz Efendiler Utanunuz” başlıklı bir yazı kaleme almıştır. Yazıda; Türkiye'nin zorlu bir mücadeleden çıkarak yurdun düşmanlardan temizlendiğini, esaretten kurtarıldığını ve bağımsızlığını kazandığını hatırlatarak; padişah ve saltanat sistemini bırakarak halkın

⁶¹ “Belediye İntihabı ve Serbest Fırka”, *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 9, 16 Ekim 1930, s. 1.

⁶² “Muhterem Mebuslarımız En Ufak Köylere Kadar İntihap Dairelerini Dolaşıyorlar”, *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 10, 20 Ekim 1930, s. 1.

egemenliğini tesis eden Cumhuriyet rejimini getirdiğini bunu da Mustafa Kemal ve kurduğu CHF'ye borçlu olduğunu yazmıştır. “Cumhuriyet rejimi, ülkeye huzur ve sükunet getirdi, kul sisteminden halk sistemine geçilerek halkın kendini yönetmede söz sahibi olmasını sağlamıştır.” diyerek o güne kadar ülkenin geldiği noktayı anlatmıştır. Gazete yazısına devamla; iktidarda olduğu müddetince Gaziantep'in savaştaki yaralarının sarılması ve onarılması için çalışmalar yapmış, her türlü işlemlerinde tesirlere kapılmadan kanunların gerektirdiği gibi uygulamıştır. Bu reformu sağlayan CHF olduğunu ifade ettikten sonra, böyle bir çalışma yapan partinin belediye seçimlerinde yalnız bırakılmamasını ve Gaziantep'ilerin bu partiye oylarını vermeleri gerektiğini yazmıştır.⁶³

Gazi Ayıntap Gazetesi 23 Ekim tarihli “Gine O Fırka” başlıklı yazısında; milletvekilleri ve CHF'nın görevlilerinin seçim sandıklarını dolaşmak için Kilis ve Nizip merkez ile köylerine gittiklerini, halkın gelenleri coşkuyla karşıladıklarını yazmıştır. Yazıda devamla; köylülerin CHF'dan ayrılmayacaklarına dair söz verdiklerini, köylü temsilen bir köy hocasının konuşma yaptığını yazan gazete hoca'nın konuşmasında: Ülkeyi düşmanlardan kurtaran partiye minnettar olduklarını ve bu minnettarlığı da partiden ayrılmayarak göstereceklerini söylemiştir. Gazete bu haberi sayfalarına taşıyarak halkın Halk Fırkası'na bağlılığını ve sadakatini gösterdiğini ifade etmiştir. CHF cephesinde bu gelişmeler yaşanırken, Serbest Cumhuriyet Fırka taraftarları bir taraftan kendi propagandalar yaparken, diğer taraftan da CHF'nın yapmış olduğu çalışmalara ve gösterilere de itiraz etmekle meşgul oluyorlardı. Gazete yazısının sonunda halkın bu tür propagandalara ilgi göstermediğini ayrıca ifade etmiştir.⁶⁴

Kılıç Ali Bey ve yanındaki heyetle birlikte Gaziantep merkez ve ilçelerini dolaşmış, gittiği yerlerde halkın sorunlarını dinlemiş ve konuşmalar yapmıştır. Gazi Ayıntap Gazetesi yine 23 Ekim 1930 tarihli bir başka haberinde Kilis'e gelen milletvekilleri ve parti yetkililerinin Kilis'in köylerini gezdikten sonra Türk Ocaklarını ziyaret ettiklerini yazmıştır. Milletvekillerinin Türk Ocağı'nda coşku ve alkışlarla karşılandığını yazmıştır. Ocak Başkanı olan Dr. Emin Bey misafirleri karşıladıktan sonra bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında:

“Muhterem Mebuslarımız, Aziz Misafirlerimiz: Büyük Millet Meclisi'nde halkımızın vekaletini haiz olarak teşrii vazifenizi ifa ederken ara sıra mıntkanız ahalisiyle temas ederek onların dertlerini ve ihtiyaçlarını dinlemek ve mümkün olanlarına çareler bulmak için uzun seyahat mezahimini ihtiyar ile buraları şereflendirmek hususundaki lütuflarınıza kazamız ve onun halkı ve ocağınız namına arzu şükran eder ve sizlere minnetle, hürmetle beyanı hoşamedî eylerim. Bilhassa ocağımızın şu naçiz davetini kabul ve teşriif buyurmak lütfunda ibzal buyurulan yüksek nezaket ve nezahet eserine karşı muhterem mebuslarımıza ve misafirlerimize ocağımız namına izharı minnet vecibesini ifa ederken senelerden beri her sene kurultaylarda ocağımızın murahhaslık vazifesini büyük bir istekle kabul

⁶³ “Utanınız Efendiler Utanınız!”, *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 10, 20 Ekim 1930, s. 1.

⁶⁴ “Gine O Fırka”, *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 11, 23 Ekim 1930, s. 1.

ve ifa buyuran kıymetli vatanperver mebusumuz Kılıç Ali Beyefendi hazretlerine bu hususi yardım ve lütuflarından dolayı da en sıcak şükran ve minnet duygularımızı bütün şümühterem zevatın huzurlarında arz ve ref eylemeyi büyük bir Ocaklı ve memleket sevgisi borcu bilirim.”⁶⁵

demıştır.

Türk Ocağı Başkanı Dr. Emin Bey, konuşmasına devamla halkın milletvekilleriyle konuşarak dertlerini, sıkıntılarını anlatabildiği için memnun olduğunu belirttiikten sonra, saygıdeğer milletvekillerimizin ve hükümetimizin halkın ihtiyacı olan kanunları bir an önce çıkarmalarını beklediklerini ifade etmiştir. Hükümet ve Meclis halkın huzuru için azami gayret ve çaba harcadığını gördüklerini ifade etmiştir. Ocak Başkanı Dr. Emin Bey konuşmasına devamla:

“Bununla beraber halkımız mesailerine istinat ettikleri muhterem mebuslarıyla bazı ihtiyaçları üzerinde hususi ve samimi ve sırf istişari mahiyette olmak üzere ufak bir hasbihal yapmağı arzu ederek bunlardan mümkün olanlarına yüksek vekilleri tarafından çareler taharrişi yolunda mesai sarfi için istirhamlarda bulunmağın bu naçizin lisanına tevdi ettiler.”

diyerek sözlerini tamamlamıştır.

Bunun üzerine milletvekili Kılıç Ali Bey de Emin Bey'in konuşmasından memnuniyet duyduğunu dile getirmiş, toplantıda Ziraat Bankası'nın kredi ile ilgili sıkıntıları ve vergilerin ağırlığından söz edildiğini belirterek bunlarla ilgileneceğini ve not aldığını belirtmiştir. Kılıç Ali konuşmasına devamla Gaziantep'in çok kötü zamanlarında büyük işler yaptığını şimdi de bu sorunların altından kalkacağını vurgulamıştır. Gazete yazısına devamla; Kılıç Ali'nin ziyaretten memnun kaldığını, sıcak sohbet ve karşılama için teşekkür ettiğini yazmıştır.⁶⁶

Kılıç Ali Bey ve yanındaki heyet, halkla ve Türk Ocağı yetkilileriyle görüşmeye devam etmişlerdir. Kilis'teki Türk Ocakları'nda da kendilerine verilen yemekten sonra konuşmalar devam etmiştir. Kilis halkı ve Türk Ocakları üyeleri de Halk Fırkası'nın yanında olduğunu söylemiştir. Halk Fırkası idare heyeti üyelerinden Oğuz Bey ise düşüncelerini:

“Muhterem mebuslarımız, aziz misafirlerimiz! İlhamını çok kuvvetli menbalardan, almuş hareketin dahakikatlara istinat etmiş, istikametini garp medeniyetin tevcih etmiş tam bir şuuri idareye malik mensubiyetiyle iftihar ettiğimiz aziz fırkamızın Kilis mensubini arasında sizleri görmekte bahtiyarız. Türk diyarının cenup sınırında kalbinden yaralı mecruh Kilis'imize lütfen teşrifinizden dolayı sizlere Halk Fırkası namına teşekkür ederiz. Ara sıra olsun kıymetli ziyaretiniz, memleketin dertlerini dinleyişiniz fırkamıza esasen bağlı olan kalplerimizi çelik çivilerle çemberliyor. Gaye ve prensiplerine iman ettiğimiz bu fırkanın şimdiye kadar yapmış olduğu

⁶⁵ “Muhterem Mebuslarımız En Ufak Köylere Kadar İntihap Dairelerini Dolaşıyorlar”, *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 11, 23 Ekim 1930, s. 2.

⁶⁶ “Muhterem Mebuslarımız En Ufak Köylere Kadar İntihap Dairelerini Dolaşıyorlar”, *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 11, 23 Ekim 1930, s. 2.

na mütenahi hizmetleri inkar elbette nankörlük olur. Memleket ve millet lehine bu kadar hizmeti sepkeden bir fırkaya muhalefet elbet ve elbette vatanaperverliktir. Bunu yüksek düşüncelere mahsus, vatanperverlik gayretiyle kanaat ve mefkure muhaliflerine değil Türk'ün aziz yuvasında bir muhalefet havası estirmek behanesile bulanık suda balık avlamak istiyen bethahlar için söylüyorum. Fakat Efendiler! Şurası muhakkaktır ki: Türk'ün diyarını kurtaran, ona hakkı hayat veren, Türk elinde genç ve müstakil bir Türk Cumhuriyeti kuran Ulu Gazinin muazzez fırkasına muhitemizde muhalefet bulunamaz. Çünkü o meş'um işgalin acısı hala kalplerimizi sızlattıyor. O acı günlerin Türk Milleti üzerindeki izleri henüz unutulmamıştır.”⁶⁷

şeklinde ifade etmiştir.

Oğuz Bey konuşmasına devamla vatana ve millete bu kadar büyük hizmetleri geçmiş bir partiye muhalefet edilmez, halkımız nankör değildir, vefasız değildir. Yapılan iyilikleri ve götürülen hizmetleri asla unutmaz. CHP ve Mustafa Kemal gece gündüz demeden ülkeye hizmet ettiklerini demiryolu ve birçok tesisler yapıldığını belirterek ülke çağdaş uygarlık seviyesine çıkartılmıştır, böyle bir çalışma yapan bir partiye ihanet edilmez ifadesini kullanmıştır. Oğuz bey yine konuşmasına devamla Mustafa Kemal her şeyden önce saltanatı kaldırarak halka hürriyeti tattırmıştır. Bunu yapan bir siyasi kadro var ve halâ görev başında bulunuyor, bu kadro ki yurdu işgalden kurtaran kadrodur. Yurdu işgalden kurtardığı gibi karanlıktan ve gerilikten kurtaracak kadroda yine CHP'de olduğunu ve bunun için CHP'nin tercih edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür.

Oğuz Bey Kilis'te yapmış olduğu bu konuşmasına şöyle devam etmiştir:

“Memleket bir kül halinde hizmetinizden çok istifadeler gördüğü gibi bilhassa Gazi vilayetimiz mecruh Kilis’imizde birçok hayırlı teşebbüsleriniz ve muavenetlerinizden azami derecede istifade etmiştir. Bu hizmetlerinizden bizim gibi naçizlerin teşekkürü kağı değil, tarih ona teşekkür edecektir. Kilis’imizin birçok mali, iktisadi, idari ihtiyaçlarını dünkü Türk Ocağı ziyafetinde Ocağımız Reisi Doktor Emin Bey Efendi arz ettiler. Biz onlara bir şey ilave etmek istemiyoruz. Yalnız te’mininden emin bulunduğumuz için dünkü istirhamatımızın lütfen kabulünü rica edeceğiz. Sizlere ferdin fert ve muzaheretin aliyeleriyle vilayet halkını cidden minnettar bırakan Aziz ve Gayyur valimiz Nazmi Bey Efendiye, Halk Fırkası ve Kilis namına samimiyetiyle beyan ve arzu hoşamedi eder ve ebedi hürmetlerimizi sunarız.”⁶⁸

diyerek konuşmasını tamamlamıştır. Yapılan konuşmalardan sonra milletvekilleri halkın sorunlarını dinlemişlerdir.

⁶⁷ “Muhterem Mebuslarımız En Ufak Köylere Kadar İntihap Dairelerini Dolaşıyorlar”, *Gazi Aynıtap Gazetesi*, Sayı: 13, 30 Ekim 1930, s. 2.

⁶⁸ “Muhterem Mebuslarımız En Ufak Köylere Kadar İntihap Dairelerini Dolaşıyorlar”, *Gazi Aynıtap Gazetesi*, Sayı: 13, 30 Ekim 1930, s. 2.

Kılıç Ali Bey'in ziyaret ettiği yerlerden birisi de Pazarcık'tır. Pazarcık o yıllarda Gaziantep'in ilçesidir. Kılıç Ali Bey, Pazarcık ilçesinde yaptığı konuşmada Gaziantep savunmasında Pazarcıkların 10 yıl önce yapmış oldukları fedakârlıktan söz etmiş, o yılları hiçbir zaman unutmayacağını belirttikten sonra, sözlerini yerel seçimlerde iki Fırkanın (CHF ve SCF) durumuna getirmiş ve şöyle devam etmiştir:

“Arkadaşlarım: Sizlerle geçirdiğim kara günlerin arkadaşılığından cesaret alarak malumunuz olan son vaziyetler hakkında birkaç kelime söyleme müsaadenizi rica ederim. Aziz Hemşerilerim: Cumhuriyet Halk Fırkası bilirsiniz ki memleket ve millet her türlü istinattan mahrum bırakılarak bir felakete atıldığı meşum hengamda kendisini ortaya atan büyük vatanperver aziz reisimiz Gazi hazretlerinin kurduğu bir eserdir. Büyük fırkamız bütün milleti içine alarak kudret ve kuvvet yapan; harici düşmanları imha eden; halkla hürriyet ve hakimiyet temin eden mukaddes bir cemiyettir.”⁶⁹

diyerek halkın CHP'den ayrılmaması gerektiğini belirtmiştir. Kılıç Ali konuşmasında CHP'nin ülkeyi çağdaş uygarlık seviyesine yükselttiğini, birçok yenilikler yaptığını anlatmış, ancak bunların yeterli olmadığını ve yapacakları daha çok işlerinin olduğunu sözlerine ilave etmiştir. Kılıç Ali konuşmasına devamla bu nedenle onların partide kalmalarının gerekli olduğunu kaldıkları takdirde ileride çocukları ve torunlarının bundan dolayı gurur duyacaklarını ifade etmiştir. Kılıç Ali Pazarcık'ta yapmış olduğu seçim konuşmasını şu şekilde sürdürmüştür:

“Arkadaşlar; şu sıralarda isimleri muhterem Fethi Bey efendinin isimleri yanında bulunmaya layık olmayan bazı insanlar millet arasına tefrika sokmaya çalışıyorlar. Bu tefrika fikri, alelade fırkacılık, kahve, sokak politikacılığıdır ki memleket ve milletin huzur ve emniyet şeraiti böyle bir tefrikaye yol açmaya asla müsait değildir. Halkımız yüksek şuurlidir her türlü terakkiye müstait ve müstahaktır. Fedakârdır, şayanı hürmettir, cidden nankör değildir. Yapılan işleri takdir eder. Memleket içerisinde çıkarılan ikililik güzel yurdumuzun vahdetini ihlaldan başka bir netice veremez. Bu uzun hayatl, şerefli tarihe malik olan güzel Antep'imizin ve aziz hemşerilerimizin çok zarar görmüş, kara ve felaketli günler geçirmiş olduklarını bir kara gün arkadaşı sıfatıyla şurada hatırlatmak isterim.”⁷⁰

Kılıç Ali konuşmasının sonunda tekrar Gaziantep müdafaasına değinerek bazı kişilerin silahlı direnişten vazgeçirmeye çalıştıklarını, yine aynı kişilerin bu defa da partimizin önüne benzer propagandalarla çıktıklarını ifade etmiştir. Geçmişten ders aldıklarını ve hiçbir engel tanımayacaklarını sözlerine ilave etmiştir.⁷¹

⁶⁹ “Kılıç Ali Beyefendinin İsmet Paşa Mektebinde İrat Ettikleri Nutuk”, *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 14, 3 Kasım 1930, s. 2.

⁷⁰ “Kılıç Ali Beyefendinin İsmet Paşa Mektebinde İrat Ettikleri Nutuk”, *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 14, 3 Kasım 1930, s. 2.

⁷¹ “Kılıç Ali Beyefendinin İsmet Paşa Mektebinde İrat Ettikleri Nutuk”, *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 14, 3 Kasım 1930, s. 2.

Gaziantep’li bazı gençler SCF’na girip seçimlerde aktif olarak çalışmışlardı. Daha sonra ise, CHF Başkanı’na telgrafla müracaat ederek Fırkaya tekrar geri dönmek istediklerini bildirmişlerdir. Çekilen telgrafi Gazi Ayıntap Gazetesi ay-nen yayınlamıştır:

“Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın doğuşunu yüksek ve nihayetsiz ilhamımızın bir iradesi olarak kabul edilmiş ve bu sebeple de biz Buzdoğan (Bozdoğan) gençleri Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın burada bir şube teşkil etmiştik. S. Fırka teşekkülünün son zamanlarda maksat ve gayelerinden uzaklaşmakta olduklarını gören ve esasen Halk Fırkası’nın öz evlatları bulunan biz Bozdoğan gençleri muvakkat bir tecrübe devresi geçirerek tekrar Ulu Reisimizin yanına ve emrine döndük. Evvelce temiz bir maksatla girdiğimiz Serbest Fırkadan ayrılarak kendi evimize girerken bizi kusura görmemenize istirham eder ve bu sebeple de Bozdoğan gençlerinin nihayetsiz hürmet ve tazimlerini arz ederiz.”⁷²

30 Ekim 1930 tarihinde yayınlanan bu telgraftan da anlaşılacağı gibi mahalli seçimlerden sonra meydana gelen olaylardan dolayı rahatsız olan bazı kişilerin CHP’ne geri döndüklerini görüyoruz ki bu yeni kurulan bir parti için olumsuz bir görüntü olmuştur.

Seçimler süresinde Gaziantep’teki yerel gazetelerde partiler gibi muhalefet edip, karşılıklı yayınlanan yazılara eleştirel gözle yaklaşmışlardır. Gazi Ayıntap Gazetesi, SCF’yi destekleyen “*Halk Dili Gazetesi*”nin yazılarına itiraz etmiştir. Gazete, muhalif olan Halk Dili Gazetesi için epey ağır sayılabilecek “*Biz ve Onlar*” başlıklı bir yazı kaleme almıştır. Yazıda Halk Dili Gazetesi’ne akli selim olan hiçbir Gaziantep’linin itibar etmeyeceğini, çünkü bu tür haberlerin dedikodudan ibaret olduğunu belirtmiştir. Yazıda devamla; CHF’nin memleketin sıkıntılarıyla boğuşurken, millet canını malını düşmana karşı savunurken bu kimselerin ortada gözükmediklerini iddia etmiştir. Gazete yine haberine devam ederek SCF taraftarlarının olumsuz tutumunu anlatmıştır. 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı’nda vatandaşlar partiye sığmamış, kalabalık Maarif Bahçesi’ne kaymıştır. Bu kalabalığı gören SCF taraftarı parti binası önünde davul zurna çalarak halkı oraya çekmeye çalışmışlarsa da kimse itibar etmemiştir. Gaziantep’li, ne SCF’na ne de Halk Dili Gazetesi’ne inandığını göstermiştir diye yazmıştır.⁷³

Diğer taraftan yine Gazi Ayıntap Gazetesi, Serbest Cumhuriyet Fırkası taraftarlarının çıkarmış olduğu bir dedikodudan söz etmiştir. Milli Emlak’tan satılan CHF binasının parasının ödenmediği ve devlet tarafından istimlak edildiği söylentisi yayılmıştır. Gazete bunun yalan ve uydurma olduğunu belirterek, şayet ödenmemiş olsa bile milletin malı yine milletin fırkasında kalır diyerek bunun kötü bir propaganda olduğunu yazmıştır.⁷⁴

⁷² “Muhalefete Geçen Buzdoğan (Bozdoğan) Gençleri”, *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 13, 30 Ekim 1930, s. 2.

⁷³ “Biz ve Onlar”, *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 14, 3 Kasım 1930, s. 1.

⁷⁴ “Ne Kadar Haset?”, *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 14, 3 Kasım 1930, s. 4.

Gazi Ayıntap Gazetesi, SCF destekleyen yerel basın yanında ulusal basını da hedef almış ve SCF destekleyen Yarın Gazetesi'nin yazdıklarının doğru olmadığını, bir gün gerçeklerin gün yüzüne çıkacağını dile getirmiştir.⁷⁵

Gazi Ayıntap Gazetesi bazen SCF muhalif olan gazetelerin yazılarına da yer vermiştir. Bunlardan birisi de Son Posta Gazetesi'dir. Son Posta Gazetesi'nin SCF ile ilgili yazdıklarına Gazi Ayıntap Gazetesi, aynen katıldığını ifade etmiştir. Gazete, "Bir Muhalif Görüşle Serbest Fırkanın Hataları Serbest Fırka Ümit Edilen Faideleri Temin Edemez", başlığı ile şunları anlatmıştır:

*"Bir fırkanın devamlılığını sağlayabilmesi için belirli fikirlere ve sınıflara dayanması gereklidir. Bu iki temelden mahrum olan fırkalar günün ihtiyaçlarına cevap veremezler. Cevap veremeyen fırkaların yaşamalarına gerek kalmaz, başka bir fırkanın bünyesine geçer ya da tamamen kapanırlar. Serbest Fırka ise kapatılması gereken fırkalar arasındadır. Çünkü Serbest Fırka kurulduğu günden itibaren birçok hata yapmıştır. Öncelikli yetersiz bir programla ortaya çıkmıştır. Liberalizm düşüncesini benimsemişi birçok kimseler tarafından eleştirilmiştir."*⁷⁶

diyerek SCP'nin ve Fethi Bey'in yanlış işler yaptığını ileri sürmüştür.

Parti kuruluşunun fikri alt yapısının olgunlaşmadığını ve teşkilatlanma işinin ise çok aceleye getirildiğini belirtmiştir. Bunun sonucunda da partiye birçok yanlış kişinin kayıt olması partinin zaafa uğramasına neden olduğunu ileri sürmüştür. Partinin zaaflarından biri de kendine ait bir gazetesinin olmadığı için kendi görüş ve düşüncelerini tam olarak anlatamamasıdır. Ayrıca yabancı gazetelerde çıkan parti lehindeki bazı haberlerde yanlış anlaşılmıştır. Bu da parti aleyhine kullanılmıştır. Gazete yazısına devamla:

*"Serbest Fırka günün ihtiyaçlarına cevap vereceğini söyleyerek ortaya çıktı. Bunun için de sınıf ve mezhep farkı gözetmeden bütün halkı benimsediğini, derhlinin ve ihtiyaçlarının tatmin edileceği söylenmiştir. Ancak parti bu heyecanlı tezahürata cevap verememiştir. Parti hayatına devam etmek istiyorsa bu hataları tekrar etmemelidir. Yoksa geleceğini kestirmek zor görünmektedir."*⁷⁷

diyerek SCF'nin başarısız olmasındaki sebepler üzerinde bir değerlendirme yapmıştır.

Gazete Serbest Cumhuriyet Fırkası kuruluş aşaması ve kurulduktan sonra yaşadığı birtakım sıkıntılar ve eksikleri dile getirmiştir. İç İşleri Bakanlığı belediye seçimlerini incelemek için seçim esnasında Gaziantep'e Mülkiye Müfettişi Tevfik Sırrı Bey'i görevlendirmiştir. Tevfik Sırrı, belediye seçimleri ile ilgili incelemelerde bulunmuş ve bir rapor hazırlamıştır. Tevfik Sırrı Bey, raporunda Gaziantep'te seçimlerin normal seyrinde yapıldığını, sorun yaşan-

⁷⁵ "Vatandaş Gözünü Aç Memlekete Kimler Hakim Olmak İstiyor?!", *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 14, 3 Kasım 1930, s. 1.

⁷⁶ "Serbest Fırkanın Hataları", *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 16, 10 Kasım 1930, s. 3.

⁷⁷ "Serbest Fırkanın Hataları", *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 16, 10 Kasım 1930, s. 3.

madığını, kanunsuz herhangi bir olayın olmadığını belirtmiş ve bundan dolayı da Gaziantep'lilere de teşekkürlerini belirtmiştir.⁷⁸

Seçimler tamamlandıktan sonra Adana, Silifke, Mersin, Osmaniye, Maraş ve Gaziantep'i içine alan CHF parti müfettişi Hilmi Uran görevlendirilmiştir. Hilmi Uran'da hazırlamış olduğu raporu CHF Genel Sekreterliğine teslim etmiştir. Raporda Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın bazı yerlerde teşkilat kurma işini tam olarak tamamlayamadıklarını belirttikten sonra, teşkilatı olan yerlerdeki bazı yöneticilerin siyasi ahlaktan yoksun bir tutum içine girdiklerini belirtmiştir. Buna karşılık CHF yöneticilerinin bütün bu olumsuzluklara rağmen seçimlerde canla başla çalışarak mağrur bir vaziyette girdiklerini bildirmiştir.⁷⁹

Sonuç

Mustafa Kemal Türkiye'yi çağdaş medeniyet seviyesine çıkarmak istiyordu. Bunu gerçekleştirmek için önce halkın kendi kendisini yönetmesi Cumhuriyet rejimini kabul etti. Cumhuriyet rejimi demokrasiye geçiş için bir basamaktı. Mustafa Kemal, Cumhuriyet yönetimi içinde parlamentoda hükümeti denetleyecek bir sistem olması gerektiğini düşünüyordu. 1924 yılında kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırka denemesi başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Mustafa Kemal, batılı ülkelerdeki gibi çağdaşlaşma yolunda birçok adımlar atmıştır. Bu adımların birisi de siyasi alanda atılan çok partili hayata geçiştir. Böylece çağdaş ülkelerde olduğu gibi tam demokrasi yönetimine geçilecekti. Bu amaçla mecliste bir muhalefet partisi olması için yakın arkadaşı Fethi Bey'e Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurmasını istemiştir. Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulduktan kısa bir süre sonra belediye seçimlerine katılmış bazı yerlerde de seçimleri de kazanmıştır. Ancak hem toplumda ve hem de mecliste gereksiz tartışmalar yaşanması neticesinde Fırka kendini feshetmek zorunda kalmıştır.

Serbest Cumhuriyet Fırkası Gaziantep'te il teşkilatının kuruluşunu tam olarak tamamlayamadan yerel seçimlere girmek zorunda kalmıştır. Fırka, Gaziantep merkez ve ilçelerindeki belediye seçimlerinden herhangi bir başarı gösterememiştir. Çünkü parti Gaziantep'te teşkilatını yeni kurmuş, partinin kuruluşu halka tam olarak duyurulamamış ve yeteri kadar propaganda yapamamıştır. Başarılı olamamasının bir diğer nedeni ise, Serbest Cumhuriyet Fırkası taraftarlarının CHF yöneticileri ve taraftarlarınca kendilerinin engellendiği iddialarıdır. Cumhuriyet'in ilanından sonra tam demokrasiye geçiş için Mustafa Kemal ve Fethi Bey tarafından başlatılan bu iyi niyetli girişim maalesef başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu başarısız deneme Türkiye'deki siyasal hayatı olumsuz olarak etkilemiş ve çok partili siyasi hayat 15 yıl kadar etkilenmiştir.

Kaynaklar

- AĞAOĞLU, Ahmet: *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
AKANDERE, Osman: *Milli Şef Dönemi (Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler 1938-1945, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.*
AKBULUT, Dursun Ali: "Çok Partili Döneme Geçiş Denemeleri ve İnkılâba Karşı Tepkiler", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002.

⁷⁸ "Belediye İntihabını Teftiş", *Gazi Ayıntap Gazetesi*, Sayı: 18, 17 Kasım 1930, s. 3.

⁷⁹ Koçak, a.g.e., s. 304.

ATAY, Falih Rıfki: *Çankaya*, Pozitif Yayıncılık, İstanbul 2009.

BALKAYA, İhsan Sabri: "Cumhuriyetin İkinci Muhalif Partisi SCF'nin Eskişehir'de Teşkilatlanması ve Eskişehir'de 1930 Belediye Seçimleri", *Atatürk Üniversitesi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 2, Erzurum 2015.

BARLAS, Uğur: "Gaziantep Basın Tarihi", *Folklor Sanat ve Edebiyat Dergisi*, Özer Matbaa, Karabük 1972.

BAYKARA, Tuncer: *Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, Kültür Sanat Yayıncılık, 4. baskı, İzmir 1994.

C.A., 490.01.435.1804.1.67, s. 65; C.A., 490.01.435.1804.1.68, s. 66; C.A., 490.01.435.1804.1.69, s. 67; C.A., 490.01.435.1804.1.70, s. 68; C.A., 490.01.435.1804.1.71, s. 69; C.A., 490.01.435.1804.1.77.

Cumhuriyet, 18 Kasım 1930.

ÇAKIRBAŞ, Engin: *İzmir Basınındaki Yansımalarıyla Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aksaray 2015.

ÇANAĞÇI, Halis: *Serbest Cumhuriyet Fırkasının Yarı Gazetesine Yansıması*, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

ÇOLAK, Hikmet: *1930 Belediye Seçimleri*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

DURAN, Hacı: "Türkiye'de Demokrasi ve İktidar Seçkinlerinin Değişimi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 224, Ekim 2016.

ERMENCE, Cem: *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2006.

Gazi Ayıntap Gazetesi, Sayı: 1, 18 Eylül 1930.

Gazi Ayıntap Gazetesi, Sayı: 2, 22 Eylül 1930.

Gazi Ayıntap Gazetesi, Sayı: 6, 6 Ekim 1930.

Gazi Ayıntap Gazetesi, Sayı: 7, 9 Ekim 1930.

Gazi Ayıntap Gazetesi, Sayı: 8, 13 Ekim 1930.

Gazi Ayıntap Gazetesi, Sayı: 9, 16 Ekim 1930.

Gazi Ayıntap Gazetesi, Sayı: 10, 20 Ekim 1930.

Gazi Ayıntap Gazetesi, Sayı: 11, 23 Ekim 1930.

Gazi Ayıntap Gazetesi, Sayı: 12, 27 Ekim 1930.

Gazi Ayıntap Gazetesi, Sayı: 13, 30 Ekim 1930.

Gazi Ayıntap Gazetesi, Sayı: 14, 3 Kasım 1930.

Gazi Ayıntap Gazetesi, Sayı: 16, 10 Kasım 1930.

Gazi Ayıntap Gazetesi, Sayı: 18, 17 Kasım 1930.

GOLOĞLU, Mahmut: *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

KARAKAŞ, Ömer: "Balıkesir'de Serbest Cumhuriyet Fırkasının Teşkilatlanması ve Belediye Seçimleri (1930)", *International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, Volume: 8/5, Spring 2011, Ankara-Turkey.

KARPAT, Kemal: *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

KOÇAK, Cemil: *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

TUNCAY, Mete: *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

OKYAR, Osman - SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet: *Fethi Okyar'ın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1999.

ÖĞÜT, Selim: "Cumhuriyet", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: 8, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

ÖZDEĞER, Hüseyin: "Gaziantep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XIII, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul 1996.

ÖZTÜRK, Ayhan: *Milli Mücadele'de Gaziantep*, Geçit Yayınları, Kayseri 1994.

ÜNÜVAR, Süleyman: "Cumhuriyet, Atatürk ve Milli Egemenlik", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 154, Ocak-Şubat 2005.

YETKİN, Çetin: *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, Karacan Yayınları, İstanbul 1982.

YILDIZ, Zeynep: 1923-1950 Yılları Arası Gaziantep'in Sosyal Kültürel ve Ekonomik Hayatı, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2015.

YILMAZ, Meşkure: Serbest Cumhuriyet Fırkası, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1990.

Etker

Gazi Antep Vilâyeti Merkez teğkilâta :		69
İdare heyeti reisi : Memnan zâde Mustafa ef.	İsmâ zâde şirketi hissedarlarından olan muallayın sui hal ve gayibesi yoktur. Gazi Antep'tedir. 64 numaradadır. Zîrrecindedir. Kasas mahallesinde oturur. Halk tarafından sevilen bir şahsiyet değildir. Halen ticaretle iştigal eder. Karacalı mahallesinde 10/6 numarada oturur. (Fotoğrafi vardır)	
İdare heyeti kâtibi : Hafi B.	Bebasinin adı şeyraf zâde esençidir. Antep'in içlerinde Fransızlara müstahfâlık ettiğiinden ademi istikhad kararı alan şeyraf zâde apde efendinin oğludur. Sui hal ve gayibesi yoktur. Halen karvegi adak boyu birliğe gâlmaktadır. Kurbu bey mahallesinde 6/18 numarada oturur. (Fotoğrafi vardır)	
İdare heyeti muhâsibi ve veznedâr Hoca zâde Hüçap B.	Sui hal ve gayibesi yoktur. Halen ticaret ve fabrikacılık yapar. 47 numaradadır. (Fotoğrafi vardır) Farlayı atık mahallesinde 10/14 numarada oturur.	
İdare heyeti asasından müfetti zâde Hacı ef.	Antep mücâhedeinde Halepte bulunup gayret ve hizmeti sâbet etmiştir. Müteahhidin ve müteahhidin ruhudur. Zâti menfaatinde ve başta bir şey düşünmeyen gayri hasas bir adamdır. Çok zâcandır. Halen ticaret ve sîrâtle iştigal eder. Bu adam 17/1/1918 tarihinde 076/2008 numaralı kâbrinle müdârilim şeyh Mustafa efendinin akrabasıdır. Cevizlice mahallesinde 6 numarada oturur. Fotoğrafi vardır.	
İdare heyeti asasından İsmail ef.	Bebasinin adı (Arif ağa)dır. Antep mücâhedeinde Halepte bulunup müteahhidin ruhudur. Müfetti zâdecelettir. Halen bir işi olmayıp emâkile gecipir. Farlayı atık mahallesinde 6 numarada oturur.	
İdare heyeti asasından mütevellî zâde Hâkî B.	Sui hal ve gayibesi yoktur. Halen bir işi olmayıp emâkile gecipir. Farlayı atık mahallesinde 16/14 numaralı hanede oturur. (Fotoğrafi vardır)	
İdare heyeti asasından Doktor Hâmit B.	Sâkî sâhihiye ve muaveneti iştigâliye müdürlerinden olup Rusyayı ve şeyh parip zâdelecidir. Halen serbest esâbedindedir. (Fotoğrafi) vardır. Sâkî tarla mahallesinde buyruca zâde gâlmazında 43/42 numarada oturur.	

Ek-1: Serbest Cumhuriyet Fırka üyelerini gösteren Cumhuriyet Arşiv Belgesi

Ek-2: Serbest Cumhuriyet Fırkasıyla ilgili Gazi Antep Gazetesi'nden bir haber

ÇOK PARTİLİ SİYASAL HAYATA GEÇİŞTE YUSUF HİKMET BAYUR'UN ÖNEMİ

Doç. Dr. Turhan ADA* - Seyithan ÇEÇEN**

Öz

Tek Partinin egemen olduğu siyasi sistemden, demokratik düzene geçiş sürecinde belli kişilerin katkıları üzerinde fikir birliği vardır. Ancak çok partili siyasal hayatın yeşermesinde uygun iklimi sağlayan isimlerden biri olan Yusuf Hikmet Bayur'un bu süreçte ayrı bir ehemmiyeti olduğu açıktır. Buna rağmen kendisiyle alakalı üretilen eser sayısının oldukça sınırlı olduğunu belirtmek gerekir. Bu çalışmada Bayur'un kısa hayatı, iktidara olan eleştirileri ve bu eleştirilerin nedenleri üzerine yoğunlaşarak, onun siyasal sistemin demokratikleşmesinde nasıl anahtar bir rol üstlendiği açıklanmaya çalışılacaktır. Bu gayeye ulaşmak adına Bayur'un yakınlarının şahitlikleri, arşiv belgeleri, Bayur'un baş yazarlığını yaptığı gazetede ki köşe yazıları ve muhtelif eserler tetkik edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Hikmet Bayur, Atatürk, İsmet İnönü, CHP.

The Importance Of Yusuf Hikmet Bayur During The Process Of Transition To Multi-Party System

Abstract

There is a consensus on the contributions of certain individuals in the process of transition from political system dominated by the single party to the democratic order. On the other hand, it's obvious that Yusuf Hikmet Bayur who is one of the names providing necessary condition for cultivating multi-party system, has a distinctive importance in that process. Nevertheless, it should be noted that the works related to him are quite limited. In this study by concentrating on Bayur's short biography, his criticism about the government and motives of that criticism will be tried to explain how he bear a key role in the democratization of political system. In favor of the achievement of that purpose, testimony of Bayur's relatives, archive documents and Bayur's columns on newspaper where he was editor in chief, and several books were examined.

Keywords: Hikmet Bayur, Ataturk, Ismet Inonu, CHP.

* Yıldız Teknik Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü Öğretim Üyesi.

** Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu yıkıldıktan sonra neşet eden genç Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi tarihinde, kuruluşunun ilk yıllarından itibaren çok partili siyasal hayatın ilk tecrübeleri yaşanmıştır. Fakat hem 17 Kasım 1924 tarihinde kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, hem de 1930 yılında ortaya çıkan Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimi, sonuçsuz kalacak iki tecrübe olarak hatırlanacaklar ve bu durum II. Dünya Savaşı'nın bitimine kadar değişmeyecektir. Nitekim savaşın 1945 yılında bitişinden 1950 yılına değin geçen süre, çok partili siyasal hayata geçişte kritik bir dönem olarak kabul edilmektedir. Zira bu dönem tek parti iktidarına muhalif seslerin yükselmeye başladığı, neticede yeni muhalif partilerin kurulduğu ve nihayet 27 yıllık tek parti iktidarının devrilerek Türkiye'de yeni bir sayfanın açıldığı dönemdir. Şüphesiz Türkiye'nin bu noktaya evrilmesinde belli isimlerin ciddi katkıları olmuştur. Biz de bu noktada Yusuf Hikmet Bayur'un hayatını; doğumundan başlayarak, CHP'den ihracına kadar ana hatlarıyla ele almaya çalışacağız.

1945 Öncesi Yusuf Hikmet Bayur'a Dair

Yusuf Hikmet Bayur, Foça ve Mudanya Kaymakamlığı yapan sonra da Bolayır Mutasarrıflığı vazifesini yürüten Haşmet Bey'in oğlu olarak 1890 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. Haşmet Bey'in babası, dolayısıyla Hikmet Bayur'un dedesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde defalarca sadrazamlık yapmış Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa¹ idi. Haşmet Bey dönemin en ölümcül hastalıklarından olan verem hastalığına yakalanmış ve kısa süre içinde de vefat ederek Hikmet Bayur 3-4 yaşlarında öksüz kalmıştı.²

Bir parantez açarsak, Hikmet Bayur'un çocukluğuna dair bu ve bundan sonra zikredeceğimiz bilgileri, Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa'nın 23 çocuğundan

¹ Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa: Kıbrıs'ın Lefkoşe kasabasında doğdu. Ailesi Anamur'dan göç etmiş olup babası topçu yüzbaşısı Salih Ağa'dır. Mehmed Kamil ilk eğitimini Kıbrıs'ta gördü; yabancı dillere olan merakı ve yeteneği dolayısıyla Arapça, Farsça, Fransızca ve Rumca'yı öğrendi. 1845'te Mısır'a giderek El-sine Mektebi'ne girdi. Bu okul daha sonra Mekteb-i Harbiye'ye dönüştürüldüğünden askeri ilimleri de tahsil etti. Küçük Said Paşa'nın sadaretinde 13 Eylül 1880'de Maarif nazırı oldu. Şarki Rumeli eyaleti meselesini asker kullanarak çözmek isteyen Sadrazam Said Paşa'nın aksine konuyu müzakere ve anlaşma yoluyla halletmeye taraftar olan Kamil Paşa 15 Zilhicce 1302 (25 Eylül 1885) tarihli bir hatt-ı hümayunla sadarete tayin edildi. Bu ilk sadareti 29 Muharrem 1309'a (4 Eylül 1891) kadar beş yıl on bir ay dokuz gün sürmüştür. II. Abdülhamid İngiliz yanlış politikaya güden Kamil Paşa'yı ikinci defa 13 Rebiülahir 1313'te (3 Ekim 1895) sadrazamlığa getirdi. II. Meşrutiyet'in ilanından iki gün önce 22 Temmuz 1908'de Said Paşa'nın yedinci defa sadarete getirilmesinin ardından Meclis-i Vükela'ya girdi. Meşrutiyet'in ilanından sonra Harbiye ve Bahriye nazırlarının padişahaçça tayini meselesinden Said Paşa'nın güç durumunda kalıp istifa etmesi üzerine üçüncü defa sadarete tayin edildi (9 Receb 1326 - 17 Ağustos 1908). 22 Temmuz 1912'de sadarete getirilen Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabinesine Şura-yı Devlet reisi sıfatıyla girdi. Üç ay sonra Ahmed Muhtar Paşa'nın istifası üzerine 18 Zilkade 1330'da (29 Ekim 1912) dördüncü defa sadarete tayin edildi. Bu sonuncu sadareti esnasında Balkan Savaşı ve felaketi vuku buldu. Edirne Bulgarlar tarafından işgal edildi. Barış görüşmelerinde ise şehrin hangi taraftan bırakılacağı hususunda kesin bir karara varılamıyordu. Bu arada Babıali Baskını meydana geldi. Harbiye Nazırı Nazım Paşa ve yaveri öldürüldü. Sadrazam istifaya zorlandı. Böylece Kamil Paşa'nın siyasi hayatı İttihatçılar'ın bu kanlı faciasıyla sona erdi (15 Safer 1331/24 Ocak 1913). ("Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 25, Diyanet Vakfı Yayınları, s. 392-394.)

² Hilmi Kamil Bayur, *Hikmet Bayur'un Yaşantısından Bazı Çizgiler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985, s. 36.

22.si olan Hikmet Bayur'un amcası Hilmi Kamil Bayur'dan³ edindiğimizi belirtmek gerekir. Zira Hilmi Kamil Bayur "*Hikmet Bayur'un Yaşantısından Çizgiler*" adlı yazısında Bayur'un özel hayatı ile ilgili hiç de kolay ulaşılamayacak veriler ve görseller sunmaktadır. Hilmi Kamil Bayur ve eserinden kısaca bahsetmiş olmak zaruretini giderdikten sonra Bayur'un gençlik dönemine tekrar odaklanmak gerekir.

Haşmet Bey'in Heybeliada'da vefatıyla birlikte torunu ile Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa ilgilenmeye başladı. Kamil Paşa Hikmet Bayur'un Galatasaray Sultanisi'nde okuması için desteklerini esirgemedi. Bayur bu sayede Galatasaray Sultanisi'nde eğitim görmeye başladı ve bu sıralarda fikirleri yavaş yavaş şekillenmeye başladı. 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet ilan edilince Bayur'un eğilimlerinin daha da kuvvetlendiği görülmektedir.⁴ Bayur'un fikri alt-yapısının nasıl bir iklimde oluştuğu kendisine ait şu anekdotlardan açıkça anlaşılmaktadır:

"1908'den iki-üç yıl önceden beri ara sıra mevlütlerde öğrencilere şeker dağıtılırken bunlar hep bir ağızdan 'Padişahım çok yaşa' diye bağırılırdı. Bizler ise hiç olmazsa büyük çoğunluğumuz 'Padişahım baş aşacı' diye bağırardık. Böyle bağırınların çocukları bulunuyordu. Burada özel bir hatıramı açıklayacağım. Küçükken yerli kumaştan elbise yaptırmak isterdim. Bir Yargıtay üyesinin kızı olan annem: 'Hereke fabrikası Abdülhamid'indir. Ona mı kazandırmak istiyorsun' demişti."⁵

Hikmet Bayur'dan alıntılanan bu cümlelerden hareketle, kendisinin padişahlığa karşı hürriyet cereyanlarının etkisinde kaldığı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundaki hâkim zihniyete çok da yabancı olmadığı kanısına ulaşılabilir. Şüphesiz Bayur'un fikirlerinde sadece okulun değil ailesinin de ciddi bir etkisinin olabileceği ayırntısını hatırdı tutmak gerekir.

³ **Hilmi Kamil Bayur:** Son dönem Osmanlı sadrazamlarından Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa'nın oğludur. Hilmi Kâmil Bey, Kâmil Paşa'nın yirmi üç çocuğundan yirmi ikincisidir. Annesi, Kâmil Paşa'nın üçüncü eşi olan Laika (Bayur) Hanım'dır. Hilmi Kâmil Bey, Galatasaray Lisesi öğrenciliğinden sonra 1924 yılında Dışişleri Bakanlığı bünyesinde çalışmaya başlamıştır. Bu çerçevede 1925-1928 yılları arasında Moskova Büyükelçiliği Üçüncü Katipliği görevinde bulunmuş, 1929-1933 döneminde ise Brüksel Daimi Maslahatgüzarlığında ikinci kâtiplik yapmış, bu arada dünyada meydana gelen ekonomik kriz nedeniyle bütçede tasarruf yoluna gidilince Anvers Konsolosluğu kapatılmış, dolayısı ile Hilmi Kâmil Bey bu konsolosluğun işlerini de yürütmekle görevlendirilmiştir. 1936-1938 yılları arasında Hilmi Kâmil Bey Moskova Büyükelçiliği'nde başkâtiplik yapmıştır. Hilmi Kâmil Bey'in Dışişleri Bakanlığı bünyesinde yaptığı görevler daha sonra şöyle bir sıralama takip etmektedir. 1938 yılında Kâbil Büyükelçiliği'ne başkâtip, 1942 yılına kadar aynı yerde müsteşar. 1942-1943 dönemi Kudüs Konsolosu ve Şarki Ürdün Emiri Abdullah nezdinde Türkiye temsilcisi. 1943-1949 dönemi, Sofya Elçiliği Müsteşarı. 1955-1960 Varşova Büyükelçiliği Müsteşarı ve elçiliğe terfi edilişi. Hilmi Kâmil Bayur 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra emekliye sevk edilmiştir. 1963 yılında Daniştay'da açtığı davayı kazanarak tekrar Dışişleri Bakanlığı'na girmiş ve siyasi müşavir olmuştur. Yurtiçi ve yurtdışında 38 yıl 6 aylık bir hizmet döneminden sonra Hilmi Kâmil Bayur 1965 yılında emekli olmuş, 1993 yılında ise vefat etmiştir. Hilmi Kâmil Bey gerek görev yaptığı yıllarda gerekse emekli olduktan sonra çeşitli eserler de kaleme almıştır. (Vahdettin Engin, *Hilmi Kamil Bayur'un Galatasaray Lisesi Hatıraları*, Galatasaray Tarih Kulübü Yayınları, İstanbul 1995, s. 7-8.

⁴ Bayur, *a.g.e.*, s. 37-38.

⁵ Bayur, *a.g.e.*, s. 38.

Bayur Galatasaray Lisesi'nden sonra, Maarif Nezareti'nin açmış olduğu yüksek tahsil sınavını kazanarak Paris Üniversitesi Fen Fakültesi kolunda üniversite öğrenimine başladı. Mezuniyetinden sonra 1914-1920 yılları arasında Galatasaray Lisesi'ne dönerek burada artık öğretmenlik sıfatıyla görev yapmıştır.⁶ I. Dünya Savaşı yıllarına da rastlayan bu devrede Riyaziye, İlmî Eşya, Tabii Tarih gibi dersleri okutmuştur.⁷

1920 yılında mütareke günlerinden çektiği sıkıntılar neticesinde, milli mücadeleye destek olmak için Ankara'ya gitmeye karar verdi. Kızılay'da çalışma imkanı yakalamış olan Bayur, yine Kızılay'dan birbirini tanıdıkları dönemin İçişleri Bakanı Adnan Adıvar ile temasa geçerek Dışişleri Bakanlığı'nda Umur-ı Siyasiye Müdürü⁸ ünvanıyla çalışmaya başladı.⁹ Ayrıca Bayur Yunanlıların İzmir'in işgali için Ayvalık dolaylarına gelmesi neticesinde Ali Çetinkaya'nın kurduğu Ayvalık'taki cepheye Salihli'den destek verdi.¹⁰

Bayur'un dışişlerinde değerlendirilmesindeki esas etkenlerden biri yabancı dile hakimiyetinin iyi derecede olmasıydı. Bayur bu sayede dışişlerinde kısa zamanda kendini kabul ettirdi ve dış siyasetin belirlenmesinde faal rol aldı. Lozan Konferansı'nda İsmet İnönü'nün müşaviri olarak bulunması bu yorumu teyit eder niteliktedir.¹¹ Bir başka etken ise Sorbonne'daki eğitimi esnasında tarih ve bilhassa siyasi tarihe yakın ilgi duyması ve buna dair ciddi okumalar yapmasıydı. Tüm bunlar Bayur'un, Osmanlı Hariciye Nezareti mensuplarının milli mücadeleye mesafeli durduğu günlerde, cesaret ederek milli mücadeleye katılmasını tetiklemiştir.¹²

Dışişlerindeki kariyerine 1923'te Londra elçiliği müsteşarlığına atanarak devam eden Yusuf Hikmet Bayur, 1925'te Belgrad Ortaelçiliği, 1927'de Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği, 1928'te Afganistan'da Kabil Büyükelçiliği, nihayet 1932'de tekrar Cumhurbaşkanlığı Sekreterliği'ne getirildi.¹³

Cumhurbaşkanı genel sekreterliği gibi Atatürk'e neredeyse en yakın temasta olan makamda bulunması şüphesiz Atatürk ile ilişkilerinin çok yoğun olduğuna delalet eder. Bayur'un Atatürk ile ilişkileri, Bayur dışişlerinde Siyasi İşler Müdürlüğü görevindeyken, bakanlıkları gezen Atatürk'ün dikkatini çekmesi ve kuvvetli Fransızcasından faydalanması ile başlamıştır.¹⁴ Belki de bu başlangıç sayesinde dışişlerinde Bayur'un hızla yükseldiğini iddia etmek yerinde olacaktır.

Bayur'un İlmî Kişiliğine Bakış

Bayur'un bürokratik vazifeleri ile beraber, Atatürk liderliğindeki genç devletin, yeni bir ulus inşa etmek niyetiyle girişeceği önemli devrimlere ilmi

⁶ İhsan Işık, *Yazarlar Sözlüğü*, Risale Yayınları, İstanbul 1990, s. 81.

⁷ Bayur, *a.g.e.*, s. 39.

⁸ Siyasi İşler Müdürü.

⁹ Bayur, *a.g.e.*, s. 40.

¹⁰ "Yusuf Hikmet Bayur", *Meydan Larousse*, Meydan Yayınevi, Cilt: 2, İstanbul 1969, s. 226.

¹¹ "Hikmet Bayur", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 5, Diyanet Vakfı Yayınları, s. 282.

¹² İsmail Arar, "Bayur ve Bir Araştırması", *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985, s. 44.

¹³ "Hikmet Bayur", *Meydan Larousse*, s. 226.

¹⁴ Bayur, *a.g.e.*, s. 40.

kimliğiyle de ciddi destek verdiği bilinmektedir. Atatürk, Nutuk adlı kitabını hazırlarken Bayur'u başyardımcıları arasına alarak gerekli tarihsel malzemeyi sağlaması için Hikmet Bayur'un tarihçi kimliğinden de istifade etmeyi bilmiştir. Yine Atatürk'ün 1928'de Afganistan Kabil elçiliğine atadığı Bayur, vazifesi müddetince aynı zamanda Hindistan tarihi üzerine yoğunlaşarak bu konuda akademik malzeme toplamıştır. Türk Tarihi üzerinde de Bayur'dan yeni araştırmalar bekleyen Atatürk, kendisini Türk Tarih Cemiyeti'ne asli üye sıfatıyla kabul ettirerek Bayur'un ilmi yanından faydalanmaya devam etmiştir.¹⁵ Bayur'un, Türk Tarihi'nin de izini sürdüğü "*Hindistan Tarihi*" adlı 3 ciltlik çalışmasının 1. cildi eski çağlardan Gurkanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar (1526), 2. cildi Gurkanlı Devleti Devri (1526-1737), 3. cilt ise Kuruluşundan kitabın yazıldığı güne kadar Afganistan tarihini kapsıyordu.¹⁶

Bayur 1933 yılında yapılan ara seçimlerde Manisa'dan milletvekili seçilerek siyasi hayata da adım atmıştır. Milletvekili seçildikten sonra, 27 Ekim 1933 - 8 Temmuz 1934 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı görevini üstlenmiştir. Reşit Galip'in Milli Eğitim Bakanlığı döneminde başlatılan üniversite reformu Bayur'un zamanında tamamlanmış ve üniversitelerde inkılap tarihi derslerinin zorunlu olarak okutulması kabul edilmiştir. İlk dersi de hoca kimliğiyle 4 Mart 1934 günü İstanbul Üniversitesi'nde Hikmet Bayur vermiştir.¹⁷

Atatürk'ün en güvendiği isimlerden olan Bayur'un Dil ve Tarih devrimlerine sunduğu katkılar kendisinin daha da uzmanlaşmasına vesile olmuştur. 1934 yılında Ankara Üniversitesi'nde de inkılap tarihi dersleri veren Bayur'a, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Hindoloji derslerinin kadrosu tahsis edilmiştir.¹⁸ Nihayetinde Hikmet Bayur milletvekilliği ile beraber 1942 yılına kadar İstanbul ve Ankara Üniversitelerinde inkılap tarihi dersleri okutmuş, ancak 1942 yılında milletvekilliğini tercih ederek üniversiteyi bırakmıştır.¹⁹

Birçok kitap, onlarca makale ve tebliğ, günlük gazetelerde yazmış olduğu yüzlerce inceleme, siyasi araştırma ve günlük yazıları hesaba katılırsa Bayur'un oldukça fazla eser verdiği sonucuna rahatlıkla varılabilir. Nitekim Bayur bazı yazarlarca, "*Yorulmak bilmez bir araştırmacı ve velud (çok eser veren) bir yazar olarak*" nitelendiriliyordu.²⁰ Ancak bu eserlerin niceliği ve niteliğinin büyüklüğü göz önüne alınırsa, eserlerinin ayrıntılarına girmek yerine önemlilerini -bilhassa kitapları- sıralamak daha uygun olacaktır. Bayur'un eserleri arasında en önemlileri olarak telakki edilebilecekler şunlardır:

- * *Türk Muahede-i Sulhiyyesi ve Mahiyyet-i Hakikiyesi*, Ankara 1336 (1920).
- * *Yeni Türkiye Devleti'nin Harici Siyaseti*, 1934.
- * *Türk İnkılabı Tarihi Serisi*.

¹⁵ Mahmut H. Şakiroğlu, *Ord. Prof. Y. Hikmet Bayur (1891-1980)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985, s. 2.

¹⁶ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Cilt: 1-2-3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

¹⁷ Arar, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁸ Şakiroğlu, *a.g.e.*, s. 3.

¹⁹ "Hikmet Bayur", *Meydan Larousse*, s. 226.

²⁰ Arar, *a.g.e.*, s. 47.

I. Cilt Giriş: *Berlin Muahedesinde Trablusgarp Savaşına Kadar*, İstanbul 1940.

II. Cilt: *Trablusgarp ve Balkan Savaşları, Osmanlı Asyasının Paylaşılması İçin Anlaşmalar*.

III. Cilt: *1914-1918 Genel Savaşı*.

* *Hindistan Tarihi Serisi*.

I. Cilt: *İlk Çağlardan Gurkanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar*, Ankara 1946.

II. Cilt: *Gurkanlı Devletinin Büyüklük Devri (1526-1737)*, Ankara 1947.

III. Cilt: *Nadir Şah Afşar'ın Akınından Bağımsızlık ve Cumhuriyet Devrine Kadar (1737-1949) - Kuruluşundan Bugüne Kadar Afganistan Tarihini de İhtiva Eder*, Ankara 1950.

* *Atatürk Hayatı ve Eseri I*, Ankara 1963, (İç kapakta: *Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar*).

* *Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti* [1934'de yapılan ilk baskısının tıpkıbasımı], Ankara 1973.

* *XX. Yüzyılda Türklüğü Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, Ankara 1974.²¹

Bayur'un siyasi kişiliğine de küçük bir giriş yapılacak olursa, kendisinin ileriki bölümlerde de detaylı bir şekilde inceleyeceğimiz gibi iktidara sert çıkışlar yapabilen, eleştirilerindeki cesur tarzıyla dikkat çeken bir kişi olduğu görülecektir. Bu olgu bazı makalelerde Bayur'un biyografisi işlenirken konu siyasi kimliğine geldiğinde Bayur için kullanılan ifadelerde kendini bulmaktadır. Örneğin Mahmut Şakiroğlu daha makalesinin ilk cümlesinde Hikmet Bayur'u şöyle anlatmaktadır: *"Merhum Hikmet Bayur, Cumhuriyet Tarihimizin kıymetli bir devlet adamı ve siyaset savaşçısı olarak sivrilmiş kişisiydi."* Yine Şakiroğlu kendi neslinin Bayur'u nasıl anımsadığını şu sözlerle açıklar: *"Benim neslim onu Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kürsüsünde yaptığı sert polemiklerden, Türk Tarih Kurumu yayınları arasında çıkan kitaplardan tanıdı."*²² Bu paralelde İsmail Arar ise çok partili siyasal hayatın Bayur'u hırçın tartışmaların içine çektiği, zamanın iktidarlarına karşı sert hücumlarda bulunduğunu ifade eder.²³

Hikmet Bayur'un baba tarafından kuzeni bir dönem Demokrat Parti Milletvekiliği yapmış Perihan Arıburun'un²⁴ Bayur'a ithafen kaleme aldığı yazı-

²¹ Şakiroğlu, *a.g.e.*, s. 7-8.

²² Şakiroğlu, *a.g.e.*, s. 1.

²³ Arar, *a.g.e.*, s. 46.

²⁴ N. Perihan Arıburun: (23.1.1913 - 09.01.2001): Atatürk'ün Harp Okulu'ndan hocası olan General A.Naci Eldeniz'in kızı, Türk Hava Kuvvetleri Komutanı Tekin Arıburun'un eşi olan Perihan Hanım, 2 çocuk annesidir. Ankara Kız Lisesi'nden sonra 1931'de A.Ü. Hukuk Fakültesi'nden mezun olduktan sonra Atatürk tarafından İngiltere'ye gönderilmiştir. Temyiz Mahkemesi 3. Ceza Dairesi Hakimi, Cide Hakim Muavinliği görevlerinden sonra, 1953'den itibaren serbest avukatlık yapmıştır. Türk Hava Kurumu, Ankara Körler Okulu ve kurucu üyesi ve Genel Başkanı olarak görev yaptığı Körlere Işıklar Vakfı'nda çalışmalarda bulunmuştur. Ankara Körler Ortaokulu'nda 15 yıl haftada 1 gün kitap okumuş ve Yabancı Dil Laboratuvarı'nın kurulmasını sağlamıştır. 1946-1948 arasında Washington Kızıl Haç Kan Bankası'nda gönüllü çalışmalarını müteakip Kızılay Kan Bankası'nın kuruluşunda ve 1956-1960 arasında Türk Hava Kuvvetleri'nde bayan subaylar yetiştirilmesinde etkin hizmetleri olmuştur. XI. Dönem TBMM'de Perihan Arıburun Maarif Encümeni'nde

da, Bayur'un sertliğinin altında yatan nedenlerden birini bulabilmek mümkündür:

"Hikmet Bayur, Haşmet Dayımın oğluydu. Dayım, oğlu pek küçükken veremden ölmüş. Annesi Memduha Hanım yenge, sert bir anneymiş. Dövdüğü için kulağını sağır etmiş.

"Siz sağrlüğün faziletini bilmiyorsunuz! Birçok lüzumsuz sesleri ben duymayorum bile!" diye bizle şaka ederdi.

İnsanlarla arasına kendi kesin mantığını koyar, son sözü kendi söylerdi. Annesinin sert eğitimi, bütün ömründe biraz inat ve tartışma şeklinde sürüp gitmiştir."²⁵

Kuşkusuz bu örneklerin verilmesindeki neden Bayur'un objektifliğini sorgulamak değil, ileride göreceğimiz sert söylemlerin nedenlerine farklı bir bakış açısı sunmaktır.

Bayur'un Atatürk'e Bakışı

Bayur ile Atatürk arasındaki ilişkiye de kısmen değinmekte yarar vardır. Esasında Bayur'un Osmanlı İmparatorluğu yıkıldıktan sonra yeni ulus devleti oluşturan fikri zemine yakınlığını ifade etmiştik. Nitekim Bayur'un Türkiye'nin geleceğine dair tasavvurlarının kuvveden file geçmesinde, milli mücadeleye katılmasının başlangıç teşkil ettiğini iddia etmek yanlış olmayacaktır. Bu uğurda ilmi ve siyasi olarak destek verdiği Türk Devrimi'nin müşahhas hali, Bayur için Atatürk'tür denilebilir. Bu yargıya ulaşılmasının nedenleri arasında Hikmet Bayur'un "İnkılap Gençliği" dergisinin "Atatürkçülük (Kemalizm)" adlı makalesindeki şu sözleri gösterilebilir. Zira burada Atatürk'ü, benimsediği paradigmanın dahi önüne koymaktadır:

"Atatürk, hem Türk Devrimi'ni mümkün kılan zaferin başlıca hazırlayıcı ve sağlayıcısı, hem onun dayandığı görüş ve anlayışın esas yaratıcısı, hem de bu görüş ve anlayışların uygulayıcısıdır.

Üç yüz yıldan beri durmadan çöken ve sonra yıkılan bir Osmanlı Devleti'nin yerine canlı bir Türkiye Cumhuriyeti'nin çıkması, 1920'de kamilen Hristiyan dünyasının boyunduruğu altına girmiş olan İslam ve Doğu aleminin yer yer bağımsızlığa kavuşmuş ve kavuşmakta olması Atatürkçülük denilen ideoloji, dünya görüşü ve anlayışı veya felsefi mesleğin doğruluk ve isabetini kesin olarak ispat eder."²⁶

Bu cümlelerden de anlaşıldığı gibi Bayur, Cumhuriyet'in Atatürk'ün eseri olduğunu düşünmekte, şahsiyetine ve fikirlerine olan güçlü hayranlığını gizlememektedir. Bu hayranlık Bayur'un 1958 yılında yazmaya başlayıp 1963 yılında bitirebildiği, Atatürk'ün doğumundan Samsun'a ayak basmasına ka-

görev yapmıştır. (Filiz Çolak, "Demokrat Parti Dönemi'nde TBMM'deki Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Faaliyetleri (1950-1960)", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı: 17, Aralık 2017, s. 143.)

²⁵ Perihan Arıburun, "Hikmet Bayur", *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985, s. 76.

²⁶ Hikmet Bayur, "Atatürkçülük (Kemalizm)", *İnkılap Gençliği Dergisi*, Sayı: 2, Ankara, 1 Ağustos 1952, s. 1.

darki dönemi ele alan “Atatürk Hayatı ve Eseri” kitabında da açıkça görülmektedir. Bu eserin önsözünde Bayur, eserin yazımında objektif olmaya gayret ettiğini belirterek, hislerinin nesnellliğini tehlikeye düşürebilecek kuvvette olduğunu bir anlamda itiraf etmiştir:

“Bu eser bir Atatürkçünün eseridir, ancak objektif olmaya elden geldiği kadar çalışılmıştır. Bazen uzun tartışmalardan sonra da olsa Atatürk’le anlaşamadığım nokta pek kalmamış gibidir. Onun bu gibi tartışmalara yol açması ve bunları araması büyüklük ve dehasının ayrıca bir belirtisidir. Böylelikle bir düşünce ve işin bütün yönleri aydınlandığı gibi onları uygulayacak ve görececek olanlar da inanç içinde çalışabilmekteydiler.”²⁷

Şüphesiz bu kuvvetli bağın gelişmesinde Atatürk’ün, hem Bayur’un ilmi birikimine saygı gösterip kendisinden istifade etmiş olması, hem de Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği sayesinde siyasi anlamda da ciddi bir teşrikimesai süreci geçirmiş olmasıdır. Bu sayede Atatürk’ün de Bayur’u arkadaşı gibi sevdiğini Perihan Arıburun ifade etmektedir. Nihayet Atatürk’ün 1938’deki vefatı üzerine Bayur’un Meclis kürsüsünde yaptığı konuşma, bu arkadaşlığın varlığını teyit ediyordu: “Büyük arkadaşımızı kaybettik. Onu herkes tarih içinde kendine göre anlatacak ve her seferde bu, yeni bir adamın anlatışı gibi olacaktır.”²⁸

Atatürk’ün Ölümünden, CHP’den İhraç Edilene Değin Bayur

Atatürk’ün vefatından sonra, 11 Kasım 1938 yılında yapılacak cumhurbaşkanı seçimlerinde Malatya milletvekili İsmet İnönü, 323 kabul oyu ve sadece 1 ret oyuyla cumhurbaşkanı adayı seçilmişti. Bu ret oyu Celal Bayar’a atfedilmişti ve veren kişinin de Celal Bayar’ın kendisi olduğu zannediliyordu. Ama sonradan bu ret oyunun sahibinin Hikmet Bayur olduğu anlaşılacaktır.²⁹ Dönemin Artvin Milletvekili Asım Us’un Hatıra Notları’ndan naklettiğimiz bu vakadan hareketle; Atatürk’ün ölümünden sonraki ilk gün ve ilk seçimde bir şekilde tepkisini gösteren Bayur’un, bu hareketinin altında yatan nedeni Samet Ağaoğlu şöyle izah etmektedir:

“Demokrat Parti’nin kuruluş ve yükseliş sebeplerini araştırırken Partinin Kurucuları ve onlardan sonra önde gelen isimlerin yanında bu kuruluş ve yükselişte çeşitli rolleri ve etkileri olmuş parti dışı kimseleri ihmal etmek mümkün değildir.

Maraşal Fevzi Çakmak, Hikmet Bayur, Cami Baykut, Zekeriya ve Sabiha Sertel, biraz da Tevfik Rüştü Aras. Bunlar tek parti yönetiminden çok partili yönetime geçiş devresinde fırtınaları daha da sertleştirmeğe çalıştılar. Bu tutumlarının sebebi Baykut ve Sertel’ler için daha çok ideoİojik inanç, Mareşal, Aras ve Bayur için de daha çok İsmet Paşa’ya karşı duydukları

²⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk, Hayatı ve Eseri*, Güven Basımevi, Ankara, 10 Kasım 1963, s. VI.

²⁸ Arıburun, “a.g.m.”, s. 78.

²⁹ Asım Us, *1930’dan 1950 Yılına Kadar Atatürk ve İsmet İnönü Devirlerine Ait Seçme Fıkralar*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1966, s. 313.

menfi hislerdi. Şunu da söyleyeyim. Atatürk'ten sonra Millet Meclisi'nde ilk tenkitler de Bayur tarafından yapılmıştır."³⁰

Görüldüğü gibi uzunca dönem Demokrat Parti milletvekilliği ve bakanlık yapmış bir isim olan Samet Ağaoğlu, Bayur'un çok partili hayata geçişteki kritik rolüne işaret etmektedir. Bu rolün sergilenmesindeki motivasyonu da, Bayur'un İsmet Paşa'ya karşı hissettiği olumsuz duygulara bağlamaktadır.³¹

Öte yandan genel harbin başladığı 1939 yılı ile birlikte ekonominin oldukça kötü bir noktaya sürüklenmesi, bürokratik yozlaşmayla türeyen vurgunculuk, karaborsacılık vs. gibi konular Hikmet Bayur'un hükümete karşı çıkışlarında esas dayanak noktalarıydı. Bayur, ekseriyetle halkın gündelik hayatına temas eden temel tüketim mallarındaki artışın ve bu kazancı paylaşan vurguncuların hükümet tarafından kontrol altına alınmadığını şiddetle eleştirmekteydi:

"Bizce bu günkü maddi ve manevi durumumuzun kökünü hükümetin düzenli bir savaş ekonomisi kurmakta gösterdiği yeteneksizlikte ve suçluları cezalandırmakta gösterdiği zaafta aramalıdır.

Zamanında encümende sızlanma konusu yapmış olduğumuz gibi Ege bölgesinin 1940 fasulye mahsulü alındığı sırada kuru fasulye ihracı yasak edildi; o vakit daha ülkemizde pahalılaşıma baş göstermemiş gibi idi; kuru fasulyenin önemli bir kısmı ise öteden beri dışarıya giderdi, bu yasa üzerine fiyat 8 kuruşa kadar düştü. Muhtaç bulunan veya az sonra ne olacağını bilmeyen ve kestiremeyen birçok müstahsil mahsulünü sattı; 1-2 ay geçmeden ihracat izni verildi, fiyat birdenbire 28 kuruşa fırladı, fasulye toplamış olanlar %250 kazanç sağladılar.

Genel olarak ufak tefek satıcılar birçok hükümler giyerken, milyonlar kazanan ve pahalılığın amirleri arasında olanlardan hemen hiç kimsenin mahkum olmayışı da çok büyük manevi bir kırıklık doğurdu, yakalananların suçlulara nispeten çok az, hiç denecek kadar az olması da öyle bir manevi durum yarattı ki "yakalanmak" bir kaza sayılmaya başlandı.

Buna hayatın %500 pahalılaşması ile değişmez gelirliilerin bir kısmı üzerine çöken sefalet eklenirse, hükümet ekonomik işlerde neden kütlenin inan ve güveni kalmadığı anlaşılır."³²

Bu yazıdan hareketle Bayur'un Türkiye'de savaş yıllarının getirdiği kötü ekonomik koşulların ötesinde bir zorluk yaşandığı, dolayısıyla bu sorunu dönemlik değil, hükümetin zihniyetine dayalı yapısal bir sorun olarak düşündüğü yargısına varılabilir.

Yine Bayur ekonomik durumun ne noktaya geldiğini ispat etmek için günlük hayatta etkisi hissedilecek malların fiyatlarındaki artışa odaklanmıştır. Bayur, buğday fiyatlarının on misli fırlamış olduğunu, anlık düşüşlerle üreticinin darbe yediğini ve muhtekirlerin aracılıkla karı bölüştüklerini vurgu-

³⁰ Samet Ağaoğlu, *Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru*, 1972, s. 157.

³¹ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 156-157.

³² Hikmet Bayur, "Bugünkü Durumumuz Üzerine Düşünceler", *Hürses Gazetesi*, 8 Kasım 1945.

lamaktadır. Bununla birlikte Sümerbank kumaşlarının muhtekirler elinde %50 ve %100 arası bir karla satıldığını; ithal kumaş ve eşyaların karaborsaya düştüğünü; üzüm, zeytinyağı, pamuk vs. ürünlerin yanlış, eksik tedbirler neticesinde aynı sorunlarla boğuştuğunu ve halkın esas dileğinin ekonomik işlerde doğru tedbirler alınmaya başlandığını görmek olduğunu ifade etmektedir.³³ Ayrıca Bayur, savaştan önce ürün ihraç edilen ülkelerin savaştan sonra Türkiye’den en fazla %25 ve %35 arasında artışla mal almak istediğini, ancak bunları yetiştiren üreticilerimizin yiyecek, giyecek ve genel ihtiyaçlarını %500 artışla temin etmek zorunda olduğu sıkıntısına da değinmiştir.³⁴

Toker, bu konuda Hikmet Bayur’un konumunun saygınlığını 1944 bütçe toplantısından verdiği örnekle izah ediyordu:

“1944 bütçesinin görüşmelerinde Celal Bayar şahsiyeti dolayısıyla dikkati çekti. Bu dikkat daha ziyade Meclisin içinde ve siyaset çevrelerindeydi. Meclisin dışında ve halk arasında asıl hadiseyi Hikmet Bayur’un tenkitleri yarattı. Hikmet Bayur’un adı bir anda geniş halk kitlelerince duyuldu ve kitleleri adeta büyüledi. Çünkü söyledikleri, halkın gerçek dertleriydi. Bilhassa karaborsayla hükümetin mücadelesini yetersiz bulup tenkit etmesi prestijini çok arttırmıştı.”³⁵

Bununla birlikte Bayur, 12 Kasım 1945 tarihli yazısında; öncelikle 1929 buhranı, sonra da 2. Dünya Savaşı ile yaşanan ekonomik sıkıntılar ile birlikte CHP ile toplum arasında bir açıklık oluştuğunu, muhtemel ki 1947 baharına kadar bu gidişatın düzeltilmeyeceğini, o yüzden 1947’de yapılması gereken seçimlere birden fazla partinin katılacağını ve artık seçim işlerinin nasıl olacağına kafa yorulması gerektiğini ifade etmiştir.³⁶

Gerçekten de bahsettiğimiz saiklerin dışında Bayur, CHP’nin benimsediği seçim sistemini, seçimlerde adaylık belirleme tarzını da 1938’den beri şiddetle eleştirmiştir. Bunda da esas gayesi, mecliste tek partinin denetiminin sağlanması idi. Örneğin buna paralel olarak 1939’da kurulacak “Müstakil Grubu”³⁷ eleştirmesindeki sebepler bu hassasiyetten ileri geliyordu.³⁸ Nitekim Bayur 1945 yılının sonlarında, Cumhuriyet Halk Partisi’nin aday belirleme süreçlerinin demokratikleştirilmesi gerektiğini ve ideal yöntemin hangisi olacağını şu sözlerle açıklamaktadır:

³³ Hürses, 9 Kasım 1945.

³⁴ Bayur, “Yurdumuza Döviz Sağlayan Müstahsilin Ağır Durumu”, Hürses, 21 Kasım 1945.

³⁵ Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa’lı Yılları: Tek Parti’den Çok Partiye*, 3. baskı, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1990, s. 47.

³⁶ Bayur, “Seçim İşleri”, Hürses, 12 Kasım 1945.

³⁷ Meclis içinde bir denetim partisi değil de bir denetim grubu olan Müstakil Grup adıyla bilinen teşekküldü. CHP’nin 29 Mayıs 1939’da toplanan 5. Kurultay’ında kurulan bu grup parti içi denetim vazifesini yerine getirecekti. Grup 21 kişiden oluşacak ve kurul üyelerini kurultay, karar vericileri de değişmez genel başkan İsmet İnönü seçecekti. Ayrıca grup üyeleri hükümete katılmayacaktı. Hikmet Bayur, müstakil grup üyelerinin hükümete katılmamasını partiyle alakalı bir karar alındığında tesirleri olmayacağı gerekçesiyle doğru bulmayacak ve evvelce verilmiş bir karar hakkında söz söylemelerinin de abes olduğu eleştirisini yapacaktı. (Cemil Koçak, *Türkiye’de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt: 2, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2007), s. 72-75.

³⁸ Koçak, a.g.e., s. 74-77.

“Farz edelim ki şimdiye kadar olageldiği gibi Halk Partisi merkezden gösterilmiş adaylarla seçime katıldı ve seçim sonucuda gelecek Kamutayda önemli bir çokluk elde etti. Yeni sayımlar yine eskiden olageldiği gibi Partinin merkez örgütünün seçilmişleri olacaklar ve kendilerini seçmene dayanan kimseler sayamayacaklardır. Dolayısıyla yine hükümeti denetleme yetenekleri pek az olacaktır.

Bizim ileri sürmek istediğimiz usul Partinin merkezden hiç aday göstermesidir. Her il için gösterilecek Parti adaylarını ilin parti örgütleri, ayrıntıları ayrıca kararlaştıracak bir usul ile seçmeli ve bu işe Partinin merkez örgütü hiç karışmamalıdır.

Böyle yapılırsa Halk Partisi adaylıkları gerçekten halkça ileri sürülmüş kimselerle Kamutay seçimine katılır ve çok daha büyük sayımlar çıkarma imkanını sağlar. Bundan başka onun sayımları gerçekten hemen yalnız seçmenlere dayanacakları için hükümeti daha çok iyi denetlerler ve devlet işleri daha çok yürür.”³⁹

Yine Bayur Halk Partisi'nin bütün derecelerde yapacağı seçimlerde, hele hele teşkilatın alt kademelerinin seçimlerinde gizli oy prensibinin kullanılması gerektiğini belirtir.⁴⁰

Görüldüğü üzere çok partili siyasal hayata geçiş sürecinde; genel anlamda İnönü iktidarı, Dünya Savaşı döneminde ve sonrasında olumsuz ekonomik gidişat, seçim sistemindeki antidemokratik durum gibi saikler, Yusuf Hikmet Bayur'un, eleştirilerini bina ettiği ana eksenini oluşturan parçalardı. Fakat bunun haricinde özlem duyulan bir Atatürk temasını da yazılarında sıklıkla hissettirmektedir. Bu hususta Bayur'un paylaşacağımız yazılarında, Atatürk ile İsmet İnönü devirleri arasında az denemeyecek miktarda karşılaştırma yaptığı görülecektir. Örneğin Bayur'un bazı suçlamalara verdiği cevapları içeren şu cümleleri bu yolu biraz hissettirmektedir:

“Halkın düzenli bir ekonomi kurma yolunda hükümete yardımcı olmadığı ve karaborsacılığı müsamaha olarak gördüğü sözüne gelince bunu da hiçbir yönden kabul edemeyiz.

Cumhuriyet devri halka hükümete güvenme ve onun tedbirlerine inanma duygusunu aşılıyordu ve acun savaşı başladığı vakit ülkemizdeki genel manevi durum bu yolda idi.

Türk ulusunun 20 yıl kadar başbuğu olmuş olan Atatürk'ün hiçbir yazı ve sözünde halkı suçlandığı görülmemiş ve işitilmiş şey değildir.”⁴¹

Yine Bayur, Türkiye'de savaş sürecinde oluşan ve hala tamir edilemeyen olumsuz ekonomik koşulları, Atatürk ve İnönü dönemlerinin ekonomik durumunu mukayese ederek şöyle tahlil ediyordu:

“Bugün halkımızın çektiklerinin tabii ve hemen her yerde çekilen şeyler olduğu ve bunların Atatürk devrinde de görüldükleri, aradaki cüzi farkında

³⁹ Bayur, “Seçimlere Nasıl Gitmeliyiz”, *Hürses*, 13 Kasım 1945.

⁴⁰ *Hürses*, 13 Kasım 1945.

⁴¹ *Hürses*, 8 Kasım 1945.

savaştan ileri geldiği yolundaki aldatıcı propaganda var güçle devam ettirilmektedir. Bu halkımıza “boynunu büküp kaderine razı ol seni soyarak zenginleşen zümrenin faaliyetini meşru bil” demektir.

Biz buna razı olmuyoruz ve boyuna halkımıza ve onu soyanlara: “Bizdeki pahalılık savaşta ve istihsalin pahalı olmasından da çok geniş ölçüde ihtikar, vurgun ve kifayetsiz idareden hasil olmaktadır. Her nesnenin müstahsilden satın alınış ve müstehlike satılış fiyatları arasında bazen yüzde birkaç yüzü bulan fark buna delildir. Hiçbir medeni ülkede bu büyüklükte farklar yoktur ve bizde Atatürk devrinde, ne istiklal savaşı sırasında, ne de barış zamanında bu çap ve biçimde vurgun ve ihtikar görülmemiştir.” diye haykırmak ihtiyacını duyuyoruz.⁴²

Netice itibarıyla Bayur’un bu söylemleri üzerine, Parti Grubu İdare Kurulu’nun Parti Tüzüğü’nün 107 ve 110. maddelerine aykırı davranmakla itham ettiği Bayur’dan istediği savunmaya, Bayur şu şekilde cevap vermiştir:

“Kendimi suçlu ve savunmamı gerektiren bir durum görmüyorum. Vicdani bir görev yaptığuma inanıyorum. Ekonomik işlerin, savaş şartlarının gerektirdiğinden çok kötü gittiğine, halkın çektiği en hafif sıkıntıların büyük bir kısmının önlenebileceğine inanıyorum. Bu gidiş düzeltilmezse yurdumuz için çok fena olacağına da inanıyorum.

İşlerin gidişine göre beni de Atatürk’ün kurmuş olduğu partiden çıkaracaksınız. Anadan, babadan ayrılmış gibi müteessir ve müteellimim. Ancak düşüncelerimin doğruluğuna yine inanıyorum.”⁴³

Görüldüğü gibi Atatürk’ün partisinden ayrılmak pahasına doğru bildiği yoldan ayrılmayacağını ifade eden Bayur’un CHP Meclis Grubu’ndan çıkarılması hakkındaki teklif 24 Ocak 1946’da CHP Başkanlık Divanı’na sunulurken, teklif 1 ret ve 3 çekimsere karşı, 280 oy ile kabul edildi.⁴⁴ Vaki teklif üzerine Parti Grubu’nda alınan çıkarma kararı Parti Divanı tarafından onanınca; Manisa Milletvekili Yusuf Hikmet Bayur, tüzüğün 112. maddesine göre 25 Ocak 1946’da parti üyeliğinden de çıkarılmış oldu.⁴⁵ Böylece Bayur, neredeyse 8 senedir en önde eleştirdiği partisinden artık ayrılmış bulunuyordu. Falih Rıfkı Atay da köşesinde Bayur’un istifasına şu şekilde değinmiştir:

“Manisa Milletvekili Hikmet Bayur, tenkit hakkını kullandığı için partiden çıkarılmamıştır. Çünkü Hikmet Bayur geçen dönemde dahi hükümete karşı daima haklı haksız hücumlarda bulunmak adetine idi. Buna rağmen yeni seçimde parti adayı gösterilmiştir.

Hikmet Bayur partiden çıkarılmasını istemiştir. Gerçekte kendi kendini partiden çıkarmıştır.

⁴² Bayur, “Atatürk ve İnönü Devirleri”, *Kudret*, 9 Şubat 1949.

⁴³ *Vatan*, 22 Ocak 1946.

⁴⁴ *Hikmet Bayur’un CHP’den İhracı (24.01.1946)*, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, 490_01_6_28_19_3.

⁴⁵ *Hikmet Bayur’un CHP’den İhracı (25.01.1946)*, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, 490_01_6_28_19_2.

*Manisa Milletvekili Hikmet Bayur, kendi başına kalmak veya başkalarını-
la yeni bir siyasi gidiş tutmak istemiştir. Hayırlı ola!*⁴⁶

Sonuç

Çok partili siyasal hayata geçiş ile alakalı ulaşılan kaynaklarda 1945 senesinin bir milat olarak benimsendiği açıktır. Fakat, Y. Hikmet Bayur sadece 1945 senesinin sunduğu uygun koşullarda değil; İnönü'nün iktidara geldiği ilk gün dahi yönetime karşı tepkisini ortaya koyarak, Atatürk'ün ölümünden hemen sonra yani 1938'de muhalefetin ilk örneklerini vermiştir. Bununla birlikte CHP iktidarı boyunca, İsmet İnönü ve yönetimini, ekonomik sorunlar, antidemokratik seçim usülleri ve Atatürk'ü merkeze alarak şiddetli şekilde eleştirmeye devam etmiştir. İleride Millet Partisi adıyla kurulacak bir partiye genel başkanlık ederek muhalefet çitasını başka bir seviyeye taşıyacaktır.

Sonuç olarak Türkiye'de demokrasiye geçiş üzerine yapılan araştırmalarda belli isimlerin sürekli vurgulandığı görülse de, Yusuf Hikmet Bayur'un da bu isimler kadar vurgulanması gerektiği bizce su götürmez bir gerçektir. Çünkü gerek bu süreçteki geçmişi, gerekse mücadelesinin sürekliliği ve çeşitliliği; çok partili hayatın tesisinde onu özgün bir yere koymaktadır.

Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi Belgeleri

Hikmet Bayur'un CHP'den İhracı (24.01.1946), T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, 490_01_6_28_19_3.

Hikmet Bayur'un CHP'den İhracı (25.01.1946), T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, 490_01_6_28_19_2.

Sürelî Yayınlar

Hürses Gazetesi, İnkılap Gençliği Dergisi, Kudret Gazetesi, Ulus Gazetesi, Vatan Gazetesi.

Kitaplar ve Makaleler

AĞAOĞLU, Samet: *Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru*, 1972.

ARAR, İsmail: "Bayur ve Bir Araştırması", *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985.

ARIBURUN, Perihan: "Hikmet Bayur", *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985.

ATAY, Falih Rıfki: "Bir Çıkarma Kararı Üzerine", *Ulus*, 24 Ocak 1946.

BAYUR, Hikmet: "Atatürkçülük (Kemalizm)", *İnkılap Gençliği Dergisi*, Sayı: 2, Ankara, 1 Ağustos 1952.

_____ : "Atatürk ve İnönü Devirleri", *Kudret*, 9 Şubat 1949.

_____ : "Bugünkü Durumumuz Üzerine Düşünceler", *Hürses*, 8 Kasım 1945.

⁴⁶ Falih Rıfki Atay, "Bir Çıkarma Kararı Üzerine", *Ulus*, 24 Ocak 1946.

- _____ : “Seçim İşleri”, *Hürses*, 12 Kasım 1945.
- _____ : “Seçimlere Nasıl Gitmeliyiz”, *Hürses*, 13 Kasım 1945.
- _____ : “Yurdumuza Döviz Sağlayan Müstahsilin Ağır Durumu”, *Hürses*, 21 Kasım 1945.
- Bayur, Yusuf Hikmet: *Atatürk, Hayatı ve Eseri*, Güven Basımevi, Ankara, 10 Kasım 1963.
- _____ : *Hindistan Tarihi*, Cilt: 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- _____ : *Hindistan Tarihi*, Cilt: 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- _____ : *Hindistan Tarihi*, Cilt: 3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- BAYUR, Hilmi Kamil: *Hikmet Bayur’un Yaşantısından Bazı Çizgiler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985.
- ÇOLAK, Filiz: “Demokrat Parti Dönemi’nde TBMM’deki Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Faaliyetleri (1950-1960)”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı: 17, Aralık 2017.
- ENGİN, Vahdettin: *Hilmi Kamil Bayur’un Galatasaray Lisesi Hatıraları*, Galatasaray Tarih Kulübü Yayınları, İstanbul 1995.
- IŞIK, İhsan: *Yazarlar Sözlüğü*, Risale Yayınları, İstanbul 1990.
- İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 25, Diyanet Vakfı Yayınları.
- KOÇAK, Cemil: *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt: 2, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- ŞAKİROĞLU, Mahmut H.: *Ord. Prof. Y. Hikmet Bayur (1891-1980)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985.
- TOKER, Metin: *Demokrasimizin İsmet Paşa’lı Yılları: Tek Parti’den Çok Partiye*, 3. baskı, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1990.
- US, Asım: *1930’dan 1950 Yılına Kadar Atatürk ve İsmet İnönü Devirlerine Ait Seçme Fıkralar*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1966.
- “Yusuf Hikmet Bayur”, *Meydan Larousse*, Meydan Yayınları, Cilt: 2, İstanbul 1969.

“SAVAŞ EKONOMİSİ VE EKONOMİK SAVAŞ” DİSİPLİNLERARASI VE STRATEJİK BİLİM ALANININ TÜRKİYE’DE BİR DERS OLARAK EĞİTİMİNİN VERİLMESİNİN GEREKLİLİĞİ*

Vusal SÜLEYMANLI**

Öz

21. yüzyıla gelindiğinde artık her şey gibi savaşlar da evrim geçirmiş ve yeni biçimler almıştır. Değişen savaş kavramı artık disiplinlerarası bir nitelik taşımaktadır. Ulusal güvenlik ve stratejik istihbarat açısından çok kritik bir öneme sahip olan savaşların ortaya çıkmasının başlıca nedenlerinden biri de ekonomik güç mücadeleleridir. Aynı zamanda başlamış veya olması muhtemel savaşlara hazırlık için ve savaşın kusursuzca yönetilmesi için sağlam ve yeterli bir ekonomik güce gereksinim vardır. Orduların veya diğer silahlı kuvvetlerin yürüttükleri savaşların organize edilmesi ve desteklenmesi için iyi bir “savaş ekonomisi”ne sahip olunması gerektiği gibi; her türlü ekonomik tehditlere, tehlikelere, yetersizliklere, belirsizliklere, baskı ve saldırılara karşı hazırlıklı olmak ve savunmanı sağlayabilmek için de “ekonomik savaş”ın yapılandırılması gerekiyor. Klasik askeri bilimin bir parçası olan “savaş ekonomisi” ile modern istihbarat biliminin bir parçası olan “ekonomik savaş” bu noktada birleşmektedir. Çünkü ikisinin de sonuç hedefi ülkenin ulusal güvenliğini sağlamak ve karşıya çıkabilecek her türlü stratejik belirsizlikler ile tehlikeleri engellemek ve önlemektir. Bu nedenle, savaş kavramının iki anadali olan “savaş ekonomisi” ile “ekonomik savaş” birbirleriyle karşılıklı sık ilişkidir veya daha doğrusu birbirlerini bir kısır döngü içinde takip etmektedirler.

Günümüzde, Türkiye Cumhuriyeti’nin hem sivil okullarında, hem de askeri okullarında ekonomi ve savaş kavramları ile dolaylı ve dolaysız ilişkili olan birçok alanın eğitimi verilmektedir. İlginç ve sorunsal olan konu ise, ister devlet için isterse de özel sektör için stratejik bir alan olan “Savaş Ekonomisi ve Ekonomik Savaş” disiplinlerarası bilim dalının, ders olarak öğretim programlarına konulmamasıdır.

* Yüksek Lisans Tezinden Türetilmiştir, “Ulusal Güvenlik ve Stratejik İstihbarat Açısından ‘Savaş Ekonomisi ve Ekonomik Savaş’ın Önemi ve Özellikleri”, Yazar: Vusal Suleymanlı, Danışmanlar: Dr. Öğr. Üyesi Filiz Katman ve Prof. Dr. Mehmet Ulvi Saran, T.C. İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 29.01.2019.

** İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler ve İstihbarat İncelemeleri Tezli Yüksek Lisans Programı.

Bu çalışmada, “Savaş Ekonomisi ve Ekonomik Savaş” disiplinlerarası bilim alanını teorik olarak ele alınmakta ve incelemektedir. Varılan sonuç doğrultusunda bu alanın askeri ve sivil okullarda ders olarak okutulmasının önemine değinilmekte ve önerilerde bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Savaş, Ekonomi, Savaş Ekonomisi, Ekonomik Savaş, Eğitim, Öğretim.

**“War Economy And Economic War”
The Necessity Of The Education Of Interdisciplinary And Strategic
Science As A Course In Turkey**

Abstract

Wars, like everything else, have evolved and have taken on new forms with the advent of the 21st century. The concept of changing wars is now of an interdisciplinary nature. One of the main reasons for the emergence of wars, which have critical importance in terms of national security and strategic intelligence, is economic power struggles. At the same time, there is a need for a sound and sufficient economic power in order to take preparations for already commenced or possible wars and to manage the war perfectly. Just as it is necessary to possess a great “war economy” to organize and support the wars executed by the armies or other armed forces, the “economic warfare” must be structured in order to be prepared for all kinds of economic threats, dangers, ineffectiveness, uncertainties, oppressions and attacks, and to maintain defense. “War economy”, a part of classical military science and “economic war”, a part of modern intelligence science, come together at this point. Because both of their ultimate aims are to ensure national security and to obstruct as well as to prevent any strategic uncertainties and threats that may arise. For this reason, the “war economy” and the “economic war”, which are the two main branches of the concept of war, are often associated with one another, or, more precisely, follow each other in a vicious circle.

Today, the economy and the war concepts in both civil and military schools of the Republic of Turkey are taught in a variety of sectors directly and indirectly. The interesting and problematic issue is that “war economy and economic war”, which is a strategic area for the government or the private sector, are not included in the curriculum of interdisciplinary science.

In this study, the “war economy and economic war” are discussed and examined in the field of interdisciplinary science. As a result, the importance of teaching this field as a course in military and civil schools is mentioned and suggestions are given.

Keywords: War, Economy, War Economy, Economic War, Education, Teaching.

Giriş

Günümüzde, Dünyada “Ekonomi” biliminin birçok dalında araştırmalar yapılmakta veya dersler okutulmaktadır. Gün geçtikçe yeni bilgiler ve yeni gereksinimler ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden bilim alanları da çeşitli dallara bölünmüştür. Her bir bilim alanı gibi “Ekonomi”nin de tamamında uzmanlaşmak veya tamamını kusursuz öğrenmek / öğretmek artık olanaksızdır. Bunun için, günümüzde her bilimde olduğu gibi ekonomi bilimi de dallara bölünerek araştırılmakta ve öğrenilmektedir. Ancak bu defa da ortaya başka bir olgu çıkmaktadır: “disiplinlerarası nitelik”. Çünkü dallara ayrılan sadece bir bilim değildir; tüm bilimler ayrı ayrı

dallara bölünmüşlerdir ki, bu da onların başka bilim dalları ile ortak yönlerini ortaya çıkarıyor ve hem de işbirliğini zaruri kılıyor. Çalışmanın konusuna dikkatlice bakıldığında görülmektedir ki, “*Savaş Ekonomisi ve Ekonomik Savaş*” ilk algılamada olduğu gibi sadece “*Ekonomi*” biliminin bir parçası değil, çok karma-karışık ve disiplinlerarası bir özel bilim dalıdır. Öyle bir disiplinlerarası alandır ki, burada genel olarak bazen “*Ekonomi*” söz konusu olsa bile, “*Ekonomi*” ikinci plana düşmekte, “*Savaş*” ve onunla ilgili alanlar öncelik kazanmaktadır. Bazen ise tamamen tersi durum ortaya çıkmaktadır. Bazen, “*Ekonomi*” hedefe giden yolda amaç değil, bir araç olmakta; bazen ise “*Savaş*” ve ilgili dallar hedefe giden yolda amaç değil, araç olmaktadır. Böylece, türünden asılı olmayarak tüm savaşların ve ekonominin yönetilmesi, yönlendirilmesi ve düzenlenmesi yapılmaktadır.

“*Savaş Ekonomisi ve Ekonomik Savaş*” alanına giren tüm bilim dalları ister teorik alanda, isterse de gerçek uygulamalı hayatta da birbirlerini bir karma-karışık ve “*kısır döngüsü*” halinde takip etmektedirler.

Klasik askerî bilimin bir parçası olan “*Savaş Ekonomisi*” ile modern istihbarat biliminin bir parçası olan “*Ekonomik Savaş*” araştırıldığında, incelendiğinde birbirleri ile birçok ortak ve farklı yönlerinin olduğu görülmektedir. Ancak bu iki dalın daha iyi anlaşılabilmesi için aynı anda ele alınması ve bir düzlem içinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Ve bu değerlendirilme kapsamında asla ve asla “*Savaş*” olgusu ve “*Savaş*” alanı ikinci planda kalmamalı, “*Savaş*” olgusu ve alanı çerçevesinde araştırma ve inceleme yapılmalıdır. Ayrıca, araştırmada “*Savaş*” kavramı da sadece “*Saldırı*”, “*Çatışma*”, “*Yıldırma*”, “*Yıpratma*” ve diğer benzeri anlamlarla kısıtlanmamış ve geniş anlamı ile verilerek “*Savunma*”, “*Korunma*”, “*Önlem*”, “*Güvenlik*” gibi birçok anlamlar da kapsamına alınmıştır.

“*Savaş Ekonomisi ve Ekonomik Savaş*” birçok farklı alanları da kapsamaktadır ki, bu farklılıklar veya özellikler aynı zamanda “*Savaş Ekonomisi*” ile “*Ekonomik Savaş*” karmakarışık bir duruma getirmekte ve birbiri ile karşılıklı ilişkiye veya daha doğrusu kısır döngüsüne sokmaktadır. Bu karışıklık ise, onları ayrı ayrı ele alıp incelemekten, bölümlerini yüzeysel olarak da olsa belirlemekten ve ortak ve farklı yanlarını ortaya çıkarmak yolu ile giderilebilir ki, çalışmanın birincil amacı da buna yönelmiştir.

Bu araştırma yazısının yazımındaki ana amacımız, adı geçen stratejik disiplinlerarası bilim alanının niceliğini ve niteliğini göz önünde bulundurarak, kapsam alanını, önemini ve gerekliliğini genel ve sınırlı çerçevede anlatarak, bu bilim dalının Mareşal Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün eseri ve her zaman Türk Dünyası’nın, İslam Coğrafyası’nın ve tüm İnsanlık Alemi’nin umut ışığı olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin sivil ve askerî okullarında ders programına salınarak profesyonel olarak eğitiminin verilmesinin sağlanmasını teşvik etmek ve aynı zamanda bu yönde bilimsel önerisini yapmaktır.

1. Genel Temel Kavramlar

1.1. Eğitim ve Öğretim

“*Eğitim*”, önceden saptanmış amaçlara göre insanların düşünce, hâl ve hareketlerinde belli gelişmeler sağlamayı amaçlayan planlı etkiler dizgesi veya

belli bir konuda, bir bilgi ya da bilim dalında insanları yetiştirme ve onları bu alanda bilinçli bir şekilde geliştirme olarak tanımlayabiliriz.¹

Diğer taraftan baktığımızda ise “Eğitim”, bireyin yaşadığı ve faaliyette bulunduğu toplumda yeteneğini, tutumlarını ve pozitif değerdeki diğer düşünce, hâl ve davranışlarını etkileyen ve aynı zamanda geliştirdiği süreçler bütünüdür. Başka bir deyişle, kişiliğin gelişmesine yardım ederek onu yetişkin yaşama hazırlayan, aynı zamanda ilgili ve yararlı tüm bilgi, beceri ve davranışlar elde etmesine fayda sağlayan bir süreçtir.²

“Öğretim” ise, herhangi bir disiplinle ilgili araç ve gereçleri, kuram ve kavramları, pratik bilgileri, prensip ve içerikleri, materyal ve amaçlar gibi bütün öğeleri kapsamaktadır. “Öğretim” ta geçmiş zamanlardan günümüze kadar eğitim alanının en önemli parçası olmuştur ve onun özel bir boyutunu oluşturmaktadır. Kısaca bir eğitim kurumunda önceden belirlenmiş bir yol izlenerek ve bilimsel yöntem kullanılarak düzenlenen bir eğitim uygulaması dâhilinde planlı, disiplinli, amaçlı ve denetimli olarak icra edilen tüm eylemlere “Öğretim” denilmektedir.³

1.2. Eğitim-Öğretim ve Araştırmada Disiplinlerarası Yaklaşım

Belirli bir konu alanı etrafında yapılan eğitim-öğretim veya araştırma “disipliner” olarak, geleneksel konu alanlarının belirli birtakım kavramlar çerçevesinde anlamlı bir biçimde birleştirilerek sunulması veya araştırılması ise “disiplinlerarası” eğitim-öğretim ve araştırma olarak karşımıza çıkmaktadır. Disiplinlerarası araştırmalarda ve eğitim-öğretimde belirli bir kavram, konu veya sorun temel sayılarak, buna farklı yönlerden ışık tutabilecek bilgiler ilgili alanlardan alınarak bütünleştiriliyor. Burada en esas amaç, dersin veya araştırmanın konusunu oluşturan kavramın irdelenmesi olmakla birlikte, bu sürece katkısı olan farklı konu alanlarının kavramla ilgili olan bilgilerinin de öğrenilmesi meselesidir. Özellikle günümüz dünyasındaki gelişmeleri göz önünde bulundurursak, geleneksel disiplinlerin dar kapsamları içerisinde yeni gelişen alanları araştırmak, incelemek ve öğrenmek olanaksızdır. Disiplinlerarası araştırma ve eğitim-öğretim, değişen ve gelişen bilgi alanlarının doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.⁴

Aşağıda verilmiş olan tablodaki bilgilerden de görüldüğü gibi geleneksel veya disiplinler araştırma ve eğitim-öğretim ile disiplinlerarası araştırma ve eğitim-öğretim arasında birçok farklılıklar mevcuttur. Bu bilgiler hem disiplinlerarası araştırmanın önemini belirtmekte, hem de daha net anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.⁵

¹ Türk Dil Kurumu (TDK), “Büyük Türkçe Sözlük: Eğitim Terimleri Sözlüğü”, www.tdk.gov.tr, Erişim tarihi: 12.05.2016.

² M. Tezcan, *Eğitim Sosyolojisi*, Dördüncü Baskı, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları No: 150, Ankara 1985, s. 4.

³ F. Güneş, *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2014, s. 2.

⁴ A. Yıldırım, “Disiplinlerarası Öğretim Kavramı ve Programlar Açısından Doğurduğu Sonuçlar”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, No: 12, Ankara 1996, s. 89-90.

⁵ C. C. Aktan, “Geleneksel Uzmanlaşmaya Dayalı Eğitim ve Araştırmaya Karşı Disiplinlerarası Eğitim ve Araştırma Tablosu”, *Değişim Çağında Yüksek Öğretim, Yüksek Öğretimde Değişim: Global Trendler ve Yeni Paradigmalar*, Ed. C. C. Aktan, İzmir Yaşar Üniversitesi Yayınları, İzmir 2007, s. 28, <http://www.canaktan.org/egitim/global-trendler/aktan-trendler.pdf>, Erişim tarihi: 09.02.2019.

Tablo 1: Geleneksel Uzmanlaşmaya Dayalı Eğitim ve Araştırmaya Karşı Disiplinlerarası Eğitim ve Araştırma

Karşılaştırma Kriteri	Geleneksel Uzlaşmaya Dayalı Eğitim ve Araştırma (Akademik Taylorizm)	Disiplinlerarası Eğitim ve Araştırma
Kapsam	Tekil bir disiplin eğitim ve araştırma yapılır.	Birden çok disiplinden yararlanılarak eğitim ve araştırma yapılır. Bilginin parçalanması ve bölümlere ayrılması söz konusudur.
Uzmanlaşma / Derinleşme	Tekil bir disiplin üzerinde uzmanlaşma ve derinleşme sözkonusudur.	Tek bir disiplin üzerinde uzmanlaşmanın yararlı olmadığı düşünülür. Herhangi bir konu veya sorunun analizi yapılırken farklı disiplinlerden yararlanılmasının çok daha yararlı olacağına inanılır.
Metodoloji / Analiz Yöntemi	Eğitim ve araştırma mikro analiz ve indirgemeci yaklaşıma hâkimdir.	Eğitim ve araştırmada makro analiz ve kapsayıcı yaklaşıma hâkimdir.
Yenilik / Yaratıcılık	Bir disiplinle ortaya çıkarılacak yenilik ve yaratıcılığın dışsallık etkilerinin güçlü olduğuna ve diğer disiplinlerin bu dışsal faydalardan yeterince yarar sağlayacağına inanılır.	Disiplinlerarası yaklaşımın yenilik ve yaratıcılık yönünden çok daha başarılı sonuçlar ortaya çıkaracağına inanç söz konusudur.
Problem Çözme	Problem, tekil bir disiplin etrafında analiz edilir ve çözümler aranır.	Problem, disiplinlerarası yaklaşımda olduğu gibi birden fazla disiplin etrafında analiz edilir ve çözümler üretilir. Ya da çok-disiplinli yaklaşımda olduğu gibi, farklı disiplinlerde çalışan uzmanlar aynı ekip içerisinde bir araya gelir ve çözümler bulmaya çalışır.
Sinerji	Başka disiplinlerle bütünleşme sağlanamadığından sinerji düzeyi düşüktür.	Değişik disiplinlerin bütünleşmesi ile yüksek bir sinerji sağlanır. Ayrıca çok-disiplinli yaklaşımda olduğu gibi "ekip çalışması" anlayışı benimsendiğinden elde edilecek sinerjiler daha fazladır.

Kaynak: Prof. Dr. Coşkun Can Aktan, *Değişim Çağında Yüksek Öğretim*, S. 28, *Yüksek Öğretimde Değişim: Global Trendler ve Yeni Paradigmalar*, İzmir Yaşar Üniversitesi Yayınları, İzmir 2007, <http://www.canaktan.org/egitim/global-trendle/aktan-trendler.pdf>, Erişim tarihi: 09.02.2019.

1.3. Ekonomi

Öncelikle, ilk dönemler “*Politik İktisat*” adı ile bilinen bilim dalı sonradan sadece olarak “*Ekonomi*” veya “*İktisat*” olarak adlandırılmaya başlanılmıştır. “*Ekonomi*”, bir bilim kimliği ile ortaya çıkmış olduğunu gördüğümüz “*Sosyoloji*”nin bağımsız bir branşıdır. Bu nedenden dolayı “*Ekonomi*”, her şeyden önce bir “*Sosyal Bilim*”dir.⁶ Ekonomi biliminin kurucusu olarak bilinen Adam Smith’e göre, ekonomi servet bilimidir. Servet temini amacı ile yapılan bütün çalışmalar ekonomi biliminin ilgi alanı içine girmektedir.⁷

Genel olarak bir tanım verilirse, insanoğlunun sınırsız istek ve gereksinimlerinin sınırlı veya kıt olan kaynaklar ile en iyi ve dengeli biçimde nasıl giderilebileceğini inceleyen ve bu yöndeki sorunları araştırarak çözüm üreten bir bilim dalıdır. Ekonomi biliminin konusunu, çeşitli mal ve hizmetlerin nasıl üretildiğinin ve bunların ihtiyaç sahipleri arasında ne biçimde değiştirilip üretim faktörlerine düşen payın ne yolda bölündüğünün açıklanışıdır, biçiminde tarif etmek mümkündür.⁸

Adam Smith’den bu yana iktisat üzerine birçok tanımlamalar yapılmıştır. Özellikle “*İktisat*” biliminin gelişiminde Adam Smith’in, Karl Marks’ın ve John Maynard Keynes’in önemli rolü olmuştur. Genel bir deyişle iktisat, insanoğlunun, toplumun politik realitesi, karar verme mekanizmaları ve toplumsal gelenekleri veri iken; sınırsız olan istek ve arzularımızı, kıt veya kısıtlı kaynaklarla nasıl koordine edeceğini inceleyen bir toplumsal bilim olarak tanımlanmaktadır.⁹

1.4. Savaş

“*Savaş*”, devletler arasında her türlü silahlı çatışmalara veya gruplar, ülkeler arasında kanlı bir çatışmaya dönüşmeyen her türlü mücadeleye verilen genel bir isim olarak tanımlayabiliriz. Bu durum, ülkeler arasındaki karşılıklı münasebetler bütününde olduğu kadar, onların diğer ülkelerle münasebetlerinde de hususi kuralların uygulanmasını gerektirir. Uluslararası ortak yasalar doğrultusunda her savaş önceden gerekçesi açıklanan bir bildiri, savaş ultimatomu veya ilanı ile başlar ve çarpışmaları nihayete erdiren bir ateşkesle ve prensip olarak da savaşı nihayete erdiren bir uluslararası antlaşmayla biter. Tüm bunlarla birlikte bir de soğuk savaş vardır ki, bu da iki hasım devlet arasındaki düşmanlıktan kaynaklanan, silahlı çarpışmaya ve çatışmaya varmaksızın uzun süre süren uluslararası gerginlik olarak tanımlanmaktadır.¹⁰

⁶ E. Özelmas, *İktisada Giriş*, Marmara Üniversitesi Yayınları, No: 407, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, No: 358, İstanbul 1984, s. 16.

⁷ O. Oğuz, *İktisada Giriş: Temel Kavramlar ve Prensipler*, Marmara Üniversitesi Yayınları, No: 513, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, No: 390, İstanbul 1992, s. 3.

⁸ Oğuz, *a.g.e.*, s. 5.

⁹ M. Özer, “1. Ünite”, *İktisada Giriş-I*, Ed. Mustafa Özer ve Ahmet Tiryaki, Anadolu Üniversitesi Yayınları, No: 2615, Açıköğretim Fakültesi Yayınları, No: 1583, Eskişehir 2012, s. 3.

¹⁰ “Savaş”, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, 20. Cilt, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, s. 10228.

En yalın anlatımıyla savaş toplu halde organize edilmiş bir şiddettir. Dünyanın her yerinde ve tarihin her sayfasında var olmuş, eğer iklim ve benzeri doğa felaketleri nedeniyle biyolojik hayat olağanüstü bir yıkıma ve kıyıma uğramazsa; savaş halen bile en ciddi toplumsal sorun olarak önümüzde durmaktadır. Bu toplumsal sorun yıkım, kıyım ve benzeri olumsuz eylemler için olağanüstü kaynaklar yutmaktadır. O derecede ki, savaş için sarf edilen kaynaklar ve kullanılan araçlar dünya insanlığının önündeki tüm sorunlarının neredeyse hepsini çözebilecek boyutlardadır. Tüm bunlarla beraber savaş, aynı zamanda çok karmakarışık kültürel boyutları var olan bir çıkmazdır ve gelecek zamanda bile insanlık aleminin bu sorunu aşıp aşamayacağı veya bu konuda ne türlü kalıcı çözümler üretebileceği bilinmemektedir. Zaten bu yönde önceden herhangi bir öngöründe bulunmak neredeyse olanaksızdır. Ne var ki görünür gelecekte, savaş olgusunun özü değişmez iken, başka başka biçimlerde ortaya çıkacağı da anlaşılmaktadır.¹¹

Tüm bunlarla birlikte görünürde kanlı çarpışmalara varmayan, ancak olağanüstü felaketlere ve kalıcı zararlara bile neden olabilen çok kapsamlı ve çok dallı özel mücadele biçimlerini de göz ardı etmemek gerekmektedir. Bu da savaşın diğer “görünmeyen yüzü” olarak tanımlanabilir.

Tarih boyunca savaş, teknolojiye ve toplumda ortaya çıkan gelişmelere bağlı olarak sürekli değişime uğramaktadır ve tabii ki buna göre de tanımı da değişmektedir. Zaten herhangi bir dönemde yapılmış savaş değerlendirmeye alındığında diğer dönemlerde yapılmış savaşların tanımları ile uyummadığı da ortaya çıkmaktadır.¹²

2. Savaş ve Ekonomi İlişkisi

“Savaş Ekonomisi” ve “Ekonomik Savaş” alanının anlaşılabilmesi ve değerlendirilebilmesi için her şeyden önce “Savaş” kavramı ve kuramları ayrıntılı bir biçimde araştırılmalı ve incelenmelidir. Çünkü savaş aslında bir madalyon gibidir. Bakış açısı farklılıkları olmakla birlikte çoğu zaman sadece bir tarafı görülmektedir. Oysaki “Savaş” bir bütün olarak ele alınması gereken ve ayrıntılı incelenmesi gereken bir olay ve kavramdır. “Savaş” sadece görülen veya algılanan “Sıcak Savaşlar” veya meydan ve cephe muharebelerinden ibaret olmayıp; genel ekonomik sisteme darbe vurulması, bağımlılık yaratılması, zayıflatılması ve yok edilmesi, siyasi yapı sisteminin bozguna uğratılması ve yönetsel düzenin sekteye uğratılması, toplumsal genel sağlığın tehdit edilmesi veya tehlikeye düşürülmesi, eğitim ve öğretim sisteminin yozlaştırılması, sosyo-kültürel gelenek ve görenekler ile ahlaki değerlerin asimile edilmesi, yok edilmesi veya sömürülmesi vs. gibi birçok işlevleri ve eylemleri kapsayan çok yapı bir alandır. Bu yüzden “Savaş” a genel ve tam olarak bir tanım da verilememektedir. Günümüze kadar olmuş ve günümüzde halen devam etmekte olan savaşlar göz önünde bulundurulduğunda işlevleri, yapıları, içerikleri ve kapsamaları itibarıyla tanımlarının da değiştiğini görmekteyiz.

¹¹ M. T. Akad, *Modern Savaşın Temel Kavramları*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 9.

¹² H. Yalçınkaya, *Savaş: Uluslararası İlişkilerde Güç Kullanımı*, İmge Kitabevi, Ankara 2008, s. 31.

Her ülke var olma ve yaşamını sürdürmek için birçok alanlarda yoğun çaba göstermelidir ki, bunların da başında ekonomi gelmektedir. Devletin ve o devlete bağlı her şeyin temelidir “Ekonomi”. Mareşal Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün sözleri ile ifade edersek: “Siyasal, askeri zaferler ne kadar büyük olursa olsunlar, ekonomik zaferlerle taçlandırılmazlarsa meydana gelen zaferler devamlı olamaz, az zamanda söner.”¹³ Bu nedendir ki, her bir devlet ilk önce ülkenin genel ekonomik durumunu düzenlemeli ve ekonomik istikrarı sağlamalıdır. Genel ekonomik durumun iyi olması ile birlikte her bir kurum gibi tabii olarak devletin askeri ve güvenlik kurumları da kalkınacak ve gelişecektir. İstihbarat Generali Haydar Aliyev’in söylediği gibi: “Ekonomisi güçlü olan devlet her şeye kadirdir.”¹⁴

Her bir savaşın kesinlikle bir ekonomik tarafı vardır; ekonomik yönden yoksun bir savaş kesinlikle düşünülemez. Aynı zamanda her bir ekonominin de bir savaş yönü vardır. İster ekonomik rekabet, ister ekonomik güç mücadelesi, ister ekonomik direniş, ister de başka biçimlerde de olsa kesinlikle bir savaş söz konusudur. Bu “Barış Dönemi” savaşının her ne kadar “insanlık prensipleri” ışığında yapıldığı gözükse de “kıt olan dünya kaynaklarını” ve “insanoğlunun sınırsız arzu ve isteklerini” dikkate alırsak ne kadar keskin bir savaşın olduğu gerçeği de ortaya çıkmaktadır. Her şeyden önce güç elde etmenin ve onu elde tutmanın en önemli yanı ve dayanağı ekonomik alt yapının kurulması, geliştirilmesi veya kaynak desteğinin sağlanması ile mümkün olmaktadır. Ayrıca, güç elde eden taraf kesinlikle diğer taraftan bir adım öndedir. Bu “kıt olan dünya kaynaklarının” veya “adil bir biçimde paylaşılması gereken kaynakların” düzensiz bir şekilde dağıtılması ve dolayısıyla karşı tarafın etkisizleştirilerek bağımlı hale getirilmesi veya yok edilmesi demektir. Bu nedenlerle hem “Sıcak Savaşları Dönemi” dikkate alarak “Savaş Ekonomisi”nin düzenlenmesi hem de “Barış Dönemi” dikkate alınarak “Ekonomik Savaş” a hazırlanılması gerekmektedir. Diğer taraftan belirtmiş olduğumuz “Sıcak Savaş Dönemi” ve “Barış Dönemi” kavramları da görecedir. Çünkü “Ekonomik Savaş” kapsamına giren düşünce ve eylemler hem “Barış Dönemi”nde hem de “Sıcak Savaş Dönemi”nde yapıldığı gibi, “Savaş Ekonomisi” kapsamına giren düşünce ve eylemler de hem “Sıcak Savaş Dönemi”nde hem savaş anı hem de savaş öncesi ve savaş sonrası dönemlerde yani “Barış Dönemi”nde de yapılmaktadır. İşte bu noktada “Savaş Ekonomisi” ve “Ekonomik Savaş” birbirleri ile daha sık ilişkiye girmekte ve birbirlerini bir kısır döngü içinde takip etmektedirler.

Dünyada insanoğlunun ve hatta diğer tüm canlı âlemin yaşam doğasına baktığımızda görmekteyiz ki, tüm önemli olayların nedeni neredeyse ekonomiktir. Bu durum dünyanın varoluş teorileri de irdelenirse daha iyi anlaşılır. Teolojik görüş açısından bakılırsa; Adem ile Havva her şeye sahiplerken nefislerine yenilerek - ki bu ekonomi biliminde “insanoğlunun sınırsız istek ve arzuları” olarak tanımlanmaktadır - Tanrı’nın buyruğuna karşı çıkması

¹³ M. K. Atatürk, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I- III*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 297.

¹⁴ H. Öliyev, “İqtisadiyyat Haqqında”, http://files.preslib.az/projects/toplu/umummilli_lider.pdf, Erişim tarihi: 03.05.2018.

ve yasak meyve olan elmayı yemesinde ve daha sonraki olaylarda da ekonomik nedenler görülmektedir. Materyalist görüş açısından bakılırsa; dünya ilk var olduğu günden itibaren köpüklü baloncuklardan en büyüğü küçüklerini yemekte / yutmakta ve daha da büyümektedir ve daha sonrasında ise yeneden birkaç yere parçalanarak bölünmektedir / üremektedir. Diğer taraftan, “ekosistem”e; “gıda zinciri ve ekolojik piramid”e bakıldığında görülmektedir ki, her bir canlı varlık hayatta kalmak ve neslini devam ettirmek için başka bir canlı varlığı kullanmakta veya yok etmektedir. Bu nedenle her bir canlı varlık hayatta kalmak amacıyla kesinlikle bir savaş vermektedir. Hatta çoğu zaman ise gereksinimlerinden daha fazlasına da sahiplenmek niyetiyle harekete geçmektedir. Bu savaş dünya yarandığı andan günümüze kadar farklı farklı biçimlerde ve farklı farklı orantılarla ortaya çıkmış ve sürekliliğini korumuştur. Nasıl ki fizik biliminden öğrendiğimiz gibi; “enerji tabiatta yok olmuyorsa; bir şekilden başka bir şeyle dönüşüyorsa”, savaş da dünya durdukça ve özellikle “insanoğlu” var oldukça biçim değiştirerek devam edecektir. En eski zamanlardan itibaren hep var olan “Savaş Ekonomisi” ve “Ekonomik Savaş” alanları günümüz dünyasının değişen ve gelişen koşulları dolayısıyla daha da önem kazanmış ve daha düzenli bir yapıya bürünmüştür. Özellikle, 21. yüzyıla gelindiğinde devletler ve topluluklar artık “ordu savaşları”, “silahlı kuvvetler savaşı” veya “sıcak savaş” gibi kavram ve yöntemlerden ziyade “İstihbarat” ile daha doğrusu “İstihbarat Taktik, Strateji ve Operasyonları” ile ilişkili olan “soğuk savaşlar”, “vekâlet savaşları”, “hibrit savaşlar”, “gayri-nizami savaşlar” “asimetrik savaşlar” gibi savaş kavramları ve yöntemleri üzerine yoğunlaşmıştır. Bu savaş biçimleri de terör ve organize suç örgütlerinin yoğun kullanımıyla veya örgütlenmesi ile gerçekleşmektedir. Tüm bu nedenlerle “Barış” kavramı kesinlikle görece bir kavram olarak ele alınmaktadır.

Savaş veya askeri güç ile ekonominin birbirinden ayrıldığı tarih boyunca görülmemiştir. Bunları birbirinden ayırmak, ancak, olsa olsa ilkel toplumlarda mümkündür. Özellikle, eski dönemlerin Merkantilizm veya totaliter devlet anlayışı olduğu zamanlarda, devletin gücü erişilecek tek son idi. Buna göre, Merkantilist anlayışın en belirgin amacının savaş gücünü ve askeri potansiyeli artırmak ve geliştirmek olduğu özellikle belirtmek gerekiyor. Bundan dolayı bu ekonomik sistemin uygulanması sırasında ithalat ve ihracat çok sıkı bir biçimde denetlenmekte, değerli ve stratejik maddeler stoklanarak saklanmakta. Kara ordusu ve deniz kuvvetlerine ait tüm mallar prim sistemiyle üretilmekte, balıkçılık ve gemicilik bir deniz gücü kaynağı olarak teşvik edilmekte, ülkenin zenginliğine ve kendi kendisine yeterliliği sağlamak için ek koloniler oluşturulmakta ve bunların denetlenerek korunması yapılmakta, asker sayısının çoğaltılması için evlilik ve nüfus artışı teşvik edilmekteydi. Bu gibi önlemler, bir ulusun birlik, beraberlik ve gücünü artırmasına katkı sağlamak amacıyla yapılmaktaydı. Merkantilizmin en şiddetli eleştirisini Adam Smith yapmış ve “Ulusların Zenginliği” kitabını yazarak bilimsel klasik iktisat anlayışının temelini atarak, Liberalizm veya Kapitalizm akımını başlatmıştır.¹⁵

¹⁵ O. Pamukoğlu, *Strateji: Yenecek ve Kazanacaksn*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2016, s. 417-419.

Liberalizm veya kapitalizm akımına karşı bir tepki olarak Karl Marx tarafından yazılan “*Das Kapital*” kitabı Sosyalizm veya Komünizm akımını sistemleştirmiştir. Savaş ve ekonomi ilişkisini açık ve net bir biçimde ortaya koyan bu yazar ve akımlara paralel olarak başka akımlar da ortaya çıkmıştır ve her biri ordu, savaş ekonomisi, askeri insangücü, savaş gibi konuları farklı açılardan ele almıştır. Ekonomide diğer sistemlerin de mevcutluğu bulunmakla birlikte, bu iki ana akım - Kapitalizm ve Komünizm daha belirgin bir nitelik taşımış ve yaygın olarak uygulanmıştır. Bu iki sistemin ortasında olan ve bu iki sistemin olumsuzluklarını arındırarak uygulayan veya bu iki sisteme uyum sağlayan ekonomik sistem ise, “*Karma Ekonomi Sistemi*” olarak ortaya çıkmıştır. Kapitalizmi sistematik olarak uygulayan ilk ülke İngiltere, Komünizmi sistematik olarak uygulayan ilk ülke SSCB ve “*Karma Ekonomi*”ni Sistematik olarak uygulayan ilk ülke ise Türkiye Cumhuriyeti olmuştur. 1920’li yıllardan başlayarak, özellikle 1930’lu yılların başlarında - Atatürk döneminde bilimsel ve sistematik biçimde uygulandığı için “*Karma Ekonomi Sistemi*”ne, ekonomik literatürde “*Kemalist Ekonomi Modeli*” de denilmektedir. Diğer taraftan bu ekonomik model; daha sade ve ilkel biçimde olsa da kadim dönemlerden “*Türk Töresi*” gereğince “*Eski Türkler*”in veya daha geniş deyimle “*Türk Milleti*”nin uygulamış olduğu bir ekonomik yapının daha da geliştirilerek bir sosyo-ekonomik sistem haline getirilmesinin adıdır. Bu model, her ne kadar Kadim Türk Töresi’nin kural ve gelenek-göreneklerini içinde barındırsa da ve diğer bilimsel ekonomik sistemlerle benzer tarafları bulunsa da, “*Kemalist Ekonomi Modeli*” bir yeni ekonomik ekoldür. Ancak, 1930’lu yılların sonlarında Keynes tarafından “*Karma Ekonomik Sistem*” daha da geliştirilmiş, bilimselleştirilmiş ve özellikle daha esnek bir duruma getirilmiştir. Buna göre, bilimsel çevrelerde bazı tartışmalar ve eleştiriler olsa da veya tam olarak kabul edilmese de “*Karma Ekonomi Sistemi*” günümüzde daha çok “*Keynesyen Ekonomi*” olarak bilinmekte veya öyle algılanmaktadır. Bu üç ekonomik sisteme benzeyen, birçok ortak ve farklı yönleri bulunan, ancak daha sert ve baskıcı ekonomi politikaları uygulayan, etnik bir kimlik üzerinde yoğunlaşan ve sadece belli bir etnik topluluğa çıkar sağlamayı amaçlayan, militarist bir yapıya sahip ve etnik kolektivism yaklaşımı benimseyen ekonomik sistem ise “*Faşist Ekonomi*” olarak ortaya çıkmıştır ki, bu sistem ilk defa İtalya’da uygulanmıştır. Yukarıda saymış olduğumuz bu başlıca ekonomik sistemlerde savaş, savaş gücü, askeri güç, savaş ekonomisi gibi konular doğal olarak farklılık içermektedir. Günümüz dünyasının gelişen ve değişen koşullarında ise savaş veya askeri güç ile ekonomi arasındaki bu ilişkiler de hızla değişerek ve gelişerek devam etmektedir.

3. Savaş Ekonomisi

“*Savaş Ekonomisi*”nin birincil işlevi ve görevi toplumun ve ulusal güvenliğin barış zamanındaki gereksinimlerini sağlamanın yanı sıra, ekonomik seferberliği organize etmektir. Kaynakların çoğaltılması, üretim sektörlerinin geliştirilmesi, üretim cins ve miktarlarının değiştirilmesi, istihdam hizmetlerinin düzenlenmesi ve ulaştırma sistemlerinin genişletilmesi gibi talepler de buna

dâhildir. Diğer taraftan savaşın hızı, bu ek taleplerin karşılanması sürecini eski savaşlara kıyasla yıllardan günlere indirmiştir. Bu anlayışa göre, yalnızca barış durumuna ve barış durumunun kesiksiz ve sınırsız biçimde sürmesi varsayımına dayanarak çalışan bir ekonominin düşünülmesi mümkün değildir. Tüm girişimlerini ve hareketlerini ileride olabilecek veya beklenen savaşa göre düzenleyen barış ekonomisi, savaş ekonomisinin sağlıklı bir biçimidir. Bu iki ekonomi arasındaki ilişkileri en iyi ve ideal biçimde düzenleyen devletler, birinden diğerine geçişte, hareket durumundaki bir motorlu arabanın vites değiştirmesinin rahatlığı içerisinde olurlar. Gerekli düzenlemeleri ve ayarlamaları düşünmemiş ve yapmamış olan devletler, önce ekonomik kaosun ve sonrasında ise ulusal kaosun içine düşebilirler.¹⁶

“*Savaş Ekonomisi*”; bir devletin askerî veya savunma ihtiyaçlarını sağlayan üretim kompleksinin belirli bir parçası ve devlet ekonomisinin özel bir türüdür. Buna, askerî ihtiyaçlar doğrultusunda tahsis edilen maddi ve teknik destek, emek gücü ve mali kaynakların yanı sıra, devletin askerî teşkilatında ekonomik ilişkiler sistemi ve bu teşkilat ile ekonominin askerî olmayan sektörleri arasındaki ilişkileri içeren askerî odaklı veya savunma odaklı endüstriler dâhildir. Askerî ekonominin ilki olan geleneksel üretim bloğu, askerî veya savunma sanayilerine üretim araçları, malzemeler ve maddeler sağlama yönünden tüm temel sanayi dallarını kapsar ve aynı zamanda bu endüstrilerin emek kaynaklarına ve silahlı kuvvetler personeline tüketim mallarıyla hizmet verir. Aynı birim, askerî ürünlerin üretim ve operasyonunun sağlanması ve silahlı kuvvetler için hizmet sağlanması bakımından ulaştırma, iletişim, malzeme tedarik sistemleri, ilgili bilim dalları, sağlık bakımı, eğitim ve kültür kurumlarını kapsamaktadır. İkincisi askerî-ekonomik blok, devletin askerî teşkilatını, başta lojistik ve lojistik acentelerini, silahlı kuvvetlerin mali ve diğer hizmetlerini, birliklerini, askerî oluşumlarını, organları içeriyor. Buna ek olarak, askerî-ekonomik ilişkilerden katılımcılar, askerî güvenlik servislerinde devlet ve ulusun ihtiyaçlarını tatmin etmekte. Ayrıca, askerî ekonominin işleyişi dönüşüm programları, çift kullanımlı teknolojiler, yüksek teknoloji ve bilimsel araştırmaların geliştirilmesi ve ülke yatırım risklerinin azaltılması şeklinde diğer sanayilere katkı da bulunur.¹⁷

4. Ekonomik Savaş

Herhangi bir düşman ülkeyi veya potansiyel tehdit olarak görülen bir ülkeyi kendi ulusal politikasını ekonomik destekten yoksun bırakacak biçimde sistematik ve planlı bir biçimde yıpratmak ekonomik girişimler, bir bütün olarak “*Ekonomik Savaş*”ı kapsamaktadır. Bu hareket türü içinde yapılacak olan politik ve ekonomik önlem ve uygulamalar, askerî harekâtın desteklenmesinde veya bu gibi desteklemeye yardımcı olmak üzere “*Ekonomik Savaş*” biçiminde belirir. Şöyle ki, politik amaçlar ekonomik araçların esasını oluşturuyorsa, o zaman bu “*Ekonomik Savaş*” olarak tanımlanır. “*Ekonomik Savaş*”,

¹⁶ R. O. Ergün, “Harp Ekonomisi”, *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, S. 297, Mayıs-1995, s. 106.

¹⁷ D. Rogozina, “Voyna İ Mir V Terminah İ Opredeleenyah”, *Voenno-Poitiçeskiy Slovar Pod Obshecy Redaktsiy Dmitriya Rogozniya*, Rossiyskoy Federatsii, Moskve 2011, Sr. 213.

uygun ve yerinde kullanılacak tekniklerle devletin temel ulusal politikalarını desteklemeyi amaçlar. Ekonomik politika uygulamalarının ve tekniklerinin beraberinde getireceği politik sonuçlar çok geniş boyutlu olabilir. Başka bir deyimle, ekonomik önlemler ve uygulamalar politik amaçlar içerir. Ekonomik refah durumunda belirecek olan herhangi bir değişim veya gelişim, politikanın da desteklenmesinde kullanılacak olan gücü de etkiler. Birtakım durumlarda, dış yardım programları, politik ve ekonomik amaçlar kompleksini destekleyen ekonomik önlemler ve uygulamalar için anlamlı bir örnek oluşturur. Bu gibi araçlar, ekonomik yapıda görülebilirlerse de, getirdikleri sonuçlara dikkat edildiğinde politik önem taşıdığı görülmektedir.¹⁸

İster “*ekonomik yazın*”a isterse de askeri yazına baktığımızda “*Ekonomik Savaş*” deyimini, “*Savaş ekonomisi*”nden çok farklı amacı kapsadığı görülmektedir. “*Ekonomik Savaş*” aslında bireysel ve sosyal yaşamın bütününde vardır. Tüm bunlarla birlikte tüketicilerin kitlesel boykotları ve silahlı organize kuvvetlerin ambargoları, ekonomik savaşın daha geniş ve büyük boyutlarıdır. Bu kavram kapsamında yükleme, ulaştırma ve boşaltma oluşumlarının ve kadrolarının katkıları da çok büyüktür. “*Ekonomik Savaş*”ı iyi düzenlemiş ve bu yönde başarı elde etmiş devletler, bunu uyguladıkları devletler üzerinde savaşı ve dolayısıyla her türlü tecavüzü önleyici en etkin ve ciddi biçimli caydırmayı en başından kesinlikle kazanabilirler.¹⁹

“*Ekonomik Savaş*” yöntemlerinden birisi ve en sık kullanılanı tabii ki, “*ekonomik örtülü operasyonlar*”dır. Bir veya birkaç hedef ülkenin veya hedef kişilerin ekonomik olarak zor duruma sokulmasını ve zaaya uğratılmasını sağlayan veya tam tersi ekonomik olarak desteklenmesi amacını güden her türlü gizli ekonomik faaliyetler, ekonomik örtülü operasyonlar kapsamına girmektedir. Ekonomik örtülü operasyonun birçok hedefi bulunmaktadır. Bunlardan ilki düşman tarafının tüm kaynaklarından ekonomik hedeflerini veya tesisatlarını koruma amaçlı olarak birtakım olağanüstü veya ek harcamalar yapmaya mecbur bırakmasını sağlamak, ikinci olarak ülkenin veya kişilerin dış borçlarını artırmak veya buna sürüklemek ve diğer ekonomik yöntemlerle fakirleşmesini sağlamak ve kötüleşen bu ekonomik durumdan yararlanarak isyan, protesto ve darbeler gibi olumsuz olayları tetiklemek, üçüncüsü ise rakibin mali yapısına saldırarak ekonomik sistemi çöktürmek, ekonomik dengiyi bozmak ve üretim-tüketim kapasitesine zarar vermek en önemli ekonomik örtülü operasyonlar çerçevesine girmektedirler.²⁰

5. “Savaş Ekonomisi ve Ekonomik Savaş”ın Kısır Döngü İlişkisi

Dünya var olduğu günden itibaren insanlar için vazgeçilmez olan savunma ve güvenlik gereksinimleri, gelişimle birlikte devlet yapılanmaları için de vaz-

¹⁸ C. Tanyeli, “Harp ve Ekonomi İlişkileri”, *Harp Ekonomisi*, Ed. Feridun Ergin, Harp Akademileri Yayınları, İstanbul 1985, s. 42.

¹⁹ R. O. Ergün, “Harp Ekonomisi”, *Harp Ekonomisi*, *Harp Ekonomisi*, Ed. Feridun Ergin, Harp Akademileri Yayınları, İstanbul 1985, s. 12.

²⁰ S. Yılmaz, *21. Yüzyılda Güvenlik ve İstihbarat*, 2. Baskı, Milenyum Yayınları, İstanbul 2007, s. 113-114.

geçilmez bir nitelik almıştır. Bu önemli gereksinimleri karşılamak için devlet yapılanmaları ülke çapında birtakım stratejik önlemler geliştirmekte ve stratejik planlar hazırlamaktadırlar. Bu gibi stratejik planlama sürecinde, kısıtlı maddi veya mali kaynaklarla en optimum savunma düzeyinin sağlanması dikkat edilmesi gereken en önemli konulardır. Bu durum ise, kısıtlı olan maddi ve mali kaynakların bir bölümünün kısa vadeli cari veya günlük işlere, bir bölümünün de gelecek dönemlerde elde edilmesi gerekli olan yeni yeteneklere ayrılmasını gerekli kılmaktadır.²¹

“*Ekonominin Planlaştırılması*”, “*Savaş Ekonomisi*”nin güçlenmesi yönünde büyük öneme sahiptir. “*Genel Ekonomi*” doğru düzgün planlandırmadan “*Savaş Ekonomisi*”nin hızlı gelişimine erişmek mümkün değildir. Bu zaman savaş talepleri, ülke içi imkânları, mali yedekleri, canlı işgücü, iç altyapı imkânları düzgün biçimde dikkate alınmalıdır. Savaş taleplerinin ödenilmesi için ülkenin imkânları dışında olan hedefleri karşıya koymak, yani “*Savaş Ekonomisi*”ni düzgün planlamamak beklenen sonucu vermeyebilir. “*Savaş Ekonomisi*”nin planlanması için yerel ve uluslararası arenada giden süreçleri iyi öğrenmek ve doğru öngöründe bulunmak lazımdır. Savaş durumu hangi hızla değişirse, “*Savaş Ekonomisi*”nin gelişimi de aynı hıza uyum sağlamalıdır. “*Savaş Ekonomisi*”nin güçlendirilmesi için bu alanda uluslararası işbirliğinin de doğru yapılmasına gereksinim vardır. Her bir ülke çalışmalıdır ki, savaş veya savunma teknolojisi ve silahlar meselesinde diğer bir ülkeye bağımlı olmasın. Ancak bazen silah ve teçhizat üretiminde öyle durumlar ortaya çıkabilir ki, onun ülke içi üretimi verimli olamaz. Böyle durumlarda silah ve teçhizatın kontrollü ve dengeli biçimde yurtdışından alınması daha verimli olabilir.

“*Ekonomik Savaş*” her şeyden önce devletin “*Genel Ekonomi*”sinin güçlendirilmesi ve onun devamlı gelişimi ve kalkınması alanında yaptığı mücadeledir. Bu mücadele hem de “*Savaş Ekonomisi*”nin daha da sağlamlaşmasına ve dayanıklı olmasına yol açan bir mücadeledir. “*Ekonomik Savaş*” ilk önce ülke içinde mevcut olan ekonomik potansiyelin ortaya çıkarılması, onun düzgün planlaştırılması ve daha da yüksek sonuçların elde edilmesi için devlet tarafından verimli politikanın hayata geçirilmesidir. “*Ekonomik Savaş*”ın uğurla yapılması için devlet, ülkenin genel ekonomik imkânlarını doğru değerlendirmeyi başarmalı, bu imkânların sonuca dönüşmesi için düzgün ekonomik planlandırmayı yapmalı, “*Genel Ekonomi*”nin tüm alanlarında karşılıklı bağlarını düzenlemeli, sermaye yedekleri, canlı iş gücünü, özgür ekonomik yaşamı vs. gibi konuları düzgün yönetmeli ve çözmelidir.

Başka bir özetle anlatılacak olunursa konu daha da iyi anlaşılacaktır: Bir ülke topraklarını ve toplumunu herhangi bir dış güçlerden korumakla görevli olan askerî güçlerin mağlup olması veya zafiyet göstermesi sonucu o ülke işgale uğramaktadır. Bu işgali müteakiben yenen taraf o ülkenin maddi ve manevi her türlü varlığına el koymakta ve insanlarını esir etmektedir. Genel olarak işgal altındaki ülkenin insanları doğrudan veya dolaylı biçimde

²¹ H. Korkmazürek - H. Şeşen, “Savunma Yönetimi Kavramı ve Savunma Planlaması ile Stratejik Yönetim İlişkisi”, Ed. Taner Altunok, *Stratejik Savunma Yönetimi*, Bizim Büro Yayınları, Ankara 2010, s. 43.

eziyete uğramakta ve kaynakları da sömürülmektedir. Bu sonuç askerî bir olaya veya diğer tanımlamayla “*Sıcak Savaşlar*”a aittir. İlk bakışta fark edilirse de aynı durum farklı biçimde ve farklı yöntemlerle “*Barış Dönemi*”nde de söz konusu olmaktadır. Terör örgütlerinin veya organize suç örgütlerinin bir ülkeye ve onun insanlarına verdiği maddi ve manevi zarar da en azından “*Sıcak Savaşlar*”ınki kadardır. Yine dolaylı yollarla bir ülke veya toplum fark edilmeden işgale uğramakta, maddi ve manevi değerleri yağmalanmakta, kaynakları sömürülmekte ve insanları da eziyete uğratılmaktadır. Asker de, jandarma da, polis de, istihbarat da ve diğer kolluk kuvvetleri de aynı anda bir ülkenin ve tabii ki toplumun güvenliğinden sorumludurlar. Sonuç itibarıyla ister bir ülkenin insanlarına, maddi kaynaklarına ve manevi değerlerine ya “*Sıcak Savaşlar*” zamanı düşman askerî güçleri zarar versin ya da “*Barış Dönemi*”nde terör örgütleri ile organize suç örgütleri zarar versin bu insanlığın güvenliği açısından hiçbir fark taşımamaktadır ve kesinlikle taşımamalıdır. Ülkenin sahip olduğu enerji kaynakları, madenleri, tarımsal veya hayvansal her türlü gıda kaynakları, canlı işgücü ile diğer her türlü maddi ve manevi kaynaklarının düşman askerî güçler veya diğer ülkelerce sömürülmesi, yağmalanması, taşınması, kullanılması ile bir ülkenin maddi ve manevi kaynaklarının terör veya suç örgütlerince sömürülmesinin, yağmalanmasının veya kullanılmasının hiçbir farkı yoktur. Sadece ekonomik anlamda değil, aynı zamanda da insani ahlak, manevi ve kültürel değerler açısından da bu böyledir. Bir ülkenin insanlarının savaş esiri olarak sömürülmesi veya kullanılması durumu ile bu insanların terör veya suç örgütlerinin insan ticareti faaliyeti kapsamında alınıp satılması durumunun ne maddi ne de manevi açıdan bir anlam farkı taşımamalıdır. Eğer taşıyacaksa da bu, “*Barış Dönemi*”nde terör veya suç örgütlerinin verdiği zararların “*Sıcak Savaş*”lar döneminde askerî güçlerce verilen maddi ve manevi zararlardan daha çok olduğu yönünde olmalıdır. Ayrıca, ülkelerin savunma ve güvenlik sektörü için harcamak zorunda oldukları kaynaklar da hesaba katılırsa durumun ne kadar önemli olduğu da anlaşılacaktır. Çünkü o kaynaklar daha faydalı ve verimli sektörlere aktarılabilir ve insanlık için daha iyi işler yapılarak daha güzel gelecek sunulabilir. Ne yazık ki bu bir tercih değil, dünyanın acı gerçeklerinden dolayı bir zorunluluktur. Muhtemel herhangi bir savaşa hazırlık veya savaş önlemek için silahlı kuvvetlere ve askerî alanlara diğer adlandırmayla “*Savaş Ekonomisi*”ne ve aynı zamanda genel ekonomik durumun korunması ve genel ulusal güvenliğin sağlanması için diğer kolluk kuvvetlerine ve güvenlik sektörüne diğer adlandırmayla “*Ekonomik Savaş*”a zorunlu yatırımların yapılması gerekiyor. Bu yatırımlar bir taraftan ekonomini olağanüstü veya olağandışı durumlarda belli bir güvenli ortam için hazırladığı gibi, aynı zamanda zorunlu olarak harcanmış olan kaynaklar göz önünde bulundurulduğunda ne kadar ciddi olumsuz yan etkilerinin de olduğu gözlemlenmektedir.

Diğer taraftan “*Savaş Ekonomisi*”nin yapılandırılması hem de doğru uluslararası işbirliğinin kurulmasını da talep etmektedir. Günümüzde küreselleşen dünyada uluslararası işbirliğinin verimli yolunu bulmadan başarılı ve sağlıklı ekonomik gelişim ve kalkınmaya sahip olmak mümkün değildir. Eko-

nominin gelişmesi ve kalkınması, dünya ülkeleri ile verimli mali, ekonomik ve ticari işbirliğinin nasıl yapıldığı ile çok ilişkilidir. Ancak bu işbirliği dikkatlice yapılmalı, denge siyaseti sağlanmalı ve kesinlikle ulusal egemenlik ve ulusal bağımsızlık gibi stratejik haklardan taviz verilmemelidir. Aksi takdirde, dünya tarihinde örnekleri olduğu gibi bağımlı ve kendi mukadderatını tayin edemeyen devletçiklerin durumuna düşer. Örneğin; uluslararası arenada yalnızlaştırılan ve yaptırımlara veya ambargolara maruz kalan bir ülkenin ekonomisi de hızlıca zayıflayacaktır. Bu durum kendi beraberinde “*Ekonomik Savaş*”ı da getirmiş olmaktadır. “*Savaş Ekonomisi*”nin doğru yapılandırılmadığı durumlarda “*Ekonomik Savaş*”lar devreye sokulmaktadır. “*Genel Ekonomi*”nin zayıflaması o ülkenin “*Askerî Gücü*”nün yani “*Savaş Ekonomisi*”nin de zayıflaması demektir. “*Genel Ekonomi*”si zayıf olan bir ülkenin büyük stratejiler ve yeni hedefler uğrunda başarılı mücadeleler yapması kesinlikle mümkün değildir.

Tarih boyunca yapılmış tüm savaşlarda her şeyden önce savaş gereksinimlerinin sağlanması ve sürdürülebilir kılınması kritik bir mesele olmuştur. Savaşa yön verecek ve tarihsel kaderi belirleyecek derecede önemli bir sorun olarak önceliğini korumuştur. İkinci Dünya Savaşı zamanı yaşamsal önem arz eden 20 temel madde vardı. Bunların sağlanması veya sağlanamaması savaşın kaderini belirleyecekti ki, belirledi de. Bu stratejik maddeler hareket kabiliyeti için petrol, patlayıcılar için pamuk, giyim için yün, araç-gereç üretimi için demir, ulaşım için kauçuk, silah ve bütün elektrikli donanım için bakır, çelik üretimi hazırlanması için nikel, mühimmat için kurşun, dinamit için gliserin, dumansız barut için selüloz, detantörler için cıva, uçaklar için alüminyum, kimyasal araç-gereçler için platin, genel metalurji yapımı için antimon ve manganez, makineli araçlar ve onların içerikleri için asbest, yalıtkan olarak mika, etkili ve fırlatılmaya müsait patlayıcılar için nitrik asit ve sülfür, taşımacılık için kömür ve diğerleri idi. Rusya’nın elinde bu stratejik maddelerin birçoğu bol miktarda bulunmaktaydı. Bu maddelerden sadece nikel, bakır, antimon, kauçuk ve sülfür ikmal yetersiz idi. Almanya kauçuk, kömür, petrol ihtiyacını kısmen kendisi karşılayabiliyordu. Ancak platin, kalay, boksit, kauçuk ve pamuk üretimi hiç yoktu ve bakır, antimon, nikel, demir cevheri, manganez, petrol, sülfür ve yün ikmal oldukça yetersizdi. Japonya neredeyse tüm maddelerden yoksun olduğu için dış kaynaklara bağımlı bir durumdaydı. İtalya’da neredeyse tüm gereksinimlerinin büyük bir kısmını ithal etmek zorundaydı. Fransa’nın ikmal sorunu ciddi derecedeydi; yün, pamuk, kurşun, kauçuk, sülfür, bakır ve manganez yetersiz idi. Britanya’nın kömür dışında diğer tüm maddelerde eksikliği var olmakla birlikte, deniz taşımacılığı avantajına göre bu maddelerin çoğunu sağlayabiliyordu. Tüm bu ülkelerin içinde en iyi durumda olan ABD idi. O dünya toplam petrol üretiminin 2/3’ne, pamuk ve bakırın üretiminin ise yarısına sahipti. Ancak bununla bile nikel, antimon, kalay, kauçuk ve kısmen de manganez gereksinimleri açısından dışarıya bağımlı durumdaydı.²²

²² B. H. L. Hart, *İkinci Dünya Savaşı Tarihi*, Çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 31-32.

Türk Kurtuluş Savaşı zamanı Mustafa Kemal Paşa önderliğinde TBMM iktisadi yönden iki radikal karar alarak icra etmiştir. Bunlardan biri “*Tekâlif-i Milliye*” diğeri ise “*Harp Encümeni*”dir. Böylece millî mücadelede ilk defa “*Savaş Ekonomisi*” geniş çapda idame edilmiştir.²³ Anadolu Direnişî’nin önderi Mustafa Kemal Paşa’nın “*Tekâlif-i Milliye*” emirleri veya “*Savaş Ekonomisi*”ne ilişkin ilk emirleri ile her ilçede birer “*Tekâlif-i Milliye Heyeti*” kurulmuştur ve bu kurulun çalışmaları ile elde edilenleri ordunun çeşitli bölümlerine dağıtımını sağlamıştır. “*Bir savaşın kazanılması için ne kadar küçük şeylerin bile dikkate alınması gerektiğini*” çok iyi bilen Mustafa Kemal Paşa ard arda tam on “*Tekâlif-i Milliye*” emri vermiştir. Bu yolla halktan maddi destek alınmıştır.²⁴ “*Tekâlif-i Milliye*” emirleri ile “*Ordu*” için ve dolayısıyla “*Savunma Sanayi*” ile diğerk her türlü “*Askerî Ekonomi*”k gereksinimler için kaynak sağlanmaya çalışılmıştır.

Her bir devlet savunma gereksinimlerini gidermek için sistematik bir süreci takip etmektedir. En temel esasların tespit edildiği bir ulusal strateji belgesinden başlayan bu önemli ve özel süreç, bir askerin kullandığı giysinin, erzağın, bıçağın, piyade tüfeğinin, tabancanın ve bunların mühimmatlarının tedarikinin sağlanmasına kadar uzanmaktadır. İşte söz konusu bu süreç, “*Savunma Planlaması*” olarak tanımlanmaktadır.²⁵

Diğerk taraftan; her bir ülke kendini sadece dış askerî güçlerden korumakla yükümlü olmayıp, her türlü iç ve dış tehditlere karşı önlem almak ve çözüm üretmekten de sorumludur. Bu nedenle sadece “*Savaş Ekonomisi*”ne yatırım yaparak ilerlemesi kesinlikle mümkün olmayacağından dolayı “*Ekonomik Savaş*” kapsamına giren diğerk her türlü önlemleri de almalı ve çözüm üretmelidir. Bu noktada “*ekonominin bir sistem olduğu*” olgusu da kesinlikle unutulmaması gerekiyor. “*Genel Ekonomi*”nin iyi ve düzenli olması durumunda “*Savaş Ekonomisi*”ne gerekli yatırımlar yapılabilir ve her türlü askerî güçlere karşı koyulabilir yeterliliğe sahip olunur. “*Genel Ekonomik*” durumun iyi olması için de “*Ekonomik Sisteme*” zarar vuracak, darbe indirecek, tehdit edecek ve tehlikeye sokabilecek unsurlara karşı önlem almak ve engellemek için kesinlikle “*Ekonomik Savaş*”a özel önem gösterilmelidir. Bu hususlara dikkat edilirse ülke toplumuna ve aynı zamanda dünya insanlığına daha iyi yaşam ve gelecek sunulabilir.

Yoksulluk ve işsizlik gibi olgular, bir toplumda zengin ile fakir arasındaki farkın zenginlerin lehine gitgide artmasıyla ve özellikle sivil savaşlar, etnik savaşlar, toplumsal şiddet olayları, iletişim ve haberleşme gibi alanlardaki hızlı gelişmeler, ucuz işçi ticareti, seks ticareti gibi birçok etkenler sebebiyle karşımıza çıkmaktadır. Bu etkenlerden yoksulluk ve şiddet ortamını ifade eden hususiyetler en çok üçüncü dünya ülkesi olarak adlandırılan ülkelerin sosyo-ekonomik veya sosyo-politik yapılarının ürünleri olduğu görülmektedir. Netice itibari ile üçüncü dünya ülkelerinde yaşayanlar,

²³ R. Kurtoğlu, *Türkiye Ekonomisi (1838-2010)*, Orion Yayınları, Ankara 2015, s. 272.

²⁴ M. K. Atatürk, *Nutuk (Söylev)*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2014, s. 492-493.

²⁵ Korkmazürek ve Şeşen, *a.g.e.*, s. 43.

kendi ülkelerinde düştükleri çaresizlikten ve yoksulluktan kurtulmak için, sanayileşmiş ve refah içinde yaşayan toplumlara veya ülkelere yasal olmayan yollara başvurarak kaçmakta gören veya bunu talep eden insanlardan oluşmaktadır.²⁶

Yüksek kazanç elde etmek amacıyla birtakım özel örgütlenme yolu ile oluşturulan ve aynı zamanda ulusal ve uluslararası bağlantıları olan çeteler veya kriminal gruplar organize suç örgütü olarak tanımlanmaktadır. Bu tip suç grupları maddi çıkar sağlamak ve etkin güç elde etmek amacıyla oluşturulmakla birlikte, özellikle devlet sisteminde ve aynı zamanda devletlerarası arenada işbirlikçileri bulunan bir suç yapılanmalarıdır.

“Organize Suçluluk” diğer suçlardan farklı olarak daha karmaşık, çok boyutlu, zıtlık içeren ve çözülmesi zor olan bir yapıya sahiptir. Organize suç örgütleri özellikle ekonomik ve siyasi koşullar nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Bu koşullar hem “global”, hem de “lokal” olmaktadır.²⁷

Ortak bir tanımı olmamakla birlikte “Suç Ekonomisi”, iktisadi suç olarak belirtilen faaliyetlerden sağlanan gelir ile mal ve parasal akımı kapsamaktadır. Bu bağlamda ekonomik suç hem iktisadi, hem ticari, hem de mali suçların tamamını kapsamaktadır.²⁸

Sanayileşmiş toplumlar da kendi sosyo-ekonomik ve sosyo-politik yapılarında var olan birtakım çelişkiler içerisinde yine ucuz işçi gücü ve seks sektörü dâhilinde çalışacak olan çocuk yaşta veya genç yaşta kadın veya erkek taleplerini de ortaya koymaktadır. Bu bahsi geçen arz ve taleplerin kendileri her ne kadar ahlaki ve aynı zamanda yasal olmasa da, yasal ekonomi de olduğu üzere, kendi dâhilinde bir arz ve talep yasalarına bağlı kalarak yasal olmayan ekonomi dâhilinde işlerlik kazanmaktadır. Bu biçimde, bu yasal ve ahlaki olmayan arz ve talep dengesi dâhilinde hizmet sunan mafya isimli özel örgütlenmeler meydana gelmektedir. Bu organize suç örgütleri, yoksul veya sosyo-ekonomik ve sosyo-politik yapısı bozuk olan ülkelere refah içinde yaşanan ülkelere kaçış taleplerini ve refah toplumlarının kendine özgü doğal yapıları dâhilinde meydana gelen talepleri de gözeterek hizmet sunan unsurlar olmaktadır.²⁹

Devletler kadar büyük sermaye sahiplerinin de olağanüstü gücü olduğu günümüz kapitalist sömürgeci dünyada ekonomik istihbaratın ve ekonomik ajan olarak kullanılan kişilerin önemi de bire bin artmıştır. Bu taleple birlikte yasal ve çoğu zaman yasadışı ve aynı zamanda insanlık dışı ekonomik istihbarat faaliyetleri de artmıştır. Şöyle ki, eskiden bir ekonomik tetikçi veya diğer tanımlamayla ekonomik istihbarat elemanı olan John Perkins’in ifadeleri bunu açık bir biçimde ortaya koymaktadır:

²⁶ M.K. Mutlu, “Yasa Dışı Göçün Siyasi, Ekonomik ve Sosyal Nedenleri”, *Avrasya Dosyası*, Güvenlik Bilimleri Özel, Cilt: 9, Sayı: 2, Yaz, ASAM Yayınları, Ankara 2003, s. 204.

²⁷ E. Beşe, “Organize Suçların Kriminolojik Temelleri: Siyasal Perspektifler”, *Polis Bilimleri Dergisi*, Cilt: 3, (1-2), 2000, s. 23-24.

²⁸ A. F. Özsoylu, “Suç Ekonomisi ve Mafya”, *Ekonomik Forum Dergisi*, 15 Kasım 1998, s. 12.

²⁹ Mutlu, a.y.

“Ekonomik tetikçi (ET) dediğim kişiler, birçok ülkeyi trilyonlarca dolar dolandıran yüksek ücretli profesyonellerdir. Bu kişiler, Dünya Bankası, Birleşik Devletler Uluslararası Kalkınma Ajansı (USAID) ve diğer yabancı ‘yardım’ kuruluşlarından büyük şirketlerin kasalarına ve gezegenimizin doğal kaynaklarını kontrol eden birkaç varlıklı ailenin ceplerine para aktarırlar. Kullandıkları araçlar arasında sahte finansal raporlar, hileli seçimler, rüşvet, zorbalık, seks ve cinayet vardır. Oynadıkları oyun imparatorluklar kadar eskidir ama günümüzün küreselleşme sürecinde yeni ve korkutucu bir boyuta ulaşmıştır.”³⁰

“Terör” kavramına tam bir tanım verilmemekle birlikte, genel olarak siyasallaşmış her türlü şiddeti ve bu siyasal şiddet suçu olgusunu kapsamaktadır. Uzun süreli korku, tedirginlik ve dehşet yaratma durumunu ifade eden kavram terör, bu durumun ortaya çıkmasını amaçlayan belli program, proje, plan ve en önemlisi strateji ise “Terörizm” kavramı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tam olmasa da “Terörizm”, “Siyasal ve ideolojik amaçlarla, kişiler veya grup tarafından, gizli bir örgütlenme çerçevesinde, bir iç veya dış desteğe dayalı olarak; kitleler üzerinde bir korku atmosferi oluşturmak, sosyal sınıflar arasında muhalifleri ve şiddete engel olanları sindirmek veya yok etmek, kitlelerde yalnız kaldıkları kanaatini oluşturmak, onlara belirli düşünce kalıplarını zorla kabul ettirmek biçimlerinde, sembol ve tanıtım yönleri de düşünülerek gerçekleştirilen bir süreç”³¹ olarak tanımlanabilir.

Terör örgütleri kuramsal olarak siyasi bir görünümde dirler. Esas maksatları, yasal yönetimi ya da ulusları korkutmak veya herhangi bir hareketi yapmaya mecbur bırakma olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda iktisadi olmaktan çok siyasî görünüm çizen terör teşkilatlarının faaliyetlerini devam ettirmek için fonlara gereksinim duymaları ve bu fonları birçok kaynaktan temin ediyor olması “Terör Finansmanı” veya “Terör Ekonomisi” olarak nitelendirilebilir. İktisadî bakımdan önceleri büyük ölçekte devlet yardımlarıyla geçinen terör teşkilatları zamanla ekonomilerini kısmen özgürleştirerek kendilerine özgü yapılarını kurmuş ve dahası global iktisadî sistemin desteği ile iktisadî faaliyetlerini uluslararası arenaya da taşımışlardır.³²

Burada önemle dikkat edilmesi gereken nokta şurasıdır ki, suç örgütleri ekonomisi ile terör örgütleri ekonomisi arasındaki temel fark birinin bireysel veya takım olarak kişisel çıkarın sağlanması, diğerinde ise tüm çıkarların siyasi amaçlar için sağlanmasıdır.

Organize suç örgütlerinin faaliyeti kapsamına giren eylemler ve ekonomik işlemler aynı ile terör örgütlerinin faaliyet alanına da girmekte ve terör finans-

³⁰ S. J. Perkins, *Bir Ekonomik Tetikçinin İtirafı*, 22. Baskı, Çev. Murat Kayı, April Yayınları, İstanbul 2015, s. 5.

³¹ G. Korkmaz, *Terör ve Medya İlişkileri*, Emniyet Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1999, s. 13.

³² S. Atik, “Terör Ekonomisi”, *Terörizmin Finansmanı ve Ekonomisi*, Ed. Haydar Çakmak - Taner Altunok, Barış Platin Kitabevi, Ankara 2009, s. 293.

manlığının birincil kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta bazı durumlarda bir örgütün organize suç örgütü olduğu yoksa terör örgütü mü olduğu karıştırılabilir. Bu yönden incelendiğinde terör örgütlerinin daha siyasal ve ideolojik ağırlıklı bir yapılanma olduğu ve ekonomik faaliyetlerini de bu siyasal hedeflere giden yolda bir araç olarak kullandıkları görülmektedir. Organize suç örgütlerinin de kısmen siyasal veya kısmen ideolojik bağı olmasına rağmen daha çok maddi çıkar sağlamak amacıyla ve elde ettikleri bu maddi imkânları korumak için güç mücadelesi yaptıkları gözlemlenmektedir.

Önemle belirtmekte yarar vardı ki, ister organize suç örgütleri olsun isterse de terör örgütleri olsun “Barış Dönemleri”nde faaliyetlerini aralıksız olarak sürdürmektedirler. Ancak, “Sıcak Savaş” gibi kaos ve düzensizliğin yaşandığı durumlarda daha da yararlı bir ortam bulmakta ve faaliyet alanlarını olabildiğince genişletmeye ve geliştirmeye çalışmaktadırlar. Günümüzde savaş ve çatışmaların yoğun olarak yaşandığı bölgelere bakılırsa bu durum daha da iyi anlaşılacaktır. Hatta günümüzde bu durum birtakım devletlerce özel olarak yaratılmakta ve “İstihbarat Teşkilatları” aracılığıyla kontrol edilmektedir. Bu amaçla, istihbarat teşkilatları ya organize suç örgütleri ile terör örgütleri kurmakta ya da var olan organize suç örgütleri ile terör örgütlerine her türlü desteği sağlamaktadırlar. Böylelikle karşı toplumu veya devleti içten çökertmeye ve sömürmeye çalışmaktadırlar. Artık “Savaş”lar hibrit bir yapıda karşımıza çıkmaktadır ki, bu da savaş olgusunu algılanan bir “Sıcak Savaş” anlayışından daha farklı noktalara taşımaktadır. Günümüzde halen “Ordu Savaşları” “Yüz-Yüze Savaşlar” veya “Sıcak Savaşlar” devam etmekle beraber neredeyse tüm savaş ve mücadelelerin hibrit biçim aldığına göre tanımlanması da zorlaşmıştır. Bu “Hibrit Savaş”lar istihbarat teşkilatlarının planlaması, organizasyonu ve denetimi ile özellikle organize suç örgütleri ve terör örgütlerinin aracılığıyla yapılmaktadır.

Organize suç örgütleri ile terör örgütlerinin ekonomik faaliyetleri özellikle insan ticareti ve kaçakçılığı, uyuşturucu madde ve yasak mal kaçakçılığı, silah ticareti ve kara para aklamak gibi olaylarda kesişmektedir. Dünya genelinde terör örgütlerinin ve organize suç örgütlerinin finansman kaynakları veya mali kaynak elde etmek için kullandıkları yöntemler neredeyse aynılık teşkil etmektedir. Örneğin, PKK Terör Örgütü’nün finansal kaynağı arasında uyuşturucu ticareti, haraç, kaçakçılık gibi suç faaliyetleri birinci sıradadır. Aynı zamanda PKK ister bölgedeki, isterse de dünyanın diğer bölgelerindeki organize suç örgütleri ile de sıkı bir işbirliği içindedir. PKK’nın en önemli finansal kaynaklarından birisi de kadın ticaretidir. Ancak, maalesef bu suç faaliyeti hakkında çok da araştırılma yapılmamış veya aydınlatılmamıştır. Dünyanın en önemli transit geçitlerinin olduğu bölgede terör faaliyetlerini sürdüren PKK, insan ticaretini de büyük ölçüde kontrol etmekte ve yön vermektedir. PKK insan ticaretini yoğun olarak yapan ve bu gibi faaliyetlerde ilk sıralarda listelenmesi gereken bir terör örgütüdür. Bu konuda, “organize edilmiş suçlar” alanında uzman olan Belçikalı parlamenter Patsy Sörensen’in Avrupa Parlamentosu’na sunduğu ve görüşülerek onaylanmış olan “kadın ticareti raporu”nda PKK’nın Avrupa’nın birçok ülkesinde beyaz kadın ticareti

yaptığını, Avrupa'nın yasadışı en büyük genelevlerinden birkaçına PKK üyelerinin patronluk ettiğini ve bu ticaretten her yıl en az 50 milyar dolar kazanç sağladığını açıklamıştır. Uzun yıllardan beri terör ve organize suç örgütleriyle mücadele eden ve mağdur kadınların haklarını savunan Sörensen'in açıklaması çok dikkat çekicidir:

“Almanya ve Hollanda'daki birçok genelevin patronluğunu bizzat PKK yapıyor ve daha çok Arnavutluk, Rusya gibi ülkelerden genç kızları Avrupa'ya taşıyor. Kızları Avrupa'ya getirdikten sonra ölümle tehdit ediyor ve doğrudan PKK'ya çalışmalarını sağlıyor. Ben raporumu hazırlarken bu kızların bir kısmıyla konuşmayı başardım, ama daha çok konuşmaktan korktuklarını gördüm. Kadın ticareti yapmak, bir terör örgütü için en az riski olan gelir kaynağı. Çünkü bu ticaretin yasalar önünde büyük bir cezası yok. Hâlbuki esrar ya da eroin kaçakçılığı büyük cezalar almalarına neden oluyor.”³³

Uyuşturucu maddelere olan talep Avrupa ülkeleri gibi gelişmiş ve sanayileşmiş toplumların kendi dâhilinde meydana gelen belli bir kesime özgü olmakta ve bu talep genel olarak uyuşturucu üreticisi konumunda olan Uzak Doğu ülkelerince organize suç örgütleri aracılığı ve yöntemleri ile yasal olmayan bir biçimde karşılanmakta olup, böylece önemli stratejik bölgede yerleşen Türkiye'de bu yasa dışı ticaret sektörünün önemli transit ülkesi haline gelmektedir. Yasa dışı göçlerin de tamamen kontrol edilebilmesi ancak özel sosyo-ekonomik projelerle mümkün olduğundan, arz ve talep yasaları ile meydana gelmiş olan bu sorunlar da yine bu arz ve talepleri ortaya koyan etkenleri dikkate alarak kontrol edilebilir. Yalnızca güvenlik güçlerinin önlemleriyle bahsedilen yoğun insan trafiğini ortadan kaldıracı tamamen olanaksızdır. Bu netice itibarıyla, özellikle sanayileşmiş ve gelişmiş refah toplumlarının, çağdaş anlamda kaliteli ve sıkıntısız yaşam koşullarının her bir toplumda yaygınlaştırılmasını planlayan çalışmalara özel önem ve desteğin verilmesi gerekmektedir. Aksi bir durumdaysa, bu sorunları meydana getiren bataklık varlığını sürdürmeye devam eder.³⁴

“Savaş Ekonomisi” ve “Ekonomik Savaş” zamanı her bir küçücük ayrıntı bile özenle dikkate alınmalı ve planlı-programlı bir biçimde yürütülmelidir. Aksi takdirde feci sonuçlara katlanmak zorunda kalınır. Cengiz Han'ın söylediği şekilde ifade edersek: “Sakin bir çiviye küçümsemeyin! Bir çivi bir nal, nal bir atı, at bir komutanı, komutan bir orduyu, ordu da bir ülkeyi kurtarır.” Tabii ki negatif anlamda aksi de düşünebiliriz; önemsenmeyen, görmezden gelinen veya dikkat edilmeyen küçücük bir şey büyük felaketlere neden olabilir.

6. “Savaş Ekonomisi” ve “Ekonomik Savaş”ın Disiplinlerarası Eğitimi

İster tarih sayfalarına karışmış eski çağları isterse de günümüz dünyasında süren olayları incelediğimiz zaman görülmektedir ki, yeryüzündeki ne-

³³ “PKK Genelev Çalıştırıyor”, *Hürriyet Gazetesi*, 21.05.2000, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/pkk-genelev-calistiriyor-39155814>, Erişim tarihi: 03.12.2018.

³⁴ Mutlu, “a.g.m.”, s. 204.

redeyse tüm savaşların nedeni ekonomiktir ve aynı zamanda bu savaşların başlatılması, sürdürülmesi, sonlandırılması ve hatta sonraki aşaması bile kendilerine özgü bir ekonomik duruma bağlıdır. İşte bundan dolayıdır ki devletin stratejik ekonomik gereksinimleri ve birikimleri, ülkenin stratejik konumu ve etki alanı, stratejik ekonomik hedefleri, askeri gücü, savunma planlaması ve savunma sanayisi, savunma sistemleri ve kontrol araçları, silah ve diğer askeri lojistik yedeği, askeri personel yetiştirme ve eğitme kapasitesi, savaş hazırlıkları veya önleme dönemi etkinlikleri, savaş dönemi etkinlikleri ve savaş sonrası dönem etkinlikleri gibi ekonomik yapı ve durumlar ile ilgili araştırmalar “*Savaş Ekonomisi*” kapsamına girmektedir. Ancak var olan bu durum ve kavramlarla birlikte, bir de küreselleşme, sömürgecilik, ekonomik egemenlik, ekonomik güvenlik, ekonomik istihbarat ve istihbarata karşı koyma; silah ticareti, uyuşturucu ticareti, insan ticareti, vergi kaçakçılığı, mal kaçakçılığı, ihalelere fesat karıştırma, kara para aklama, karaborsa, gasp etme ve haraç alma, yasadışı işletmecilik, rüşvet ve yolsuzluk gibi kriminal ekonomi; dini, etnik, ayrılıkçı ve ideolojik, siyasi şiddet veya terör örgütleri ile organize suç örgütlerinin finanse edilmesi ve yapılandırılması gibi türden konularda araştırmalar yapılmalıdır ki, bunlar da “*Ekonomik Savaş*” alanını kapsamaktadır.

Bu yönde genel araştırmalardan belli olmaktadır ki bu disiplinlerarası alanı kapsayan konular, dünyada etkin güce sahip ülkelerin hem sivil okullarında hem de askeri okullarında uzun süredir ki ders programında yerini almakta ve bu alana özel bir ilgi gösterilmektedir.

T.C. Ankara Üniversitesi'nin,³⁵ T.C. İstanbul Üniversitesi'nin³⁶ ve T.C. Anadolu Üniversitesi'nin³⁷⁻³⁸ ilgili bölümlerinde “*Mühendislik Ekonomisi*”, “*Sağlık Ekonomisi*”, “*Sanayi Ekonomisi*”, “*Çevre Ekonomisi*”, “*Tarım Ekonomisi*”, “*Çalışma Ekonomisi*”, “*Hizmetler Ekonomisi*”, “*Bilgi Ekonomisi*”, “*Enerji Ekonomisi*”, “*Ulaştırma Ekonomisi*” gibi ekonomi biliminin alt dalları ders olarak müfredata konulmuş ve yıllardan beridir ki, eğitimi verilmektedir. Özellikle “*Savaş Ekonomisi*” de bu tip alt dallardan birisi olmasına rağmen halen de hiçbir üniversitenin müfredatında yoktur ve ders eğitimi verilmemektedir. Ancak şunu da özellikle belirtmek gerekmektedir ki, sadece “*Savaş Ekonomisi*” alt bilim dalının ders olarak müfredata konulması hiç de bilim dünyasına ve diğer alanlara tam anlamda yarar sağlamayacaktır. Bizce, “*Savaş Ekonomisi*”, “*Ekonomik Savaş*” ile birlikte ele alındığı, araştırıldığı, incelendiği ve ders olarak eğitimi verildiği sürece yararlı ve anlamlı olacaktır.

³⁵ “T.C. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü Müfredatı”, http://politics.ankara.edu.tr/index.php?bil=bil_icerik&icerik_id=490&ens_birim=2100, Erişim tarihi: 19.02.2019.

³⁶ “T.C. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Bölümü Müfredatı”, <http://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=1119&yil=2018>, Erişim tarihi: 19.02.2019.

³⁷ “T.C. Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü Müfredatı”, <https://www.anadolu.edu.tr/akademik/fakulteler/206/iktisat-bolumu/dersler>, Erişim tarihi: 19.02.2019.

³⁸ “T.C. Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Bölümü Müfredatı”, <https://www.anadolu.edu.tr/acikogretim/turkiye-programlari/iktisat-fakultesi-lisans-programlari-4-yillik/iktisat>, Erişim tarihi: 19.02.2019.

Türkiye Cumhuriyeti'nin sivil ve askerî okullarında öğrenci ve öğretmen kadroları bu alana zaman zaman yüzeysel olarak değinseler de, profesyonel olarak bu alan tam araştırılmamış ve incelenmemiştir. Bu bağlamda, adı geçen alan birtakım uzmanlar tarafından gözden geçirilmiş ve her meslek uzmanı sadece kendi ana bilim dalına öncelik vererek, alanın disiplinlerarası niteliğini göz ardı etmişlerdir. Diğer taraftan da bazı dersler içerik veya konu itibarıyla “*Savaş Ekonomisi ve Ekonomik Savaş*” ile benzerlik teşkil etse de yine bütüncül bir biçimde araştırılmamış veya alan içine giren tüm konular tam olarak ele alınmamış, spesifik biçimde, karşılaştırmalı ve disiplinlerarası yaklaşımla araştırılmamıştır. Örnek verilecek olunursa; T.C. Milli Savunma Üniversitesi lisans eğitiminin müfredatına³⁹ konulmuş olan ilgili konular veya dersler şunlardır: tedarik zinciri ve lojistik yönetimi, savunma yönetimi (planlaması ve felsefesi), istihbarat teorisi ve ikk, harp tarihi, askerî bilimlere giriş, modern zamanlarda savaş ve çatışma, uluslararası politik ekonomi, stratejik yönetim, kriz yönetimi ve karar verme, savaş ve güvenlik felsefesi, güvenlik ve stratejinin temelleri ve yöntemleri, savaş alanında sivil toplum faaliyetleri, yönetim ve organizasyon, millî güvenlik stratejisi ve askerî güç, Türk savaş felsefesi ve savaş kültürü, tarihsel perspektifte savaş ve strateji, savunma sanayi ve savaş teknolojileri, bilgi analizi ve istihbarat, toplumsal hareketler, risk ve kriz yönetimi ve diğerleri... Yine T.C. Milli Savunma Üniversitesi'nin lisansüstü eğitiminin müfredatına⁴⁰⁻⁴¹⁻⁴²⁻⁴³ baktığımızda; uluslararası ilişkilerin ekonomi politikası ve Türkiye, özel askerî şirketler ve istihbarat, istihbarat ve bilgi yönetimi, savaş siyaset ve uluslararası ilişkiler, enerjinin jeopolitikası ve uluslararası enerji politikalarının analizi, strateji kuramı ve stratejik analiz, uluslararası güvenlik ve enerji politikaları, enerjinin jeopolitikası ve uluslararası enerji politikalarının analizi, uluslararası ilişkilerin enerji politikaları, terörizm ve uluslararası güvenlik, uluslararası ilişkilerin ekonomi politikası ve hegemonya, uluslararası göç ve güvenlik sorunları, askerî insangücü ekonomisi, savaş ve toplum, askerî harekât ve savunma yönetiminde maliyet ve etkinlik, strateji ve savaş, savaş ve silahlı çatışmalarda değişim ve süreklilik,

³⁹ “T.C. Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu Tüm Bölümler 2017-2018 Eğitim-Öğretim Yılı Ders Programı”, <https://msu.edu.tr/tanitim/KHO/KHO.pdf>, Erişim tarihi: 03.02.2019.

⁴⁰ “Türk Silahlı Kuvvetleri Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Lisansüstü Ders Bilgileri”, http://www.harpak.edu.tr/saren/default.asp?sayfa=3&alt_sayfa=45, Erişim tarihi: 31.12.2015.

⁴¹ “T.C. Milli Savunma Üniversitesi Atatürk Stratejik Araştırmalar Enstitüsü 2018-2019 Lisansüstü Öğretim Programları”, https://msu.edu.tr/enstituler/atasaren/ATASAREN_Tanitim_Kitapciği_2018-2019.pdf, Erişim tarihi: 03.02.2019.

⁴² “T.C. Milli Savunma Üniversitesi Alparslan Savunma Bilimleri Enstitüsü 2018-2019 Lisansüstü Öğretim Programları Ders Konu ve Kapsamları”, http://www.kho.edu.tr/akademik/enstitu/enstitu_yeni_sayfa/03_AKADEM%C4%B0K/L%C4%B0SANS%C3%9CST%C3%9C%20%C3%96%C4%9ERET%C4%B0M%20PROGRAMLARI%20DERS%20KONU%20VE%20KAPSAMLARI%202018-2019/Ders%20Konu%20ve%20Kapsamlar%C4%B1.pdf, Erişim tarihi: 02.02.2019.

⁴³ “T.C. Milli Savunma Üniversitesi Barbaros Deniz Bilimleri ve Mühendisliği Enstitüsü Lisansüstü Programları”, https://www.dho.edu.tr/barbaros/ek2/Ek-2_Deniz%20Lojistik%20Y%C3%B6netimi%20Y%C3%BCKsek%20Lisans%20Program%C4%B1.pdf, Erişim tarihi: 04.02.2019.

yeniçağda savaş ve teknoloji, stratejik düşünce tarihi, dünya harp tarihine giriş, savaş metafizikleri, savunma kaynaklarının planlanması ve yönetimi, lojistik planlama ve tedarik zinciri yönetimi, savunma sektöründe inovasyon ve endüstri stratejisi, savunma tedariki ve kontrat yönetimi, insan kaynakları yönetimi, stok yönetimi ve depolama tasarımı, savunma sanayii projelerinde yatırım ve maliyet analizi, stratejik istihbarat, milletlerarası suçlar ve ceza mahkemeleri, milli güvenlik ve istihbarat sistemi, enerji güvenliği ve milletlerarası hukuk, silahlı çatışma hukuku ve savaş etiğinde güncel sorunlar, insancıl krizler ve uluslararası müdahaleler, askeri emek sosyolojisi, savunma tedarik stratejileri, savunma sektöründe AR-GE ve teknoloji yönetimi, yenilenebilir enerji kaynakları, cumhuriyet dönemi savunma sanayi tarihi, Türk askerî tarihinde gayri nizami harp, savaş çalışmaları, savaş dışı politik şiddet, küreselleşme ve güvenlik, stratejik istihbarat ve ulusal güvenlik, uluslararası terörizm ve şiddet, çevresel güvenlik (çevre, enerji ve su güvenliği), lojistik bilgi ve karar destek sistemleri gibi dersleri görmekteyiz. T.C. Polis Akademisi'nin lisansüstü eğitim için müfredatta⁴⁴⁻⁴⁵⁻⁴⁶ ise; kriminoloji, istihbarat, organize suç ekonomisi, kayıt dışı ekonomi ve kaçakçılık, uluslararası ekonomi güvenliği, enerji güvenliği, yeni güvenlik konsepti ve küresel güvenlik yönetimi, bankacılık sektöründe siber suçlar, terörizm ve terör suçları, savaş ve barış kuramları, barış güvenlik ve uluslararası örgütler, ekonomi güvenliği ve ekonomik istihbarat dersleri konulmuştur. T.C. Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi'nin lisansüstü eğitim müfredatında⁴⁷⁻⁴⁸⁻⁴⁹⁻⁵⁰ ise; istihbarata giriş, istihbarat ve güvenlik stratejileri, karşılaştırmalı istihbarat politikaları, küreselleşme ve güvenlik, terörizmle mücadele, enerji güvenliği, göç ve güvenlik, yasadışı silah ticareti ve terörizm, lojistik yönetimi, strateji ve önleyici güvenlik yönetimi, yöneticiler için ekonominin temelleri, ekono-

⁴⁴ "T.C. Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Programları 2018-2019 Eğitim Öğretim Yılı Ders Müfredatı", <https://gbe.pa.edu.tr/Upload/editor/files/GBE/ders%20icerikleri/DERS%20C4%B0%C3%87ER%C4%B0KLER%C4%B0%20GBE.pdf>, Erişim tarihi: 11.02.2019.

⁴⁵ "T.C. Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Doktora Programları 2018-2019 Eğitim Öğretim Yılı Ders Müfredatı", <https://gbe.pa.edu.tr/Upload/editor/files/GBE/ders%20icerikleri/DERS%20C4%B0%C3%87ER%C4%B0KLER%C4%B0%20DOKTORA.pdf>, Erişim tarihi: 11.02.2019.

⁴⁶ "T.C. Polis Akademisi Adli Bilimler Enstitüsü Dersler ve Ders İçerikleri", <https://abe.pa.edu.tr/dersler-ve-ders-icerikleri.html>, Erişim tarihi: 11.02.2019.

⁴⁷ "T.C. Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Müfredatı", http://www.jsqa.edu.tr/images/haber/9647040_UGT%20YL%20Ders%20Katalo%C4%9Fu%2024.05.2019.pdf, Erişim tarihi: 19.02.2019.

⁴⁸ "T.C. Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Ders İçerikleri", http://www.jsqa.edu.tr/images/haber/2469629_UGT%20DERS%20BI%CC%87LGI%CC%87%20FORMLARI%20Bahar%20D%C3%B6nemi.pdf, Erişim tarihi: 19.02.2019.

⁴⁹ "T.C. Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Dersler ve Ders Dağılımı", http://www.jsqa.edu.tr/images/haber/6079838_KAMU%20Y%C3%96NET%C4%B0M%C4%B0%20DERS%20KATALO%C4%9EU%2020.05.2019.pdf, Erişim tarihi: 19.02.2019.

⁵⁰ "T.C. Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Dersler Konuları", http://www.jsqa.edu.tr/images/haber/1898912_SU%C3%87%20ARA%C5%9ETIRMALARI%20DERS%20KATALO%C4%9EU.pdf, 19.02.2019.

mik ve mali suçlar, organize suçlar, suç istihbaratı gibi dersler yazılmıştır. T.C. İstihbarat Akademisi ve Eğitim Merkezi'nin akademik araştırma ve eğitimlerinde de benzeri konular genel olarak işlenmektedir.⁵¹ T.C. İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde bulunan Uluslararası İlişkiler ve İstihbarat İncelemeleri ve Uluslararası İlişkiler ve Terörizm Araştırmaları adlı iki tezli yüksek lisans özel programının müfredatındaki, T.C. Ankara Üniversitesi Adli Bilimler Enstitüsü'nün lisansüstü müfredatındaki ve T.C. Üsküdar Üniversitesi Bağımlılık ve Adli Bilimler Enstitüsü'nün lisans üstü müfredatlarındaki derslerin içeriğine baktığımızda benzeri konulara genel olarak değinildiğini görmekteyiz.⁵²⁻⁵³⁻⁵⁴⁻⁵⁵⁻⁵⁶⁻⁵⁷ Stratejik ekonomik istihbarat, stratejik istihbarat ve ulusal güvenlik, küresel terörizm ve dünyada terör örgütleri, kamu düzeninin yeni boyutları ve toplumsal hareketler, organize ve ekonomik suç, terör ve terörizm, uluslararası örgütlü suçlar, kara para aklama suçu, kültürel varlıkların kaçakçılığı, uluslararası uyuşturucu politikaları, suç ekonomisi, uyuşturucu kaçakçılığının uluslararası denetimi vs. gibi dersler.

Yukarıda belirtilmiş olan hususları göz önünde bulundurarak “*Savaş Ekonomisi ve Ekonomik Savaş*” dersinin eğitimine konu olabilen içerikler aşağıda gösterilen şekilde hazırlanabilir ve araştırma-inceleme teşvik edilebilir. Müfredata konulması gereken içerikleri ayrıntılarına girmeden ve açıklama yapmadan gösterilmiş olan konular doğal olarak kısıtlana veya genişletile de bilinir. Özellikle, günümüzde Türkiye Cumhuriyeti'nin yükseköğretim okullarında ders olarak okutulan veya ders içeriğini oluşturan konulardan bazıları da bu dersin içeriğini kapsayabilir ve kapsamaktadır Bu sıralama, herhangi normal bir ders kitabı düzenindeki gibi ana bölümler ve alt başlıklar biçimine uygun olarak sıralanmıştır:

⁵¹ “T.C. İstihbarat Akademisi ve Eğitim Merkezi”, <https://www.mit.gov.tr/isamer.html>, Erişim tarihi: 20.02.2019.

⁵² “21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü Haberleri”, <https://21yyte.org/tr/duyurular/7225/istanbul-aydin-universitesi-istihbarat-ve-terorizm-arastirmalari-yuksek-lisans-programi-acti>, Erişim tarihi: 31.12.2015.

⁵³ “T.C. İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler ve İstihbarat İncelemeleri Tezli Yüksek Lisans Özel Programının Ders İçeriği”, <https://ebs.aydin.edu.tr/index.iau?Page=Dersicerikleri&BK=365>, Erişim tarihi: 17.02.2019.

⁵⁴ “T.C. İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler ve Terörizm Araştırmaları Tezli Yüksek Lisans Özel Programının Ders İçeriği”, <https://ebs.aydin.edu.tr/index.iau?Page=Dersicerikleri&BK=366>, Erişim tarihi: 17.02.2019.

⁵⁵ “T.C. Ankara Üniversitesi Adli Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Müfredatı”, http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Plani.aspx?bno=3426&bot=704, 19.02.2019.

⁵⁶ “T.C. Üsküdar Üniversitesi Bağımlılık ve Adli Bilimler Enstitüsü Doktora Müfredatı”, <https://cdn.uskudar.edu.tr/uploads/files/2018/11/01/adli-bilimler-doktora-mufredati.pdf>, Erişim tarihi: 17.02.2019.

⁵⁷ “T.C. Üsküdar Üniversitesi Bağımlılık ve Adli Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Müfredatı”, https://cdn.uskudar.edu.tr/uploads/files/2018/07/12/suc-onleme-ve-analizi_1.pdf, Erişim tarihi: 17.02.2019.

**Tablo 2: Vüsal Süleymanlı, “Savaş Ekonomisi ve Ekonomik Savaş”
Dersi İçin Özet Biçimli Müfredat Önerisi⁵⁸**

Genel Kavramsal Çerçeve	<ul style="list-style-type: none"> › <i>Ekonomi</i> › <i>Uluslararası İlişkiler</i> › <i>Politika</i> › <i>Strateji</i> › <i>Askeri Siyaset ve Askeri Tarih</i> › <i>Sosyoloji</i> › <i>Yönetim ve Organizasyon</i> › <i>Güvenlik</i> › <i>İstihbarat</i> › <i>Terörizm</i> › <i>Kriminoloji</i>
Savaş Kavramı ve Kuramı	<ul style="list-style-type: none"> › Savaş Kavramları › Savaş Kuramları › Savaş Türleri ve Sınıflandırması › Savaş Sanatı ve Savaş Felsefesi › Savaş Hukuku ve Savaş Ahlakı › Savaşı Tetikleyen ve Anlam Benzerliği Taşınan Ögelerle Savaşın İlişkisi ve Etkileşimi › Stratejistlerin veya Savaş Uzmanlarının Savaşa Verdiği Tanımlamalar
	<ul style="list-style-type: none"> › Savaş Ekonomisi Nedir? › Devletin Askeri Gücü ve Askeri Ekonominin Genel Ekonomi ile İlişkisi:<ul style="list-style-type: none"> a) Devletin askerî güç kaynakları ile genel ekonomik kaynaklarının ilişkisi, paylaşımı, koordinasyonu ve organizasyonu, b) Ulusal askerî kurum ve kuruluşlar ve bunların yönetimi, c) Ulusal askerî kurum ve kuruluşlar ve bunların ulusal askerî kurumlara etkileri. › Savaşın Finansmanı ve Ekonomik Sürdürülebilirlik › Savaşta Beşeri Sermaye ve Askeri İnsan Gücü › Savunma Planlaması ve Savunma Sanayi:<ul style="list-style-type: none"> a) Savunma sanayi ve organizasyonu, b) Savunma yönetiminde stratejik belirsizlik, c) Askeri donanım, destek ve ulusal savunma sistemleri, ç) Taktik nitelikli silahlar veya balistik silahlar, d) Stratejik nitelikli silahlar veya kitle imha silahları (KİS), e) Silahlanma, silahsızlanma ve silah kontrol antlaşmaları,

⁵⁸ Bu çizelge sadece öneri örneği olup, içeriği daha da genişletilebilir veya içerik daha da ayrıntılandırılabilir ve birçok dallara ayrılabilir.

<p>Savaş Ekonomisi</p>	<p>f) Ulusal ve uluslararası askeri şirketler, g) Uluslararası silah ihracatı ve ithalatı.</p> <p>• Savaş Hazırlığı veya Önlem Dönemi:</p> <p>a) Savaş hazırlıkları veya önlemler çerçevesinde askeri koordinasyon ve organizasyon, b) Ekonomik seferberlik ve militarizasyon ekonomisinin yönetimi, c) Askeri ve özel bütçe, örtülü ödenekler ve diğer askeri gelir ve harcamalar, ç) Ulusal temel gereksinimlerin sağlanması ve planlanması, askeri eğitimler, d) Yetiştirme ve istihdam yönetimi ve maliyeti, e) Askeri lojistik destek ve askeri iletişim ve ulaştırma.</p> <p>• Savaş Zamanı Durum:</p> <p>a) Genel ekonominin bütünüyle kontrol altına alınması, b) Ulusal temel gereksinimlerin eşit ve sürdürülebilir biçimde paylaşılmasını sağlamak ve yönetmek, c) Savaş dönemi angarya hakkı ve mali sistemin işleyişi, kent kuşatmaları, ç) Savaş ganimetleri ve yakıp yıkma taktiği, d) Çocuk askerler, e) Paralı askerler ve vekalet savaşlarına katılmalar.</p> <p>• Savaş Sonrası Durum:</p> <p>a) Savaş borcu ve savaş tazminatı, b) Askeri harcamaların veya gelirlerin genel ekonomik sisteme etkisi, c) Savaşın vurduğu zararlar ve sonraki sonuçları.</p>
	<p>• Ekonomik Savaş Nedir?</p> <p>• Küreselleşme, Sömürgecilik ve Ekonomik Egemenlik ve Bağımsızlık</p> <p>• Ekonomik Güvenlik:</p> <p>a) Devlete karşı ekonomik yaptırımlar, b) Ambargolar ve bunlara karşı güvenlik önlemleri, c) Devletin kritik altyapılarına yapılan siber saldırılara karşı ekonomik bilgi ve iletişim güvenliği, ç) Devletin endüstriyel güvenliği, d) Deniz-boğaz-körfez, hava, kara ulaşım ve sınır güvenliği, e) Devletin enerji güvenliği - fosil enerjiler (kömür, doğal gaz ve petrol) güvenliği, f) Tüklenen yeraltı ve yerüstü doğal kaynaklar güvenliği, g) Yenilenebilir doğal kaynaklar ve alternatif enerji güvenliği,</p>

<p>Ekonomik Savaş</p>	<p>ğ) Nükleer enerji güvenliği, h) Stratejik gıda ve temel gereksinimler güvenliği, ı) Toplumsal hareketlerin (sivil baskıcı gösterimler / boykot, grev, lokavt, sivil itaatsizlik, direniş, ayaklanma, çatışma, siyasal şiddet ve diğerlerinin) ekonomik güvenliğe etkileri, i) Lobcilik faaliyetleri ve etkileri, j) Hedefe varma yöntemi olarak ekonomik savaşın kullanımı veya karşı tarafı yıpratma taktiği olarak ekonomik savaşın kullanımı, k) Amaca varma zorunluluğundan dolayı dış etken ve destekçilerden yardım alma ve kullanma, l) Özel amaç veya çıkar sağlamak için toplumsal hareketleri destekleme ve tetikleme.</p> <p>• Ekonomik İstihbarat ve İstihbarata Karşı Koyma:</p> <p>a) İstihbarat örgütlerinin yapısı içinde ekonomik istihbarat ve istihbarata karşı koyma birimleri, b) Endüstriyel espionaj ve kontrespiyonaj, c) Ekonomik espionaj ve kontrespiyonaj, ç) Stratejik veri toplama, bilgi analizi ve ar-ge, d) Stratejik ekonomik bilimsel casusluk ve teknolojik ters mühendislik, e) Stratejik asimetrik enformasyon ve stratejik dezenformasyon, f) Ekonomik örtülü operasyonlar, false flag operasyonları, ekonomik mecbur bırakma, saldırı ve sabotajlar.</p> <p>• Suç ve Terör Örgütlerinin Oluşturduğu Kriminallik Ekonomik Sistem:</p> <p>a) Kriminoloji nedir? b) Terörizm ve terör örgütleri, c) Organize suç örgütleri, suç örgütleri ekonomisi ve genel ekonomiye etkileri, ç) Terör örgütleri, terör örgütleri ekonomisi ve genel ekonomiye etkileri, d) Suç ve terör örgütlerinin ortak özelliği - finansman kaynakları, e) Mal kaçakçılığı ve yasadışı ticaret, f) İnsan kaçakçılığı ve ticareti, g) Silah kaçakçılığı ve ticareti, ğ) İlaç ve uyuşturucu madde kaçakçılığı ve ticareti, h) Vergi kaçakçılığı, ı) Gümrük kaçakçılığı, i) Tarihi eser kaçakçılığı, j) Kültür varlıkları ve doğa varlıkları kaçakçılığı, k) Görevi kötüye kullanma, yolsuzluk ve rüşvet, l) İhalelere fesat karıştırma, m) Sahtekârlık ve dolandırıcılık,</p>
------------------------------	---

	<p>n) Gazino, bar, kumarhane, genelev ve benzerlerini işletmek veya bu türlü işletmelerden pay almak, o) Tefecilik ve çek ve senet tahsilatı, karaborsa ve kara para aklama, ö) Gasp, soygun, talan ve zorla el koyma, haraç, fidye alma, p) Yasal görünümüne büründürülen aidat ve bağışlar, r) Dini ve ideolojik sömürü - ibadet ve kutsal yerlerin sui-istifade edilmesi, dinsel yardımların benimsenmesi, kurban derilerinin yığılı, s) Yasal olan veya yasal görünümlü işletmelerin işletilmesi, ş) Propaganda organlarının faaliyeti ve özel yayıncılık t) Plastik kart veya banka bilgilerini çalma ve para hesaplarının izinsiz yönlendirilmesi-aktarımı, u) Çıkarıcı yandaş devletlerin özel desteği ü) Suç ve terör ekonomisinin oluşum kaynakları ve nedenleri.</p>
	<p>• Savaş Ekonomisi ile Ekonomik Savaşın Ortak Özelliği ve Ayrıcılığı</p>
<p>Örnek Tarihi Olay ve Uygulamalarla Karşılaştırmalı Savaş Ekonomisi ve Ekonomik Savaş</p>	<p>• Savaş Ekonomisi ve Ekonomik Savaşın Birbirleri ile Etkileşimi</p>
	<p>• Dünya Tarihindeki Örnek Olay ve Uygulamalarla Savaş Ekonomisi ve Ekonomik Savaş</p>

Sonuç ve Öneriler

“Savaş konusunda askerleri dinledim, ekonomik konularda ise akademisyenleri. Ancak, her zaman kararı ben verdim. Çünkü savaş askerlere, ekonomi ise akademisyenlere bırakılmayacak kadar ciddi bir iştir” ifadesi, bazı kaynaklarda Birinci Dünya Savaşı yıllarında Fransa'nın başbakanı olmuş Georges Clemenceau'a, bazı kaynaklarda ise İkinci Dünya Savaşı yıllarında İngiltere'nin başbakanı olmuş Winston Churchill'e atfedilmektedir.⁵⁹ Bu ünlü söz, aynı zamanda savaş ve ekonominin görüldüğünden daha farklı olduklarını ve daha karmaşık alanlar olduklarını da ifade eder.

Özellikle, 21. yüzyıla gelindiğinde savaşlarında evrim geçirmesi ve diğer taraftan bilim ve teknolojinin gelişimine bağlı olarak olumlu yöntemlerle birlikte olumsuz yöntemlerin de gelişmesine olanak sağlamıştır. Artık, “hibrit savaş” yöntemlerinin gelişmesi ve savaşların daha karmakarışık bir hale gelmesinden dolayı, ülkelerin “Savaş Ekonomisi” ile birlikte “Ekonomik Savaş”ı da ciddiye almasına neden olmuştur.

Bilindiği gibi, ekonominin de kendine özgü kuralları vardır. Devlet de kendi siyasetini ekonomik kurallar üzerine kurmalıdır. Ancak, devlet kendi ekonomik siyasetinde ekonomik kurallarına karşı bir yolda giderse yürütülen

⁵⁹ Yalçınkaya, a.g.e., s. 13.

siyasetin hiçbir sonucu olmaz ve böylelikle hem “Genel Ekonomi”de hem de “Savaş Ekonomisi” ile “Ekonomik Savaş”ta uğursuzluğa uğrar.

Bir ülkenin ayakta kalabilmesi, kalkınabilmesi ve gelişebilmesi için ekonominin her yönlü biçimde ilerlemesi ve korunması gerekmektedir. Ülkenin topyekün her şeyini dış güçlerden korumakla yükümlü olan silahlı kuvvetlerin gücü o ülkenin tam egemen ve tam bağımsız ulusal ekonomik gücüne bağlıdır. Yani, devletin güvenliğini sağlayan silahlı kuvvetlerin gücünü oluşturan savunma sanayi ve diğerlerinin gelişebilmesi için genel ekonomik durumun iyi ve sürdürülebilir olması ön koşuldur. İşte silahlı kuvvetlerin gücünü oluşturan savunma sanayi ve diğerleri bilimsel araştırmalar sırasında “Savaş Ekonomisi” kapsamına girerken, genel ekonomik durumun korunması, güvenliği, ülke çıkarları için ekonomik saldırılarda bulunabilmesi ve saldırılara karşılık verebilmesi ve etkin gücü ile ilgilenen diğer alan ise “Ekonomik Savaş” kapsamına girmektedir. Tabii ki, “Savaş Ekonomisi” ve “Ekonomik Savaş” bu saydıklarımızdan ibaret değildir. Zaman zaman çok farklı alanları da kapsamaktadır ki, bu farklılıklar aynı zamanda “Savaş Ekonomisi” ile “Ekonomik Savaş”ı karmakarışık bir duruma getirmekte ve birbiri ile karşılıklı ilişkiye veya daha doğrusu birbirini takip ederek kısır döngüsüne sokmaktadır.

Araştırmalar sonucu şöyle bir kanaata varılabilir ki; her bir devletin ulusal çıkarlarının yüksek düzeyde sağlanması, onun dayanağının sağlanması ve dünya arenasında söz sahibi yapılması için hem “Savaş Ekonomisi”nin, hem de “Ekonomik Savaş”ın doğru düzgün değerlendirilmesi ve onların üst düzeyde yürütülebilmesi için ilgili devlet politikasının gerçekleştirilmesine gereksinim vardır. Çağdaş dünyada savaşlar çok büyük mali kaynaklar talep etmektedir. Bilimsel teknolojinin hızla geliştiği bir zamanda buna bağlı olarak savaş teknolojileri de çok hızlı bir biçimde gelişmekte ve savaşın daha verimli yönetilebilmesi için de ek kaynaklar talep edilmektedir. “Sıcak Savaşlar”da veya yüz yüze savaşlarda o devlet zafer elde edebilir ki, onun güçlü bir ekonomisi olsun. Bu nedenle “Savaş”, her şeyden önce her bir devletin “Ekonomi”sinin sınavdan geçirilmesi demektir. Savaşın başlamasıyla ülke ekonomisi için yeni bir durum ortaya çıkmaktadır. Bu durumda başarılı ve sağlıklı çalışmaların yapılabilmesi için ülke ekonomisinin de gerekli güce sahip olması gerekmektedir. “Savaş Ekonomisi”nin yapılandırılması ve yönetilmesi için ilk önce uygun devlet politikasının yani “Askeri Siyaset”in yapılandırılmasına ve hayata geçirilmesine gereksinim vardır. Bu siyaset bir taraftan ülkenin iç ekonomik imkânlarını belirlemeli, bu imkânları verimli biçimde kullanmanın yollarını bulmalı ve sonra da ülkenin tüm gücünü seferber etmekle bu imkânları gerçekliğe dönüştürmelidir.

Günümüz dünyasının güç mücadeleleri, çatışma ve savaşları göz önünde bulundurulduğunda artık, asker ve sivil ayrımı yapmak çok zor bir hale gelmiştir. İlgili strateji, taktik, yöntem ve araç-gereçlerin devletlerin silahlı kuvvetleri ve güvenlik birimleri ile aynı zamanda terör ve organize suç örgütleri tarafından da kullanılabilir bir duruma gelmesi gerçeği ile birlikte birçok olayın, olgunun ve alanın tanımlanması ve herhangi bir kapsama dâhil edilmesi de zorlaşmıştır. Çağdaş dünyamızda egemen güçler ve devletler doğrudan savaş

yöntemi ile savaş yapmamaktadırlar. Savaşlarını daha etkili, bazen daha az maliyetli ve daha güvenli bir biçimde ve aynı zamanda çözülmesi çok zor olan yöntemleri kullanarak dolaylı olarak yapmaktadırlar. Bu savaşların aktörleri olarak da vekâleten savaşı onlar için gizlice yapacak olan terör ve organize suç örgütlerini kurmakta veya destekleme yoluna gitmektedirler. İstihbarat kurumları aracılığıyla da bu oluşumları kontrolde tutmaktadırlar. Böylelikle karşı tarafın ekonomik kaynakları ile birlikte diğer değerlerini de hedef almaktadırlar. Bu yolla hem o toplumu veya ülkeyi sömürmekte, kendilerine dolaylı yolla çıkar sağlamakta, hem de mağdur ülkenin güvenlik gerekçesiyle genel bütçeden daha çok kaynak harcıyarak güçsüz duruma düşmesine neden olmakta ve böylelikle kalkınmasına engel olunmaktadır. Tarihte görüldüğü gibi; çoğu zaman mağdur ülkeye bütçe açığını kapatmak için “*borç yardımı*” sunulmakta veya güvenlik-savunma sektörünün geliştirilmesi için “*her türlü destek*” sağlanmaktadır. Böylelikle o toplum borç bataklığına sürüklenmekte ve bağımlı duruma getirilmektedir. Savunma ve güvenlik sektörüne ayrılan kaynaklar diğer zorunlu gereksinim alanlarına; gıda, sağlık, eğitim, sosyo-kültürel alanlar gibi kritik alanlar için ayrılmadığında da ülkede “*Ekonomik Kaos*” ortaya çıkmaktadır. Bu “*Ekonomik Kaos*”un tetiklemesiyle de yeni terör ve organize suç düşünce ve eylemlerine ortam hazırlanmaktadır. Bu durum ekonominin tam bağımsızlaşmasına, tam egemenliğini kazanmasına ve tam sağlanmasına kadar gitmektedir; ancak, kesinlikle son bulmamaktadır. Sadece olarak orantı farkı ile bir kısır döngü içinde yine devam etmektedir. Dünyadaki tarihi örnekler bu gerçeği açıkça görmemizi sağlamaktadır. Bu durum benzer şekilde 21. yüzyıl öncesi savaşlarda da söz konusu olmuştur. Ancak, eski zamanlarda önce “*Sıcak Savaşlar*” çıkartılarak ve sadece bu “*Sıcak Savaşlar*” üzerinden operasyonlar yapılarak fayda sağlanıyordu. Şöyle ki, iki ve daha fazla devlet arasında çıkan savaşta o ülkelere üçüncü bir ülke tarafından silah ve teçhizat satılır veya “*borç yardımında*” bulunuluyordu. Böylelikle o ülkelerin ekonomik sistemlerini kontrol etmekle birlikte genel mukadderatlarını da tayin ediyorlardı. Yalnız, günümüz dünyasında bu durum olumsuz anlamda çok daha fazla gelişmiştir. Yine savaş çıkarılarak silah ve teçhizat satılmakta hem de ortaya çıkmış olan “*kaos*”tan yararlanarak ayrıca bir terör veya organize suç ekonomisi alanı yaratılarak yüksek kazanç elde edilmektedir. Önemle belirtmekte yarar vardır ki, bu gibi benzeri durumlar en eski çağlardan itibaren küçüklü-büyük ve farklı biçimlerde olmuştur. Ancak günümüz dünyasında bu eylemler daha sistematik ve organize bir biçimde yapılmaktadır. Bu gibi nedenleri ve olayları göz önünde bulundurarak “*Genel Ekonomi*” sağlamlaştırılmalı, ulusal güvenlik ve stratejik istihbarat açısından “*Ulusal Üretim, Yönetim, İşletim ve Denetim*” sistemi iyi ve eksiksiz bir biçimde yapılandırılmalıdır.

Ayrıca, şu husus da özellikle belirtilmelidir ki, “*Savaş Ekonomisi*” ile “*Ekonomik Savaş*” çalışmadaki içeriği ve kapsamı itibarıyla sadece “*Sözlük Anlamı*” ile algılanmamalı ve bir terim olarak daha geniş bir anlam taşıdığı ve daha geniş bir içeriği kapsadığı bilinmelidir. Çalışma zamanı genel ve yüzeysel olarak değinilmiş konu veya konu başlıklarından da açıkça belli olmaktadır ki “*Savaş Ekonomisi*” ve “*Ekonomik Savaş*” geniş bir alanı kapsamaktadır. Ve yine

anlaşılmaktadır ki “*Savaş Ekonomisi*” ve “*Ekonomik Savaş*” ayrı ayrı konuları veya alanları içerse de genel teoride ve dünya uygulamasında da birbiri ile dolaylı veya dolaysız etkileşimde bulunmakta, biri diğerinin oluşmasına neden olmakta ve böylece birbirini kısır döngü içinde takip etmektedirler.

“*Savaş Ekonomisi*” ve “*Ekonomik Savaş*”ı ayrı ayrı olarak ve birbirinden tamamen bağımsız bir biçimde ele almak neredeyse olanaksızdır. Ancak, literatürün genel olarak taranması sırasında ortaya çıkmaktadır ki, “*Savaş Ekonomisi*” ve “*Ekonomik Savaş*” tamamen ayrı konularmış gibi araştırılmakta ve hatta bazen bir diğerinin alanına giren konuları diğer konu ile karıştırılmakta veya ona ait etmektedir. Bu da zaten çok karışık ve disiplinlerarası alan olan “*Savaş Ekonomisi*” ile “*Ekonomik Savaş*” çok anlaşılmaz bir bilim dalı haline getirmektedir.

Dikkate değer diğer bir olgu ise şudur ki yukarıda “*Ekonomik Savaş*” kapsamına dâhil edilmiş faaliyetler “*Sıcak Savaş*” dönemlerinde daha rahat biçimde suistimal olanaklarından yararlanarak yapılmakta ve topluma veya dünyaya çok ciddi zararlar verilmektedir. Ancak bu durum çok da umursanmamaktadır. Genel olarak incelendiğinde görülmektedir ki “*Savaş Ekonomisi*” ve “*Ekonomik Savaş*” birbirlerini kısır döngü ile takip etmektedirler. Yine dünya deneyimine bakıldığında görülmektedir ki bazı uzmanlar veya ilgililer yanlışlıklara da düşebilmekte veya yanlış önlemler almaktadırlar. Bu bağlamda sadece “*Savaş Ekonomisi*”ne yoğun ilgi göstermekte ve bu sayede ülkenin iç ve dış düşman güçlerden korunacağını ve her an tüm saldırılara karşı savunma yapabileceğini sanmaktadırlar. Oysa sadece “*Savaş Ekonomisi*”ne verilen destek bir ülkenin askerî gücünü sağlamlaştırırken, aynı zamanda diğer ekonomik bölümlere az önem verilmesi ile genel ekonomik durumu sekteye uğratmaktadır. Bunun için ülkenin askerî gücünü oluşturan “*Savaş Ekonomisi*” ile beraber ülkenin genel ekonomik durumunun güvenliğini sağlayan “*Ekonomik Savaş*”a da çok ciddi bir biçimde özen ve ilgi gösterilmelidir ki, yalnızca böyle bir yolla art amaçlı iç ve dış güçlere karşı koyulabilir ve genel ekonomik durumun sürdürülebilir kalındırılması sağlanabilir, yurttaşlara da güvenilir bir gelecek sunulabilir.

Düşünce ve aynı zamanda eylem adamı olarak söylediklerini uygulamış olan devlet kurucu tarihi bir şahsiyet, muzaffer komutan ve aynı zamanda “*Sömürgecilik ve Emperyalizm*”e karşı savaşan ilk lider Mareşal Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün “*Savaş ve Ekonomi*” ilişkisi bağlamında belirtmiş olduğu sözler çalışmamıza kılavuz olduğu gibi aynı zamanda spesifik tanımlama ve açıklamalardan dolayı önemli bilimsel analizler içermektedir; öncelikle,

“Mutlaka şu veya bu sebepler için milleti savaşa sürüklemek taraftan değildir. Savaş zorunlu ve hayati olmalıdır. Hakiki düşüncemiz şudur: Ulusu savaşa götürünce vicdan azabı duymamalıyız. Öldüreceğiz diyenlere karşı, ‘ölmeyeceğiz’ diye savaşa girebiliriz. Ancak, ulusun hayatı tehlikeye girmediğiçe, savaş bir cinayettir.”⁶⁰

⁶⁰ M.K. Atatürk, “Atatürk’ün Ordu-Savaş ve Barış Hakkındaki Sözleri”, *Milliyet Gazetesi*, 18.02.2018, <http://blog.milliyet.com.tr/ataturk-un-ordu-savas-ve-baris-hakkindaki-sozleri/Blog/?BlogNo=582150>, Erişim: 02.08.2018.

Hayatta kalmak ve güvenliği sağlamak amacıyla zorunlu savaşlar yapmak için veya savaşları önlemek için “Savaş Ekonomisi”ne gereksinim olduğu gibi hem de “Ekonomik Savaş”a gereksinim vardır. Her koşulda “Genel Ekonomi”nin sağlam olması önemli bir meseledir. Bu yüzden her şeyden önce “Genel Ekonomi”ye önemle dikkat edilmesi gerekiyor. Çünkü;

“Yaşam demek ekonomi demektir... Ekonomi demek, her şey demektir. Yaşamak için, mutlu olmak için, insan varlığı için ne gerekli ise onların hepsi demektir... Ekonomisi zayıf bir millet fakirlik ve yoksulluktan kurtulamaz; toplumsal ve siyasal felaketlerden yakasını kurtaramaz. Memleketin yönetimindeki başarı da ekonomisindeki kazançların derecesiyle orantılı olur. Hiçbir uygar devlet yoktur ki, ordu ve donanmasından evvel ekonomisini düşünmüş olmasın. Memleket ve bağımsızlık savunması için varlığı gerekli olan bütün kuvvetler ve araçlar ekonomik yaşamın açılma ve gelişmesiyle olabilir... Türk Milleti, bütün tarihinde savaş meydanlarında birçok zafer taçları giymiştir. Bununla övünür, daima övünecektir. Ancak, bu övünç tacını daha çok süsleyerek milletin başında tutabilmek için, diğer bir alanda da kesinlikle başarılı olması gerekir; o da ekonomidir... Tarih, milletlerin yükseliş ve çöküş sebeplerini ararken birçok siyasî, askerî, toplumsal sebepler bulmakta ve saymaktadır. Şüphe yok, bütün sebepler, toplumsal olaylarda rol oynarlar. Fakat bir milletin doğrudan doğruya yaşamıyla, yükselişle, çöküşüyle ilişkili ve ilgili olan, milletin ekonomisidir. Tarih ve deneyimin belirlediği bu gerçek, bizim milli yaşamımızda ve milli tarihimizde de tamamen belirmiş bulunmaktadır. Gerçekten Türk tarihi incelenirse bütün yükseliş ve çöküş sebeplerinin bir ekonomi sorunundan başka bir şey olmadığı anlaşılır. Tarihimizi dolduran bunca başarılar, zaferler veya mağlubiyetler, yokluk ve felaketler, bunların hepsi meydana geldikleri dönemlerdeki ekonomik durumumuzla ilgili ve ilişkilidir. Yeni Türkiye’imizi layık olduğu düzeye erdirmeye için, kesinlikle ekonomimize birinci derecede önem vermek zorundayız. Çünkü zamanımız tamamen bir ekonomi döneminden başka birşey değildir.⁶¹ Yani kısaca özetlenirse ‘Savaş Ekonomisi’, savaşın özü/olmazsa olmazı, ‘Ekonomik Savaş’ ise genel ekonominin özüdür / olmazsa olmazdır.’⁶²

“Savaş Ekonomisi” ve “Ekonomik Savaş” ayrı ayrı konu gibi görünmekle ve olmakla birlikte, bilimde ve uygulamada kesinlikle bir birilerinin ayrılmaz parçası ve olmazsa olmazları gibi değerlendirilmelidir. “Ekonomik Savaş”ların “Savaş Ekonomisi”ni tetiklediği gibi “Savaş Ekonomisi” de “Ekonomik Savaş”lara neden olduğu ve her zaman birbirlerini kısır döngü içerisinde takip ettikleri de özellikle bilinmelidir. “Ekonomi”nin ayrı ayrı bölümleri, dalları veya organları olabilir. Ancak unutulmamalıdır ki, her şeyden önce

⁶¹ M.K. Atatürk, *Atatürk’ün Ekonomi ve Kalkınma Hakkında Söylev ve Demeçleri*, T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, 2013, <http://www.atam.gov.tr/duyurular/ekonomi-ve-kalkinma>, Erişim: 19.09.2018.

⁶² V. Süleymanlı, “Savaş Ekonomisi ve Ekonomik Savaş Nedir ve Neden Gereklidir?”, *Anka Enstitüsü*, 18.04.2017. <http://ankaenstitusu.com/savas-ekonomisi-ve-ekonomik-savas-nedir-ve-neden-gereklidir/>, Erişim: 23.04.2017.

“Ekonomi Bir Sistemdir” ve aynen insan bedeninde olduğu gibi ayrı ayrı organların mevcutluğu ve bir sistem halinde çalışması göz ardı edilmemelidir. Hiçbir organ başlı başına ve tam bağımsız olarak sistemden kenar faaliyette bulunamaz. Bir organda olan aksama muhakkak diğer organı da etkileyecektir veya bir organda olan aksama diğer organlarda herhangi bir sorunun olduğunun da sinyalidir. Bir organa fazladan dikkat etmek, onu korumak ve daha da geliştirmek hiçbir zaman çözüm yolu olmamıştır ve mantıken de olamaz da. Her bir sistem üyesine kendi gereksinimleri doğrultusunda özen gösterilmeli ve hiçbir küçük ayrıntı bile dikkatten kenarda bırakılmamalıdır. Aksi takdirde sorunlar çözülmez ve artarak devam ederek çıkılmaz bir yola sapabilir. Geçmişte ve günümüz dünyasındaki sorunların birçoğu bazı işlerin olması gerekenden daha çok dikkate alınması, önemsenmesi ve özen gösterilmesinden dolayıdır veya birçok önemli işlerin küçümsenerek ilgi dışında bırakılmasından ve görmezden gelinmesinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, Ekonomi de bir sistem ve hayati bir gereksinim olduğundan dolayı, ekonomik faaliyetlerin tümü küçüklü-büyükü tam olarak ele alınmalı ve incelenmelidir. Aynı ile “Savaş” kavramı da tam olarak ele alınmalı ve biçim, görünüm, yöntem ve diğer birçok değişime uğrayarak varlığını her daim sürdürdüğü gerçeği de unutulmamalıdır. Bize göre; “Barış’ her zaman sanal ve geçicidir, ‘Savaş’ ise her zaman sürekli ve gelecekte de biçim, yöntem ve diğer değişikliklerle de olsa ara vermeden devam edecektir.” Bu nedenle ilgili eğitim kurumlarında “Savaş Ekonomisi ve Ekonomik Savaş” kesinlikle birlikte ele alınmalı, incelenmeli ve araştırılmalıdır. Aksi takdirde yapılmış olan sonuç araştırmaları ve önerileri kesin bir çözüm ortaya koyamaz ve tam olarak da bir işe yaramaz.

Kaynaklar

21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü Haberleri, <https://21yyte.org/tr/duyurular/7225/istanbul-aydin-universitesi-istihbarat-ve-terorizm-arastirmalari-yukseklisans-programi-acti>, Erişim tarihi: 31.12.2015.

AKAD, M.T.: *Modern Savaşın Temel Kavramları*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.

AKTAN, C.C.: “Geleneksel Uzmanlaşmaya Dayalı Eğitim ve Araştırmaya Karşı Disiplinlerarası Eğitim ve Araştırma Tablosu”, *Değişim Çağında Yüksek Öğretim, Yüksek Öğretimde Değişim: Global Trendler ve Yeni Paradigmalar*, Ed. C. C. Aktan, İzmir Yaşar Üniversitesi Yayınları, İzmir 2007. <http://www.canaktan.org/egitim/global-trendle/aktan-trendler.pdf>, Erişim tarihi: 09.02.2019.

ATATÜRK, M.K.: *Nutuk (Söylev)*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2004.

ATATÜRK, M.K.: “Ekonomi ve Kalkınma Hakkında Söylev ve Demeçleri”, T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, 2013, <http://www.atam.gov.tr/duyurular/ekonomi-ve-kalkinma>, Erişim tarihi: 19.09.2018.

ATATÜRK, M.K.: *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I- III*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006.

ATATÜRK, M.K.: “Atatürk’ün Ordu-Savaş ve Barış Hakkındaki Sözleri, Milliyet Gazetesi”, 18.02.2018, <http://blog.milliyet.com.tr/ataturk-un-ordu-savas-ve-baris-hakkindaki-sozleri/Blog/?BlogNo=582150>, Erişim tarihi: 02.08.2018.

ATİK, S.: “Terör Ekonomisi”, *Terörizmin Finansmanı ve Ekonomisi*, Ed. Haydar Çakmak ve Taner Altınok, Barış Platin Kitabevi, Ankara 2009.

BEŞE, E.: “Organize Suçların Kriminolojik Temelleri: Siyasal Perspektifler”, *Polis Bilimleri Dergisi*, C. III, S. 1-2, Ankara 2000.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, Savaş Maddesi, 20. Cilt, Sapan - Sovyet S.C.B., Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul.

ÖLİYEV, H.: (t.y.). “İktisadiyyat Haqqında”, http://files.preslib.az/projects/toplu/umummilli_lider.pdf, Erişim tarihi: 03.05.2018.

ERGÜN, R.O.: “Harp Ekonomisi”, *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Sayı: 297, Ankara, Mayıs-1995.

ERGÜN, R.O., “Harp Ekonomisi”, *Harp Ekonomisi*, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Akademileri Komutanlığı Basımevi, İstanbul 1985.

GÜNEŞ, F.: *Öğretim İlke ve Yöntemleri*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2014.

HART, B.H.L.: *İkinci Dünya Savaşı Tarihi*, Çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

“PKK Genelev Çalıştırıyor”, *Hürriyet Gazetesi*, 21.05.2000. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/pkk-genelev-calistiriyor-39155814>, Erişim tarihi: 03.12.2018.

KORKMAZ, G.: *Terör ve Medya İlişkileri*, Emniyet Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1999.

KORKMAZYÜREK, H. - ŞEŞEN H.: “Savunma Yönetimi Kavramı ve Savunma Planlaması ile Stratejik Yönetim İlişkisi”, *Stratejik Savunma Yönetimi*, Ed. Taner Altınok, Bizim Büro Yayınları, Ankara 2010.

KURTOĞLU, R.: *Türkiye Ekonomisi (1838-2010)*, Orion Yayınları, Ankara 2015.

MUTLU, M.K.: “Yasa Dışı Göçün Siyasi, Ekonomik ve Sosyal Nedenleri”, *Avrasya Dosyası*, Güvenlik Bilimleri Özel, C. IX, S. 2, Yaz, ASAM Yayınları, Ankara 2003.

OĞUZ, O.: *İktisada Giriş: Temel Kavramlar ve Prensipler*, Marmara Üniversitesi Yayınları, No: 513, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, No: 390, İstanbul 1992.

ÖZELMAS, E.: *İktisada Giriş*, Marmara Üniversitesi Yayınları, No: 407, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, No: 358, İstanbul 1984.

ÖZER, M.: “1. Ünite”, *İktisada Giriş-I*, Ed. Mustafa Özer - Ahmet Tiryaki, Anadolu Üniversitesi Yayınları, No:2615, Açıköğretim Fakültesi Yayınları, No: 1583, Eskişehir 2012.

ÖZSOYLU, A.F.: “Suç Ekonomisi ve Mafya”, *Ekonomik Forum Dergisi*, 15 Kasım 1998.

PAMUKOĞLU, O.: *Strateji: Yenecek ve Kazanacaksınız*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2016.

PERKINS, S.J.: *Bir Ekonomik Tetikçinin İtirafları*, 22. Baskı, Çev. Murat Kayı, April Yayınları, İstanbul 2015.

SÜLEYMANLI, V.: “Savaş Ekonomisi ve Ekonomik Savaş Nedir ve Neden Gereklidir?”, Anka Enstitüsü, 18.04.2017, <http://ankaenstitusu.com/savas-ekonomisi-ve-ekonomik-savas-nedir-ve-neden-gereklidir>, Erişim tarihi: 23.04.2017.

“T.C. Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü Müfredatı”, <https://www.anadolu.edu.tr/akademik/fakulteler/206/iktisat-bolumu/dersler>, Erişim tarihi: 19.02.2019.

“T.C. Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Bölümü Müfredatı”, <http://www.anadolu.edu.tr/acikogretim/turkiye-programlari/iktisat-fakultesi-lisans-programlari-4-yillik/iktisat>, Erişim tarihi: 19.02.2019.

“T.C. Ankara Üniversitesi Adli Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Müfredatı”, http://bbs.ankara.edu.tr/Ders_Plani.aspx?bno=3426&bot=704, 19.02.2019.

“T.C. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü Müfredatı”, http://politics.ankara.edu.tr/index.php?bil=bil_icerik&icerik_id=490&ens_birim=2100, Erişim tarihi: 19.02.2019.

“T.C. İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler ve İstihbarat İncelemeleri Tezli Yüksek Lisans Özel Programının Ders İçeriği”, <https://ebs.aydin.edu.tr/index.iau?Page=Dersicerikleri&BK=365>, Erişim tarihi: 17.02.2019.

“T.C. İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler ve Terörizm Araştırmaları Tezli Yüksek Lisans Özel Programının Ders İçeriği”, <https://ebs.aydin.edu.tr/index.iau?Page=Dersicerikleri&BK=366>, Erişim tarihi: 17.02.2019.

“T.C. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Bölümü Müfredatı”, <http://ebs.istanbul.edu.tr/home/dersprogram/?id=1119&yil=2018>, Erişim tarihi: 19.02.2019.

“T.C. İstihbarat Akademisi ve Eğitim Merkezi”, <https://www.mit.gov.tr/isamer.html>, Erişim tarihi: 20.02.2019.

“T.C. Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Müfredatı”, http://www.jsga.edu.tr/images/haber/9647040_UGT%20YL%20Ders%20Katalo%C4%9Fu%2024.05.2019.pdf, Erişim tarihi: 19.02.2019.

“T.C. Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Ders İçerikleri”, http://www.jsga.edu.tr/images/haber/2469629_UGT%20DERS%20BI%CC%87LGI%CC%87%20FORMLARI-%20Bahar%20D%C3%B6nemi.pdf, Erişim tarihi: 19.02.2019.

“T.C. Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Dersleri ve Ders Dağılımı”, http://www.jsga.edu.tr/images/haber/6079838_KAMU%20Y%C3%96NET%C4%B0M%C4%B0%20DERS%20KATALO%C4%9EU%2020.05.2019.pdf, Erişim tarihi: 19.02.2019.

“T.C. Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Dersler Konuları”, http://www.jsga.edu.tr/images/haber/1898912_SU%C3%87%20ARA%C5%9ETIRMALARI%20DERS%20KATALO%C4%9EU.pdf, 19.02.2019.

“T.C. Milli Savunma Üniversitesi Alparslan Savunma Bilimleri Enstitüsü 2018-2019 Lisansüstü Öğretim Programları Ders Konu ve Kapsamları”, http://www.kho.edu.tr/akademik/enstitu/enstitu_yeni_sayfa/03_AKADEM%C4%B0K/L%C4%B0SANS%C3%9CST%C3%9C%20%C3%96%C4%9ERET%C4%B0M%20PROGRAMLARI%20DERS%20KONU%20VE%20KAPSAMLARI%202018-2019/Ders%20Konu%20ve%20Kapsamlar%C4%B1.pdf, Erişim tarihi: 02.02.2019.

“T.C. Milli Savunma Üniversitesi Atatürk Stratejik Araştırmalar Enstitüsü 2018-2019 Lisansüstü Öğretim Programları”, https://msu.edu.tr/enstituler/atasaren/ATASAREN_Tanitim_Kitapcigi_2018-2019.pdf, Erişim tarihi: 03.02.2019.

“T.C. Milli Savunma Üniversitesi Barbaros Deniz Bilimleri ve Mühendisliği Enstitüsü Lisansüstü Programları”, <https://www.dho.edu.tr/barbaros/ek2/>

Ek-2_Deniz%20Lojistik%20Y%C3%B6netimi%20Y%C3%BCksek%20Lisans%20Program%C4%B1.pdf, Erişim tarihi: 04.02.2019.

“T.C. Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu Tüm Bölümler 2017-2018 Eğitim-Öğretim Yılı Ders Programı”, <https://msu.edu.tr/tanitim/KHO/KHO.pdf>, Erişim tarihi: 03.02.2019.

“T.C. Polis Akademisi Adli Bilimler Enstitüsü Dersler ve Ders İçerikleri”, <https://abe.pa.edu.tr/dersler-ve-ders-icerikleri.html>, Erişim tarihi: 11.02.2019.

“T.C. Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Doktora Programları 2018-2019 Eğitim Öğretim Yılı Ders Müfredatı”, <https://gbe.pa.edu.tr/Upload/editor/files/GBE/ders%20icerikleri/DERS%20%C4%B0%C3%87ER%C4%B0KLER-%C4%B0%20GBE%20DOKTORA.pdf>, Erişim tarihi: 11.02.2019.

“T.C. Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Programları 2018-2019 Eğitim Öğretim Yılı Ders Müfredatı”, <https://gbe.pa.edu.tr/Upload/editor/files/GBE/ders%20icerikleri/DERS%20%C4%B0%C3%87ER%C4%B0KLER-%C4%B0%20GBE.pdf>, Erişim tarihi: 11.02.2019.

“T.C. Üsküdar Üniversitesi Bağımlılık ve Adli Bilimler Enstitüsü Doktora Müfredatı”, <https://cdn.uskudar.edu.tr/uploads/files/2018/11/01/adli-bilimler-doktora-mufredati.pdf>, Erişim tarihi: 17.02.2019.

“T.C. Üsküdar Üniversitesi Bağımlılık ve Adli Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Müfredatı”, https://cdn.uskudar.edu.tr/uploads/files/2018/07/12/suc-onleme-ve-analizi_1.pdf, Erişim tarihi: 17.02.2019.

TANYELİ, C.: “Harb ve Ekonomi İlişkileri”, *Harb Ekonomisi*, Ed. Feridun Ergin, Harb Akademileri Yayınları, İstanbul 1985.

TEZCAN, M.: *Eğitim Sosyolojisi*, 4. Baskı, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, No: 150, Ankara 1985.

Türk Dil Kurumu (TDK), *Büyük Türkçe Sözlük Eğitim Terimleri Sözlüğü*, www.tdk.gov.tr., Erişim tarihi: 12.05.2016.

“Türk Silahlı Kuvvetleri Harb Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Lisansüstü Ders Bilgileri”, http://www.harpak.edu.tr/saren/default.asp?sayfa=3&alt_sayfa=45, Erişim tarihi: 31.12.2015.

YALÇINKAYA, H.: “Savaşın Değişimi ve Savaş Çalışmalarında Farklı Disiplinler”, *Savaş: Farklı Disiplinlerde Yeni Yaklaşımlar*, Ed. Haldun Yalçinkaya, Siyasal Kitabevi, Ankara 2010.

YALÇINKAYA, H.: *Savaş: Uluslararası İlişkilerde Güç Kullanımı*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2008.

YILDIRIM, A.: “Disiplinlerarası Öğretim Kavramı ve Programlar Açısından Doğurduğu Sonuçlar”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, No: 12, Ankara 1996.

YILMAZ, S.: *21. Yüzyılda Güvenlik ve İstihbarat*, 2. Baskı, Milenyum Yayınları, İstanbul 2007.

ROGOZİNA, D.: *Voyna i Mir v Terminah i Opredeleñiyah, Voennno- Politicheskiy Slovar Pod Obshchaey Redaktsiey Dmitriya Rogozina*, Rossiyskoy Federatsii, Moskve 2011.

AÇIK CEZAEVİ DOĞU TÜRKİSTAN

Prof. Dr. Salih AYNURAL*

Öz

Çin son birkaç yıldır gözünü karartmış; Doğu Türkistan'da hem dini, hem de milli kültürü yok etme ve Türkleri Çinileştirme politikalarına hız vermiştir. Beyin yıkama ve güvenlik önlemi adına milyonlarca insanı toplama kamplarına toplamış; Doğu Türkistan'ı adeta açık cezaevi haline dönüştürmüştür.

Anahtar kelimeler: Kültür Soykırımı, Asimilasyon, Açık Cezaevi, Yasaklar.

Eastern Turkistan A Prison Camp

Abstract

China has been dazzling for the last few years; It has accelerated the policies of destroying both religious and national culture in East Turkestan and making the Turks Chinese. In the name of brainwashing and security measures, it recruited millions of people to concentration camps; It has turned East Turkistan into an open prison.

Keywords: Cultural Genocide, Assimilation, Prison Camp, Prohibits.

Giriş

Türkiye'nin yaklaşık iki katı büyüklüğünde (1.8 milyon km²), yirmi milyondan fazla Türk'ün (çoğunluğu Uygur olmak üzere, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar) kadim yurdu olan Doğu Türkistan, 1759 yılında Çin-Mançu işgaline uğramış; bu dönemden sonra 1863, 1933 ve 1944 yıllarında bağımsızlığını ilan etmişse de kısa sürede Çin tarafından tekrar işgal edilmiştir. Kısacası Çin, Doğu Türkistan'ı yaklaşık 250 yıldır işgal altında tutmakta, yeraltı ve yerüstü kaynaklarını sömürmekte, Türk ve Müslüman olan halkına dönem dönem büyük zulümler yaşatmaktadır.

Doğu Türkistan, Çin için çok stratejik bir bölgedir. Çin'in batıya açılan kapısıdır. Londra'dan başlayan İpek Yolu, Doğu Türkistan'dan geçerek Pekin'e ulaşmaktadır. Ayrıca Doğu Türkistan'ın sekiz ülkeyle sınırı olması da önemli özelliklerinden biridir. Bölgenin petrol, doğal gaz ve kömür üretimi hayli

* Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yüksek Danışma Kurulu Üyesi.

yüksektir. Nitekim 2014 yılında Doğu Türkistan'da 143 milyon ton kömür çıkarılmıştır. Bu miktar bütün Çin'de çıkarılan kömürün %40'ına tekabül etmektedir. Aynı yıl çıkarılan petrol miktarı 27.39 milyon tondur. Bu rakam neredeyse Türkiye'nin bir yıllık ham petrol tüketimine denktir. Doğal gaz üretimi ise 29.15 milyar m³'tür.¹ Çıkarılan diğer madenler hesaba katılmasa bile sadece petrol, doğal gaz ve kömür üretiminin ne denli önemli olduğu açıkça görülmektedir.

Doğu Türkistan'ın stratejik konumda olmasının diğer bir sebebi; Batı Türkistan (Orta Asya) Cumhuriyetleri'nden Çin'e uzanan doğal gaz ve petrol boru hatlarının güzergahı üzerinde olmasıdır. 2006 yılında Kazakistan'dan Çin'e yıllık önce 10 milyon ton, daha sonraki eklemelerle 20 milyon ton kapasiteli boru hattı döşenmiştir. Ayrıca Batı Türkistan Cumhuriyetleri'nden Türkmenistan, Özbekistan ve Kazakistan doğal gazının Çin'e ihracı için 2009 yılında 8800 km uzunluğunda, yıllık 55 milyar m³ kapasiteli doğal gaz boru hattı faaliyete geçirilmiştir.² Bir noktada Doğu Türkistan, Çin'in hem enerji kaynağı hem de enerji koridorunu oluşturmaktadır.

Doğu Türkistan halkı 250 yıldır esaret altında bulunmasına rağmen, son dönemlerde gördüğü şiddet, baskı, zulüm ve asimilasyon politikalarına daha önce bu denli şahit olmamıştır. Kadim Türk yurdu 1949 yılından itibaren, bir yandan Çinli istilasına uğrarken, diğer yandan dini ve kültürel soykırıma tabi tutulmaktadır. Çin bunca çabaya rağmen, yıllardır Doğu Türkistanlıların dini ve kültürel kimliklerini korumalarından son derece rahatsızlık duymakta, bu kimliği ortadan kaldırmak için her türlü şiddet ve baskıya başvurmaktadır. Biz bu makalemizde; son yıllarda Çin'in uygulamaya koyduğu şiddet ve asimilasyon politikalarını göz önüne koymaya çalışacağız.

Doğu Türkistan'da Çin'in Aldığı İnsanlık Dışı Güvenlik Önlemleri

Son birkaç yıldır Doğu Türkistan, Çinli yetkilerin uyguladıkları politikalarla açık cezaevine dönüştürülmüştür. Cezaevine atılanlar, cezaevinden farksız toplama kamplarına gönderilenler haricinde, diğer Doğu Türkistanlılar da adeta açık cezaevinde yaşamaktadır. Nitekim bugün Doğu Türkistan'da kamerasız ne bir cadde, ne bir sokak, ne bir camii, ne de bir okul kalmıştır. Hatta cezaevi ve toplama kamplarında insanlar banyolarına varıncaya kadar kameralar ile izlenmektedir.³ Özellikle Doğu Türkistanlıların yoğun yaşadığı Kaşgar ve Hoten gibi şehirlerde güvenlik önlemleri hat safhaya çıkarılmış durumdadır. Bu şehirlerde insanlar her birkaç yüz metrede 8-10 kamerayla takip edilmektedir. Nitekim 2017 yılında Hoten iline bağlı Karakaş ilçesinde okulların, camilerin, sokakların ve caddelerin gözetimi için 35 bin kamera

¹ J. Duan, "The Energy Industry in Xinjiang, China: Potential, Problems and Solutions", <https://www.powermag.com/energy-industry-xinjiang-china-potential-problems-solutions-web>, January 1, 2016.

² E. Chow - L. Hendrix, "Central Asia's Pipelines: Fields and Dreams and Reality", *The National Bureau of Asian Research*, NBR Special Report 23, September 2010, s. 3.

³ Sean R. Roberts, "Fear and Loathing in Xinjiang: Ethnic Cleansing in the 21st Century", https://www.fairobserver.com/region/asia_pacific/xinjiang-uighur-muslims-internment-camps-china-human-rights-news-54321/, December 17, 2018.

ihalesi yapılmıştır.⁴ Bu kameralar gece görüşlü olup, plakaları okumakta, sürücünün yüzünü tanımlamaktadır.⁵ Kısacası Doğu Türkistan'da insanlar en üst teknoloji ile takip edilmektedir.⁶ Son dönemde Çin hükümeti, Doğu Türkistan'da teknik takip ve gözetlemeyi daha da etkinleştirmek için ciddi bir bütçe ayırmış, on binlerce yeni güvenlik görevlisi atamıştır.⁷ Çin kaynaklarına göre, Doğu Türkistan'da güvenlik için ayrılan bütçe yıllık 9.16 milyar dolara ulaşmıştır. Bu artış, genel güvenlik bütçe artışının 8 katıdır.⁸ Kısacası Çin, Doğu Türkistan'da çok gelişmiş polis devleti kurmuştur. Neredeyse her beş yüz kişiye bir karakol düşmektedir.⁹

Doğu Türkistanlıların kendi topraklarında seyahat ve hareket özgürlükleri de kısıtlanmış durumdadır. Türkler çok sık aralıklarla güvenlik kontrolüne tabi tutulmakta; bu kontroller sırasında üstler aranmakta, kimliklere bakılmakta, yüz taraması yapılmaktadır. Ayrıca akıllı telefonlar kontrol edilmekte gerekirse içerikleri indirilmektedir. Bu içeriklerde dini veya milli bir bulguya rastlanırsa derhal tutuklama gerçekleşmektedir. Bunlarla birlikte akıllı telefonlara gizlice casus yazılımlar yüklenmektedir. Türklerin her türlü yazışmaları, yurtiçi ve yurtdışı konuşmaları bu yazılımlar sayesinde takip edilmektedir.¹⁰ Dolayısıyla birçok Doğu Türkistanlı akıllı telefon kullanmayı bırakmış durumdadır. Ayrıca çipli kimlik kartları vasıtasıyla da kimlerin nerede oldukları anında görülebilmektedir. İş veya seyahat amaçlı başka şehre gitmek isteyen Türkler, polis merkezlerine veya halk ofisi denilen yerlere müracaat etmek zorundadır. Ancak oradan çıkan izinle seyahatlerini gerçekleştirebilmektedirler.

Bu kontroller öyle can sıkıcı hale gelmiştir ki, bazen bir km'lik yolda dört beş kez kontrol yapılmaktadır.¹¹ Tren istasyonlarında Doğu Türkistanlılar bilet almadan önce güvenlik kontrolüne tabi tutulmakta, bilet alımından sonra çantaları tekrar açtırılmaktadır.¹² Bu uygulamalar sadece Türkler için geçerliliğini sürdürürken Çinliler bu tür kontrole tabi tutulmamaktadır. Dolayısıyla Türklerin zamanının bir kısmı kontrol noktalarında sıra beklemekle geçmektedir. Çinli yetkililer, Çinlilerin Doğu Türkistan'ı kalkındırma ve geliştirmeye geldiklerini dolayısıyla onlar için kontrol noktalarında *"yeşil kanallar"* oluş-

⁴ Ben Dooly, "Chinese firms cash in on Xinjiang's growing police state", <https://www.afp.com/en/chinese/-firm-cash-xinjiangs-growing-police-state>, Jun 27, 2018.

⁵ <https://www.economist.com/briefing/2018/05/31/china-has-turned-xinjiang-into-a-police-state-like-no-other>

⁶ <https://www.abc.net.au/news/about/backstory/television/2018,09-16/inside-chinas-secret-re-education-camps-cracking-down-on-islam/10,249426>.

⁷ İnsan Hakları İzleme Örgütü Raporu, https://www.hrw.org/sites/default/files/report_pdf/china0918_web.pdf, September 2018, s. 3.

⁸ Emily Feng, "Crackdown in Xinjiang: Where have all the people gone?", <https://www.ft.com/content/ac0ffb2e-8b36-11e8-b18d-018173a0340>, August 5, 2018, s. 57.

⁹ <https://www.economist.com/briefing/2018/05/31/china-has-turned-xinjiang-into-a-police-state-like-no-other>

¹⁰ <https://www.asiasociety.org/blog/asia/whats-happening-xinjiang-four-questions-about-chinas-human-rights-crisis>, October 29, 2018.

¹¹ Adı geçen rapor, s. 58.

¹² <https://www.economist.com/briefing/2018/05/31/china-has-turned-xinjiang-into-a-police-state-like-no-other>

turdıklarını, oysa Müslüman Türkler arasından teröristler çıkması sebebiyle onların kontrol edilmesi gerektiğini öne sürmektedir.¹³ Kısacası her bir Doğu Türkistanlı, Çinliler tarafından potansiyel suçlu ve terörist olarak görülmektedir. Nitekim her fırsatta 12-65 yaş aralığındaki Türklerin DNA'ları toplanmakta, gözbebekleri taranmakta, ses kayıtları,¹⁴ kan örnekleri ve parmak izleri alınmaktadır.¹⁵ Hatta insanları geriye ve ileriye yürüterek, yürüyüş stilleri bile videoya kaydedilmektedir.¹⁶

Türklerin her hareketinden şüphe duyulmaktadır. Mesela bir Türk, aracının deposunu tam doldurduğunda; acaba molotof kokteyl mi, yoksa intihar saldırısı mı yapacak? kuşkusuna kapılmaktadır.¹⁷ Nitekim Buluntay Kasabası'nda hükümet yetkilileri, torna ve kibrit işiyle uğraşan Türkleri silah yapabilirler korkusuyla gözetim altında tutmaktadır.¹⁸ Doğu Türkistan'da Türklerin internet kullanımı oldukça sınırlandırılmış aynı zamanda sıkı denetim altına alınmıştır. Uluslararası basın mensuplarının bu bölgeye izinsiz girmesi de men edilmiştir.¹⁹ Doğu Türkistan'a giden turistler bile gözetim altında tutulmaktadır. Kimlerle görüştükleri, geliş amaçlarının ne olduğu bir bir öğrenilmeye çalışılmaktadır. Yabancıların Türklerle konuşmaları da çok zordur. Türkler başımıza bir şey gelir korkusuyla yabancılarla konuşmaktan ve temas kurmaktan imtina etmektedir. Çünkü yabancılarla görüşmek, her hangi bir Türk için toplama kampına gönderilme sebeplerinden birisidir. Doğu Türkistan'da Türkler nerdeyse 24 saat izlenmektedir.²⁰ Bu durum Çin baskısının ne kadar acımasız ve şiddetli olduğunu çok açık bir surette göstermektedir. Doğu Türkistan'daki baskı ve zulüm, özellikle Tibet Otonom Bölge Komünist Parti Sekreteri Chen Quan Guo'nun 2016 yılının Ağustos ayında Doğu Türkistan'a atanmasından sonra müthiş bir şekilde artmıştır.²¹

Çin aldığı yeni bir kararlar Doğu Türkistanlıların; Afganistan, Cezayir, Azerbaycan, Mısır, Endonezya, Irak, İran, Kazakistan, Kenya, Kırgızistan, Libya, Malezya, Nijerya, Pakistan, Rusya, Suudi Arabistan, Somali, Güney Sudan, Suriye, Tacikistan, Tayland, Türkiye, Türkmenistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Özbekistan ve Yemen'e gitmelerini yasaklamıştır. İlginç olan bu ülkelere yasaktan önce giden Doğu Türkistanlıların dahi sorguya çekilmesi, bu seyahatlerinden dolayı suçlanarak toplama kamplarına gönderilmesidir.²²

¹³ *Adı geçen rapor*, s. 17.

¹⁴ Tanner Greer, "48 Ways to Get Sent to a Chinese Concentration Camp", <https://foreignpolicy.com/2018/09/13/48-ways-to-get-sent-to-chinese-concentration-camp/>

¹⁵ *Adı geçen rapor*, s. 17.

¹⁶ *Adı geçen rapor*, s. 77.

¹⁷ <https://www.abc.net.au/news/about/backstory/television/2018,09-16/inside-chinas-secret-re-education-camps-cracking-down-on-islam/10249426>.

¹⁸ *Adı geçen rapor*, s. 24.

¹⁹ M. Maochun Yu, "China's Final Solution In Xinjiang", <https://www.hoover.org/research/chinas-final-solution-xinjiang>, October 9, 2018.

²⁰ <https://www.abc.net.au/news/about/backstory/television/2018,09-16/inside-chinas-secret-re-education-camps-cracking-down-on-islam/10249426>

²¹ *Adı geçen rapor*, s. 1.

²² *Adı geçen rapor*, s. 15.

Çinli yetkililer Doğu Türkistan'da yaşayan tüm etnik halkı üç sınıfa ayırmıştır. Güvenilir, şüpheli ve güvenilirmez. Çinliler güvenilir sınıfına girmektedir. Onlar her türlü serbestliğe sahiptir. Türkler ise şüpheli veya güvenilirmez sınıfındadır. Onların hareket serbestliği sınırlıdır.²³ Doğu Türkistan'da insanlar sadece kendilerinden sorumlu değildir. Aynı zamanda aile fertlerinden de sorumludur. Aile fertlerinden herhangi birisi gözaltına alındığı takdirde, bütün aile potansiyel suçlu durumuna düşmektedir.²⁴ İnsanlar o derece korkutulmuştur ki; kapıları çalındığında (polisler gelip toplama kamplarına götürürlerse orada üşümeylem diye) derhal ceket veya hırkalarını giyerek kapıyı açmaktadırlar.

Sadece Doğu Türkistan veya Çin'de yaşayan Türkler değil, başka ülkelere kaçıp yerleşen Türkler de sıkı takip altında tutulmaktadır. Yurtdışındaki Doğu Türkistanlılardan aktif bir şekilde Doğu Türkistan'daki haksızlık ve zulümleri eleştirenler, bu eleştirilerine son vermedikleri takdirde akrabalarının tutuklanacağı tehdidiyle sindirilmeye çalışılmaktadır. Nitekim bu tehditlere boyun eğmeyen ABD'inde Hür Asya radyosunda çalışan dört Uygur'un akrabaları tutuklanmıştır.²⁵ Aynı zamanda Çinli yetkililer bazı Doğu Türkistanlıları, ailelerine işkence yapacakları tehdidi ile casusluğa zorlamakta, onlar vasıtasıyla bütün dünyadaki Doğu Türkistanlıların faaliyetlerini yakından takip etmektedir.²⁶ Ayrıca insanların birbirlerini ihbar etmeleri teşvik edilmektedir. Nitekim Çinli polisler suçsuz yere gözaltına aldıkları insanlara, *"eğer beş vakit namaz kılan üç veya dört kişinin ismini verirseniz sizi serbest bırakırız"* şeklinde ahlaksız tekliflerde bulunmaktadır.²⁷ Bu nedenle Türkler birbirleriyle görüşme ve konuşmayı sınırlamaya başlamışlardır.²⁸ Ayrıca Çin devleti, şiddet ve zulüm nedeniyle başka ülkelere kaçan Doğu Türkistanlıların iadesi için söz konusu ülkelere baskı yapmaktadır. Dolayısıyla Çin baskısından yurtdışına kaçmak zorunda kalan birçok Doğu Türkistanlı korku ve endişe içinde yaşamaktadır. Özellikle Çin'in öncülük etmesiyle kurulan Şangay İşbirliği Örgütü üyeleri Çin'in isteklerine karşı çıkamamaktadır. Türkiye'deki Doğu Türkistanlıların anlattıklarına göre; yurtdışındaki Doğu Türkistanlılar bütün mal varlıkları ve sermayeleri ile birlikte Çin'e dönmeye zorlanmakta, Doğu Türkistan'da yaşayan aileleri ile irtibat kurmaları engellenmektedir.

Doğu Türkistan'da Toplama Kampları

Doğu Türkistan'da toplama kamplarının kurulmasının ana gayesi; İslam inancını ve Türk kültürünü ortadan kaldırmaktır. Bu kampların inşasına

²³ <https://www.abc.net.au/news/about/backstory/television/2018,09-16/inside-chinas-secret-education-camps-cracking-down-on-islam/10249426>

²⁴ *Adı geçen rapor*, s. 3.

²⁵ Gene A. Bunin, "We're a people destroyed: Why Uighur Muslims across China are living in fear", theguardian.com/news/2018/aug/07/why-uighur-muslims-across-china-are-living-in-fear

²⁶ Steve Chao, "Exposed: China's surveillance of Muslim Uighurs", <https://www.aljazeera.com/blogs/asia/2019/01/exposed-china-surveillance-muslim-uighurs-190130011449217.html>

²⁷ *Adı geçen rapor*, s. 30.

²⁸ *Adı geçen rapor*, s. 74.

2012 yılında başlanmış, 2016 yılının sonlarına doğru Yeniden Eğitim Merkezi, Mesleki Eğitim Merkezi, Eğitim Yoluyla Dönüşüm Merkezi adı altında bu kamplar faaliyete geçirilmiştir. Çinli yetkililer uzun bir süre bu kampların varlığını inkar etmiştir. Ancak Birleşmiş Milletler, Avrupa Parlamentosu, Uluslararası İnsan Hakları örgütlerinin toplama kamplarının varlığını kanıtlayan raporlar yayımlaması üzerine, bu kampların toplama kampları değil, kendilerini geliştirmek isteyen Doğu Türkistanlı gönüllülerin katıldığı kamplar olduğunu öne sürmeye başlamıştır. Oysa söz konusu kamplarda kalıp da yurt dışına çıkanların ifadelerine göre; bu kamplar eğitim veya meslek edindirme kampları değil, resmen beyin yıkama merkezi ve hapishanedir. Nitekim bu kamplara insanlar cebren götürülmektedir. Özellikle dini ve milli hassasiyeti olanlar çeşitli bahanelerle bu kamplara gönderilmektedir. Nitekim araştırmacı yazar Tanner Greer, toplama kamplarına gönderilmenin bahanelerini dipnotta zikrettiğimiz şekilde ortaya koymuştur.²⁹ Bu kamplara sadece Doğu Türkistan'da yaşayanlar değil, Çin'in başka bölgelerinde ikamet eden Türkler de alınmaktadır. Bu nedenle kendi hemşerilerini istihdam eden iş yeri sahipleri Doğu Türkistanlı işçi bulmakta zorlanmaktadır.³⁰

Doğu Türkistan'da her geçen gün toplama kamplarına gönderilenlerin sayısı artmakta buna paralel olarak toplama kamplarının sayısında ve kapasitesinde de büyük artışlar kaydedilmektedir. Nitekim Avusturya Politika Enstitüsü'nün araştırmaları sonucunda, 2016 yılında açılan 28 kampın kapasitesi son iki yıl içinde beş kat artış göstermiştir. Birleşmiş Milletlerin tespitine göre, Aralık 2018 tarihinde 1.1 milyon Doğu Türkistanlı toplama kamplarında tutulmaktadır.³¹ Çin üzerine araştırmaları ile tanınan araştırmacı yazar Adrian

²⁹ Nitekim Tanner Greer, Foreign Policy'de yazdığı makalede toplama kamplarına gönderilmenin 48 nedenini şöyle açıklamıştır: 1- Pusula bulundurmak, 2- Yetkililerle tartışmak, 3- Çin'in bazı ülkelerden geride olduğunu söylemek, 4- Birden fazla bıçağa sahip olmak, 5- Mahalli yetkilileri şikayet etmek, 6- VPN kullanmak, 7- WhatsApp kullanmak, 8- Sigara kullanmamak, 9- Kimliği üzerinde bulunmamak, 10- Ebeveynin vefatında ağlamak, kederlenmek, 11- Yetkililerin DNA için materyal almalarına engel olmak, 12- Yurtdışında hazırlanmış video izlemek, 13- Çin bayrağı önünde başörtüsü takmak, 14- 45 yaşın altında başörtüsü takmak, 15- Camiye gitmek, 16- İbadet etmek, 17- Oruç tutmak, 18- Dini sohbetler dinlemek, 19- Gözbebeğini taratmamak, 20- Telefona indirilen şeyleri yetkililere göstermemek, 21- Yetkililere ses kaydını vermemek, 22- Okulda ana dilinde konuşmak, 23- Resmi kuruluşlarda ana dilinde konuşmak, 24- Herhangi bir şekilde yurtdışında birisiyle konuşmak, 25- Arap harfleri ile yazılmış tişört giymek, 26- Zorunlu propaganda derslerine katılmamak, 27- Zorunlu bayrak çekme seremonisine katılmamak, 28- Tam sakallı olmak, 29- Dini semboller taşıyan kıyafetler giymek, 30- Ortak mücadele seanslarına katılmamak, 31- Ortak mücadele seanslarında kendini veya aile üyelerini ifşa etmemek, 32- Polis tarafından tutuklandığında kendini öldürmeye çalışmak, 33- Eğitim kamplarında (toplama kamplarında) intihara teşebbüs etmek, 34- Geleneksel (İslami) cenaze töreni yapmak, 35- Birden fazla aileyi polis merkezine haber vermeden davet etmek, 36- Bu sayılanlarla ilgili kişilerle ilişkili olmak, 37- Çok çocuk sahibi olmak, 38- Alkol almamak, 39- Kardeş olma programı altında eve gelenlerin yemesine, içmesine ve kalmasına izin vermemek, 40- Yiyecek depolamak, 41- Çadır bulundurmak, 42- Kaynak ekipmanı bulundurmak, 43- Güneş doğmadan kahvaltı yapmak (oruç tutma şüphesi), 44- Yurtdışına kendi başına çıkmak, 45- Başka birisine küfür etmemesini söylemek (dindarlık kaygısı), 46- Başka birisine günah işlememesini söylemek, 47- Yurtdışına çıkan birisini tanımak, 48- Yurtdışına seyahat eden birisiyle konuşmak (Tanner Greer, "48 Ways to Get Sent to a Chinese Concentration Camp", <https://foreignpolicy.com/2018/09/13/48-ways-to-get-sent-to-chinese-concentration-camp/>)

³⁰ Gene A. Bunin, "a.g.m."

³¹ Lily Kuo, "If you enter a camp, you never come out: inside china's war on Islam", theguardian.com/World/2019/jan/11/if-you-enter-a-camp-you-never-come-out-inside-chinas-war-on-islam

Zenz'in tahminlerine göre, bu rakam Mart 2019'da 1.5 milyona yükselmiştir.³² Maalesef şu anda Doğu Türkistan'da, yakınlarından en az bir kişinin toplama kampına alınmadığı tek bir insan yoktur. Toplama kampları o derece kalabalıklaşmıştır ki, insanlar yatacak yer bulmakta zorlanmakta, nöbetleşe yatakları kullanmaktadır. Bu nedenle kamp yetkilileri daha fazla insan getirilmesi için yalvarırken, hükümet yetkilileri polislerin daha fazla tutuklama yapmalarını ve toplama kamplarına göndermelerini teşvik etmektedir.³³ Nitekim 2016 yılının sonlarından itibaren keyfi tutuklamalar artmaya başlamıştır.³⁴

Toplama kamplarına gönderilenler neden gönderildiklerini ve ne kadar süre bu kamplarda kalacaklarını bilmemektedir. Üstelik kamplardaki gayri insani şartlar, fiziksel ve psikolojik tacizler; hamile ve lohusa kadınların, engellilerin, yaşlı insanların ısrarla kamplarda tutulması hayatı çekilmez hale getirmektedir.³⁵ Bir dönem toplama kamplarında kalıp daha sonra yurtdışına kaçanların ifadelerine göre, Doğu Türkistanlılar dinlerini ve kültürlerini inkara zorlanmaktadır. Komünist ideoloji ve Çin milliyetçiliğini benimsemeleri, her sabah Çin milli marşını okumaları,³⁶ Çince öğrenmeleri, bazı kamplarda yemek öncesi besmele yerine Çin Devlet Başkanı Xi Jinping'e teşekkür etmeleri istenmektedir.³⁷ Uzun bir süre bu toplama kamplarında kalan Omir Bekali, kampta kaldığı süre içinde özellikle Müslümanlar için mübarek bir gün olan Cuma günlerinde domuz eti yemeye zorlandıklarını belirtmektedir.³⁸ Çince en az bin karakter öğrenmeyen Türkler kamplardan çıkarılmamaktadır. Ayrıca herhangi bir infiale meydan vermemek için, toplama kamplarında ölen insanların ailelerine baskı yapılarak, cenazelerin gece yarısı yıkanmadan, namaz kılınmadan gömülmesi sağlanmaktadır.³⁹ Türkler o derece baskı altındadır ki, aylardır toplama kamplarında olan akrabaları sorulduğunda; onların mektepte veya eğitimde olduklarını söylemektedirler. Çünkü gerçekleri dile getirenler derhal tutuklanarak toplama kamplarına gönderilmektedir. Doğu Türkistan'da toplama kampları korkulu bir rüyaya dönüşmüştür. Nitekim Hoten şehrinde "Eğer Lop'daki toplama kampına girersen bir daha çıkışın olmaz." söylemi yaygınlaşmıştır.⁴⁰ Hülasa toplama kampları Doğu Türkistanlılar için birer travma merkezi haline gelmiştir.

Doğu Türkistan'da baskı o hale gelmiştir ki; Türklere yapılan şiddet ve baskıyı tenkit eden insaf sahibi bazı Çinli aktivistler bile, gözdağı amacıyla

³² <https://www.theguardian.com/world/2019/mar/26/xinjiang-crackdown-must-continue-top-china-leader-says>

³³ *Adı geçen rapor*, s. 12.

³⁴ Catherine Putz, "Kazakhstan and the Xinjiang Problem", <https://thediplomat.com/2018/09/kazakhstan-and-the-xinjiang-problem/>

³⁵ *Adı geçen rapor*, s. 2.

³⁶ <https://www.abc.net.au/news/about/backstory/television/2018,09-16/inside-chinas-secret-re-education-camps-cracking-down-on-islam/10249426>.

³⁷ Catherine Putz, "a.g.m."

³⁸ <https://www.independent.co.uk/news/world/asia/china-ughur-muslim-education-camps-forbidden-beards-pray-pork-xinjiang-a8835861.html>, 22 March, 2019.

³⁹ *Adı geçen rapor*, s. 47.

⁴⁰ Lily Kuo, "a.g.m."

toplama kamplarının yolunu tutmaktadır.⁴¹ Hatta yıllarca hapisanede yatmış, cezasını çekmiş Doğu Türkistanlılar da tahliyelerinden sonra siyasi eğitim alacakları gerekçesiyle toplama kamplarına gönderilmektedir.⁴²

Kanunen, toplama kamplarında kalanların avukatları ile görüşme hakları bulunmaktadır. Fakat bu haklarını fiiliyatta kullanamamaktadırlar. Haftada bir gün telefonla çok kısıtlı süre dışında, akrabalarla görüşmek de yasaklanmıştır.⁴³ Telefon görüşmeleri de kayıt altında yapılmaktadır. Ancak kamp yetkililerinin standartlarına göre iyi hal gösteren bazı kişilerin, birkaç günlüğüne evlerine gitmelerine izin verilmektedir. Kamplarda tutukluların birbirleriyle konuşmalarına da müsaade edilmemektedir.⁴⁴ Kısacası Çinli yetkililer, her fırsatta toplama kamplarını eğitim kampları olarak tanımlasalar da gerçekler çok farklıdır. Bu kamplara sadece dışarıdan bakmak bile yeterlidir. Gözetleme kuleleri, yüksek duvarlar ve dikenli tellerle çevrili kampların görünüşü bile cezaevinden farksızdır. Bu toplama kamplarının gerçek amaçlarının ne olduğu bazı Çinli bürokratların açıklamalarından daha iyi anlaşılmaktadır. Nitekim Çin'in ABD büyükelçisi bir beyanatında; “söz konusu kamplardaki faaliyetlerin Doğu Türkistanlıları normal insan haline getirme çalışmaları” olduğunu ifade etmiştir. Başka bir yetkili, “İslam ideolojik bir hastalıktır. Dolayısıyla zikredilen kamplar bu hastalığı tedavi edecek hastanelerdir.”⁴⁵ açıklamasıyla gerçeğin ne olduğunu net bir şekilde beyan etmiştir. Vahim olan bir gerçek de, Komünist Partisi'nin Doğu Türkistanlıları kanserli tümöre benzetmesidir.⁴⁶

Çin hükümeti milyonlarca Doğu Türkistanlıyı toplama kamplarına gönderirken; tutuklular arasında kirada oturanların kiralarını nasıl ödeyeceği, çocuklarına ve ailede geride kalanlarına kimlerin bakacağı, iş sahiplerinin iş yerlerinin ne olacağı⁴⁷ gibi önemli detayları görmezden gelmektedir.

Çinli yetkililer bağımsız gazetecilerin bu kampları ziyaretlerine izin vermemektedir.⁴⁸ Ancak kendi davet ettikleri yabancı gazeteci, diplomat ve sairlerine, belirli kamplar gezdirilip gösterilmektedir. Tabii ki söz konusu kamplar, göz boyamak amacıyla profesyonel bir şekilde uluslararası gözlemcilerin ziyaretine hazırlanmakta, şartlar geçici olarak iyileştirilmekte, tutuklulara neler söyleyecekleri harfi harfine öğretilmektedir. Ülke aleyhine tek bir kelime et-

⁴¹ *Adı geçen rapor*, s. 11.

⁴² *Adı geçen rapor*, s. 44.

⁴³ *Adı geçen rapor*, s. 47.

⁴⁴ Sean R. Roberts, “a.g.m.”

⁴⁵ Mobashra Tazamal, “Chinese Islamophobia was made in the West”, <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/chinese-islamophobia-west-190121131831245.html>

⁴⁶ Kate Lyons, “Uigher leaders warn China's actions could be precursors to genocide”, <https://www.the-guardian.com/World/2018/dec/07/uigher-leaders-warn-chinas-actions-could-be-precursors-to-genocide>

⁴⁷ James McMurray, “Chinas' uyghur reeducation centers in xinjiang will not produce a loyal and obedient population”, theconversation.com/chinas-uyghur-re-education-centers-in-xinjiang-will-not-produce-a-loyal-and-obedient-population-105630, 26-10-2018.

⁴⁸ Matt Schiavenza, “What is Happening in Xinjiang? Four Questions About China's Human Rights Crisis”, <https://asiasociety.org/blog/asia/whats-happening-xinjiang-four-questions-about-chinas-human-rights-crisis>, October 29, 2018.

tirilmemektedir.⁴⁹ Bu ziyaretlerden sonra ülkeyi ve sistemi çok iyi bilmeyen gözlemcilerden bazıları maalesef bu göz boyamalara kanmaktadır.

İlginç olan nokta; Çin yetkilileri tarafından eğitim kampları olarak zikredilen toplama kamplarına öğretmenlerin, akademisyenlerin, sanatçıların hatta yurtdışında yüksek eğitim almış kişilerin de gönderilmesidir. Dolayısıyla zikredilen kampların, gerçek manada cezaevinden farksız toplama kampları olduğu açıkça anlaşılmaktadır.⁵⁰

Çin hükümetinin insanlık dışı kamplarına karşı birçok ülkeden tepkiler gelirken, maalesef İslam ülkelerinin çoğunluğu sessizliğe bürünmüştür. Uzun süre bu olaylara tepkisiz kalan Türkiye'nin, "söz konusu kampların derhal kapatılması gerektiğini" deklare etmesi bile dünyada çok büyük yankı uyandırmış, Çinli yetkililer bu tepkinin diğer İslam ülkelere yayılmaması için birçok gazeteci ve diplomatı kampları ziyarete davet etmiştir.⁵¹

Çin yetkilileri, toplama kampları ve bu kamplardaki uygulamalarla Doğu Türkistanlıları asimile edeceklerini zannederken, olaylar tam tersine gelişmektedir. Söz konusu kamplarda kalanlar Çinli düşmanı olarak kamplardan ayrılmakta, toplum içindeki ayrışma daha da hızlanmaktadır. Çin hükümeti kendi eliyle Türklerle Çinliler arasında düşmanlık ve nefret tohumları ekmektedir.⁵²

Dini ve Milli Kültürü Yok Etme Çalışmaları

Çin, 1980'lerde azınlıklara karşı daha hoşgörülü bir politika uygulamaya başlamış, onlara ekonomik, sosyal ve kültürel bazı haklar tanımıştır. Ancak 1990'lardan sonra ılımlı politikaların yerini daha sert daha kısıtlayıcı politikalar almıştır.⁵³ Doğu Türkistanlılar ile Çinliler arasındaki çekişmeleri ve huzursuzluğu, aynı zamanda Doğu Türkistan'ın gelecekte bağımsızlığı riskini ortadan kaldırma yolu olarak, Türklerin milli ve kültürel kimliklerini ve dini inançlarını zayıflatma ve yok etme politikasını uygulamaya koymuştur.⁵⁴ Bu politikaların uygulamaya konulmasının gerekçesi olarak üç önemli sebep yaratılmıştır. İslami radikalizm, Bölücülük ve Uluslararası terör. Özellikle ABD'deki 11 Eylül olayları Çin için ele geçmez bir fırsat olmuştur. Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını isteyen, hak ve hukukunu savunan birçok teşkilat Çin tarafından terörist örgüt olarak kabul ettirilmiştir. Dolayısıyla Çin hükümeti, Doğu Türkistan'daki baskı ve şiddeti daha da artırmaya başlamıştır. İslam ülkelerinin ve ABD'nin, Çin'in bu baskı ve zulümlerine sessiz kalmaları, Çin'i daha da cesaretlendirmiştir. Çin hükümetinin baskı ve kısıtlamaları arttıkça,

⁴⁹ <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/preparations-12122018152245.html>, 12-12-2018.

⁵⁰ <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/scholars-12132018162357.html>, 13-12-2018.

⁵¹ Ben Blanchard, "Wary of Xinjiang backlash China invites waves of diplomats to visit", <https://www.reuters.com/article/us-china-xinjiang/wary-of-xinjiang-backlash-china-invites-waves-of-diplomats-to-visit-idUSKCN1QA0XX>, February 21, 2108.

⁵² <https://www.economist.com/briefing/2018/05/31/china-has-turned-xinjiang-into-a-police-state-like-no-other>

⁵³ Patric Meyer, "China's De Extremization of Uyghurs in Xinjiang", <https://na-production.s3.amazonaws.com/documents/Meyer-Uyghurs.pdf>, s. 4.

⁵⁴ "A.g.m.", s. 5.

Doğu Türkistanlılardan tepkiler gelmeye başlamış, bu tepkiler, Çin tarafından bölücülük ve terör faaliyeti olarak dünyaya lanse edilmiştir.

Çin hükümetinin korktuğu en önemli şey, Doğu Türkistanlıların İslami değerlere sıkı sıkıya bağlı olmaları ve milli kimliklerini korumalarıdır.⁵⁵ Dolayısıyla Çin, güçlü İslami geleneklere bağlılığı, İslami radikalizm adı altında basıkı altına alarak, insanları İslam'dan uzaklaştırmaya gayret göstermektedir. Çinli yetkililer nazarında; namaz kılmak, oruç tutmak, kuran okumak, başörtü takmak, uzun sakal bırakmak, alkol kullanmamak vs. dini radikalizm olarak nitelendirilmektedir.⁵⁶ Çinli yetkililer, Türkleri İslam'dan koparmaları halinde milli kimliklerinden de kolayca vazgeçireceklerini ve onları daha hızlı bir şekilde Çinileştireceklerine inanmaktadır. Nitekim oruç tutmak, çalışma performansını düşürüyor gerekçesiyle öğrencilere ve kamuda çalışanlara yasaklanmıştır. Son birkaç yıldır da toplama kamplarına göndermenin ana nedenlerinden biri olmuştur.⁵⁷ Yaşlı insanların dışında namaz kılmak, kuran okumak büyük bir risk taşımaktadır. Namaz kılan, kuran okuyan veya öğreten kişiler önce fişlenmekte ve ilk fırsatta toplama kamplarına gönderilmektedir.

Uzun zamandır camiler ve mescitler sistemli bir şekilde, Çinli yetkililerce yıktırılmakta ve kapatılmaktadır. İslam dinini yok etme adına bazı tarihi camiler de yıkımdan nasibini almaktadır. Nitekim Hoten şehrinde 1237 yılında yapıldığı tahmin edilen Kiraya Idgah Camii yıkılan tarihi camilerden birisidir.⁵⁸ Mevcut camiler de son dönemlerde boşalmış durumdadır. İnsanlar korkudan camiye gidememektedir. Birçok kişi namazlarını gizlice eda etmektedir. Doğu Türkistanlı çocukların dini etkinliklere katılmaları, gerek evde gerekse herhangi bir yerde dini eğitim almaları, camiye gitmeleri tamamen yasaklanmıştır. Dini etkinliklere katılmak ateşle oynamak olarak nitelendirilmektedir. Çocukların bu tür etkinliklere katılmaması ve ateist olarak yetişmeleri için öğretmenler devreye sokulmaktadır.⁵⁹

Türk ve İslam kimliğini yok etme adına; toplama kampına veya cezaevine atılan anne ve babaların artta kalan çocukları, akrabalarının himayesine verilmeden yetimhanelere veya Çocuk Rehberlik Merkezlerine yerleştirilmekte ve buralarda çocuklar kendi kültür ve dini değerlerinden uzak Çin terbiyesi ile yetiştirilerek asimile edilmeye çalışılmaktadır.⁶⁰ Bu sebeple son birkaç yıl içerisinde yetimhane sayısında inanılmaz artışlar kaydedilmiştir. Nitekim sadece Kaşkar'ın bir bölgesinde 18 yeni yetimhane inşa edilmiştir.⁶¹

⁵⁵ "A.g.m.", s. 7.

⁵⁶ <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2018/09/china-up-to-one-million-detained/>

⁵⁷ <http://www.europarl.europa.eu/EPRS/EPRS-AaG-538966-China-Assimilating-or-radicalising-Uighurs-FINAL.pdf>

⁵⁸ Rachael Harris, "Bulldozing mosques: the latest tactic in China's war against Uighur culture", <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/apr/07/bulldozing-mosques-china-war-uighur-culture-xinjiang>

⁵⁹ Patric Meyer, "a.g.m.", s. 12.

⁶⁰ M. Timoty Grose, "China's mass incarceration of Muslims can not be left unchallenged", <https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/nov/13/china-mass-incarceration-muslims-unchallenged-uigher>

⁶¹ Rian Thum, "a.g.m."

İsteyen hacca gidememektedir. Çok az şanslı Müslüman, Komünist Partije sadakatini taahhüt etmek ve boynuna kontrol amaçlı elektronik alet takmak suretiyle hacca gidebilmektedir.⁶² Yaşlı kadınlar haricinde tesettür yasaklanmıştır. Kırk beş yaşın altında olan kadınların başörtüsü takmaları da yasaklar arasındadır. Uzun sakal bırakmak mümkün değildir. İslami figürler taşımak men edilmiştir. Hatta Doğu Türkistan'da yaşayan Kazak Türklerinin, Kazakistan'a ait figür taşımaları, Kazakistan yazılı tişört giymeleri bile yasaklanmıştır.⁶³ Restoran sahiplerinin içki ve sigara içilmez levhası asmalarına izin verilmemektedir.⁶⁴ Çinli yetkililer helal ürünlere karşı da savaş açmıştır. Helal ürün yazılması ve satılmasına yasaklamalar getirilmektedir.⁶⁵ Çocuklara bazı İslami isimlerin konulması, milli düğün törenleri, İslami cenaze törenleri de yasaklanmış durumdadır.⁶⁶

Doğu Türkistan'da Türkçe eğitim yapan okullar çeşitli bahanelerle kapatılmaktadır. Doğu Türkistanlı öğretmenler Çince testlere tabi tutulmakta bu testleri geçemeyen öğretmenler işten atılmaktadır.⁶⁷ Kamu kuruluşlarında, toplu yerlerde Türkçe konuşmak sınırlandırılmıştır. Halk Çince konuşmaya zorlanmaktadır. Doğu Türkistanlılar son dönemlerde gerek kendi vatanlarında gerekse Çin'in başka eyaletlerinde ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmektedir. Otellerin çoğunluğu Doğu Türkistanlıları yer yok bahanesiyle kabul etmemektedir.⁶⁸ Uçak ve tren bileti almada sıkıntılar yaşanmaktadır.⁶⁹

Bir taraftan da "akraba olmak", "insanlara faydalı olmak" ve "insanların kalplerini birbirine yakınlaştırmak", "aile olmak" projesi adı altında Komünist Parti tarafından eğitilmiş bir milyondan fazla Çinli, Doğu Türkistan'a gönderilerek Doğu Türkistanlı ailelerin evlerinde kalmaya zorlanmaktadır.⁷⁰ Bu misyoner kitle bir yandan çocuklara hediyeler vererek gönüllerini kazanmaya çalışırken bir yandan da Çince öğretmeye gayret göstermektedir. Aynı zamanda beyin yıkama faaliyetlerini devam ettirmektedir. Ama en önemlisi, ailelerin dini ve milli hassasiyetlerini tespit ve rapor etmeleridir. Bunların raporlarına göre insanlar toplama kamplarına gönderilmektedir.⁷¹

Doğu Türkistanlıları milli ve dini kimliklerinden koparma çalışmalarından birisi de, Çinlilerle Türkler arasındaki evlilikleri teşvik etmektir. Özellikle Türk kızlarının Çinlilerle evlenmeleri büyük destek görmektedir. Nitekim bu türlü

⁶² M. Maochun Yu, "a.g.m."

⁶³ *Adı geçen rapor*, s. 74.

⁶⁴ *Adı geçen rapor*, s. 32.

⁶⁵ <https://www.ndtv.com/world-news/china-orders-people-poisoned-by-extremism-terrorism-to-confess-crimes-1949653>, November 19, 2018.

⁶⁶ <https://www.economist.com/briefing/2018/05/31/china-has-turned-xinjiang-into-a-police-state-like-no-other>

⁶⁷ Erkin Emet, "Doğu Türkistan'da Çift Dilli Eğitim", <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/EMET-Erkin-DOĞU-TÜRKİSTAN'DA-ÇİFT-DİLLİ-EĞİTİM.pdf>, s. 544.

⁶⁸ Gene A. Bunin, "a.g.m."

⁶⁹ M. Maouchun Yu, "a.g.m."

⁷⁰ Timoty Grose, "a.g.m."

⁷¹ Matt Schiavenza, "a.g.m."

evliliklerde para, eğitim ve sağlık yardımları yapılmaktadır.⁷² Ancak zaman zaman tehdit ve baskı da devreye girmektedir.⁷³ Bütün bu teşvik ve zorlamalara rağmen Doğu Türkistanlı kızların kahir ekseriyeti Çinlilerle evlenmeyi kabul etmemektedir. Kırsal bölgelerde Çinli ve Doğu Türkistanlıların bir arada yaşayacakları yeni köyler ihdas edilmeye başlamıştır. Bu şekilde Türklerin daha kolay asimile olacaklarına inanılmaktadır. Çin resmi haber kaynağına göre; 2018 yılının ilk üç ayında kırsal bölgelerde yaşayan 461 bin Doğu Türkistanlı “Yoksullukla Mücadele Programı” adı altında başka bölgelere yerleştirilmiştir.⁷⁴

Bütün bu yasaklamalara, zulümlere, baskılara karşı gelen, milli ve dini kimliklerini korumaya gayret gösteren aydınlar da bir bir tutuklanmakta, uzun süreli cezalar almaktadır. Bunlardan birisi, söylediği birbirinden güzel halk şarkılarıyla dikkat çeken ve Türkiye’de de sevilen Abdurehim Heyit’tir. Heyit şu anda Çin zindanlarında haksız bir şekilde zulüm görmektedir. Tek suçu milli kültürüne sahip çıkmasıdır. Aynı şekilde, Çinlilerin haksızlık ve hukuksuzluklarını eleştiren ve bu haksızlık ve hukuksuzlukları dile getirip, yabancı gazetecilerle paylaşan Prof. Dr. İlham Tohti de ömür boyu hapse mahkum edilmiştir.⁷⁵ Maalesef bu şekilde binlerce aydın, suçsuz yere Çin hapishanelerinde ömür tüketmektedir.

Sonuç

1991 yılında Batı Türkistan Cumhuriyetlerinin (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan) bağımsızlıklarına kavuşmaları, Çin resmi yetkililerini Doğu Türkistan’da bağımsızlık hareketlerinin artacağı endişesine sevk etmiş; dolayısıyla Doğu Türkistanlılara karşı bugüne kadar görülmemiş baskı, zulüm ve şiddet politikaları uygulamaya konulmuştur. Son yıllarda bu baskı ve şiddet dayanılmaz noktalara gelmiştir. Çin hükümeti resmen Doğu Türkistan’da, milli ve dini kültürü tamamen yok etmeyi ve Türkleri Çinlileştirmeyi ana hedef haline getirmiştir. Nitekim milyonlarca insanı zorla toplama kamplarına göndererek zulümle terbiye etmeye ve beyinlerini yıkamaya çalışmak, ana dilde yazmayı ve konuşmayı sınırlamak, dini ibadetleri büyük ölçüde yasaklamak, hürriyetleri kısıtlamak ve Doğu Türkistan’ı adeta açık ceza evine dönüştürmek, bugüne kadar görülmüş bir olay değildir. Tabii ki Çin’in bu kadar pervasızca davranmasında ABD’nin, Avrupa’nın güçlü devletlerinin ve en önemlisi İslam ülkelerinin yeterli tepkiyi göstermemesinin payı büyüktür. Özellikle İslam ülkelerinin, söz konusu dini ve kültürel soykırıma duyarsız davranması anlaşılır gibi değildir. Eğer Türkiye ve diğer İslam ülkeleri Çin zulmüne yeterli tepkiyi göstermiş olsalardı, Çin’in bu derece ileri gitmesi mümkün olmazdı. Çin’in son yirmi yıldır çok yüksek ekonomik büyüme gerçekleştirmesi, buna paralel olarak askeri alanda güçlenmesi, içerdeki

⁷² <http://www.europarl.europa.eu/EPRS/EPRS-AaG-538966-China-Assimilating-or-radicalising-Uighurs-FINAL.pdf>

⁷³ Keoni Everington, “Netizens outraged by ‘gene washing’ wedding between Chinese man and Uyghur woman”, <https://www.taiwannews.com.tw/en/news/3442256>, 2018/05/28.

⁷⁴ Emily Feng, “a.g.m.”

⁷⁵ <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/nomination-01302019154746.html>, 30-01-2019.

şiddet politikasının başka bir nedenidir. Çin bugüne kadar çok usturuplu bir dış politika izlemiştir. Mümkün merteye hiçbir ülke ile çatışmaya girmemeye özen göstermiştir. Kanaatimce, hem ekonomik hem de askeri bakımdan kendini dünyanın gelişmiş ülkeleri ile baş edecek güçte hissetmeye başladığı an bu tutumunu değiştirecek, öncelikle komşu ülkelerin özellikle Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın iç işlerine müdahaleye ve bu bölgelere yayılmaya başlayacaktır. Daha sonra başta Japonya olmak üzere birçok ülkeye tehdit oluşturacaktır. Dolayısıyla dünya ülkelerinin bu tehlikeyi görüp gerekli tedbirleri almaları şarttır. Aksi takdirde iş işten geçebilir.

Kaynaklar

BEN, Blanchard: “Wary of Xinjiang backlash China invites waves of diplomats to visit”, <https://www.reuters.com/article/us-china-xinjiang/wary-of-xinjiang-backlash-china-invites-waves-of-diplomats-to-visit-idUSKCN1QA0XX>, February 21, 2108.

BEN, Dooly: “Chinese firms cash in on Xinjiang’s growing police state”, <https://www.afp.com/en/chinese-firms-cash-xinjiangs-growing-police-state>, jun-27-2018.

CHOW, E. - HENDRIX, L.: “Central Asia’s Pipelines: Fields and Dreams and Reality”, *The National Bureau of Asian Research*, NBR Special Report 23, September 2010.

DUAN, J.: “The Energy Industry in Xinjiang, China: Potential, Problems, and Solutions”, <https://www.powermag.com/energy-industry-xinjiang-china-potential-problems-solutions-web>, 01-01-2016.

ERKİN, Emet: “Doğu Türkistan’da Çift Dilli Eğitim”, <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/EMET-Erkin-DOĞU-TÜRKİSTAN’DA-ÇİFT-DİL-Lİ-EĞİTİM.pdf>

EVERINGTON, Keoni: “Netizens outraged by ‘gene washing’ wedding between Chinese man and Uyghur woman”, <https://www.taiwannews.com.tw/en/news/3442256>, 2018/05/28.

EMİLY, Feng: “Crackdown in Xinjiang: Where have all the people gone?”, <https://www.ft.com/content/ac0ffb2e-8b36-11e8-b18d-018173a0340>, August 5, 2018.

GREER, Tanner: “48 Ways to Get Sent to a Chinese Concentration Camp”, <https://foreignpolicy.com/2018/09/13/48-ways-to-get-sent-to-chinese-concentration-camp/>

HARRIS, Rachael: “Bulldozing mosques: the latest tactic in China’s war against Uighur culture”, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/apr/07/bulldozing-mosques-china-war-uighur-culture-xinjiang>

<http://www.europarl.europa.eu/EPRS/EPRS-AaG-538966-China-Assimilating-or-radicalising-Uighurs-FINAL.pdf>

<https://www.abc.net.au/news/about/backstory/television/2018,09-16/inside-chinas-secret-re-education-camps-cracking-down-on-islam/10249426>

<https://www.amnesty.org/en/latest/news/2018/09/china-up-to-one-million-detained/>

<https://www.asiasociety.org/blog/asia/whats-happening-xinjiang-four-questions-about-chinas-human-rights-crisis>, October 29, 2018.

<https://www.economist.com/briefing/2018/05/31/china-has-turned-xinjiang-into-a-police-state-like-no-other>

<https://www.independent.co.uk/news/world/asia/china-uyghur-muslim-education-camps-forbidden-beards-pray-pork-xinjiang-a8835861.html>, 22 March, 2019.

<https://www.ndtv.com/world-news/china-orders-people-poisoned-by-extremism-terrorism-to-confess-crimes-1949653>, November 19, 2018.

<https://www.rfa.org/english/news/uyghur/nomination-01302019154746.html>, 30-01-2019.

<https://www.rfa.org/english/news/uyghur/preparations-12122018152245.html>, 12-12-2018.

<https://www.rfa.org/english/news/uyghur/scholars-12132018162357.html>, 13-12-2018.

İnsan Hakları İzleme Örgütü Raporu, https://www.hrw.org/sites/default/files/report_pdf/china0918_web.pdf, September 2018.

KUO, Lily: "If you enter a camp, you never come out: inside china's war on Islam", [theguardian.com/World/2019/jan/11/if-you-enter-a-camp-you-never-come-out-inside-chinas-war-on-islam](https://www.theguardian.com/World/2019/jan/11/if-you-enter-a-camp-you-never-come-out-inside-chinas-war-on-islam)

LYONS, Kate: "Uigher leaders warn China's actions could be precursors to genocide", <https://www.theguardian.com/World/2018/dec/07/uigher-leaders-warn-chinas-actions-could-be-precursors-to-genocide>

MAOCHUN, Yu M.: "China's Final Solution In Xinjiang", <https://www Hoover.org/research/chinas-final-solution-xinjiang>, October 9, 2018.

MCMURRAY, James: "Chinas' uyghur re education centers in xinjiang will not produce a loyal and obedient population", [the conversation.com/chinas-uyghur-re-education-centers-in-xinjiang-will-not-produce-a-loyal-and-obedient-population-105630](https://www.conversation.com/chinas-uyghur-re-education-centers-in-xinjiang-will-not-produce-a-loyal-and-obedient-population-105630), 26-10-2018.

MOBASHRA, Tazamla: "Chinese Islamophobia was made in the West", <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/chinese-islamophobia-west-190121131831245.html>

PUTZ, Catherine: "Kazakhstan and the Xinjiang Problem", <https://thediplomat.com/2018/09/kazakhstan-and-the-xinjiang-problem/>

ROBERTS, Sean R.: "Fear and Loathing in Xinjiang: Ethnic Cleansing in the 21st Century", https://www.fairobserver.com/region/asia_pacific/xinjiang-uyghur-muslims-internment-camps-china-human-rights-news-54321/, December 17, 2018.

SCHIAVENZA, Matt: "What is Happening in Xinjiang? Four Questions About China's Human Rights Crisis", <https://asiasociety.org/blog/asia/whats-happening-xinjiang-four-questions-about-chinas-human-rights-crisis>, October 29, 2018.

STEVE, Chao: "Exposed: China's surveillance of Muslim Uighurs", <https://www.aljazeera.com/blogs/asia/2019/01/exposed-china-surveillance-muslim-uyghurs-190130011449217.html>

TİMOTY, M. Grose: "China's mass incarceration of Muslims can not be left unchallenged", <https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/nov/13/china-mass-incarceration-muslims-unchallenged-uygher>

KUZEY KAFKASYA'DA ÇATIŞMALAR, EKONOMİK GERİ KALMIŞLIK, KÜLTÜREL EYLEMLER VE TÜRK-RUS İŞ BİRLİĞİ

Ömer DUMAN*

Öz

Kuzey Kafkasya Rusya'nın stratejik olarak kayda değer bölgelerinden biridir. Ruslar ve Türkler, Osmanlı ve Çarlık Rusyası zamanından itibaren bu bölgede rekabet yaşamışlardır. Günümüzde Türkiye ve Rusya ekonomi, enerji, savunma ve dış politika alanlarında kritik bir iş birliği dönemi tecrübe etmektedir. "Tarihinin en yakın dönemlerinden birini yaşayan Türkiye-Rusya ilişkileri Kuzey Kafkasya coğrafyasında nasıldır, bu ilişkiler bölgenin huzur ve refahının gelişmesinde 'kazan-kazan' çerçevesinde daha da ilerletilebilir mi?" soruları bu makalenin ana araştırma sorusudur. Bu çalışma bu ilişkilerde "pozitif bir modelleme" formülasyonu üreterek, temelde şunu savlamaktadır: Türkiye etnik, dini ve demografik bağları üzerinden ve Rusya'da tehdit algısı yaratmadan, Kuzey Kafkasya bölgesinde istikrarın ve güven ortamının oluşmasına katkı sunabilecektir. Bu, Rusya'ya rağmen değil, bir iş birliği çerçevesinde geliştirilebilecek bir stratejidir. Böylece hem bölge ülkeleri, hem Rusya ve hem de Türkiye kazanacaktır. Rusya'nın önyargularının kırılabilmesi kolay değildir, o sebeple Türkiye'nin oldukça dikkatli olması gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Türkiye, Rusya, Kuzey Kafkasya, İş Birliği, Modelleme.

Conflicts In North Caucasia, Economic Background, Cultural Actions And Turkish-Russian Cooperation

Abstract

The North Caucasus is one of the strategically significant regions of Russia. Russians and Turks have experienced competition in this region since the times of Ottoman and Tsarist Russia. Today Turkey and the Russian economy, energy, defense and foreign policy cooperation in a critical area is to experience periods. "Living one of its most recently, the history of Turkey-Russia relations is how the North Caucasus region, the development of these relations of peace and prosperity 'win-win' min can be further improved in the frame?" Question

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi Doktora Öğrencisi.

is the question of the main research this article. In this study, these relations “a positive modeling” formulation, producing basically are purports viewed Turkey ethnic, religious and demographic ties over Russia in threat perceptions without creating will be able to contribute to the establishment of stability and confidence in the North Caucasus. This is a strategy that can be developed in cooperation, not Russia. Thus, both the countries in the region, as well as Russia and Turkey will win. Russia’s prejudice is not easy to be broken, then why Turkey should be quite careful.

Keywords: Turkey, Russia, North Caucasus, Cooperation, Modeling.

Giriş

Rusya Federasyonu 2019 verilerine göre 146,8 milyondur. Ülkede kişi başına düşen milli geliri aylık bazda 471\$ (30.526 Ruble) ve 2018 yılına oranla % 5,5 oranında bir artış olduğu değerlendirilmekte ve 4,708 trilyon dolar civarında gayri safi yurt içi hasılası olduğu belirtilmektedir.¹ 19. yüzyılda Ruslar Kafkasları ele geçirmek için harekâta başlamıştı. Aras Nehri’ne kadar olan bölgeyi ele geçirmiş² ve günümüz de Rusya Kuzey Kafkasya’yı “Güney askeri bölgesi” olarak sınıflandırmıştır.

Kuzey Kafkasya çeşitli milletlere, dinlere mensup insanların yaşadığı, Rusya’nın güney sınırlarını teşkil eden Adigey, Çeçenistan, Dağıstan, İnguşetya, Kabardey-Balkar, Karaçay-Çerkez ve Kuzey Osetya Özerk Cumhuriyetleri’nin bulunduğu coğrafyadır. Dikkate değer jeopolitik, jeoekonomik ve jeostratejik özellikleri mevcuttur. Kuzey Kafkasya’nın güney sınırları, bölgeyi Kafkas Ötesi’nden ayıran doğal set görevi gören Kafkas Dağları’ndan oluşmaktadır. Bu setin hem Rusya hem de Türkiye toprakları için bir savunma görevi gördüğü söylenebilir. Bölge Batı ile Orta Asya arasında köprü vazifesi görmekte, enerji, maden kaynakları ve yer üstü zenginliklerinin Orta Asya’dan dünya pazarlarına aktarılmasında önemli bir rol üstlenmektedir. İlaveten, Orta Asya ve Hazar Denizi’ndeki önemli petrol ve doğalgaz kaynaklarının tedarikini sağlayan boru hatlarının geçiş güzergâhı olarak görülebilir. Ayrıca bölge, Kuzey ile Güney Kafkasya ve Orta Doğu’ya geçişler için de önemlidir.

Kuzey Kafkasya’da günümüze değin çatışmaları, geri kalmışlığı ve halklar arasındaki ihtilafları oluşturan ve etkileyen durumlar Rusya’nın tarih boyunca uyguladığı politikaların bir sonucudur. Coğrafyayı Rus nüfusunun ve kültürünün bir parçası hâline getirmek için uyguladığı iskân, nüfus, sürgün³ ve etnik temizlik politikaları bölgeyi bugünkü sorunlar yumağına sokmuştur. Günümüzde Rusya Federasyonu hükümetine ve devletine karşı beslenen düşmanlık nedeniyle yapılan saldırılar, hükümetin karşı operasyonları, sınır sorunları, halklar arasındaki baskın milliyetçilik anlayışı ve bunun yol açtığı ihtilaflar yüzlerce insanın can ve mal kaybına neden olmuştur. İlaveten, eko-

¹ “Federal State Statistic Russia in 2018”, Moscow 2016, http://www.gks.ru/bgd/regl/b18_06/Main.htm. (27.03.2019)

² Mesut Hakkı Çaşın, *Novgorod Knezliği’nden, XXI. Yüzyıla Rus İmparatorluk Stratejisi*, Okumuş Adam Yayınları, İstanbul, Nisan 2006, s. 115.

³ İrfan Kaya Ülger, *Putin’in Ülkesi: Yeni Yüzyıl Eşiğinde Rusya Federasyonu Analizi*, Seçkin Yayınları Sosyal Bilimler, No: 141, Ankara, Temmuz 2015, s. 105.

nomik ve sosyal sorunlar çatışmaların hem nedenini hem de sonucunu oluşturmaktadır. Ayrıca tüm bu yaşananlara Rusya'nın neden olduğunu düşünen toplumun birçok kesimi, kendi halkına zararı dokunabilecek farklı oluşumlara yönelmektedir. Ancak bu oluşumlar Rusya Devleti tarafından terör örgütü olarak kabul gören gruplar arasında belirtilmekte ve günümüz Kafkasya'sının en büyük problemlerinden biri olarak görülmektedir.

Türkiye son yıllarda Rusya ile ekonomi, ticaret, turizm, askerî ve enerji alanlarında ortak faaliyetler, dış politika çerçevesinde yapılan bölgesel ve küresel sorunlara ortak çözüm bulma gibi birçok alanda ilişkiler ve iş birliğinin tesisi için politikalar geliştirmektedir. Bu çalışmada, Türkiye'nin kendi içinde ortaya koyduğu toplumsal uzlaş, birlikte yaşama anlayışı ve bunlara yönelik politika ve projelerin örnekleri; Kuzey Kafkasya'da yaratacağı etki ve muhtemel sonuçları detaylı bir şekilde belirtilecektir. Böylece Kuzey Kafkasya'da yaratılacak huzur ve güvenin Rusya Federasyonu'nda oluşturacağı etki de gösterilecektir.

Bu çalışmanın amacı; Kuzey Kafkasya Bölgesi bağlamında Türkiye ile Rusya arasındaki günümüz olası iş birliği vizyonunu irdelemektir. Bunu yaparken yöntem Rusya Federasyonu ile bölgenin sorunlarının çözümünde ve kalkınmasında nasıl bir iş birliği gerçekleştirilebileceğini analiz etmek ve Rusya Federasyonu'nun tepkisini çekmeden bunun nasıl yapılabileceğini tespit etmektir. Bölgenin sorunları ve geri kalmışlığı ortaya konularak, Türkiye'nin bölgedeki varlığını tesis etmek ve sağlamlaştırmak için bunlara yönelik yaklaşımını, politikalarının neler olduğunu ve olabileceğini değerlendirmektedir. Yine aynı doğrultuda bölgede var olan etnik, din ve aşiret çatışmalarının incelenmesi, sebeplerinin ve gelişmelerin geniş bir analizinin yapılması, bu olaylarla ilgili sorunların çözümünün değerlendirilmesi ve yeni çözümler getirilmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca çalışma, son dönemde iki ülke arasındaki ilişki göz önüne alındığında iş birliğinin bu bölgede de çok kolay olmamakla beraber çok zor da olmayacağını ortaya koyma amacı taşımaktadır.

Rusya'nın Türkiye'ye yönelik politikalarında bölgesel ve uluslararası alanlarda farklılıklar seyretmesi, uçak krizi gibi eylemler ve en önemlisi Rus halkında Türkiye'ye yönelik dillendirilen "Turanist" yaklaşımı kapsamındaki öngörüler gibi hassas siyasi, stratejik ve tarihi handikaplar mevcuttur. Bu çalışma; son kertede, dönemler gelişmekte olan iki ülke liderlerinin yakınlaşması çerçevesinde hareketle ortaya koyulan iş birliği ilişkisini Kuzey Kafkasya temelinde daha da kurumsallaştırma hedefinde pozitif bir modelleme okuması olarak görülebilir.

1. Kuzey Kafkasya'da Rusya'ya Karşı Çatışmalar

Kuzey Kafkasya'da Rusya'nın hâkimiyetini tesis etmek için uyguladığı nüfus, iskân, göç ve sürgün politikaları tarih boyunca var olan düşmanlığı daha da körüklemekte ve Kafkas halklarının kendi aralarında çatışmalarına neden olmaktadır.

Özellikle 1990 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Rusya'nın içinde bulunduğu bunalımı fırsat olarak değerlendirmek isteyen bölgedeki halklar, yönetime karşı mücadele başlatmışlardır. Rusya Federasyonu'nun da hâki-

miyetini tekrar tesis etmek için sert politikalar ve bunların neticesinde askeri eylemleri tercih etmesi durumu daha da işin içinden çıkılmaz hâle sokmuştur. Diğer taraftan 1990'lı yıllarda küresel çapta ortaya çıkan İslam anlayışı etrafında buluşan din motivasyonlu radikal örgütler bu coğrafyada ortaya çıkmaktadır. Bu örgütler daha sonra Vahhabi anlayışı ile yoğrularak oluşturulan “*Cihad*” inancı ile saldırı tarzında eylemlere girişmeye başlamışlardır. Durumun vahameti görülmüş ve 2002 yılında Putin iktidarı döneminde bu örgütlere karşı yürütülmek istenen mücadelelerin yasallaştırılması kararı alınmıştır. Bu çerçevede “*Federal Law No.-FZ*” adlı bu yasayla sert tedbirlerin alınmasının sağlanacağı belirtilmiştir. Ancak alınan sert tedbirlerle “*selefi*” olarak nitelenen bu örgütlerin şiddete karşı daha güçlü tepki verdiği belirtilmektedir.⁵

1.1. Çeçen Savaşı ve Günümüz Sürecine Yansıması

SSCB'nin dağılmasıyla Çeçenistan Cumhuriyeti 1991 yılında Rusya Federasyonu'ndan bağımsızlığını ilan etmiş, Cehar Dudayev ilk cumhurbaşkanı olmuştur. Rusya Çeçenistan'daki mevcudiyetini muhafaza etmek için sert eylemlere girişmiştir. Bu dönemde Çeçenistan iyi hazırlanmış askeri gruplar ve dış destek ile Rusya ile giriştiği savaştan galip olarak çıkmıştır. Çeçenler Rusya'dan talep ettiği enerji boru hatları için ücreti Hasavyurt Antlaşması'nda elde etme imkânı bulmuştur. I. Çeçen Savaşı'ndan sonra Cehar Dudayev'in öldürülmesi ile yeni siyasi figürler ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında aşırı muhafazakâr görüşlü olanlardan Doku Umarov ve Şamil Basayev Dağıstan, İnguşetya ve Kabardey-Balkar'a kadar olan bölgeyi kapsayacak şeriat hukuk temelli büyük İslam devletini kurmak için birçok eylem ve politikalar gerçekleştirmişlerdir. Bu eylemler arasında, 2004 yılının Eylül ayında Kuzey Osetya'da bir okulda meydana gelen işgal eylemi ve bunun neticesinde 334 kişinin ölmesi ile sonuçlanması, iki Rus yolcu uçağının kaçırılması ve Moskova metrosundaki intihar saldırıları gösterilebilir.⁶ Rusya bu durumu kendisine tehdit olarak görmektedir. Diğer taraftan, bu Çeçen grupların Vahhabi anlayış ile inançları sentezlemesiyle Çeçen mücadelesi başka bir evreye yönelmiştir. Bunda bu akımın öncüleri olan “*Şeyh Fathi*” ve Afgan Savaşı'nın tanınmış savaşçısı “*İbn al-Hattab*” adlı kişiler etkili olmuştur.⁷

2005 yılında Çeçen lider Aslan Mashadov'un ölümünün ardından yerine geçen Abdulhalim Sadullayev “*Kafkas Cephesini*” kurmuştur. Akabinde, Kabardey'de Vahhabi olduğu belirtilen 1000 kişinin Rusya ve yerel güçlerin baskısı altında yaşamak istememesi ve isyan etmesi neticesinde merkezî ve

⁴ “Federal Law of the Russian Federation on the Procedure for Exit from the Russian Federation and Entry Into the Russian Federation”, 1996, <http://www.refworld.org/docid/3ae6b50324.html>. (02.05.2018).

⁵ Oktay Bingöl, *Tarihsel Süreçte Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı Kontrol Stratejilerinde Geline Aşma: Başarısızlık ve Terör, Karadeniz Araştırmaları*, Uluslararası Strateji ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi, Sayı 37, Ankara, Bahar 2013, s. 138.

⁶ “Moskova Metrosunda Çfte İntihar Saldırı”, Mart 2010, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2010/03/100329_moscow. (06.05.2018).

⁷ Domitilla Sagramoso, *Violence and Conflict in the Russian North Caucasus*, International Affairs, July 2007, pp. 694-695.

federal yönetime karşı saldırılarda bulunması Çeçenistan'daki durumun nasıl diğer bölgelere yayılabileceğinin bir göstergesi olmuştur.

Bir sonraki dönemde, Çeçenistan'da Rus hâkimiyetinin tesisi gerçekleşmiş ve Rus yanlısı yönetim olan Ahmet Kadirov ve daha sonra da oğlu Ramazan Kadirov'un iktidarıyla Çeçenistan'da olaylar durulmuştur. Ancak bu etki diğer cumhuriyetler olan Kabardey Balkar, Dağıstan, İnguşetya'ya nüfuz etmiştir.

Çatışmaların 2017-2018 yıllarında da devam etmesi ile bölgenin birçok yerinde ölümler meydana gelmiştir.⁸

1.2. Din Motivasyonlu Örgütlerin Rusya'ya Karşı Mücadeleleri

Kuzey Kafkasya'da varlık bulan ve gelişen İslam din motivasyonlu terör grupları, belirtildiği gibi Çeçen Savaşı'ndan sonra Vahhabi anlayışla yoğrulmuş sefeli grupları meydana getirmiştir. Bu grupların amacı cihad anlayışı çerçevesinde Rusya Federasyonu merkezî hükümeti olmak üzere cumhuriyetlerdeki yerel hükümetlere karşı mücadele etmektir. Bu çerçevede bölgede şeriat ile yönetilen bir İslam devletinin kurulması amacı taşınmaktadır. Bu gruplar zamanla bölgede etkinliğini artırmıştır. Bunda merkezî ve yerel hükümetlerin ile elit grupların eylem ve politikaları çok etkileyici olmuştur. Daha sonradan kurulan Kafkas Emirliği altında faaliyetlerine hız vermişlerdir.

1.2.1. Grupların Gelişimi ve Etkileri

Kuzey Kafkasya'da 1970 yılında, ilk zamanlarda Sovyetler Birliği ve komünizme karşı olarak ortaya çıkan cemaat grupları 1990 yılından itibaren Rusya Federasyonu ve yerel hükümetlerine karşı mücadeleye girişmişlerdir. Bu gruplar özellikle Çeçen-Rus Savaşı'ndan sonra cihad amacı doğrultusunda Vahhabi (sefeli) anlayış ile yoğrulmuş örgüt elemanlarından oluşmaktadır. Bu anlayış Orta Doğu'dan gelmektedir. Bu anlayışı etkileyen kişiler; Abdul Alaa Maudidi, Sayid al Kutb, al-Turabi olarak belirtilirken etkili kurumlar ise Al Haramein, İslam Yardımlaşma Kurumu, İslami Kurtuluş Örgütü olarak gösterilmektedir.⁹ Bu grupların temel amaçlarından birincisi Rus güçlerinin bölgeden çekilmesi ve Rus etkisinin bölgeden yok edilmesi, ikincisi ise bölgede İslam şeriat hukuku ile yönetilen bir devletin kurulması olarak bilinmektedir. Böylesi bir amaç halktaki milliyetçilik duygusunu artırmıştır ve buradan da eleman devşirebilmesi kolaylaştırmıştır. Bu doğrultuda 31 Ekim 2007 tarihinde Doku Umarov tarafından kurulan "Kafkas Emirliği" adı altında direnişçi gruplar bir çatı altında toplanmıştır. Daha sonra; kesin bir bilgi olmasa da "DEAŞ" terör örgütüne bağlılık yemini ettiği iddiaları gündeme gelmiştir.¹⁰

Saldırıların özellikle alt yapı ve ekonomik kaynaklara yönelik olmasından dolayı, bu durumdan en çok bölgedeki halklar etkilenmektedir. Buna Nalçik Hipodromu'nun bombalanması, Baksan Hidroelektrik Santrali'nin bombalanma-

⁸ Neil Hauer, "An Uncertain Year Ahead for the North Caucasus, Terrorism Monitor. Terrorism Monitor", 16.5, 8. <https://jamestown.org/program/uncertain-year-ahead-north-caucasus/>. (30.05.2019).

⁹ Domitilla Sagramoso, "a.g.m.", pp. 694.

¹⁰ "Kafkas Emirliği İşid'le Çatışmaya Girdi", 2014, <http://ajanskafkas.com/genel/kafkasya-emirliqi-isidle-atisma-ya-girdi/>. (06.05.2018).

sı, Çeçenistan'da enerji rafineri ve boru hatlarına yapılan saldırılar, keza Dağıstan'da aynı durumların yaşanması birkaç örnektir. Böylelikle eylemler ekonomik sorunlar yaşayan halkların bu tarz örgütlere yönelmesinin önünü açmaktadır.

Diğer yandan, bölgedeki sorunlarının sebebi olarak Rusya Federasyonu ve politikaları gösterilmektedir. Bu çerçevede mücadele gün geçtikçe kendi gücünü ve bölgeye yönelik etki ve tahribatını artırmaktadır. Bu çatışmalarda Rusya Federasyonu ve yerel hükümet ile yöneticilerinin hatalarının etkili olduğu belirtilir. Sorunun derinleşmesine sebep veren etmenler olarak; cumhuriyetleri yöneten hükümetlerin itibarsızlığı ve yöneticilerinin hesap verebilirliğinin olmaması, yolsuzluklar, zor ekonomik şartlar, gençlerdeki işsizlik oranının çok yüksek olması gösterilir. İlâveten sosyal yabancılaşma, siyasi kanalların halka kapatılması, ifade özgürlüğünün olmaması, seçimlerin kaldırılması ve yerine merkezden atamaların olması halkta ümitsizliği daha da artıran önemli etmenlerdir. Dahası; güvenlik güçlerinin suçlu-suçsuz ayrımı yapmaması, faillerin yakınlarının bile suçlanması, köy baskınları, adam kaçırmaları, keyfi öldürmeler gibi insan hakları ihlalleri Rusya Federasyonu'na karşı yapılan çatışmaları daha da şiddetlendirmektedir. Bölgede eğitim sorunu aslında en temel etmenlerden bir başkası olarak gösterilir. Eğitimin devlet tarafından yeterli oranda verilememesi neticesinde terör gruplarının eğitim ağını oluşturan cemaatlerin bu işi kendilerine bir görev olarak addetmesine neden olmaktadır.

1.2.2. Yöneticilerin İtibarsızlığı ve Yolsuzluk

Bölgedeki yöneticiler 1990'dan sonraki dönemlerde seçimle iş başına gelmekteydi. Rusya'da 2004 yılında çıkarılan kanun¹¹ ile başkanların seçimle değil atama ile yönetime gelmesine dair düzenleme yapılmıştır. Rusya Federasyonu başkanı istediği zaman değişiklik yapabilecektir. Durum böyle olunca atanan yöneticilerin sorumluluğu halka değil de Kremlin'e karşı olacağından Kremlin'in çıkarları doğrultusunda yolsuzluklar görmezlikten gelinebilecektir. Başkanlar halkın talepleri yerine merkezî yönetimin taleplerini dikkate almaktadır. Ayrıca, atama yöntemi halkın kendi kendini yönetme ve siyasi sürece katılım hakkının ortadan kaldırılması anlamına gelmektedir. Böylece atanan yönetici iktidarını sağlamlaştırmak için kendisini destekleyen grupları yönetim kademelerine yerleştirebilir, bunun sonucunda toplumun diğer kesimleri kendisini dışlanmış hissedebilir ve taleplerini duyurma ve bu taleplerin yerine getirilmesi gibi bir durumdan yararlanamayabilir.

Bunun dışında, bölgede adil ve özgür yargılamamanın mevcut olmadığı gözlenmektedir. Devletin bağımsız bir yargıyı tesis etmede yetersiz kaldığı belirtilmekte, yargılamaya iktidarın müdahil olma iddiaları halkta yargıya olan güveni sarsmaktadır.

İlâveten bu yöneticilerin merkezden gelen devlet yardımlarını halka yansıtmak yerine kendi aile ve destekleyenlerine temin ettikleri gerçeği ekonomik verilerin analizleri ile gözlenmektedir.¹² Bu kişiler mevkilerinin kendilerine sağ-

¹¹ Oktay Bingöl, "a.g.m.", s. 152.

¹² Peter. J. Stavrakis, *Joan Debardeleben and Larry Black, Beyond the Monolith: the Emergence of Regionalism in Post-Soviet Russia*, MD: Johns Hopkins University Press, Baltimore 1997, pp. 226-227.

ladığı imkânlar neticesinde ülkedeki önemli ekonomik teşebbüslerde faaliyet yürütmektedirler. Ekonomik yaşamları sıkıntılı olan halk yoksulluk ile karşı karşıya kalmaktadır. Bu durum toplumun büyük kesiminin tepkisini çekerek terör gruplarının ortaya koyduğu argümanları desteklemeye zorlayabilir.

1.2.3. İnsan Hakları İhlalleri

Rusya Federasyonu Kuzey Kafkasya'da hâkimiyetini tesis etmek için güvenlik güçleri ve ülkelerin yönetimleri aracılığıyla operasyonlar gerçekleştirmektedir. Operasyonlar icra edilirken masum sivil kayıpları, köy baskınları, adam kaçırmalar, haksız gözaltılar gibi insan hakları ihlalleri gerçekleştirmektedir. İhlaller çerçevesinde hem Rus güvenlik güçleri hem de yerel güvenlik güçleri aracılığıyla muhaliflerin haksız gözaltı ve tutuklanması, ortadan kaybolması, öldürülmesi gibi vakalar gerçekleştirilmiştir. Bu durumlara örnek olarak 2009 yılında İnguş Muhalif lider Maksharip Aushev'in Kabardey-Balkar'da öldürülmesi,¹³ insan hakları örgütü olan Memorial Örgütü verilerine göre 2007 yılından beri ortadan kaybolduğu bildirilen 3.000 kişiden bir daha haber alınamaması, İnguşetya'da İdris Tsizdov adlı kişinin zorla polis tarafından götürülmesi ve bir daha haber alınamaması gibi benzer birçok olayın vuku bulması¹⁴ gösterilebilir. 2000'li yıllardan itibaren Çeçenistan'da artan saldırılar neticesinde Çeçenistan'ın Ramazan Kadirov yönetimi sorumluların ailelerine de aynı suçtu isnat etmektedir. Bu durumlar karşısında güvenlik güçleri bu kişilere yönelik haksız tutuklama, gözaltı, tüm kişisel verilerinin rapor edilmesi ve evlerinin yakılması gibi eylemleri gerçekleştirmiştir.¹⁵ Dağıstan, Kabardey-Balkar, İnguşetya, Çeçenistan, Kuzey Osetya ve Karaçay-Çerkez'deki bu tarz olaylar hem yerel hükümetlere hem de Rusya Federasyonu'na karşı bir tepki yaratmaktadır. 2009 yılında Moskova Nevskiy Express Treni'nin bombalanması neticesinde büyük oranda sivil kayıpların meydana gelmesi, 2010 Mart ayında Moskova metro sistemlerine yönelik bombalı eylemde 40 kişinin ölümü, St. Petersburg'da benzer bombalı saldırılar, 28 Ağustos 2010 yılında Çeçen lider Ramazan Kadirov'un doğduğu ve yakınlarının bulunduğu köye yapılan saldırıda güvenlik gücü ve sivil halkın ölümü bunların birkaç örneğidir.

Ayrıca, "Center for Strategic and International Studies (CSIS)"¹⁶ gibi kuruluşların raporlarına istinaden cihad anlayışlı şiddet olaylarının 2007'den beri artış gösterdiği belirtilmektedir. "US Government Open Service Center" verile-

¹³ Philip P. Pan, "Opposition Figure Maksharip Aushev Gunned Down in Russia's North Caucasus", Washington Post, 25 October 2009, <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2009/10/25/AR2009102501889.html?noredirect=on>. (06.08.2018).

¹⁴ Dick Marty, *Committee On Legal Affairs and Human Right Repor for Situation in the North Caucasus Region: Security and Human Rights*, Alliance of Liberal and Democrats for Europe. European Parliamentary Assembly, 2009.

¹⁵ Tanya Lokshina, "North Caucasus Panel Testimony, Human Rights Watch Russia Office", May 2010, <https://www.hrw.org/news/2010/05/06/human-rights-russia-hearing-may-6-2010>. (06.08.2018).

¹⁶ Gordon Hahn, "Russian Officials Offer Data on Counter-Jihadism Operations in 2010, Center for Strategic and International Studies, Ağustos 2010. (06.08.2018).

rine istinaden 2009 yılında 1382, 2010 yılında 1082 olay meydana gelmiştir.¹⁷ 2013 yılında 1149 kişi, 2014 yılında da 525 kişi yaralanmış ya da ölmüştür.

Halka yönelik onur kırıcı, can ve mal kaybına sebebiyet verici eylemler, terörle mücadeleye büyük zararlar vereceği gibi terörün artmasına sebebiyet vermektedir. Böylelikle terör gruplarının argümanlarının, ister istemez propaganda hâline dönmesine ve eylemlerle karşılık bulmasına neden olmaktadır. Bu durum bölgede huzur yerine daha fazla şiddete ve insan kaybına neden olmaktadır.

1.3. Türkiye'nin Demokratik Yapısı ve Dinî Anlayışının Sorunun Çözümündeki Yeri

Türkiye toprakları üzerinde Türk, Kürt, Laz, Çerkez, Abaza, Boşnak, Arnavut, Çeçen, Dağıstanlı, Oset, Lezgi, Leh, Malakan, Dürzi Pomak, Çingene, Arap, Süryani, Asuri, Yahudi, Rum ve Ermeni gibi çeşitli etnik kökenler yaşamaktadır; toplumun bazı kesimlerinde ötekileştirme anlayışı olmasına rağmen çoğunluğun vatandaşlık bilinciyle hareket ettiği söylenebilir. Yine, ülkede İslam, Hristiyanlık, Musevilik dinlerine mensup insanlar mevcuttur. Türkiye, toplumsal barışı sağlamak için cumhuriyetin kuruluşundan beri muhafazakar-laik, sağcı-solcu gibi toplumsal anlaşmazlıklar, siyasi çatışmalar, PKK ve ekonomik sorunlarla mücadele etmiştir. Demokrasi kavramına önem verildiği, halkın yöneticilerini kendisinin seçtiği, muhalefetin ülke yönetimine katkı sağlayabildiği bir yönetim şekli mevcuttur. Kendisini Batı standartlarına entegre etmeye çalışan, kalkınma önem veren, çağdaş eğitim ve sosyal politikaların uygulanması yönünde adımlar atmaya çalışan bir ülkedir. İnsan hakları, hukukun üstünlüğü ve kuvvetler ayrılığı hassasiyetleri toplumda önem verilmektedir.

İslamiyet anlayışına bakışı ve dinî inanışın yerine getirilmesi noktasında, ılımlı, radikal uçlara kaymayan ve diğer inanışlara olan bakış açısıyla İslam dininin yaşandığı bir ülkedir. Din temelli teröre sonuna kadar karşı çıkan ve her türlü mücadeleyi yerine getirmekten kaçınmayan bir ülkedir. Bu çerçevede ülke içi ve dışındaki Fırat Kalkanı Operasyonu gibi mücadele eylemlerinden kaçınmamıştır. Bunları yaparken de sivil, insan hakları, hukukun üstünlüğü ilkeleri hassasiyeti taşımaktadır ve bunu da her zaman dile getirmektedir.

Diğer taraftan, eğitime, kültür ve değerlerin tanıtımına önem verilmektedir. Özellikle din eğitimi alanında Milli Eğitim Bakanlığı, üniversiteler, Diyanet İşleri Başkanlığı faaliyetler yürütmektedir. Ayrıca kültür ve tanıtım, Türkler ve Akra-ba Topluluğu Daire Başkanlığı ve Türkiye İş Birliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) gibi kurumların öncülüğünde gerçekleştirilmektedir. Devletin eğitim, ekonomik ve kültür kurumlarının denetiminin olduğu bir sosyal ve fen eğitimi, din eğitimi, kültürel yakınlaşmayı, tanıtımı ve ekonomik katkı sağlanmaktadır.

1990'ların sonlarında Rusya ile ilişkilerin normalleşmesi, 2000'lerde özellikle AK Parti iktidarıyla Recep Tayyip Erdoğan, Vladimir Putin arasındaki dostane ilişkiler; siyasi, ekonomik, enerji, ticaret, turizm alanlarında stratejik

¹⁷ North Caucasus Incidents Database Aug 08-End Nov 10, *Open Source Center*, 2009.

politikalar ve projelere yansımaktadır. 2017 yılında yedi kez yüz yüze görüşme yapılmıştır.¹⁸ İlaveten küresel ve bölgesel meselelerde; zaman zaman karşıt tarafta olsalar, çıkarlar çatışsa da birlikte çözüm bulma arayışı gözlenmektedir. Gürcistan-Rusya çatışması, Ermenistan ve Karabağ sorunu, Kırım meselesi ve son güncel mesele olan Suriye konusunda, Astana görüşmeleri, Soçi ve İstanbul Görüşmelerini gerçekleştirmeleri ve sorunun çözümünde belli bir aşamaya gelmeleri, belirtilen argümanı destekleyecek birkaç örnek olarak gösterilebilir. Ancak bu durum Rusya ile doğru, samimi ve şüpheye yer vermeyecek şekilde diplomasi yürütülmesi ve geçmiş tecrübeler ışığında ilişkilerin tesisi ile gerçekleşmektedir.

Tüm bu değerlendirmeler doğrultusunda, birincisi; Türkiye, kendisiyle tarihsel geçmişi, dini ve etnik aidiyeti olan Kuzey Kafkasya'da, Rusya Federasyonu'na başta din temelli terör grupları olmak üzere, diğer terör gruplarının, bölgede etkinliğini kırabilecek ve sonrasında yok edebilecek katkıyı sağlayabilir. Türkiye'nin devlet kurumları başta olmak üzere özel teşebbüsler vasıtasıyla sosyal ve fen bilimleri eğitimi ile din eğitimi ve uygulanması için okul, cami ve üniversite gibi yapıların inşası ve faaliyete geçirilmesi noktasında eylem ve politikalar uygulamaktan vazgeçmeyeceği düşüncesi mevcuttur. Önceki bölümlerde de belirtilen eğitim ve cami kurumlarının açılmasının teşvik ve onayı hem Rusya hem de Türkiye için "kazan-kazan" çerçevesinde iki tarafa da yarar getirecektir. Böylece bölge halkı iyi ve doğru bir eğitim ile daha bilinçli ve bilgili olacaktır. Sonrasında da terör örgütlerine yaşamlarını bağlamayacak ve güven, huzur ve yaşam temin edilecektir. İslam anlayışı gereği insanı öldürmenin dinde yeri olmadığı ve İslam'da diğer din ve inanışlara karşı zorun değil hoşgörünün emredildiği, toplumlara tam olarak anlatıldığı takdirde bu tarz sorunların çözülmesinin kaçınılmaz olacağı değerlendirilebilir. Rusya'da dini farklılığın körüklenmemesi aksine birlikte yaşama duygusunun anlatılması elzemdir. Böylece bölgedeki halk arasında anlaşmazlıkların azalacağı ve çatışmalara meydan verilmeyeceği anlayışı yerleşebilir.

İkincisi; devlet kurumlarında hiçbir zaman bitmeyen ayrımcılığın, yolsuzluğun minimize edilmesi için eğitim ve doğru denetimlerin yapılmasının temininde Rusya yönetimi ile görüşülerek ortak nokta bulunabilecektir. Yönetimde liyakat ilkesinin gerekliliğinin karşılıklı görüşmelerde belirtilmesi ve uygulanması için eylem, plan ve projelerin belirlenmesi gerekmektedir. Her birey aidiyeti göz önüne alınmaksızın bilgi ve becerileri ile yönetime katılacak ve yaşamını idame ettirebilecektir.

Son olarak; insan hakları ihlallerinin bölgede sorunu ortadan kaldırmadığı aksine daha çok derinleştiği belirtilir. Çünkü zarar gören insanlarda intikam duygusunun oluşması olağandır. 1990'larda Türkiye'de Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde PKK ile mücadelede yaşanan insan hakları ihlalleri iddialarının bölgede devlete olan güveni zedelediği belirtilmektedir. Benzer durumun Kuzey Kafkasya'da yaşanmasında Rusya'nın sıkıntılara sebep olduğu

¹⁸ "Türk-Rus İlişkileri Uçak Krizi Öncesine Döndü", 2017, <https://tr.sputniknews.com/rusya/201712311031613880-2017-turk-rus-iliskileri-ucak-krizi-oncesine-dondu/>. (08.05.2018).

görülmektedir. Bu konuda Rusya ile ortak mekanizma kurulmasında, karşılıklı politikaların belirlenmesinde Türkiye yaşadığı sıkıntıları ve deneyimleri paylaşarak Rusya'nın doğru eylemler ortaya koymasında yardımcı olabilir.

Sorunların temel çözümünün demokrasi kavramının bölgede tesis edilmesi olduğunun Rusya'ya anlatılması ve projeler ortaya konması öngörülebilir. Demokrasinin olduğu yerde ayrımcılık kavramı ortadan kalkıp eşitlik kavramı insanların zihin ve yüreğinde yeşerebilir. Böylece etnik milliyetçilik ortadan kalkabilir.

2. Kuzey Kafkasya'da Ekonomik Yatırım ve Geri Kalmışlık

Kuzey Kafkasya'daki cumhuriyetlerde ekonomik alanda, eğitim ve sosyal politikalar alanında halktaki büyük geri kalmışlık geçim sıkıntısı yaşatmaktadır. Dahası bu sorun halkın yönetime karşı gelmesine ve isyan etmesine sebebiyet vermektedir. İlaveten bu sorunlara neden olabilecek diğer bir etmen ise eğitim şartlarının yeterli oranda sağlanamamasıdır. Eğitim eksikliği sosyal meselelerin tetiklenmesine neden olduğu ve bu durumun bölgenin sorunlarının temelini oluşturduğu belirtilebilir.

2.1. Ekonomik Sorunlar

Başkan Putin bir konuşmasında; *"Bölgenin ekonomik ve sosyal gelişmeleri ülkenin geneline göre daha azdır. Ayrıca işsizlik oranının özellikle genç nüfusta düşük olması aşırı gruplara eleman temini sağlamaktadır."* şeklinde ifadelerde bulunmuştur.¹⁹ Kendisinin yapmış olduğu tespit, sorunun ekonomik ayağını göstermesi açısından önemlidir.

Federal hükümetten sağlanan ekonomik yardımların yerel yöneticiler tarafından zimmete geçirildiği belirtilmektedir. Dahası yapılan yatırımlar, yönetici elitlerin dâhili olduğu halka yansımayan işler olduğu için halka kazanç sağlayacak bir durum söz konusu olmamaktadır. En kritik durum ise federal hükümetin bu yolsuzlukları denetlememesi, denetlemede yetersiz kadroların olması veya ilgili memurun rüşvet yolu ile işini aksatmasıdır. Bölgede yatırım yapmak isteyen devlet dışı İslam anlayışlı girişimcilerin faaliyetleri engellenmektedir. Örneğin, 2008 yılında Dağıstan'da açılan Express Bankası şeri hukuk ile yönetilmektedir. Rus Federal Bankası 2013 yılında yetersiz rapor dosyasının olması nedeniyle lisansını askıya almıştır. Ancak banka yatırım ve destek faaliyetlerini gerçekleştirecek bir kurumdur. Daha sonra faaliyete devam etmiştir ancak nakit akışı için federal banktan desteğe ihtiyacının olduğu belirtilmiştir.

Bölgede verimli geniş tarım arazileri mevcutken yönetim tarafından yeterli altyapı, lojistik hizmeti, ulaşım ağı, eğitim sağlanmamaktadır. Tarımsal destek ve krediler de yeterli oranda kullanılmamaktadır.²⁰

¹⁹ Putin, "6,5 billion (roubles) have been stolen from budget in NCFD", *Rossiyskaya Gazeta*, 9 September 2013.

²⁰ North Caucasus, "The Challenges of Integration (IV): Economic and Social Imperatives, International Crisis Group", Europe Report N 237, 7 JULY 2015, <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/russianorth-caucasus/north-caucasus-challenges-integration-iv-economic-and-social-imperatives>. (07.05.2018).

Sanayi işletmeleri ile orta ve küçük işletmeler yeterli miktarda değildir. Hem halkın geçimini hem de ülkeye katkı sağlayacak bu tesislerin varlığı elzemdir. İşsizliğin çok olduğu bölgede bu işletmelerin varlığı hayatidir. Yapılacak olanların da belli bir etnik kesimi desteklememesi gerektiği herkesin kabul edebileceği bir gerçektir. Aksi durumda hâlihazırda mevcut olan etnik çatışmaların körüklenmesinden başka bir sonuç olmayacaktır.

Devlet tarafından sağlanan elektrik, su ve ısınma ihtiyaçlarında altyapı yeterli olamamaktadır. Halk temel ihtiyaçları olan kaynaklardan yeterli derecede istifade edememektedir. Oysaki nehirlerin çok olduğu, doğalgaz kaynakları bakımından dünyada ilk sırada olan Rusya'ya bağlı bir coğrafya olmasına rağmen bölgenin böylesi sıkıntılar ile karşı karşıya kalması halkın merkeze yönelik tepkisini artırmaktadır.

Tüm bu hizmetlerin şehirlerde yaşayan halkta yaptığı etki dağ ve kırsalda yaşayan kesimler için yarattığı etki ile kıyaslanmayacak ölçüdedir. Bölgede herkesin kabul ettiği bir gerçektir ki dağlık kesimlerde yaşayan halklar verilmekte olan hizmetlerden yeteri kadar faydalanamamaktadır. Bu kesimlerin geçim kaynakları kısıtlıdır. Devletin bu kesimlere yönelik yatırım ve destekleri yok denilecek azdır.

Kuzey Kafkasya'da bu uygulamalar ülkelerin ekonomik verilerine yansımaktadır. Rusya Federasyonu 2017 yılı resmî verilerine istinaden yapılan analizler çerçevesinde; Rusya Federasyonu'nun yıllık istihdam değerleri Federasyon'un diğer bölgelerinin nüfus oranına göre çok geride kalmıştır. Bunun sonucunda, cumhuriyet yönetimleri dışındaki yerlerde istihdam değerleri nüfusa oranla % 50'den fazla iken Kuzey Kafkasya'da % 30 civarında kaldığı hatta Çeçenistan'daki 1.414.900 nüfusa karşılık yıllık istihdamın 388 bin gibi düşük seviyelerde olduğu görülmektedir. Bunun neticesinde, bölgede % 60'lara varan işsizlik söz konusudur. Aynı durum aylık kişi başına gelir değerinde gözlenmektedir. Yedi cumhuriyette kişi başına düşen aylık ortalama gelir 15.000-25.000 ruble iken diğer bölgelerde bu oran 30.000-40.000 ruble civarındadır. İlaveten bölgesel yurt içi hâsıla oranları da diğer bölgelere oranla büyük farklılık gözlenmektedir.²¹

Üretim rakamları bölgenin değerleri ve sahip olunan kaynaklar göz önüne alındığında çok düşüktür. Diğer bölgelerle karşılaştırıldığında üretim % 80'den daha aşağı seviyelerde gözlenmektedir. Üretim tutarları ortalama 3000-32000 ruble arasında belirtilmiştir.²² Tarım üretiminde göreceli bir artışa rağmen diğer federal yönetimlere kıyasla daha az seviyelerdedir. Hatta en az iki buçuk kat farklılık mevcuttur.

Coğrafyada geri kalmışlık, sorunlar ve çatışmalardan dolayı yatırımlar etkilenmektedir. Diğer eyaletlere kıyasla aralarında iki buçuk kat fark mevcuttur.

Anlaşılacağı üzere ekonomik geri kalmışlık, yaşam standartlarındaki farklılıklar, yapılan yatırımlar resmî verilere yansımaktadır. Enerji kaynakları ve

²¹ "Federal State Statistic Service", Russia in Figures 2016, Moscow 2016, http://www.gks.ru/free_doc/doc_2016/rusfig/rus16e.pdf.

²² "Federal State Statistic Service", Russia in Figures 2016, Moscow 2016, http://www.gks.ru/free_doc/doc_2016/rusfig/rus16e.pdf.

bunların temin edildiği hatların üzerinde olmasına, verimli tarım alanları ve bu alanları sulayacak su kaynaklarının bulunmasına ve küresel bir güç olan Rusya Federasyonu'na bağlı bir bölge olmasına rağmen ekonomik sıkıntılar yaşamaktadır. Bu sorunlar halkın devlete yönelik gelecekle ilgili umutlarını köreltebilecektir. Kaynakların verimli kullanılmaması, bir şekilde farklı kanallara aktarılması bölgenin kalkınmasına olan diğer bir durumdur.

2.1.1. Yatırımlar

Kuzey Kafkasya'da mevcut yatırımlar yetersiz görülmektedir ve yapılan yatırımlar daha çok Rusya'nın ihtiyacı olan enerji, petrokimya ve ağır sanayiye yöneliktir. Tarım ve orta ölçekli sanayi yatırımlarına yönelik teşvikler ve destekler halkın ihtiyacını karşılamaktan uzaktır. Putin iktidarının sorunun nedenlerinden birini ekonomik problemler olarak belirlemesinin akabinde bölgenin kalkınmasına yönelik adımlar atmaya başlanmıştır.

Rusya, bölgedeki özel temsilci olan Aleksandr Hloponi tarafından yürütülen 2025 Kalkınma Projesi²³ kapsamında Kuzey Kafkasya'da işsizliği Federasyon'un genelinde öngörülen % 5 civarına indirme, terör sorununa çözüm bulma ve bölge halkının Rusya'ya karşı güvenini artıracak yatırımlarla politikaları gerçekleştirme vizyonunu uygulama görevi vermiştir. Böylece bölgede istikrar ve huzur olacaktır. Bu çerçevede 80,9 milyar dolarlık bir kaynak temini vaat etmiştir. Bu kaynağın sadece 7,5 milyar dolarlık kısmının federal bütçeden karşılanacağı belirtilmiştir. Geri kalan miktar özel sektör ve yerel bütçeden karşılanacaktır. Bu durumda değerlendirildiğinde belli sıkıntıların olacağı gözlenebilir. Birincisi; *"Federal bütçeden sağlanacak kaynak projeye tam olarak aktarılabilir mi?"* sorusu projenin başarısının önündeki engeldir çünkü daha önceden sağlanan federal desteklerin yerine ulaşmadığı yolsuzluk sorunu ile karşılaştığı görülmektedir, kaynağın başka kanallara aktarılması da projeye zarar verebilir. Ayrıca bunu denetleyecek mekanizmanın tam olarak tesis edilip edilemeyeceği diğer bir meseledir. İkincisi; *"Yerel bütçeden sağlanması düşünülen payın ülkelere tam olarak aktarılacak mı aktarılmayacak mı diğer bir kritiktir. Hâlihazırda, bölgenin ekonomik sorunları mevcuttur ve bu sorunlardan dolayıdır ki zaten federal yönetim % 60 - % 80 oranında destek sağlamaktadır. Üçüncüsü ise; özel sektörden sağlanması düşünülen kaynak ve yatırımlarda, bölgedeki terör olayları dikkate alındığında "Özel sektör bu yatırımları kararlı ve güvenli bir şekilde atabilecek midir?"* sorusu en önemlisidir.

İlaveten; bölgedeki yatırımlar daha çok enerji ve savunma sanayisi alanında gerçekleşmektedir. Yapılacak yatırımlar noktasında halkın bilgi birikimi yeterli görülmektedir. Elbette ki bu yatırımlar da gerçekleşmelidir; ancak halkın temel uğraşları olan orta ve küçük işletmeler gibi tarım, orta ölçekli sanayi ve ticaret faaliyetlerini ön planda tutmanın daha önemli olacağı kabul görmektedir.

²³ "Rusya Kuzey Kafkasya'nın kalkınması için 81 milyar dolar ayırdı", Aralık 2012, <http://haberrus.com/politics/2012/12/18/rusya-kuzey-kafkasyanın-kalkinmasi-icin-81-milyar-dolar-ayirdi.html>. (08.08.2018).

Bu eylem planı çerçevesinde “Rosneft” adlı büyük Rus şirketinin Çeçenistan’ın Grozni şehrine rafineri kuracağı özel temsilci tarafından belirtilmiştir.²⁴

Bunun dışında Çeçenistan’da, ne kadar Kremlin tarafından güvenilen Kadirov iş başında olsa da bu ülkedeki işsizlik ve terör gruplarının eylemleri göz önüne alındığında ülkeye ayrı bir önem verilmektedir. Çeçenistan’da uygulanan “İşsizlik Destek Programı” doğrultusunda 456 milyon dolarlık harcama gerçekleştirildiği temsilci tarafından ifade edilmiştir. Bunun sonucunda da işsizliğin düştüğü belirtilmiştir.

Diğer bir yatırım olan Avar-Kaketi Yol Projesi ile Doğu Gürcistan’a ulaşım kolaylaşmıştır. Böylece transit taşıma, ticari ağın oluşturulmasına vesile olacağı için o topraklarda yaşayan halkların refahının artırmasına katkı sağlayabilir.

Anlaşılacağı gibi federal yönetim, sorunun çözümünde önceliği Rusya’nın çıkarlarını ön planda tutan ekonomik politikalarda görmektedir. Yönetimin sosyal ve kültürel değerleri göz ardı ettiği gözlenen bir durum söz konusudur. Halkın değer yargıları görmezden gelinmektedir. Kremlin halkın güvenine ve yaşam değerine zarar verecek eylemlere dikkat etmemektedir.

2.2. Türkiye’nin Ekonomik Yatırım Katkısı

Türkiye-Rusya ilişkilerinin temel dayanağı ekonomidir. İki ülke arasında ticaret, tarım, sanayi, enerji ve hatları ile ilgili projeler bulunmaktadır. Karşılıklı ticaretin arttığı gözlenmektedir. 2017 Kasım ayı itibarıyla iki ülke arasındaki ticaret hacmi iki katına çıkmıştır.²⁵ Turizm faaliyetleri çerçevesinde, Türkiye’nin Rus turistlere sağladığı imkânlar meyvesini vermiş ve sadece Antalya’yı 4,5 milyon Rus turist ziyaret etmiştir.²⁶ İki ülkenin devlet ve özel teşebbüs nezdinde yaptığı karşılıklı ticari yatırımlar ekonomik faydaları beraberinde getirmektedir. Bölgede yapılacak ekonomik faaliyetlere Rusya’nın izin vermesi için diplomasi yolu ile çıkarlarını zedelemekten ikna edilmesi önemlidir. Nasıl ki Rusya ile boru hattı, nükleer santral, S-400 Füze Antlaşması, tarım ve sanayi alanlarında yatırım projeleri yapılıyorsa Kuzey Kafkasya’ya yapılacak yatırımlarda da başta bölge insanına fabrika ve iş sahaları açılacak ve istihdam sağlanacaktır. Bölgede kurulmakta olan altyapı ve turizm sahalarına yönelik inşaat sektörünün diğer alanlarda da çeşitliliği ve nicelik artışını gerçekleştirmesi elzem görünmektedir. Böylece halk ekonomik sıkıntıdan dolayı devlete isyan etmeyecek ve bu doğrultuda terör gruplarına katılmayacaktır. Bölgede refah seviyesi ve halkın mutluluğu artacak ve bu durumun da Rusya’nın çıkarlarına uygun bir politika olması öngörülebilecektir. Özellikle 1990 yılından sonra savaş ve çatışmaların yarattığı tahribat göz önüne alındığında altyapı, ekonomi, kültür ve ulaşım projelerine dair yatırımlara ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. Bu doğrultuda bölge son yıllarda uluslararası düz-

²⁴ “Rusya Kuzey Kafkasya’ya 81 Milyar Dolar Ayırdı”, Aralık 2012, <http://www.yenicaggazetesi.com.tr/rusya-kuzey-kafkasyaya-81-milyar-ayirdi-78285h.htm>.

²⁵ Emre Erşen, “2018 Yılında Türkiye-Rusya İlişkilerinde İşbirliği ve Sorun Alanları”, Ocak 2018, <https://www.haberler.com/gorus-2018-de-turkiye-rusya-iliskilerinde-10413787-haberi/>.

²⁶ “Turistler İstanbul ve Antalya’ya Koştı”, Aralık 2017, <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/ekonomi/527001.aspx>. (25.07.2018).

lemde yükselişte olan Türk şirketlerinin ilgi alanıdır. Burada yapılacak inşaat yatırımları öncelikle bölge ülkelerine ardından da Türkiye ve Rusya'ya katkı sağlayacaktır. Böylece yaşama ait alanlar yaratılacak ve Kafkas halklarına istihdam sağlanacaktır. Benzer durum tarım politikalarında da sürdürülebilir. Rusya'nın birçok tarım ürününün Türkiye'den ithal ettiği bir gerçektir. Türkiye'ye Kafkas topraklarının işlenmesinde yatırım sağlama imkânı verilmesi durumunun halkların ve Rusya'nın ekonomik çıkarlarıyla örtüşeceği düşünülebilir. İlaveten bölgede yoksulluğun yüksek olduğu, daha önce de belirtilmiştir. Bu çerçevede Türkiye'nin resmî devlet kurumu olan TİKA vasıtasıyla bölgeye ekonomik yardımların yapılacağı söylenebilir. TİKA dünyanın her köşesine ulaşabilmesi, gittiği bölgeye yardım sağlayabilmesi ve din, etnisite, ırk ayrımı gözetmeden insanların yardım ihtiyaçlarına çözüm bulabilmesinden dolayı, bölgeye yapılacak yardımları koordine etme ve sağlamada en temel kurumdur. Ancak öncelikle Rusya'nın, TİKA'ya bölgede ofis açma izni vermesi gerekmektedir. Yapılacak karşılıklı çıkarlar doğrultusundaki görüşmeler ile Rusya'nın bölgedeki gücü sarsılmadan Türkiye tarafından çıkarlarına uygun şekilde eylemler gerçekleştirilmesi olanak dâhilindedir.

3. Cumhuriyetler Arası Çatışmalar ve Aşiretler Arası Mücadeleler

Kuzey Kafkasya'daki çatışmalar ve halklar arasındaki anlaşmazlıkların temeli Çarlık Rusya'dan beri uygulanan ve Sovyetler Birliği'nin sürdürdüğü böl-yönet, sürgün, göç ve iskân politikalarıdır. Aynı politika mevcut Rusya Federasyonu yönetimi tarafından da uygulanmak istenmektedir. Milliyetçiliğin yüksek olduğu halk kitlelerinin intikam ve değerlerinden vazgeçmeme anlayışları da eklenince çatışmalar kaçınılmaz olmaktadır. İlaveten her etnik kimliğin kendi kültürünü yaşatması ve savunması da bu durumu derinleştirmektedir. Halkların kendine özgü dilsel farklılıkları iletişimleri de zorlaştırmaktadır. Böylece, önceki dönemlerde uygulanan eylem ve politikaların halklarda bıraktığı tesir ve hak arayışları adaletin olmadığı durumlarda öfke, nefret ve şiddete dönüşmektedir. Bu durumun sadece halkların kendilerine zarar vermektan başka bir işe yaramadığı aşikârdır. Aslında bu durum yönetimleri de zora sokmaktadır. Oysaki Rusya Federasyonu bir arabulucu, bir hami görevi ile faaliyet göstermekte ve bu şekilde Kafkas topraklarını yönetmeye çalışmaktadır; ancak şu belirtilmelidir ki halkın devlete olan güven ve itimadı azalabileceği azalabilir ve şiddete dönüşebilir. Bu durum hem bölge halkına hem de Rusya Federasyonu masum halkına zarar vermektan ileri gitmeyecektir. Bu doğrultuda; bölgedeki Adıgey Cumhuriyeti, Çeçen sorunu, Dağıstan iç sorunu, Karaçay-Çerkez sorunu, Kabardey-Balkar sorunu, Oset-İnguş çatışması analiz edilmelidir.

3.1. Adıgey İç Sorunu

Soğuk savaşın ardından ortaya çıkan mevcut milliyetçilik anlayışı ve bağımsızlık arayışı Adıgey Cumhuriyeti'nde de görülmektedir. Adıgey halkının ülke nüfusu içindeki oranı % 24-25 civarında olmasına rağmen Adıgeyler öz benlikleri için mücadele ve hayallerinden vazgeçmemektedirler. Etnik kökeni

Çerkez olan bu halkın ideali kendisi gibi Çerkez kökenden geldiğini iddia ettiği Karaçay-Çerkez ve Kabardin Balkar ile birlikte Abhazları da dâhil ederek Kabardey'den Karadeniz'e kadar büyük bir Çerkezistan devleti kurmaktır. Bu amaçla Kabardey-Balkar başkenti Nalçik'te Adige halk kongresi düzenlenmiş ve bu doğrultuda ilgili toprakların birleştirilme kararına varılmıştır.²⁷ Bu durum Rusya için tehdit oluştursa da Adigelerin ülkede azınlık durumunda olması bu idealin gerçekleştirilmesini engellemektedir. Dâhilinde, dünyanın birçok yerine göç etmiş Adigelerin anavatana göç etmesi için 22 Mayıs 1997 yılında yasa çıkarılmasının²⁸ ülkedeki Rus kökene yönelik etnik üstünlüğü ortadan kaldıracığı düşüncesi Rusya'da etki yaratmaktadır. Akabinde, Rusya bu sorunlu coğrafyada federal yapıyı ortadan kaldırmak istemektedir. Bu doğrultuda Kuzey Kafkas Cumhuriyetleri'nin federatif yetkisini ellerinden almak ve halkları Rus nüfusu içinde asimile etmek için uygulamalar gerçekleştirmektedir. 1998 yılında Putin Rusya Federasyonu'na dâhil olan bölgelerin sayısını azaltmak istemiştir. Bu isteğe Beslan Katliamı da eklenince reformu gerçekleştirme kararı almıştır ve Krasnador eyaleti içinde bulunan Adigelerin federal yapısını ortadan kaldırarak cumhuriyeti doğrudan federal bölgeye bağlama amacıyla adım atmak istemiştir. Karşıt adım olarak Adigey parlamentosunun kendi anayasasını kabul etmesi ve kendi içindeki Şapsığların sınırlarını farklı özel bir bölge olarak belirlemesi bölgedeki Kazak çoğunluğu rahatsız etmiştir. Bu durumda federal hükümetin reformu gerçekleştirmenin doğru olacağı kararına vardığı gözlenmektedir. Ancak bölgedeki ve dünyadaki Adige diasporası geniş çaplı gösteri, miting ve siyasi görüşmeler yapmışlardır. Böylece karar da rafa kalkmıştır.

3.2. Çeçen Sorunu

Birinci Çeçen-Rus Savaşı'ndan sonra Çeçen gruplarında başlayan sözde radikalleşme ikinci savaştan sonra artış göstermiştir. Şamil Basayev, Doku Umarov gibi örgüt liderlerinin eylemleri bu yönde gelişmektedir. Daha sonraki yıllarda Rusya muhalifleri bastırılmış ve kendisinin desteklediği Ahmet Kadırov'un seçilmesini sağlamıştır. Çeçenistan'da bu duruma karşı gelecek birçok grup mevcuttur. Bunlara sözde İslam din anlayışlı gruplar da dâhil olmuştur. Çeçenistan'da Rusya hâkimiyetini kaybetmesi demek diğer bölgelere de İslam temelli yönetimlerin gelmesi demektir. Savaştan sonra ortaya çıkan büyük yıkım, Rusya'ya duyulan öfke ve intikam sorunu tetiklemekte ve gençliğin örgütlere üye olmasına neden olmaktadır. 1990'ların son dönem Çeçen Dışişleri Bakanı olan Osman Ferzuali'nin bir beyanatındaki; *"Çeçenistan'ı din motivasyonlu örgütlerin etkisine bırakanların yabancıların rolü ve Vahhabilerin rolü olduğunu belirtiyor. Dışarıdan gelen yabancı savaşçılar gelmiştir. Ancak savaştan sonra işsizliğin olduğu bu bölgede parayla gelen gruplar insanları*

²⁷ Ufuk Tavkul, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2002, s. 11; Alexandre Grigoriantz, *Kafkasya Halkları: Tarihi ve Etnografik Bir Sentez*, Çev. Doğan Yurdakul, Sabah Kitapları, İstanbul 1998, s. 13.

²⁸ Güler Kalay, *Soğuk Savaş Sonrasında Eski SSCB Coğrafyasında Etnik ve Dinsel Çatışmalar*, Berikan Yayınevi, Ankara, Ocak 2013, s. 121.

*kendi örgütlerine kazandırıyordu*²⁹ ifadesi sorunun nasıl evirildiğini göstermesi açısından önemlidir. Aslında temel sebeplerden birinin, Arap ülkelerinden Rusya'ya karşı savaşıacak eleman ve kaynak temin etmekte olan Komutan Hattab'ın olduğu belirtilmektedir. Bu örgütler, Rusya Federasyonu'nun diğer bölgelerinde kanlı eylemlere yönelmektedir. Bunun önemli bir örneği, 23 Ekim 2002 tarihindeki tiyatro baskınıdır. Baskında Müslümanların dışarı çıkarılması dolayısıyla eylem dinsel ayrımcılık yanlısı olarak gösterilir. Bu tarz olaylar Hristiyanlarla Müslümanların arasındaki çatışmayı derinleştirmektedir. Daha sonraki senelerde de benzer dinsel temelli saldırı eylemleri bölgede devam etmiştir.

Diğer taraftan, Rus yanlısı Ramazan Kadirov'a bağlı güçler Çeçen direnişçilere karşı operasyon yapmaktadır.³⁰ Kendi halkına karşı yapılan saldırılar aşiretler arasında düşmanlığı körüklediğinden toplumları birbirine düşürmektedir. Ayrıca daha önce de belirtildiği gibi bu saldırılar karşısında benzerleri Kadirov'un memleketine yapılmaktadır.

2004 Beslan Katliamı benzer diğer bir vakadır. Baskın sonucunda birçok masum insan yaşamını kaybetmiştir. Olayın detaylarının tam belli olmamasına rağmen faillerinin Çeçen oldukları belirtilmektedir. 2005 yılındaki Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi İnsan Hakları Raporu'nda Çeçenistan'da hükümet karşıtlarının kaçırılması, haksız olarak belirtilen alıkonmalar ve ölümlerin çok yüksek olduğu bildirilmiştir. Bu doğrultuda Çeçenistan'da ciddi insan hakları ihlallerinin olduğu ve bu vakaların bir "felekat" olarak belirtildiği değerlendirilmektedir.³¹ Bu tarz eylemler Kuzey Kafkasya'nın diğer cumhuriyetlerine de sirayet etmektedir. Günümüzde de bu sebeplerden dolayı her yıl yüzlerce insan yaralanmakta ya da ölmektedir. Nisan 2017 tarihinde Çeçenistan'da askeri bölgeye yapılan saldırılarda birçok askerin öldürülmesi bu durumun bir örneğini teşkil etmektedir.

3.2.1. Dağıstan Hasavyurt Sorunu

Sovyetler Döneminde Çeçenler ve İnguşlar Orta Asya'ya sürgün edilmiştir. Böylece bu cumhuriyet ortadan kaldırılmıştır. Bu bölgenin topraklarında Groznenski adında bir bölge oluşturulmuş, bu uygulama gerçekleştirilirken Dağıstan'dan topraklar buraya dâhil edilmiş, önceki Çeçen-İnguş Cumhuriyeti'ne ait Hasavyurt Dağıstan'a verilmiştir. Buradan sürgün edilen Çeçenlerin yerine Lak ve Avarlar yerleştirilmiştir. 1957 yılında sürgün edilen halkların itibarları iade edilmiş ve bu halklar eski yaşadıkları yerlere dönmeye başlamışlardır. Oluşturulan bölge ortadan kaldırılmış ve eski Dağıstan toprakları geri verilmiş ancak Hasavyurt verilmemiştir. Döndüklerinde eski yerlerinde başka halkların yaşadığını gören insanlar kendi topraklarında mülteci ko-

²⁹ Atrışba Murat Bolat, "Şamil Basayev", *Kafkasya Forum*, Sayı: 4/5, Mayıs-Haziran, Temmuz-Ağustos 2006, s. 37.

³⁰ Muhammet Cihad Budak - İsmail Ermağan, "Tarihten Günümüze Çeçenistan-Rusya İlişkileri: Putin ve Kadirovlar Dönemi", *Türk Dünyası Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 235, Cilt: 119, Temmuz-Ağustos 2018, s. 201.

³¹ Güler Kalay, *a.g.e.*, s. 149-150.

numuna düşmüşlerdir. Zamanla gelişen toplumlar günümüzde birbirleriyle çatışmaya başlamışlardır. Günümüzde dahi Çeçenlerin isteklerinin devam etmesinden dolayı bölgede çatışmaların olduğu belirtilmektedir.

3.3. Dağıstan İç Sorunları

Çeşitli etnisitenin birlikte yaşadığı farklı dillerin konuşulduğu Dağıstan'da Lezgi, Avar, Kumuk, Dargi, Nogay, Tabassaranlar arasında etnik problemler mevcuttur. Her halk kendi milli çıkarlarını gerçekleştirmek için mücadele etmektedir. Her etnisitenin kendi bireylerinin yönetim kademelerine gelmesi için çatıştığı gözlenmektedir. Sovyetlerden beri gelen politikaların etkisinin günümüzde daha belirgin bir hâl aldığı görülmektedir. Sürgün edilen her etnisitenin yaşadığı topraklara başka halklar yerleştirilmiş, daha sonra yapılan hak iadeleri ile göçler tersine döndürülmüştür. Çeçenlerin yerlerine Kumuklar ve onların yerlerine de Avarlar yerleştirilmiştir. Çeçen topraklarının Dağıstan'a verilip daha sonra geri alınmasında yaşanan etnik karışıklığın sonraki dönemlerde çatışmalara dönüştüğü belirtilmektedir. Örneğin Lezgiler, Azerbaycan'daki Lezgi halklar ile birleşmek istemektedirler. Bundan dolayı bağımsızlık ilan etmek istemektedirler.

İlaveten; ekonomik sıkıntılar, bölgelerdeki önemli ticaret yolları, işletmeleri, madenler, enerji kaynaklarının etnik çatışmalarda etkisinin olduğu görülmektedir. Bunun sebebi ise artan nüfusa göre toprakların eşit ve adil bir şekilde dağıtılmamasıdır. Her etnik grup bu kaynaklar üzerinde hak iddia etmekte ve bunları elde etmek için çatışmalara neden olmaktadır.

Çatışmaların bir örneğinde, 2018 yılında da etnik milliyetçiliğin yaşatılmaya çalışıldığı değerlendirilir. 12 Nisan 2018 tarihinde Kumuk halkının Tarki Bölgesi'nden sürülmesinin yıl dönümü anılmıştır.³² Dağıstan yönetimi tarihsel olarak Kumukların yaşadığı yerlere Lakları yerleştirmiştir. Buradan kaynaklanan çatışmalar günümüzde de devam etmektedir. Laklar federal yönetimin desteğini elde etmek için günümüzde Kumukların, önde gelen liderlerinin Türkiye ziyaretinden dolayı, Türkiye tarafından yönlendirildiğini iddia etmektedir. Buradan hareketle Nogayların Dağıstan'da etnik kökeninden dolayı haksızlığa uğradığı, yönetim tarafından kötü yönetildiği belirtilmektedir. Bu duruma karşı 10 Temmuz 2017 tarihinde gösterilerin düzenlendiği basında çıkmış ve birçok göstericinin yaralandığı belirtilmiştir.³³ Aynı dönemde de Çeçenler Lakların kendi topraklarından gitmelerini talep ettikleri gösteriler düzenlemişlerdir.

Bir önceki cumhurbaşkanının istifasına etki eden etmenlerden birinin de ülkedeki etnik çatışmalar olduğu iddia edilmektedir. Bu nedenle, Putin'in yeni cumhurbaşkanına yerel gruplar arasında istikrarı sağlama görevi verdiği be-

³² Mikail Kaplan, "Seventy Years on, The Kumyk People in Dagestan are still fighting Territorial Claims", May 2018 <https://www.opendemocracy.net/od-russia/mikhail-kaplan/kumyk-people-are-still-fighting-territorial-claims>. (05.05.2018).

³³ Mikail Kaplan, "Seventy Years on, The Kumyk People in Dagestan are still fighting Territorial Claims", May 2018, <https://www.opendemocracy.net/od-russia/mikhail-kaplan/kumyk-people-are-still-fighting-territorial-claims>. (05.05.2018)

lirtilmektedir çünkü böylesi bir çatışmanın Dağıstan'dan başta Çeçenistan'a ve diğer bölgelere sirayet edeceği herkesin öngörebileceği bir durumdur. Durumu ülkede asayişli sağlayamayan bir Rusya Federasyonu yönetiminin zaafı olarak düşünecek ve kullanacak örgütler mevcuttur.

3.4. Karaçay-Çerkez İç Sorunları

Sovyetler zamanında uygulanan politikalar bu ülkede de günümüze çatışmaları taşımıştır. Ülkede Karaçaylar, Çerkezler, Ruslar, Abhazlar ve Nogaylar yaşamaktadır. 1992 yılında Abhazlar bölgeden göç etmeye başlamıştır. Dağlık alanlarda yaşayan Karaçayların bu yerlere yerleşmesi ve akabinde diğer halklara oranla nüfuslarında artış olması, ülkedeki milliyetçiliğin etkisini akrabalık bağlarını, etnik aidiyet ve ayrımcılığı körüklemiştir. Bundan dolayıdır ki Abhazlar, Çerkez ve Karaçaylar arasında anlaşmazlık ve çatışmalar meydana gelmektedir.

Diğer yandan; ülkede Adigelerin büyük Çerkez devleti kurma hayali bu ülkedeki Çerkezlerin isteği olarak görülmektedir. Diğer halklara oranla nüfus olarak azınlıkta olmasından ötürü bu hayal gerçekleşmese de böyle bir durumun ülkenin güvenliğini tehlikeye sokacağı düşüncesi ortaya çıkmıştır. Ayrıca Çerkezlerin buna yönelik faaliyet ve eylemlerinin durumu daha çok sıkıntıya soktuğu gözlenmektedir.

Diğer bir mesele ise, ülkedeki etnik nüfus oranına göre yönetim şeklinin dağıtılmasıdır. Başkanlık nüfus olarak Karaçaylarda ancak başbakanlık Çerkezlerdedir. Bakanlıklar da nüfus oranına göre dağıtılmaktadır. Lakin “*etnik kontenjan prensibi*” adı verilen bu yapılanmada da iki taraflı anlaşmazlık mevcuttur. 2008-2009 yıllarında bakanlar kurulu başkanlığına teamül gereği Çerkez biri atanması gerekirken Çerkez grubuna parlamento başkanlığı teklif edilmiş³⁴ ve bu nedenle anlaşmazlıklar çıkmıştır. Özellikle en etkili Çerkes sivil toplum örgütleri, Çerkes halkının en zengin ve etkin iki ailesiyle bağlantılı ve onlara bağımlıdır. Özellikle Karaçay-Çerkes Adige Khase'si şu anda tamamıyla Karaçay-Çerkez'in Rusya Federasyon Konseyi senatörü ve sanayi şirketi Merkürî'nin patronu olan Vyaçeslav Derev'in finansal desteğine bağımlıdır. Buna bağlı olarak Vyaçeslav Derev'in finansal veya siyasi çıkarları üzerinde herhangi bir kısıtlama olması durumunda, Adige Khase'nin organizasyon kaynakları, kitlesel mitingler, yürüyüş ve protesto eylemleri aracılığıyla devleti yönetim organlarına baskı yapmak için kullanıyor olması diğer bir sorunun kaynağını oluşturmaktadır.³⁵ Buna karşın Vyaçeslav Derev'in Rusya üst parlamento senatörlüğüne üyeliğinin Karaçay-Çerkez Parlamentosu tarafından reddedilmesi başka bir olaydır.

Görüleceği gibi sorunun temeli yönetim üzerindeki güç mücadelesi için yaşanan anlaşmazlıklardır. Bunun da en önemli nedeni etnik ve akrabalık temelli milliyetçiliktir.

³⁴ Boris Urusov, “Karaçay-Çerkez İlişkilerinde Sorunlar ve Gelecek Arayışları”, Mart 2013, <http://caucasusforum.org/2013/03/28/karacay-cerkes-iliskilerinde-sorunlar-ve-gelecek-arayislari/>. (11.05.2018).

³⁵ Boris Urusov, “a.g.m.”.

3.5. Kabardey-Balkar İç Sorunları

Sovyetler döneminde Malkarlar, Karaçaylara bağlı idi. Sonrasında halkın bir birlik olarak federasyona isyan etmeleri tehlikesini ortadan kaldırmak için kurulduğu analiz edilen bu bölge Kabardeylere bağlanmıştır. Malkarlar daha sonra Balkar olarak anılmıştır. Sovyetlerin dağılmasıyla Kabardeyler kongre düzenleyip yönetim tesis etmek istemiştir. Akabinde Malkarlar bu durumu fırsat bilip bağımsızlık için harekete geçmiştir. 1991 Kasım ayında da bağımsızlığını ilan etmişlerdir. Rusya Federasyonu'nun karşı çıkması ile bağımsızlıktan vazgeçmişler³⁶ ve daha sonra iki halk bir cumhuriyet adında birleştirilmiştir. Ancak hâlen aralarındaki huzursuzluk devam etmektedir. Balkarların cumhuriyetten ayrılma talepleri ve yönetimde Kabardinlerin etkin olması anlaşmazlık ve çatışmaları sıcak tutmaktadır.

3.6. Oset-İnguş Etnik Çatışması

Çatışmaların yaşandığı yer Prigorodny Rayonu Orconikidze şehridir. Meselelerin kaynağı yine Sovyetler dönemindeki sürgün politikalarıdır. 1944 yılında İnguşlar sürülmüş ve topraklarına Osetler yerleştirilmiştir. İnguşlar geri döndüklerinde topraklarına yerleşememişlerdir. Daha sonraki yıllarda Oset köylerine saldırılar düzenlemeye başlamışlardır. 1992 yılında Çeçenlerden ayrılmışlar ve özerk cumhuriyet tesis ettikten sonra Prigorodny rayonu için daha etkin mücadele isteği ortaya koymuşlardır. Sonraki dönemlerdeki çatışmalarda 60.000 İnguş bölgeyi terk etmiştir.³⁷ Osetler bölgenin kendilerinden alınması halinde bağımsızlık ilan edeceklerini belirtmiştir. Ancak Rusya'nın yüzyıllardır kendisinin tarafında yer alan ve dinî aidiyetleri bir olan bu halkı göz ardı etmesi mümkün değildir. Bundan dolayı şehir hâlen Osetlerin kontrolündedir. 2004 yılının Eylül ayında Osetya'da Beslan Katliamı yaşanmış ve bölge Rus güçlerinin muhafazası altına alınarak sınır geçişleri durdurulmuştur. Rusya hem hami rolünde olmuştur hem de bölgedeki çatışmaları kullanarak iki ülkede de yönetim gücünü temin etmiştir. Çeşitli görüşme ve müzakereler iki taraf arasında "Kislovodsk Antlaşması" yapılmasını sağlamıştır. Ancak sorun bölgenin statüsü ve aidiyeti ile ilgili olduğundan tam olarak çözülmemiştir. İlâveten, baskı gördüğü için göç eden İnguşların rehabilitasyonu meselesi ve bölgenin yönetim şekli üzerine anlaşmazlık devam etmektedir. Putin döneminde de sorunun çözülmesi için Duma milletvekilleri ve İnguşetya senatörü sınırın belirlenmesi için başvuruda bulunmuş fakat sorunun çözümü federal bölgenin yetkisine bırakılmıştır. 2009-2010 yılında iki ülke yönetimi arasında sorunun çözümüne dair "iyi komşuluk" geliştirme temelli anlaşmalar imzalanmıştır.³⁸ Günümüzde Osetler sorunun çözüldüğünü ancak İnguşlar sorunun çözülmediğini, insanların İnguşetya'ya çalışmaya geldiğini şehirde sorunların ve baskının devam ettiğini belirtmektedirler.

³⁶ Mithat Çelikpala, "Siyasi, Ekonomik ve Demografik Göstergeleriyle Kuzey Kafkasya", *Kafkasya Araştırmalar & Analiz*, Yıl: 1, Sayı: 1, Ekim 2005-Mart 2006, s. 44.

³⁷ Güler Kalay, *a.g.e.*, s. 168.

³⁸ Janna Tarhanova, "Oset-İnguş Anlaşmazlığı: Barış Süreci", Eylül 2016, <http://www.cerkesfed.org/2016/09/04/oset-ingus-anlasmazligibarissureci/>. (15.08.2018)

3.7. İç Meselelerinde Türkiye'nin Çözüm Yaklaşımları

Türkiye'nin, bugüne kadar Bosna, Kosova, Gürcistan, Karabağ, Filistin ve Suriye'deki anlaşmazlıklarda ortaya koyduğu çözüm arayışları etnik, dinî ve tarihi aidiyet kaynaklıdır. Kafkasya'da da halklar aracılığıyla, sorunların çözüme kavuşturulmasında aktif rol alması hem bölge halkı hem de kendisi için elzemdir. Bu doğrultuda Rusya ile diplomatik ve ortak çıkarlar doğrultusunda ve Rusya'yı ve gücünü bölgede görmezlikten gelmeyecek şekilde sorunların çözümünde rol alarak bölgeye huzurun gelmesinde ve Rusya'nın bu konuda kârlı çıkmasında katkı sağlayacağını göstermesi gerekmektedir. Türkiye, Gürcistan-Abhazya, Suriye meselelerinde ortak çözüm arayışlarında bulunduğu gibi bölge içindeki halkların birbirleriyle olan çatışmalarının çözümü için de ortak müzakere oluşturabilir. 1990 ve 2000'li yıllarda uygulanan "*Kafkas İstikrar Pakti*"³⁹ benzeri bir politikalar ve bölgesel sorunların çözümünde ortak komisyon ya da kurulun oluşturulması gibi projeler gündeme getirilmesinin iki taraf için de fayda getireceği analiz edilebilir. Meselenin toplumsal barışın sağlanması olduğu gösterilebilir. Farklılıkların bir zarar değil de fayda olduğu, farklılıklarının halklara yeni değerler kazandırdığı fikrinin yansıtılması sağlanabilir. Anlaşmazlık yaşanan halklar arasında ve bölgelerde ortak yaşama alanlarına dair projeler geliştirmek iki devlet için de sahip oldukları güçten dolayı sorun olmayacaktır. Sorunlu bölgelerde anlaşmazlıkları görmezlikten gelmek ya da gücü korumak için körüklemek devletin gücünü geliştirmez aksine aşındırır ve zamanla kendisini yıpratır. Bu durumun Rusya açısından geleceğe dönük beka sorununu ötelemekten ileriye gitmeyeceği herkesçe analiz edilebilir. Burada bölgedeki dinî ve etnik bağlarını kullanmasına izin verilirse Türkiye sorunun çözümünde; bölgedeki aşiret liderleri ve dinî yönden önde gelen insanlar ile kurulacak ortak duygu ve ifade bağları ile katkı sağlayabilir. Tabi ki çözümün Rusya ile ortak bir şekilde, Rusya'nın bilgisi dâhilinde ancak öncelikle bölge halkının çıkarları gözetilerek gerçekleşmesi gerekmektedir. Türkiye'nin toplumlar arasında ortak dinî ve kültürel değerleri etkileyebilecek bir potansiyeli olduğu dile getirilebilir.

Sonuç

Türkiye kendi toplumsal barışını büyük ölçüde sağlamış, tüm etnik kökenlerin birlikte yaşaması için gerekli imkân ve güven ortamını oluşturmaya çalışan bir ülkedir. Günümüzde ülke topraklarında yaşayan tüm etnik kökendeki halkları tek vatana bağlayabilmiş bir devletten söz edilmektedir. Bu durumu benimsediği ve önem verdiği insani değerlere, demokrasi ve hukukun üstünlüğü ilkelerine dayanarak yaptığı belirtilir. Uyguladığı dış politikasında öncelikle bölge insanını düşünen bir anlayışı benimsemiştir. Türkiye uluslararası platformlarda ve ikili ilişkilerde bir başka devletin toprağında gözü olmadığını sıklıkla dile getirmektedir. Türkiye'nin Rusya ile bölgenin huzur ve istikrarının sağlanmasına yönelik politika ve eylemleri öncelikle bu coğrafyadaki halkla-

³⁹ "Demirel Kafkas İstikrar Pakti İstedi", Ocak 2000, <https://www.evrensel.net/haber/119795/demirel-kafkas-istikrar-pakti-istedi>. (13.05.2018)

ra ve kendisine siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel kazançlar sağlayacaktır. Böyle ticari kazanç, ekonomik araçların çeşitlendirilmesi, bölge halklar ile kültürel, dini ve etnik bağların tesisi ve güçlenmesi sağlanacağı belirtilebilir.

Rusya hâkimiyet yönünden bölgenin mutlak otoritesidir. Rusya Kuzey Kafkasya'da on yıllarca otoritenin uygulanması amacıyla verdiği mücadelede çok fazla siyasi, askeri, ekonomik ve sosyal yaralar almış ve ciddi kayıplar yaşamaktadır. Son dönemde Türkiye ile iyi ilişkiler gerçekleştirmektedir. Bölgede tarihi, kültürel ve dini bağlar nedeniyle tecrübe sahibi Türkiye ile Kuzey Kafkasya'ya yönelik huzur, istikrar, güvenlik ve refahın geliştirilmesinde iş birliği yapılması Rusya açısından otoritesini sarsacak bir durum yaratmayacağı gözlenmektedir. Bölgede otorite zarar görmediği sürece siyasi, ticarî, askeri ve kültürel politika ve eylemler uygulanabilir ve Rus ve diğer halklar arasında dostluk bağları sağlanabilir. Rusya'nın bu topraklarda tesis edeceği iyi yönetimin ülkenin tümüne sirayet edebileceği değerlendirilebilir.

Dış politikada çıkarlar çatışabilir ancak çıkarların ortak noktada buluşturulması ve uyum sağlanması için diplomasi gibi önemli araçlar mevcuttur. Böylelikle ikili iyi ilişkiler göz önünde bulundurulduğunda ve Türkiye'nin, sahip olduğu bağlar, değerler, deneyimler, beceriler ve yumuşak gücü hesaba katıldığında Rusya'yı ikna edebilecek potansiyel ve kapasiteye sahip olduğu söylenebilir. Bunun için Türkiye'nin Kuzey Kafkasya'da Rusya'ya karşı olmadığını, bölge halklarıyla sahip olduğu ortak dini ve etnik bağları ile binlerce yıl yaşadığı devlet deneyimine dayanarak bölgenin sorunlarının çözümünde rol almak istediğini ve bunun hem bölge halklarının hem de Türkiye'nin ve Rusya'nın faydasına olacağını samimi ve açık bir şekilde belirtmesi gerekmektedir.

Kaynaklar

ALEXANDRE, Grigoriantz: *Kafkasya Halkları: Tarihi ve Etnografik Bir Sentez*, Translated by Doğan Yurdakul, Sabah Kitapları, İstanbul 1998.

BİNGÖL, Oktay: "Tarihsel Süreçte Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yi Kontrol Stratejilerinde Geline Asama: Basarisizlik ve Terör." *Karadeniz Arastirmalari*, no. 37 (2013): 140.

BOLAT, Atrişba Murat: "Şamil Basayev", In *Kafkasya Forum*, 37, 2006.

BUDAK, Muhammet Cihad - ERMAĞAN, İsmail: "Tarihten Günümüze Çeçenistan-Rusya İlişkileri: Putin ve Kadirovlar Dönemi."

CAŞIN, Mesut Hakkı: *Novgorod Knezliği'nden XXI. Yüzyıla Rus İmparatorluk Stratejisi*, Okumuş Adam Yayınları, 2015.

"Federal State Statistic Russia in 2018." http://www.gks.ru/bgd/regl/b18_06/Main.htm.

STAVRAKİS, Peter J - Joan DeBardeleben - Joseph Laurence Black - Larry Black - Jodi Koehn: *Beyond the Monolith: The Emergence of Regionalism in Post-Soviet Russia*, Woodrow Wilson Center Press, 1997.

ÜLGER, İrfan Kaya: *Putin'in Ülkesi Yeni Yüzyıl Eşiğinde Rusya Federasyonu Analizi Rusya Azinlikleri*, Seçkin Yayınları Sosyal Bilimler, 2015.

ÇELİKPALA, Mithat: "Siyasi, Ekonomik ve Demografik Göstergeleriyle Kuzey Kafkasya", *Kafkasya Dergisi*, no. 1 (2006): 44.

"Demirel Kafkas İstikrar Paketi İstediyi", <https://www.evrensel.net/haber/119795/demirel-kafkas-istikrar-pakti-istedi>.

ERŞEN, Emre: "2018 Yılında Türkiye-Rusya İlişkilerinde İşbirliği ve Sorun Alanları", <https://www.haberler.com/gorus-2018-de-turkiye-rusya-iliskilerinde-10413787-haberi/>.

“Federal Law of the Russian Federation on the Procedure for Exit from the Russian Federation and Entry into the Russian Federation”, <http://www.refworld.org/docid/3ae6b50324.html>.

“Federal State Statistic Russia in 2018,” http://www.gks.ru/bgd/regl/b18_06/Main.htm.

HAHN, Gordon: “Russian Officials Offer Data on Counter-Jihadism Operations in 2010.”

HAUER, Neil: “An Uncertain Year Ahead for the North Caucasus, Terrorism Monitor”, *Terrorism Monitor*, 16, no. 5 (2018): 8.

“Kafkas Emirliği İşid’le Çatışmaya Girdi”, <http://ajanskafkas.com/genel/kafkasya-emirligi-isdile-atisma-ya-girdi/>.

KALAY, Güler: *Soğuk Savaş Sonrasında Eski SSCB Coğrafyasında Etnik ve Dinsel Çatışmalar*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013.

KAPLAN, Mikail: “Seventy Years on, the Kumyk People in Dagestan Are Still Fighting Territorial Claims”, *Open Democracy*, 2018.

LOKSHİNA, Tanya: “North Caucasus Panel Testimony, Human Rights Watch Russia Office”, Human Right Watch, 2010.

MARTY, Dick: “Repor for Situation in the North Caucasus Region: Security and Human Rights”, 1-17, Committee on Legal Affairs and Human Rights: European Parliamentary Assembly, 2009.

“Moskova Metrosunda Çfte İntihar Saldırı”, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2010/03/100329_moscow.

“North Caucasus Incidents Database Aug 08-End Nov 10”, *Open Source Center*, 2009.

“North Caucasus: The Challenges of Integration (Iv): Economic and Social Imperatives”, *Europe Report: International Crisis Group*, 2015.

PAN, Philip P.: “Opposition Figure Maksharip Aushev Gunned Down in Russia’s North Caucasus”, *Washington Post*, 2009.

“Putin: 6,5 Billion (Roubles) Have Been Stolen from Budget in Ncfd”, *Rossiyskaya Gazeta*, 2013.

“Rusya Kuzey Kafkasya’nın Kalkınması İçin 80 Milyar Dolar Ayırdı”, <http://haberrus.com/politics/2012/12/18/rusya-kuzey-kafkasyanın-kalkinmasi-icin-80-milyar-dolar-ayirdi.html>.

“Rusya Kuzey Kafkasya’ya 81 Milyar Dolar Ayırdı”, <http://www.yenicaggazetesi.com.tr/rusya-kuzey-kafkasyaya-81-milyar-ayirdi-78285h.htm>.

SAGRAMOSO, Domitilla: “Violence and Conflict in the Russian North Caucasus”, *International Affairs* 83, no. 4 (2007): 697.

TARHANOVA, Janna: “Oset-İnguş Anlaşmazlığı: Barış Süreci”, <http://www.cerkesfed.org/2016/09/04/oset-ingus-anlasmazligibaris-sureci/>.

TAVKUL, Ufuk: *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, Ökütüken Yayınları, 2002. “Turistler İstanbul ve Antalya’ya Koştı,” <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/ekonomi/527001.aspx>.

“Türk-Rus İlişkileri Uçak Krizi Öncesine Döndü”, <https://tr.sputniknews.com/rusya/201712311031613880-2017-turk-rus-iliskileri-ucak-krizi-oncesine-dondu/>.

URUSOV, Boris: “Karaçay-Çerkez İlişkilerinde Sorunlar ve Gelecek Arayışları”, <http://caucasusforum.org/2013/03/28/karacay-cerkez-iliskilerinde-sorunlar-ve-gelecek-arayislari/>.

“Federal State Statistic Service Russia in Figures 2016”, Moscow 2016, http://www.gks.ru/free_doc/doc_2016/rusfig/rus16e.pdf.